ISSN: 2454 – 7905

***SJIF Impact Factor:* 8 . 024**

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. III ISSUE – LXXVIII Year – 8 17 Feb. 2023

Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.

And

Kisan Shikshan Prasarak Mandal, Udgir's

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur Dist. Latur. (M.S.) 413515

NAAC Accredited 'B' Grade Web: www.mpmahmedpur.in

Dept. of Library

One Day Multi-Disciplinary International Conference 17 Feb. 2023

"India from a Global Perspective"

वैश्विक परिदृषातून भारत (वैश्विक दृष्टिकोन से भारत)

:: Chief Editor ::

Principal Dr. Vasant Biradar
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

:: Editor ::

Mr. P. M. Ingle
Librarian
Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Address for Correspondence : Mrs. Pallavi Laxman Shete
Principal, Sanskrti Public School, Nanded.(MH. India) **Mob. No:** +91-9623979067
Website: www.wiidrj.com House No.624 - Belanagar, Near Maruti Temple, Taroda (KH), Nanded – 431605 (India -Maharashtra) **Email:** Shrishprakashan2009@gmil.com umbarkar.rajesh@yahoo.com

Worldwide International Inter Disciplinary Research

(A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- **Library sci.**
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)
Printed by
Anupam Printers, Nanded.
Cost: Rs. 450/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board & Peer-Review Committee

Prof. Dr. D. D. Chaudhari Vice Principal, H.O.D. Economics Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Prof. Dr. Anil Mundhe** H.O.D. Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Prof. Dr. Abhijit More Director of Sports Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Babruvan More** H.O.D. History Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Satish Sasane H.O.D. Sociology Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Prashant Biradar** H.O.D. Sanskrit Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Prakash Chaukate H.O.D. Political Science Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. D. N. Mane** H.O.D. Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Shri Atish Akade H.O.D. English Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Panurang Chilgar** Asst. Pro. Department of Hindi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.
Dr. Maroti Kasab Asso. Pro. Dept. of Marathi Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.	**Dr. Sachin Garje** Asst. Pro. Department of Geography Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur.

Advisor Committee

Hon. Dr. Udhav V. Bhosale Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.	**Hon. Dr. J. M. Bisen** Pro.Vice-Chancellor, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Ajay R. Tengse Dean, Faculty of Humanity, S.R.T.M.U. Nanded	**Hon. Prof. Dr. Sarjerao Thombare** Ex. Member of S.P.C. Maharashtra.
Hon. Dr. Dasu Vaidya Dr. B.A.M., University, Aurangabad.	**Hon. Dr. Jagadish Kulkarni** I/c Director, Knowledge Resource Centre, S.R.T.M.U., Nanded.
Hon. Dr. Parag Joshi Kalidas University, Nagpur.	**Hon. Dr. Sneha Mahambare** Goa.
Hon. Dr. Sadhana Sharma Dlburgudas University, Asam.	**Hon. Dr. Tushar Kanti Bera** West Bengal.
Hon. Dr. Kishor Gaikwad Mizoram University, Mizoram.	**Hon. Dr. Sanjaykumar** Jalprakash University, Chappra, Bihar.
Hon. Dr. Ishwari Prasad Suryavanshi Vilaspur University, Chattisagadh.	

:: प्रस्तावना ::

वैश्विक परिदृश्यातून भारतीय साहित्याची समृद्धता

- प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

भारताचे सांस्कृतिक वैभव आणि भारतीय साहित्याच्या समृद्ध परंपरेने पाश्चात्य विद्वानांना सतत आकर्षित केले आहे. जर्मन विद्वान गोएथे (इ.स.१७४९- १८३२) यांनी कालिदासाच्या 'अभिज्ञान शाकुंतलम्' या नाटकाचे कौतुक केले. आणि त्याला जागतिक स्तरावरची सर्वश्रेष्ठ साहित्यकृती आहे असे म्हटले. सर विल्यम जोन्स (इ.स. १७४६- १७९४), ज्यांना कलकत्त्याच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते, त्यांनी भारतीय साहित्याच्या विशालतेची चर्चा करून पुढे म्हणाले, की एका आयुष्यात कोणीही संपूर्ण भारतीय साहित्य वाचू शकत नाही. त्याची विविधता आणि समृद्धता. कदाचित पूर्णपणे ज्ञात नसेल. विल्यम जोन्सने 'संस्कृत भाषा' ही ग्रीक आणि लॅटिन भाषांपेक्षा अधिक परिपूर्ण आणि श्रेष्ठ मानली. फ्रेंच विद्वान अलेन डॅनियल (इ.स.१९०७-१९९४) यांनी त्यांच्या 'भारताचा इतिहास' या पुस्तकात संस्कृत भाषा आणि संस्कृत साहित्य हे जागतिक पातळीवरील यशाचे साहित्य मानले आहे.

भारताच्या स्वातंत्र्यापूर्वी, परदेशातील भारतीय साहित्याचा अर्थ सामान्यतः संस्कृत साहित्य असा होता. त्यामुळेच जर्मन विद्वान गोएथे, ब्रिटीश विद्वान विल्यम जोन्स आणि फ्रेंच विद्वान अलेन डॅनियल या सर्वांनी संस्कृत साहित्य आणि भारतावरील त्यांच्या ग्रंथांमध्ये त्याचे महत्त्व यावर चर्चा केली. त्याचे थोडक्यात मूल्यमापन करणे अनिवार्य आहे. स्टॅन नो यांचे 'इंडियन ड्रामा' हे पुस्तक आणि एम. विंटर्निट्झ यांचे 'अ हिस्ट्री ऑफ इंडियन लिटरेचर' हे पुस्तक केवळ संस्कृत साहित्यावरील पुस्तक आहे. संस्कृत साहित्याच्या जागतिक प्रतिष्ठेमुळे, युरोप आणि अमेरिकेतील सर्व प्रतिष्ठित विद्यापीठांमध्ये संस्कृत भाषा आणि साहित्याचा अभ्यास आणि अध्यापन केले जात आहे. संस्कृत साहित्यांतर्गत जिथे वैदिक साहित्य, उपनिषदे, पुराणे, रामायण आणि महाभारत यांचा अभ्यास केला जातो, तसेच कालिदास, भास, भवभूती, माघ आणि हर्ष इत्यादी ग्रंथांचाही अभ्यास भारतीय शिक्षण विभागांमध्ये केला जातो.

भारतीय भाषा: अभ्यास आणि संशोधन

हिंदीच्या भाषिक आणि साहित्यिक दृष्टिकोनातूनही भारतीय भाषांमध्ये अभ्यास- संशोधनाची पाश्चात्य परंपरा आहे. पर्शियन भाषेत लिहिलेले हिंदी भाषेच्या व्याकरणावरील पहिले पुस्तक इ.स. १६७६ मध्ये मिर्झा खानच्या ब्रजभाषा व्याकरणाने प्रकाशित केले. यानंतर जॉन जोशुआ केतलार, हॅडली इत्यादी अनेक परदेशी विद्वानांनी हिंदीच्या व्याकरणाच्या बाजूने लेखन केले, परंतु हिंदी साहित्याच्या अभ्यासाची प्रक्रिया फ्रेंच विद्वान गार्सा डी टासी यांच्या 'हिस्ट्री ऑफ हिंदू लिटरेचर' (इ. स. १८७०) या पुस्तकापासून

सुरू होते. फ्रेंच भाषेत लिहिलेले हे हिंदी साहित्याचे विवेचनात्मक विश्लेषण करणारे पहिले ऐतिहासिक पुस्तक आहे. इटालियन विद्वान एल.पी. टेसिटोरी यांनी इ.स. १९११मध्ये फ्लॉरेन्स विद्यापीठातून 'राम चरित मानस' आणि 'वाल्मिकी रामायण' यांच्या तुलनात्मक अभ्यासावर पीएच.डी देखील प्राप्त केली होती. इंग्रजी विद्वान जे. ई. कारपेंटर यांनी इ.स. १९१८ साली लंडन विद्यापीठातून 'तुलसीदासांचे धर्मशास्त्र' या विषयावर डी.लिट. ही पदवी प्राप्त केली होती. फ्रेंच अभ्यासक प्रा. बोडविल यांनी इ.स. १९३५ मध्ये तुलसीदासांवर प्रबंध लिहिला आणि रशियन विद्वान ए. पी. बारानिकोव्ह यांनी इ.स.१९३६ मध्ये समकालीन हिंदी साहित्यावरील त्यांचा मोनोग्राफ प्रकाशित केला.

अशा प्रकारे, जर्मनी, फ्रान्स, इंग्लंड, इटली आणि रशिया या सर्व प्रमुख देशांमध्ये, हिंदी साहित्याच्या विषयांवर विद्यापीठांची सर्वोच्च संशोधन पदवी स्वीकारली गेली. जागतिक स्तरावर भारतीय साहित्य. (त्याचा पुरावा आहे हिंदी अभ्यासाच्या दीर्घ जागतिक परंपरेबद्दल अधिक तपशिलांसाठी, 'हिंदीवरील अभ्यास': एक व्यापक संदर्भग्रंथ', डॉ. विमलेश कांती वर्मा, पिलग्रिम्स पब्लिशिंग, वाराणसी हे संदर्भासाठी पाहता येईल.)

हिंदी: मध्यवर्ती भाषा बनली

सन १९४७ मध्ये भारत स्वतंत्र झाला आणि सन १९५० मध्ये भारताला जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेला देश म्हणून घोषित करण्यात आले तेव्हा परदेशी विद्वानांचा भारतीय भाषांच्या साहित्याकडे कल असणे स्वाभाविक होते. त्यातून विकास घडू शकतो, यासाठीची आठवी अनुसूची भारतीय राज्यघटनेची संकल्पना करण्यात आली आणि देशातील १४ प्रमुख भाषा वेळापत्रकात ठेवून त्यांच्या विकासाची जबाबदारी घेतली. अनुसूचित भाषा आसामी, ओरिया, उर्दू, कन्नड, काश्मिरी, गुजराती, तमिळ, तेलुगु, पंजाबी, बंगाली, मराठी, मल्याळम, संस्कृत आणि हिंदी होत्या. या वेळापत्रकात सिंधी नंतर नेपाळी, कोंकडी आणि मणिपुरी, नंतर बोडो, डोगरी, मैथिली आणि संथाली सामील झाली.

आज आठव्या अनुसूचीमध्ये २२ भारतीय भाषा आहेत. मुळात या सर्व २२ भाषांमधील लिखित आणि बोलले जाणारे साहित्य हे भारतीय साहित्य आहे. या २२ भाषांमध्ये हिंदी ही संख्यात्मक ताकद आणि क्षेत्रविस्तारामुळे सुरुवातीपासूनच मध्यवर्ती महत्त्वाची भाषा बनली. ती देशातील व्यवसाय, जनसंवाद, शिक्षण, मनोरंजन आणि राजकारणाची भाषा म्हणून उदयास आली आणि तिला राजभाषा, राष्ट्रभाषा आणि संपर्क भाषा अशी प्रतिष्ठा प्राप्त झाली.

बंगाली, उर्दू आणि तमिळ भाषा

हिंदी व्यतिरिक्त बंगाली, उर्दू, तमिळ या भाषांनाही भारतीय भाषांमध्ये संख्यात्मक ताकदीच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे स्थान आहे, त्यामुळे पाश्चात्य विद्वानांचे लक्षही प्राचीन काळामुळे बंगाली, उर्दू आणि तमिळकडे गेले. आणि आधुनिक साहित्यिक समृद्धी, परंतु संपूर्ण भारत समजून घेणे आवश्यक आहे. हिंदी ही 'मुख्य भाषा' म्हणून गणली जात असल्याने, हिंदीला व्यापक स्तरावर आणि जागतिक क्षितिजावर

सर्वाधिक मान्यता मिळाली. उर्दूकडे एका भाषिक दृष्टीने पाहिले जात होते. हिंदीची शैली आणि फारसी लिपी याशिवाय उर्दू आणि हिंदीमध्ये विशेष फरक नाही, असे गृहीत धरले जाते. या दृष्टिकोनातून हिंदीबरोबरच उर्दूही विद्यापीठ स्तरावर शिकवले जात होते. परंतु हिंदीची व्यापक ओळख जागतिक स्तरावर होती.ती इ.स.च्या १९ व्या शतकात होती. सन २० व्या शतकात खूप विस्तारलेली दिसते.

हा विस्तार अमेरिका, युरोप, आखाती देश, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी विविध देशांतील भाषा अध्यापनाच्या क्षेत्रात दिसून येतो. संशोधनाच्या क्षेत्रात जगभर साहित्याच्या विविध पैलूंवर अभ्यास व संशोधन केले जात आहे हे उल्लेखनीय आहे. म्हणून साहित्याच्या संदर्भात असे म्हणता येईल की भारतीय साहित्याच्या विशेषत: हिंदी साहित्याच्या संशोधनात्मक पैलूवर पाश्चात्य विद्यापीठांमध्ये गंभीर अभ्यास सुरू झाला आहे. या संदर्भात, बेल्जियमच्या युनिव्हर्सिटी ऑफ ल्युवेन येथील ज्येष्ठ प्रा. विनंद कॅल्व्हर्ट यांच्या कार्याचा उल्लेख करता येईल. कबीर, दादू, नानक आणि संत रविदास आदी संत कवींच्या मूळ ग्रंथावर संशोधन क्षेत्रात प्रा. माता प्रसाद गुप्ता, प्रा. उमाशंकर शुक्ल आणि प्रा. पारसनाथ तिवारी यांच्या कठीण कार्याची आठवण करून देते. डॉ. कामिल बलके यांनी 'राम कथा- उद्भव आणि विकास' हा त्यांच्या संशोधनाचा विषय बनवला. डॉ. आर.एस. मॅकग्रेगर यांनी हिंदी-कृष्ण साहित्याचा संशोधनाभिमुख अभ्यास, घनानंदच्या इमरे बंगा, कबीरांच्या साहित्याची लिंडा हेस यांनी मांडणी केली.

हा विस्तार अमेरिका, युरोप, आखाती देश, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी विविध देशांतील भाषा अध्यापनाच्या क्षेत्रात दिसून येतो.

परदेशी भारतीयांचे भारतीय भाषेतले साहित्य

भारतीय साहित्याचा आणखी एक परिमाण म्हणजे परदेशात स्थायिक झालेल्या परदेशी भारतीयांनी भारतीय भाषांमध्ये लिहिलेले साहित्य. आज जगात परदेशी भारतीयांची संख्या २५ दशलक्षांपेक्षा जास्त असल्याचे सांगितले जाते. परदेशी भारतीय देखील दोन श्रेणीतील आहेत. प्रथम ते आहेत ज्यांना इंडेंटर्ड सिस्टम अंतर्गत फिजी, मॉरिशस, सुरीनाम, दक्षिण आफ्रिका, त्रिनिदाद, गयाना इत्यादी देशांमध्ये नेले गेले आणि इंडेंटर्ड कालावधीनंतर तेथे स्थायिक झाले. दुसऱ्या वर्गात ते भारतीय आहेत जे भारताच्या स्वातंत्र्यानंतर चांगल्या भविष्यासाठी आणि पैसा कमवण्यासाठी अमेरिका, इंग्लंड, जर्मनी, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया इत्यादी देशांमध्ये गेले आणि तिथेच स्थायिक झाले, पण या स्थलांतरित भारतीयांमध्ये हिंदी हे भारतीय अस्मितेचे प्रतीक बनले. प्रख्यात भारतीय अमेरिकन हिंदी कथाकार डॉ. सुषुम बेदी अमेरिकेत स्थायिक झालेल्या भारतीय डायस्पोराबद्दल लिहितात –

'येथे प्रत्येक भारतीय एक व्यापारी आहे, भारतीय आपली प्रतिभा, ज्ञान, कौशल्य आणि अनुभव अमेरिकेतील एका मोठ्या बाजारपेठेत आणतो आणि स्वतःला लिलावात ऑफर करतो. बरं वाटलं तर मस्त काम करतो, सुंदर घर, खारी बायको आणि बॅलर्ड गर्लफ्रेंड, सगळ्यांचा सौदा होतो. किंमत चांगली नसली

तरी वेटर किंवा दुकानदाराची नोकरी त्याला चांगली वाटते. तो त्याला तो तोट्याचा सौदा आहे, असे वाटत नाही.

(सुषुम बेदी, 'हवन', पृष्ठ क्र. १२९)

भावना आणि विचार व्यक्त करणे ही माणसाची जन्मजात प्रवृत्ती आहे. हेच कारण आहे की, जिथे हे परदेशी भारतीय आपल्या भाषेच्या सुरक्षेसाठी, सुरक्षिततेसाठी आणि सामाजिक आणि राजकीय स्तरावर आपल्या भाषेच्या प्रतिष्ठेसाठी सतत झटत असतात. तिथे ते आपल्या हिंदीतून आपल्या भावना आणि विचार सर्जनशीलपणे व्यक्त करतात. त्यांची हिंदी ही आपल्या हिंदीसारखी परिष्कृत हिंदी नाही. आहे . फिजी लोक त्यांच्या हिंदीला फिजी हिंदी किंवा फिजी बात म्हणतात. सुरीनाममधील भारतीयांनी विकसित केलेल्या हिंदीला सरनामी, सरनामी हिंदी आणि सरनामी हिंदुस्तानी म्हणतात आणि दक्षिण आफ्रिकेतील भारतीय त्यांच्या हिंदीला नताली हिंदी म्हणतात. भवानी दयाळ संन्यासी यांनी त्यांच्या 'प्रवासी की आत्मकथा' या पुस्तकात दक्षिण आफ्रिकेत आलेल्या बहुभाषिक भारतीयांनी परस्पर संपर्कासाठी हिंदीचा कसा स्वीकार केला. याचे अतिशय जिवंत उदाहरण दिले आहे. ते असे-

"जेव्हा भारतीय मजुरांनी करारबद्ध सेवक म्हणून दक्षिण आफ्रिकेत जायला सुरुवात केली आणि तिथे राहायला सुरुवात केली. तेव्हा त्यांना परस्पर विचारांच्या देवाण-घेवाणीची कठीण समस्या भेडसावत होती. फक्त हिंदी भाषिक आणि मद्रासी लोकच करारबद्ध नोकरांच्या गाठीशी बांधलेले होते. त्यांच्या पाठोपाठ गुजराती आणि इतर काही प्रांतीय रहिवासीही व्यवसायाच्या कल्पनेने स्वतंत्रपणे तेथे पोहोचले. अशा प्रकारे भारतातील विविध प्रांतातील लोक तेथे जमले. त्यातले काही हिंदी, काही गुजराती, काही तामिळ, काही तेलुगु, काही मल्याळम् तर काही कन्नड बोलत होते. एकमेकांचे बोलणे समजू शकले नाही. त्यामुळे कामात खूप अडचण येत होती, शेजाऱ्यांसमोर किती वेळ गप्प बसायचे? किती वेळ सिग्नलने काम करायचे? ही परिस्थिती अत्यंत अनिष्ट होती. आपा- पसात संवाद साधण्यासाठी सामान्य भाषेचा प्रश्न समोर आला, जो त्यांनी अगदी सहज सोडवला. या विषयावर विचार करण्यासाठी ना संमेलने,ना परिषद,ना बैठका झाल्या ! ना विद्वानांची व्याख्याने झाली, ना सार्वजनिक चर्चा झडली ! वेगवेगळ्या भाषा बोलणाऱ्यांशी संवाद साधण्यासाठी हिंदीचा वापर व्हायला हवा, असा ठराव प्रत्येक भारतीयाने वैयक्तिकरित्या आपल्या मनात मांडला. हिंदी ही आपल्या साधेपणामुळे स्थलांतरित बांधवांची राष्ट्रभाषा बनली. नाताळमध्ये मद्रासींची संख्या सर्वाधिक आहे. आणि हिंदी भाषिकांची संख्या खूपच कमी आहे. पण मद्रासींना हिंदी शिकणे अनिवार्य झाले. जर तमिळ आणि तेलगू द्रविडीयन भाषा असतील, तर तो खूप छान बोलू शकतो आणि काहीजण तुटलेली हिंदी बोलू शकतात, परंतु प्रत्येकजण ते बोलू शकतो. येथे असे म्हणणे वावगे ठरणार नाही, की केवळ दक्षिण आफ्रिकेतच नाही तर ज्या वसाहतींमध्ये आपले देशवासी बंधनकारक गुलामगिरीच्या प्रथेत गेले आहेत, ते एकमेकांपासून हजारो मैल दूर असले तरी काही समुद्रकिनाऱ्यावर आहेत. पॅसिफिक महासागर. काही हिंदू महासागराच्या काठावर आहेत, काही अमेरिकेच्या दक्षिण भागात

आहेत आणि काही आफ्रिकेच्या दक्षिण भागात आहेत, तरीही त्या सर्व देशांतील परदेशी भारतीयांनी एकमताने हिंदीचा स्वीकार केला हे पाहून आश्चर्य वाटते. परस्पर संवादासाठी त्यांची राष्ट्रभाषा म्हणून. त्यातून त्यांनी त्यांची तात्काळ गरज पूर्ण केली."

('प्रवासी आत्मचरित्र'- भवानी दयाल संन्यासी प्रवासी 'भारतीयांची राष्ट्रीय भाषा' पृष्ठ.क्र. १६८)

फिजीचे कमला प्रसाद मिश्रा, जोगिंदर सिंग कंवल, प्रा. सुब्रमणि, प्रा. रेमंड पिल्लई, श्री गुरुदयाल शर्मा, श्री महेशचंद्र शर्मा 'विनोद' डॉ. जीत नारायण सुरीनामचे, पंडित हरदेव साहतू, अमरसिंह रमण, हरिदत लछमन 'श्रीनिवासी', आशा राज कुमार, सुरजन पारोही इ., अभिमन्यू अनत, रामदेव मॉरिशसमधील धुरंधर, बिरसेन जगा सिंग, भानुमती नागदान, सरिता बुधू, प्रल्हाद राम शरण यांनी हिंदी भाषेला सातत्याने समृद्ध करून जागतिक स्तरावर हिंदीला प्रतिष्ठा मिळवून दिली आहे. ऑस्ट्रेलिया, न्यूझीलंड आणि कॅनडात स्थायिक झालेल्या भारतीयांमध्ये फिजीचे हिंदी साहित्य आणि सुरीनामचे साहित्य हॉलंड आणि युरोपातील इतर देशांमध्ये, दक्षिण आफ्रिका आणि आफ्रिकन खंडातील इतर देशांमध्ये जेथे भारतीय स्थायिक आहेत तेथे मॉरिशियन साहित्य मोठ्या आवडीने वाचले जाते. आणि त्यामुळे भारतीय साहित्य जगातील अनेक देशांमध्ये, आणि अनेक भाषांमध्ये पोहचले आहे.

गेल्या शतकाच्या नव्वदाव्या दशकाच्या आसपास प्रवासी भारतीय साहित्याचे महत्त्व भारताने ओळखले, जे वंशजांनी लिहिलेले साहित्य आहे. आणि या दिशेने अनेक महत्त्वपूर्ण ग्रंथ प्रकाशित झाले. भारतीय ज्ञानपीठाने 'प्रवासी भारतीय हिंदी साहित्य' नावाचा एक मोठा ग्रंथ प्रकाशित केला. नंतर राष्ट्रीय साहित्य अकादमीने 'फिजीचे क्रिएटिव्ह हिंदी लिटरेचर' आणि 'मॉरिशसचे क्रिएटिव्ह हिंदी लिटरेचर' आणि 'क्रिएटिव्ह हिंदी लिटरेचर ऑफ सुरीनाम' या विषयावर राजकमल पब्लिशिंग ग्रुपने सर्वसमावेशक पुस्तके प्रकाशित केली. अनेक भारतीय विद्यापीठांमध्ये भारतीय डायस्पोरा विभागांची स्थापना करण्यात आली आणि विशेषतः परदेशी भारतीयांसाठी हिंदी पद्धतशीर अभ्यास आणि सर्जनशील साहित्याचे अध्यापन सुरू झाले.

चला, अनुवादाचा पूल उभारू या ..

भारत हा एक महान देश आहे. भारत लोकसंख्येतही आघाडीवर असलेला देश आहे.तसेच असंख्य भाषा असलेला देश आहे. भारताच्या अफाट मौखिक आणि लेखी साहित्य संपत्तीची जगाला चांगलीच ओळख आहे. तमिळ आणि संस्कृत भाषेची समृद्ध साहित्य संपदा आपल्याला वारसाने लाभली आहे. भारतीय भाषांमध्ये दरवर्षी जेवढे साहित्य प्रकाशित होत आहे, ते युरोपातही कदाचित दरवर्षी प्रकाशित होत नाही. परंतु विविध भारतीय भाषांमध्ये व्यक्त होणाऱ्या सर्जनशील निर्मितीचा एक छोटासा अंशच इतर देशांत पोहोचतो. परस्पर भाषिक सुगमतेचा अभाव हा यातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. हा अडथळा दूर करण्याचा एकमेव मार्ग म्हणजे 'अनुवादाचा पूल' ज्याद्वारे एका भाषेची संवेदनशीलता दुसऱ्या भाषेपर्यंत पोहोचते. बहुभाषिक भारतासाठी हा पूल देशासाठी जितका महत्त्वाचा आहे तितकाच तो

जागतिक पातळीवरही महत्त्वाचा आहे. भारतीय वाङ्मयीन अभिव्यक्ती जगापर्यंत पोहोचवण्यासाठी, जागतिक क्षितिजावर भारतीय साहित्याच्या प्रतिष्ठेसाठी, भारतीय भाषांमधील चांगले साहित्य संग्रह होऊन त्यांचे किमान प्रमुख भाषांमध्ये अनुवाद होणे आवश्यक आहे. जगाचे ज्याप्रमाणे भारतीय भाषांमधील निर्मिती हिंदीत अनुवादित झाल्यानंतर संपूर्ण भारतात पोहोचते, त्याचप्रमाणे जर्मन, फ्रेंच, स्पॅनिश, रशियन, अरबी आणि चिनी भाषेत अनुवादित झाल्यानंतर भारतीय साहित्यकृती जागतिक बाजारपेठेत पोहोचू शकतील. हिंदीचे प्रेमचंद आणि बंगालचे रवींद्रनाथ टागोर तर मराठीचे संत ज्ञानेश्वर हे अनुवादाच्या माध्यमातूनच जगभरातील साहित्य प्रेमींपर्यंत पोहोचले. भारतीय साहित्य इतके विशाल आणि समृद्ध आहे, की त्याच्या जागतिक प्रतिष्ठेसाठी अनुवादाचा पूल मजबूत करावा लागेल.

आज परकीय भाषांमध्ये अनुवादित झालेले समकालीन भारतीय साहित्य इतके कमी आहे, की ते भारतीय साहित्याची जागतिक प्रतिमा निर्माण करू शकलेले नाही. 'शुक्लांचा राग', 'दरबारी' इत्यादी मोजक्याच साहित्यकृतींशी परदेशी लोक परिचित झाले आहेत. समकालीन साहित्य इतर भारतीय भाषा, ज्या हिंदी साहित्याइतक्याच समृद्ध आणि विपुल आहेत, त्या अजूनही परदेशी साहित्य प्रेमींपर्यंत पोहोचलेल्या नाहीत. आशा आहे की या नवीन शतकात आपण अनुवादाचा आंतरराष्ट्रीय पूल मजबूत करू शकू. आणि मराठी, हिंदीसह भारतातील विविध भाषांमधील अफाट साहित्य संपदा जगासमोर मांडू, ज्यामुळे भारतीय साहित्याची जागतिक प्रतिमा अधिक प्रभावी होईल, यात शंका नाही.

धन्यवाद..!

प्राचार्य डॉ. वसंत बिरादार

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि.लातूर.

चलभाष: ९८६०१६७९१२ / ७७४१०१६७१३

:: Editorial ::

In celebration of the golden jubilee year of India's independence and the chairmanship of the G20 Council, Kisan Shikshan Prasarak Mandal Udgir's Mahatma Phule Mahavidylaya, Ahmedpur, Department of Library, sponsored bySwami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded jointly organised a one-day Multidisciplinary International conference on the theme of "India from a Global Perspective".

Indian culture is the oldest culture. India has been an advanced country in the world in many fields like literature, art, culture, science, technology, economics, politics, and administration. India has a place of honour on the global stage since ancient times. Centres of knowledge like Nalanda, Taxila were destroyed by foreign invasions during and after the medieval period. Foreign aggressors worked to destroy Indian literature, economy, politics, and administration. Due to this, India's world treasure of Ayurveda, science, technology, literature was looted and it had a symbolic impact on the Indian mentality. During this period, the work of re-glorying and revitalizing Indianness started in different states of India, such as in Maharashtra under the leadership of Chhatrapati Shivaji Maharaj and in Mewar under the leadership of Maharana Pratap. After independence, efforts were made to establish India's position at the global level as a part of this effort; today once again India has established its own position on the global stage. India's health assistance to the world in the time of Covid-19 is still important today. Indianness plays an important role in the latest research and revolution in medical, scientific, and technological fields in developed countries of the world. Indian literatures, art, culture, economics, political science, social science, Sanskrit are being studied on a large scale at the global level. In the G-20 Meet, India has given the slogan 'Vasudhaiv Kutumbakam' in true sense that the world is a family and the global issues that have arisen through cooperation within the family, including climate change, subsidies to agriculture sector, terrorism and obstacles in the field of information technology, help each other. India's initiative to solve these problems is commendable. As the human face of development on the global stage, as a leader capable of giving new directions of progress, the world certainly has a lot of expectations from India. Keeping this in mind, the main topic " India from a Global Perspective" with the next sub-theme to

consider India's global position in line with G20 This conference is organized with the aim of considering the contribution of economics, sociology, politics, administration, literature, art, culture and to discuss India's role in climate change, pollution eradication, cybercrime and also to test the relevance of ancient Indian thought at today's global level.

The present journal consists of research papers from the academicians, teachers and research scholars across the country. I hope this volume will prove a stepping stone for the teachers, scholars and students. This volume cannot of course pretend to be a complete one but it includes only selected articles recommended by peer review panel.

I wish to express special thanks to Hon'ble all members of K.S.P.Mandal Udgir, Vice Chancellor of Swami Ramanand Teerth Marathwada University Nanded, Hon'ble Dr. Udhav V. Bhosale, Pro-Vice Chancellor Dr. Jogendrasingh Bisen, Principal Hon,bleDr.Vasant Biradar, for their constant support and encouragement in undertaking such an academic activity. Also I thank to our Vice-Principal Dr. D. D. Chaudhari and my colleagues for their support to make this conference successful. I think, it is my duty to express words of thanks to all the contributors and "Peer Review Panel" for their recommendation of articles.

The present volume will definitely help the teachers and research scholars to get complete insight of the topic chosen for this multi-disciplinary international conference.

Editor

Mr. Parmeshwar Ingle

Librarian

Mahatma Phule Mahavidyalaya, Ahmedpur

INDEX

Sr. No.	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	**Global Perspective On Women´S Obsessions Towards Online Beauty Products**	**Aishwarya Singh Dr. Nupoor Nikhil Deshkar**	01
02.	**Universal Predicamentof Feminismin *The God of Small Things***	**Dr. Alka Bharatrao Deshmukh**	08
03.	**Influence of Indian English Literature on World Literature**	**Akade Atish Chandrakant**	12
04.	**Khushwant Singh's *Train to Pakistan*: Conflict of Cultures and Ethnic Violence**	**Dr. Ajit Raosaheb Bhanji**	16
05.	**Doyens of the Indian English Fiction in the Light of Global Perspective**	**Dr. Dete Sachin**	19
06.	**Exploration of Gender Relationship in Vijay Tendulkar's play 'Sakharam Binder'**	**Prof. Dr. Hanumant Rambhau Jawalge**	24
07.	**Traces of Indian Freedom Struggle & Heaven of Freedom**	**Dr. Pandurang Shitole**	27
08.	**GLOBAL SCENARIO OF INDIAN ENGLISH LITERATURE**	**Dr. Prasad A. Joshi**	29
09.	**Reflected Issues of Women in Mahasweta Devi's Fiction**	**Dr. Rajabhau Sidaji Mane**	33
10.	**Theme of Multiculturalism in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk***	**Dr. Shyam Tulshiram Jadhav**	36
11.	**Mahesh Dattani's 'Tara':The Perspective of Gender Discrimination**	**Dr. Geeta V. Waghmare Dr. Prashant Raosaheb Shinde**	40
12.	**Indian Writing in English: A Global Perspective**	**Mr. More J. G.**	43
13.	**Reflection of loneliness in JhumpaLahiri's The Namesake: A Study**	**Mr. Rahul P. Salve**	47
14.	**The application of Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale* in Oscar Wilde's *The Model Millionaire***	**Dr. Somuse Anant Janardhan**	50
15.	**A Study On Consumer's Preference Towards Indian Apparel Brands, A Global Perspective**	**Mansi Agrawal Dr. Nupoor Nikhil Deshkar**	54
16.	**Indian Philosophy From A Global Perspective The Shaivagamasiddhanta - A School Of Thoughts**	**Dr. Shashikant Dargu**	214
17.	**वैश्विकरण और हिंदी भाषा**	**कॅप्टन डॉ. अनिता शिंदे**	63
18.	**भूमण्डलीकरण और हिन्दी साहित्य**	**डॉ. पांडुरंग चिलगर**	67
19.	**सूरीनाम का हिन्दी साहित्य**	**प्रो. डॉ. राजश्री भामरे**	76
20.	**वैश्वीक परिदृश्य में विज्ञापन और हिंदी भाषा**	**प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड**	80
21.	वैश्विकरण के परिदृश्य में हिंदी साहित्य का योगदान।	**डॉ लावणे विजय भास्कर**	85
22.	**हिंदी साहित्य में नये विमर्श तथा सांस्कृतिक उपलब्धियाँ**	**प्रा. मानखेडकर बी. एस.**	90

23.	वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा, साहित्य और संस्कृति	डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे	92
24.	**वैश्विक परिदृश्यमें हिन्दी भाषा**	**प्रा. डॉ. चोले सचिन रमेशराव**	94
25.	**वैश्वीकरणके परिदृश्यमें हिंदी भाषा: एक अध्ययन**	**प्रा. डॉ. सादिक अली हबीबसाब शेख**	97
26.	**वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी भाषा, साहित्य एवं संस्कृति**	**शिंदे बालिका संपतराव**	101
27.	**वैश्विक परिदृश्य में भारतीय साहित्य (सूर्यबाला के ' मानुष-गंध ' कहानी के संदर्भ में)**	प्रा. सोमनाथ तातोबा कोळी	104
28.	हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना के स्वर	प्रा. डॉ. भारत बा. उपाध्य	106
29.	**वैश्विक परिदृश्यातून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन**	**अजय श्रीराम मुरमुरे**	110
30	जागतिकीकरण व शेतकरी	**डॉ. मुक्ता बिरादार**	114
31.	**जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती**	**प्रा. माळवदकर मंगल तुकाराम**	117
32.	**मराठी दलीत कवितेतील वैश्विक मूल्य**	**भगवान साळवे**	119
33.	**वैश्विक दृष्टिकोनातून नवीन शैक्षणिक धोरण**	सौ आश्लेषा सचिन कुंभार प्रा. डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड	123
34.	**मराठी संतसाहित्यातील विश्वकल्याणाचे विचार - एक दृष्टिक्षेप**	**प्रा. डॉ. सुरेखा सीताराम बनकर**	127
35.	वैश्विक परिदृश्यातून मराठी संत साहित्यातील कृषि संस्कृती दर्शन	प्रा. डॉ. अनिल व्यंकटराव मुंढे	132
36.	**मराठी भाषा : साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचा वैचारिक अनुबंध**	**डॉ. सुरेश वि. शिंदे**	137
37.	**भारतीय परिप्रेक्ष्यातील समाजाभिमुख ग्रामीण कादंबरी**	**प्रा. डॉ. रेखा रा. जगनाळे - मोतेवार**	142
38.	**वैश्विक परिदृश्यातून संत कान्होपात्रांच्या अभंगांचे साहित्यिक योगदान**	**कराड बाळासाहेब निवृत्ती**	151
39.	**लक्ष्मण माने यांच्या 'किटाळ' आत्मकथनातील गुन्हेगारी विश्वाचे चित्रण**	**डॉ. मारोती द. कसाब**	156
40.	**'फरफट' या कादंबरीतील स्त्री विषयक वैश्विक जीवन जाणीवा: एक आकलन**	**मेघा भास्कर्राव ढवळे**	159
41.	**'बनगरवाडी' या कादंबरीतील वैश्विक जाणीवा: एक अभ्यास**	रमेश गोविंदराव शेंडगे	162
42.	जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती	**संतोष मारोती चमकुरे**	164
43.	**मध्ययुगीन मराठी संतकवितेतील वैश्विक जाणिवा**	प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी	167
44.	**वैश्विक परिदृष्यातून भारतीय मूल्य शिक्षणाचा अभ्यास**	प्रा. विजयकुमार पाईकराव	170
45.	**साहित्य समीक्षा : दिशा आणि दृष्टी**	**डॉ. युवराज मानकर**	174

46.	**कवी अविनाश पाटील यांच्या "अनवट वाटा" कवितासंग्रहातील जागतिक दृष्टिकोन**	डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे	185
47.	**जागतिकीकरणाच्या दृष्टीकोणातून बुध्द तत्वज्ञानाचे योगदान**	प्रा. डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे	197
48.	**बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि भारत**	**प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार**	203
49.	**वैश्विक परिदृष्यातून कवी दिनेश काळे यांची 'विश्वशांती' कविता**	प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख	207
50.	**वैदिक साहित्यात विश्वबंधुत्व**	**प्रा अभय सखाराम पाटील**	212
51.	**भारतीय नाटकों की उत्पत्ति एवं महत्त्व**	**अनंत कुलकर्णी**	215
52.	**संस्कृतभाषा और संस्कृति का संबंध**	बिरादार किशोर ज्ञानोबा	217
53.	**संस्कृत साहित्यका वैश्विक महत्त्व**	**प्रा. शंकर धारबा घाडगे**	220
54.	आप: सर्वस्य भेषजी:।	डॉ. गणंजय यज्ञेश्वरराव कहाळेकर	223
55.	**संस्कृत साहित्याचे जगभरात अनुवाद**	डॉ. प्रशांत बिरादार	226
56.	**पर्यावरण-प्रदूषण एवं वैदिक वाङ्मय**	डॉ. अखिलेश अ. शर्मा	228
57.	**भारतीय विचारधारा में मन संकल्पना**	**विनय व्यंकट गायकवाड**	232
58.	**वैश्विक परिदृश्यातून 'भराड' विधीनाट्याचे वेगळेपण**	**सुळे अरविंद काशिनाथराव प्रो.डॉ. बी.आर. दहिफळे**	235
59.	**"वैश्विक परिदृश्यातून भटक्या जमातींच्या आत्मकथनातील शैक्षणिक संघर्ष"**	**प्रा. डॉ. संजय किशनराव हापगुंडे**	238
60.	**वैश्वीकरण के दौरमें गांधीजी के शैक्षिक विचारोंकी प्रासंगीकता**	**डॉ. दयानंद सालुंके**	242
61.	**"स्त्री पारतंत्र्याचा तुरुंग उध्ववस्त करणाऱ्या : स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा"**	**डॉ.** संजय कसाब	244

Global Perspective On Women´S Obsessions Towards Online Beauty Products

Aishwarya Singh
Research Scholar

Dr. Nupoor Nikhil Deshkar
Assistant Professor, Govt.M.B.Women College Jabalpur (M.P.)

ABSTRACT:

Global Cosmetic Market is expected to gain significant growth in the forecast period of 2022-20229 in the national and international market. Major factors driving the growth of the global cosmetic market are rising awareness regarding skin care routine, innovative product branding and advertising strategies The purpose of thispaper to analyse the factors which influence the purchase of cosmetic products. Snowball sampling method has been adapted for the study and primary data from 117 respondents has been collected. The tools like Chi- square has been used for determine the factors affecting the purchase of Beauty products . The findings of the paper focus on the decision making of the consumers. Women'sconsider cosmetic as necessary part of routine life which is positive insight for marketers of cosmetic products.

KEYWORDS: Cosmetic Products, Brand, Advertisement, Women's perception.

INTRODUCTION:

The beauty and cosmetics industry is growing, with cutting edge technological innovations fundamentally giving the sectors a makeover. With incredible global emerging trends and beauty app development solutions, beauty technology is now improving the customers experience with personalised products. The globally online technological advancements like artificial intelligence, machine learning, the internet of things, augmented reality, and virtual reality are making it relatively easier for customers to choose the right kind of products for their skin. Due to the constant launch of new beauty brands, the global beauty and cosmetics industry has grown quite competitive.Technology is playing a part in the commerce of beauty products in addition to product creation. E-commerce sites are now being used by an increasing number of brands along with their existing sales strategyat global level. This is because e-commerce platforms enable brands to reach a bigger audience and global market their products to them.

INFLUENCER AND THE BEAUTY INDUSTRY

Consumers want to see how the items functions on actual individuals and what results they can anticipate. This is why influencer marketing in the beauty industry at national and global perspective is so crucial. Social media users that have gained recognition by sharing their experiences and attracting audience are known as ´beauty influencers´. A significant increase in influencer culture in social media platforms has contributed to this marketing strategy in global recognition of brands and industry.Consumers today appreciate products that are made particularly to satisfy their unique demands. Customisable beauty appeals to the personality of the buyer and personalised beauty concepts often result in marketing that highlights one's individuality.

ONLINE BEAUTY PURCHASE AND WOMENS

Today, the world beauty industry faces a huge demand and challenges in providing better quality of cosmetic items. With the advancement in technology, globalization and increased purchasing power, the women in current years have become more aware of hygiene an beauty,which is the reason behind the rapid development of beauty industry all over the world.The Indian and International industry has witnesses a rapid growth over the last couple of decades when the Indian competitors started manufacturing products in order to meet the increased need of both the Indian and the International markets.

ONLINE SHOPPING SITES FOR BEAUTY PRODUCTS

The following sites are used for purchasing beauty products are:

1. NYKAA

2. SUGAR COSMECTICS
3. LAKME
4. PURPLLE
5. M.A.C.

REVIEW OF LITERATURE:

Madasu Bhaskara Rao, Ch Lakshmi Hymavathi, Vashi, Navi and M Mallika Rao (2018), have done their research on "FACTORS AFFECTING FEMALE CONSUMER´S ONLINE BUYING BEHAVIOUR". The study has focused on the factors that influence the female consumers, 316 female consumers of different age groups in Vijayawada town were considered for the study. The findings of the study revealed that ease of use and convenience play a significant role in attracting online female customers.

*Parul Oberoi, Prerna Oberoi (2018)*have done their Research " Consumer behaviour towards Cosmetic product: A case study of Delhi NCR". The study has focused on factor which influence the purchase of Cosmetic product among Indian consumers. Snowball sampling method has been adapted for the study and primary data from 400 respondents has been collected in this regard, from the cosmetic product users of Delhi-NCR which was returned with a response rate of 100%.. It has been seen that social factors majorly influence the consumers purchase decision regarding cosmetic products.

RESEARCH METHODOLOGY:

OBJECTIVE OF THE STUDY:

1. To ascertain the variables associated with cosmetics usage.
2. To study the preference of purchasing cosmetics.
3. To assess how a brand influence the purchasing pattern.
4. To analyse the different factors in purchasing decisions of cosmetics products.

SAMPLE SIZE:

A total of 117 samples were considered for the study. The questionnaires were distributed and data was collected from women respondents who have shopped online Beauty products or make online purchases regularly.

METHOD OF DATA COLLECTION:

Both primary and secondary data is used in this research.

1. **Primary Data –** The primary data was collected through snowball sampling method from women customers who purchase products online.
2. **Secondary data -** Secondary data has been collected through published articles, magazines, newspapers, various journals and from the internet.

STATISTICAL TOOL:

The following statistical tools were used to analyse the data collected.

- Descriptive statistical namely percentage, mean and standard deviation
- Chi- square test

DATA ANALYSIS, INTERPRETATION OF FACTS

The research results are presented and discussed as different sections which are given below:-

Section A refers to the socio economic background of the women customers who purchase beauty products.

Section B refers to the purchase pattern of the respondents, different kinds of products purchased online, awareness about various websites and the mode of payment.

SECTION- A: SOCIO ECONOMIC BACKGROUND

Socio – Economic background relates to the combination of an individual income, occupation and social background. The personal details such as Marital Status, Education and Occupation were collected from the women respondents who shop online. These details help to form a basis for

analysis and to understand the population from the sample which are related with other analytical factors in this chapter.

MARITAL STATUS OF RESPONDENTS

Marital status		
Status	***No.***	***Percentage %***
Married	40	34.18%
Unmarried	70	65.81%

INTERPRETATION:

The above table shows that out of the total respondents taken for the study majority 65.81% of them are Unmarried and 34.18% of them are married.

EDUCATIONAL QUALIFICATION OF THE RESPONDENTS

EDUCATIONAL QUALIFICATION		
Qualification level	***No.***	***Percentage %***
School Level	9	7.69%
Graduate	35	29.91%
Post-Graduate	61	52.13%
Professionals	8	6.83%
Others	4	3.41%

INTERPRETATION:

Out of the total respondents taken for the study 52.13% of them are Post-graduates, 29.91% of them are graduates, 7.69% of them are qualified up to school level , 6.83% of them are professional qualification and 3.41% of them belong to others (Diploma, Polytechnic). Majority (52.13%) of the respondents are Post-graduates.

SECTION- B: PURCHASE PATTERN

Purchase pattern refers to the typical way in which consumers buy goods or avail services which encompasses frequency, quantity, duration, timing, etc. The following are the various information relating to purchase considered for the current study.

- Duration of buying cosmetics product.
- Frequency of purchasing beauty product.
- Average amount spent for purchasing beauty products.
- Mode of payment while purchasing.
- Reason for online purchase of beauty products.
- Brand preference

PERIOD OF ONLINE PURCHASE OF BEAUTY PRODUCTS

Period of purchase		
Period	***No.***	***Percentage %***
At least once a month	59	50.42%
Quarterly	13	11.11%
Half Yearly	7	5.98%
Yearly	1	0.85%
Occasionally	37	31.62%

INTERPRETATION:

Nearly 50.42% of the respondents have been purchasing online for about at least once a month, 31.62% of them are purchase occasionally ,11.11% of them are purchase quarterly , 5.98% of respondents purchase half yearly and 0.85% of the respondents are purchase beauty product yearly. Majority (50.42%) of the respondents are purchase beauty product at least once a month.

AVERAGE AMOUNT SPENT IN BEAUTY PRODUCTS

Average amount spent		
Amount Spend	***No.***	Percentage %
Below Rs 1000	41	35.04%
1000 - 2000	49	41.88%
2000 - 3000	20	17.09%
Above 3000	7	5.98%

INTERPRETATION:

The figure shows that majority 42% of the respondents' spend on an average of Rs.1000-2000 for purchasing beauty products, 35% spend below Rs.1000, 17% spend 2000-3000 amount and only 6% of them spend above 3000.

PERFERABLE MODE OF PAYMENT

PERFERABLE MODE OF PAYMENT		
Mode	***No.***	***Percentage %***
Debit Card	14	11.96%
Credit Card	13	11.11%
Net Banking	31	26.49%
Cash on delivery	59	50.42%

INTERPRETATION :

From above figure it shows that most preferable mode of payment is cash on delivery 50%, followed by 27% net banking, 12% debit card and 11% credit card

BRAND PREFERANCE

Brand preference		
Brand	***No.***	***Percentage %***
NYKAA	58	32.47%
LAKME	36	30.76%
SUGAR	12	10.25%
M.A.C.	7	5.98%
OTHERS	24	20.51%

INTERPRETATION:

Out of the various respondents to purchase beauty products, the most preferable brand NYKAA has received the maximum response of 32%, LAKME 31%, OTHERS get 21% ,followed by 10 %, and those respondents who preferred M.A.C. has received the lowest response of6% only.

Average Amount Spent for Beauty product purchase by Age group

OBSERVED (O)					
	SPENT BELOW Rs. 1,000	**SPENT Rs. 1000-2000**	**SPENT Rs.2000-3000**	**SPENT ABOVE Rs.3000**	
AGE- 16-20	2	5	5	3	**15**
AGE-21.25	10	12	10	4	**36**
AGE- 26-30	15	12	10	5	**42**
AGE- 31-35	3	3	2	1	**9**
AGE- 36-40	2	2	2	2	**8**
AGE 40 & ABOVE	1	2	2	2	**7**
Total	**33**	**36**	**31**	**17**	**117**

Chi-square value	Degree of freedom	p-value
6.747	6	0.344

HYPOTHESIS:

H0: Average amount spent for online purchase of beauty product is not significantly associated with the personal variables age.

H1: Average amount spent for online purchase of beauty product is significantly associated with the personal variables age.

RESULT:

From the above table, it is observed that P-value (0.344) is greater than (0.05) therefore null hypothesis H0 is accepted. Thus, Average amount spent for online purchase of beauty product is not significantly associated with the personal variables age.

RELATION BETWEEN BRAND PREFERENCE AMONG MARRIED AND UNMARRIED WOMEN

OBSERVED (O)			
BRANDS	**MARRIED**	**UNMARRIED**	**TOTAL**
NYKAA	13	25	38
LAKME	11	25	36
SUGAR	2	10	12
M.A.C.	2	5	7
OTHER	3	21	24
	31	86	117

X^2	DEGREE OF FREEDOM (df)	p-value
4.490599036	4	0.343663647

HYPOTHESIS:

H0: There is no significant impact of marital status on brand preference.

H1: There is significant impact of marital status on brand preference.

RESULT:

From the above table, it is observed that P-value (0.34) is greater than (0.05)therefore null hypothesis H0 is accepted. Thus, there is no significant impact of marital status on brand preference.

4 FINDINGS:

The study has revealed the following:

- Majority 65.81% of them are unmarried women and 34.18% of them are married women.
- Majority 34.18% of the respondents are private employees and students.
- Majority 50.42% of the respondents are purchase beauty product for at least once a month.
- Out of the various reason felt by the respondents to purchase beauty product online, the delivery at door has received the maximum response of 29.91%.
- Majority 31.6% of the respondents purchase beauty products occasionally.
- Majority 41.8% of the respondents spend on an average of Rs.1,000 – 2,000 for purchasing beauty products.
- Majority 50.42% of the women respondents choose cash on delivery as a mode of payment while purchasing beauty product online.
- Majority 32.47% of the women respondents preferred brand is NYKAA for purchasing cosmetic products and followed by LAKME.
- Majority 35.71% of the women respondents among the age group of 26 – 30 years spend below Rs. 1,000 in cosmetic products.
- Majority 46.17% of the unmarried women respondents among the age group of spend Rs. 1,000 – 2,000.
- Majority 49.18% of the post graduates women spend in beauty product below Rs. 1,000.
- Majority 50% of the private employees spend between Rs. 1, 000 - 2000 in cosmetics.
- Most of the people purchase cosmetic product comes in the age group of 26 – 30 years.
- It shows that there is no association between the age and money spent in beauty products.
- It shows that average amount spent in beauty product is Rs. 1,000 – 2,000 by each and every age group woman.
- It shows that there is no association between the marital status and brand preference.

It is shows that women respondents are attractive towards purchase of cosmetic products and they look carefully to find out the best value for the money which they spend. Next criteria they consider is brand preference. Respondents frequently buy their favourite brand product again and again. On observing the data, it is noted that the respondents who are in the age group of 26 – 30 years are more obsessed towards beauty products purchase. The respondents prefer Cash on delivery of the item more convenient and safe.From above analysis it clearly shows that the NYKAA is more preferred brand among women and then after they choose LAKME, SUGAR. M.A.C. etc.

5 CONCLUSION & SUGGESTION

CONCLUSION:

Beauty product shopping among women has been increasing in the recent years due to so many reasons. The results revealed by the study clearly justifies the growth of online beauty product shopping among women. In spite of the various risk factors women prefer online beauty product due to the motivating factors such as Home delivery of products, Time saving, Shopping done at any time, compare prices, privacy and ease of ordering. Cash on delivery has been the most opted mode of payment by many women as they find it easier and much safe.

The modern market is highly competitive in nature. Globally, the industry is strong and only getting stronger. As emerging nations grows in purchasing power and become globalized they offer budding, promise for international companies to enter, if they bring higher quality products than those available locally along with them.

SUGGESTION:

1. Website research must be done before using a new website for purchasing beauty products. Awareness about the website and information about product is important.
2. Build a community of customers at national and international level.
3. Online sites and apps provide security and safest payment options for consumers at global perspective.

7. REFERENCES

1. Parul Oberoi, " Consumer behaviour towards cosmetic products: A case study of Delhi NCR"Journal of emerging Technologies and Innovative Research Vol. 5, Page 17-19.
2. S. Poornima, "A Study on consumer buying behaviour towards cosmetic with special reference to women in Vellore city" Emperor International Journal of Finance and management Research, Page 31-32.
3. Mr. Krunak K. Punjai. " A study on female consumers perception towards online grocery shopping with special reference to Kalyan", Vol.7, Page 154-157.

Universal Predicamentof Feminismin *The God of Small Things*

Dr. Alka Bharatrao Deshmukh
Vasundhara College of Arts, Science and Commerce, Ghatnandur (Dept. of English)

Abstract:

The present research paper explores the elements of Feminism in Arundhati Roy's novel "The God of Small Things". The research paper tries to study the work of Arundhati Roy, 'The God of Small Things' as a prominent text of 'feminine writing' and how the feminism is predicated universally. It tries to focus on important things of life, like how love is always concerned with sadness, how a person's childhood experiences affect his/her perspectives and whole life. It also presents the constant struggle of women against their incessant exploitation, torture and struggle which they undergo because of the male dominated society. Present novel sheds light on the rigid position of women and intolerable plight of the deprived class. The novel is about the violence inflicted on women and the paternal tyranny enveloping the unfortunate children. It highlights the double standards of morality in society regarding men and women. the importance of wife in marriage life and malicious thoughts of man about woman is to be noted down to incorporate some changes in woman life.

About the Author:

Arundhati Roy, was born on November 24,1961 in Shillong, Meghalaya, India. Her full name is Suzanna Arundhati Roy. she received Booker Prize award. Her mother Mary Roy, well- known as social activist from Kerala, and her father was a Bengali Hindu tea planter. She spent her childhood days in Ayamanam in a small town near Kotlayam, she has Educatedfrom the Lawrence school, Lovedale, in Bilgris, Tamil Nadu. She then studied architecture at the school of Planning and Architecture, Delhi, where she met her first husband, architect Gerard da Cunha. Roy met her second husband, filmmaker PradipKrishen, in 1984, and played a village girl in his award-winning movie Massey Sahib. Later It was a fruitful achievement, she soon involved in preparing T.V. serials for Doordarshan and got attention for ITV also. Roy is a cousin of prominent media personality Prannoy Roy, the head of the Leading Indian TV media group NDTV. She lives in New Delhi.

Keywords: inferiority, inequality, malicious, subjugation, legacy. etc.

Feminine Predicament:

The protagonists of this novel are twins, Estha and Rahel, male and female are dizygotic, intrinsically this novel is an argument against the good andevil in society with special reference to women.The novel sheds light on important things of life, like how love is always concerned with sadness, howa person's childhood memories affect his/her whole life. The novel shows the ugly face of peopleand society as a whole, a vivid description of the black and sarcastic world especially with reference to women thatdwells around us.The God of small things highlights the position of women folk in India. It presents before us the constantstruggle of women against their t exploitation, torture and struggle which they undergo because of the maledominated society.

Both twins were not permanently linked with the outside world. It created negative impact on their childhood and their personality development. Their consideration about the outside world is "They knew that things could change in a day" (TGST, p. 200), it has become true with the sudden death of their nine-year-old cousin SophiMol, on a Chrismas vacation in England. This incident

emotionally wrecked the entire family and signalled a nightmare for Ammu and her twins. This incident overturned their lives in a day that is why the urge to "Prepare to prepare to be prepared" (TGST, p. 200), had along been so strong.

Ammu, accompanying her parents after her father's retirement. As a matter of fact, her parents give more affection to his brother for being a man than her as a woman. Moreover, being single parents of two children, her position in society is worse. She had no other choice but to live in her parent's house controlled by men. Virginia Wolf sees domestic life as almost exclusively social without any privacy foe women. "The son of my house may be granted freedom to develop his mind, he may have a room of his own, but the daughter is expected to be at everyone's back and call… For domestic life cultivates the irrational side of a women's nature it is distinguished by the primacy of intellect. The domestic arts involved mainly, the fine discrimination of feeling and the ability to bring about adjustments in personal relations".[4]

After some time,Ammu began to feel stifled by the restricted atmosphere of the house. Due to the worst condition of Mammachi and injustice and physical violence by Pappachi. It shows the domination of man as a husband on a woman it shows the domestic violence was the part of her life.Papachi, often beat Mammachi with a brass flower vase every night till Chacko intervened and asks to stop permanently.

In addtition, Papachi insulted Mammachias she was never allowed insulted Mammachi as she has never allowed to sit in his Plymouth, until after his death.The other man who dominated Mammachi's life was Chacko, her privileged and Oxford educated son. When he returned home after his divorce from Margaret, she takes over Mammachi's pickle factory and named to thefactory as "……. Paradise Pickles and Preserves" (57) without regarding Mamachi who had started anddeveloped the factory before Chacko returned home. This incident took her in deep frustration. Mamachi did nothing but accepted it passively. Whatever herhusband did, being a virtuous woman, she had to accept it without any complaint because such male domination was sanctioned by the society

The only escape from this critical situation for Ammu was the second marriage. When she had married Ammu leaves Ayemenem and lives in Calcutta with her second husband. Without looking back stepped into matrimony Simone de Beauvoir again remarks, "There is a unanimous agreement that getting a husband of in some cases a 'protector' is for her the most important of undertakings… she will open up her future not by active conquest but by delivering herself up, passive and docile, into the hands of a new master…"[4]when she had second marriage unfortunately, her second husband is not well employed and he sold Ammu to his manager. Due to this critical situation Ammu had divorce and it makes her position wors in society. It is because the society considers that women should live with her husband and accept him unconditionally.

From the character of Ammu, we can learn that Ammu is the woman who tries to rebel against the Hinduvalues and patriarchy system in Indian society. Unlike her mother, she cannot accept the bad attitude and actions ofher husband and prefers divorce than keeping her marriage. Ammu is also the example of a member of society whobreaks the communal mores of India.

After divorced Ammu returned to her parents' home.at home she is more of an intruder and less of member of the house. as she had married and according to Baby Kochamma, her aunt "She had no position at all". (TGST, p.45), as she had been divorced with such a disqualification, she had no choice but to suffer the fate of a wretched. Later Baby Kochamma became Ammu's greatest rival,"in the way that the unfortunate sometimes dislike the co-unfortunate, Baby Kochamma

disliked the twins, for she considered them doomed, fatherless waifs. Worse still, they were Half-Hindu Hybrids whom no self-respecting. Syrian Christian would ever marry. She was keen for them to realize that they (like herself) lived on sufferance in the Ayemenem House, their maternal grand-mother's house, where they really had no right to be". (TGST, p. 45).

Both Ammu and Chacko are in similar position as far as their marital status is concerned. Ammu has victim of her husband and Chacko has discarded by his wife for his unproductive ways. Ammi's humiliation is the result of her marriage having gone wrong. Simone de Beauvior asserts that; "Marriage is not only an honourable career and one less tiring than many others: it alone permits a woman to keep her social dignity intact and at the same time to find sexual fulfilment as loved one and mother… "[6] Ammu tries to revolt with her fate, but yet she does not achieve anything in her life. She has too many fronts to cope with her personal misery and her children's upbringing. She has to love them double because they don't have a Baba and Chacko fails to meet their expectations even half-way. Ammu's fault is that she is too mild and obedient to asset herself.

Colette Dowling explains: "it has to do with dependency: the need to lean on someone… those needs stay with us into adulthood, clamouring for fulfilment right alongside our need to be self-sufficient… any woman who looks within knows that she was never trained to feel comfortable with the idea of taking care of herself, standing up for herself, asserting herself" [7]

From the character of Ammu, we can learn that Ammu is the woman who tries to rebel against the Hindu values and patriarchy system in Indian societywhich in the form of male domination. Unlike her mother, she did not accept the bad attitude and cruel actions of her husband and divorced than keeping the relationship with her husband .she often rebels against his injustice. Ammu is also the example of a member of society who breaks the communal rules of India.

Rahel, Ammu's daughter who has no importance in either her family or society.She Lives in hergrandparent's house;her behaviour is not like normal child. She is a witness of injusticeswhich is imposed on her mother.As Rahel is growing up unwanted, she never experiences the real Hindu tradition because no one regards her presence, so that, Rahel becomes a free woman who unlike her mother, is not restricted by mental restrictions of theHindu traditions.Rahel has already escaped to the animated world of Velutha a world of warmth and sincerity. While searching for an anchor catches the intent gaze of Velutha when she is tossing Rahel in the air, and both share a moment of intense desire for each other , the like of which they had never imagined or dreamt of before. Velutha noticed Ammu as a woman and felt that he had something to share with her and that she had gifts to give him. She does not having any right on anything whatsoever, and constantly being made to feel dejected and low, Ammu is lured by Velutha's meaningful gaze. Unable to hold herself she breaks free of all the constraints and barriers and walks across to the life- infusing company of the despised Paravan. She does not stop to gauge the consequences, for nothing could be worse than what she had already faced. So, throwing all the cares to the wind, she allows herself to be drenched in the love of Velutha every night for two weeks. She ultimately is able to become a part of 'the sub-world' of her twins and Velutha from which she had earlier been excluded. 'a tactic world of smiles and laughter…' (TGST) p. 176).This is why, on her return to Ayemenem, she replies to an old man who asked about her maritalstatus "We are divorced" (130) without worrying what the old man will think about her answer.

Ammu was tricked into imprisonment , criticized and finally disowned and disinherited by the family. What she did and where she went was no one's concern it means Ammu was totally ignored by each and every family member. They don't have to inferior in her life. She is totally

aliened in her own home. She was discouraged after meeting with Rahel who was kept at Ayemenem, least she have a bad influence on her. When she was died, she was alone in a grimy, dingy room of a Bharat Lodge in Allepey. She was denied dignity of funeral as " The Church refuse to burry Ammu…" " So, Chacko had her wrapped in a dirty bedsheet and laid out on a stretcher " (TGSAT, p. 162). And cremated in an electric crematorium where beggars, derelicts, and the police custody were taken. And none from the family save Rahel attended.

Conclusion:

In this research paper have I tried to highlight how the women harassed and predicated universally, through varied female characters like,Ammu,Kochamma, Rahel etc. No doubt Indian society at the path of developing but still assigns traditional roles of the women. Women cannot come out of these customary roles because of conservative outlook of male dominated society. She is imprisoned in the four walls and no one is here to express her grief.

References:

1. Arundhati Roy, *The God of Small Things*, (New Delhi: India Ink, 1997).
2. Herbert Marder, *Feminism and Art: A* Study *of Virginia Woolf*, pp. 80-81
3. Colette Dowling, *The Cinderella Complex: Women's Hidden Fear of Independence*, (U.S.A.: Fontana Paperbacks, 1982), p 13
4. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, (London: Four Square Books, 1961), p. 352.

Influence of Indian English Literature on World Literature

Akade Atish Chandrakant
Head and Assistant Professor, Mahatma PhuleMahavidyalaya, Ahmedpur(MS)

ABSTRACT:

Indian English Literature is an important aspect of the country's cultural heritage and represents its diverse and rich literary tradition. It offers a unique perspective on Indian society and its cultural, political and social aspects. Indian English Literature challenges the dominant Western literary canon, promoting diversity and inclusivity in the world of literature. It offers a platform for voices and perspectives that might otherwise go unheard, and helps to break down literary barriers. Indian English Literature breaks down literary barriers by presenting a unique cultural and literary perspective that is different from the Western literary tradition. This helps to broaden the literary horizons of readers and provides a more diverse and inclusive literary landscape. The exposure and appreciation of Indian English Literature has led to a greater appreciation and understanding of Indian culture. It has helped to break down cultural barriers and promote cross-cultural understanding and appreciation. The impact of Indian English Literature highlights the importance of diversity and inclusivity in the literary world. It demonstrates the value of presenting different perspectives and voices, and provides a more diverse and inclusive literary landscape.

Keywords: cultural identities, postcolonial literature,British colonialism,world literature

INTRODUCTION:

Indian English literature, also known as Indo-Anglian literature, refers to the body of work produced in English by writers in India. Since the 19th century, Indian writers have been using English to explore the cultural, social, and political issues of their country and have made a significant impact on the world of literature. One of the ways in which Indian English literature has influenced world literature is by introducing new themes and perspectives. Indian writers have used English to explore the complexities of Indian culture, history, and spirituality, shedding light on aspects of Indian life that might not have been widely known or understood. For example, Rabindranath Tagore's works, such as "Gitanjali" and "The Home and the World," brought attention to the rich cultural heritage and spiritual practices of India, while Salman Rushdie's "Midnight's Children" and "The Moor's Last Sigh" provided a new perspective on Indian history and the Indian identity.

Another way in which Indian English literature has influenced world literature is by blending Western and Indian literary styles. Indian writers have created a unique form of English literature by incorporating elements of Indian mythology, folklore, and classical literature into their works. For example, Arundhati Roy's "The God of Small Things" combines Indian storytelling traditions with a contemporary English literary style, creating a novel that is both familiar and unique. Additionally, Indian English literature has contributed to the development of postcolonial literature, which explores the cultural and political effects of colonialism on societies around the world. Indian writers have used English to critique the legacy of British colonialism and to assert their own cultural identities, leading to a new genre of literature that has had a significant impact on world literature. Indian English literature has had a profound influence on world literature. Through its exploration of new themes and perspectives, its blending of Western and Indian styles, and its contributions to

postcolonial literature, Indian English literature has enriched the world of literature and continues to be a source of inspiration for writers and readers alike.

The recognition of Indian writers and their works has led to greater exposure and appreciation of Indian literature around the world. This has helped to promote a deeper understanding of Indian culture and its literary traditions. Indian writers such as Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Vikram Seth have gained international recognition and have a wide readership around the world. Their works have been widely translated and have been widely acclaimed for their cultural and literary significance. Indian English Literature incorporates elements of Indian traditions, spirituality, and history, reflecting the rich cultural heritage of the country. It presents a unique vision of the world and highlights the country's diverse cultural, linguistic, and religious traditions. Exploration of Themes of Identity, Nationalism, and Spirituality - Indian English Literature explores themes of identity, nationalism, and spirituality, providing a rich and nuanced perspective on the human experience. It highlights the complexities of Indian society and the different perspectives that exist within it.

Indian English Literature challenges the dominant Western literary canon, promoting diversity and inclusivity in the world of literature. It offers a platform for voices and perspectives that might otherwise go unheard and helps to break down literary barriers. The recognition of Indian writers and their works has led to greater exposure and appreciation of Indian literature around the world.

Historical Context of Indian English Literature

Indian English Literature refers to the body of work produced in the English language by writers of Indian origin. The history of Indian English Literature can be traced back to the colonial period, when the British colonized India and brought with them their language and culture.

During the colonial period, English was introduced as a medium of education and communication and was used primarily by the British administrators, traders, and missionaries. Over time, a number of Indian writers began to emerge, who wrote in English and produced works that reflected their experiences and perspectives.

One of the earliest examples of Indian English Literature is the "Bhagavad Gita", which was translated into English in the 1790s. In the late 19th and early 20th centuries, a number of Indian writers, including Rabindranath Tagore, AurobindoGhosh, and Bankim Chandra Chatterjee, began to produce works in English that explored the themes of Indian culture, nationalism, and independence.

During the British Raj, Indian English Literature was influenced by the works of British writers, such as Rudyard Kipling and E. M. Forster, who wrote about India and its people. However, Indian writers began to develop their own voice and style, creating a distinct literary tradition that combined elements of Indian culture and history with the techniques and themes of Western literature.

In the post-independence period, Indian English Literature continued to grow and evolve, with writers such as R. K. Narayan, Salman Rushdie, and Arundhati Roy exploring themes of identity, politics, and social change. Today, Indian English Literature is a rich and diverse field, encompassing a wide range of genres and styles, and continues to be an important part of the cultural and literary heritage of India.

India is a large and diverse country with a rich culture that has influenced world literature. In recent years, there has been a surge of interest in Indian literature, as it has been shown to be a valuable source of inspiration for writers around the world. One of the most influential writers in

Indian literature is Mahatma Gandhi, who was a leading figure in the Indian independence movement. His work has had a significant impact on world literature and continues to be read today.

Other well-known Indian writers include Rabindranath Tagore, who wrote the great epic poem The Great Gatsby, and Mahatma Gandhi's son, Mohandas Gandhi. They have helped to create a rich and encompassment cultural heritage that continues to be influential today. The influence of Indian literature on world literature is wide and varied, and it has helped to create a rich and encompassing cultural heritage that continues to be influential today. This text is an overview of some of the most significant examples of this influence.

REVIEW OF LITERATURE:

Indian English literature has had a significant impact on the world of literature, both in terms of its content and style. Indian writers have used their works to explore a wide range of themes and topics, from the complexities of modern Indian society to the rich cultural heritage of the country. Their writing has often been infused with elements of Indian folklore, mythology, and spirituality, adding a unique and distinctive flavor to the world of literature.

One of the key ways in which Indian English literature has influenced world literature is through its representation of the cultural and social diversity of India. Indian English writers have given voice to a variety of communities and perspectives, including those of rural and indigenous communities, women, and members of the LGBTQ+ community. This has helped to broaden the global understanding of India and its people, and has contributed to the representation of diverse perspectives in world literature.

Another important aspect of Indian English literature is its use of language. Indian English writers have often used the English language in innovative and creative ways, blending elements of Indian languages and dialects with the English language. This has resulted in a unique form of English literature that is distinctly Indian, and has inspired new styles and forms of writing in other parts of the world.

In addition, Indian English literature has been at the forefront of addressing important social and political issues in India. Indian English writers have used their works to shed light on issues such as caste discrimination, gender inequality, and economic disparity, and have sparked debates and discussions about these issues. This has had a significant impact on the discourse around these issues both in India and around the world.

Finally, Indian English literature has inspired new generations of writers and readers, both in India and abroad. Indian writers have become a source of inspiration for writers and artists in other parts of the world, and their works have been widely read and celebrated globally.

CONCLUSION:

Indian English Literature has been around for centuries and its influences can be seen in many of the world's leading literature in English. It is no exaggeration to say that Indian English Literature has played a significant role in shaping our current literary landscape, particularly when it comes to the formal conventions, we associate with literature written in English. The impact of Indian English Literature highlights the importance of diversity and inclusivity in the literary world. It demonstrates the value of presenting different perspectives and voices, and provides a more diverse and inclusive literary landscape. The influence of Indian English literature on world literature has been far-reaching and profound. Indian writers have used their works to broaden the global understanding of India, to address important social and political issues, and to inspire new styles and

forms of writing. Indian English literature remains an important cultural and literary expression of India, and continues to shape the literary landscape of the world.

REFERENCES:

1. Ahulu, S. (1997). General English. A consideration of the nature of English as an international medium. English Today, 13(1), 17-24.
2. Balasubramanian, C. (2009) Register variation in Indian English. Amsterdam: John Benjamins.
3. Bansal, R.K. (1976). The intelligibility of Indian English. Central Inst. Of English and Foreign Languages.
4. Balasubramanian, C. (2016) How Indian is Indian English? Indian words in registers of Indian English. Asiatic: IIUM Journal of English Language and Literature, 10(2), 89-110.
5. Crystal, D. (1988). The English Language. London: Penguin Books.
6. Crystal, D. (2003). English as a Global Language. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Dasgupta, P. (1993). The Otherness of English: India's Auntie Tongue Syndrome. Sage Publications.
8. Domange, R. (2015). A language contact perspective on Indian English phonology. World Englishes, 34(4), 533–556.
9. Gandhi, M. (1910). Hind Swaraj or Indian home rule. Phoenix, Natal: The International Printing Press.
10. Gargesh, R. (2004). The phonology of English in India. Varieties of English: Africa/Southeast Asia/India, 187-197.
11. Hohenthal, A. (1998). English in India – A study of language attitudes. Retrieved from https://web.archive.org/web/20060706033547/http://www.scholars.nus.edu.sg:80/post/india/////hohenthal/contents.html
12. Indira, M. (2003). The suitability of course book in Engineering Colleges for developing communication skills: A study. (Unpublished Masters thesis) Central Institute of English and Foreign Languages, Hyderabad.
13. Jenkins, J. (2003). World Englishes: A resource book for students. London: Routledge.
14. Kachru, B. (1965) The Indianness in Indian English. Word, 21: 391-410.
15. Kachru, B. (1976) Indian English: A sociolinguistic profile of a transplanted Language.
16. Kachru, B. (1982). The other tongue: English across cultures. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
17. Kachru, B. (1986). The Indianization of English. English Today, 2(2), 31-33.
18. Kachru, B. (1990). The alchemy of English. USA: Illini Books.
19. Macaulay, T.B. (1835). Minute on Indian education. The post-colonial studies reader, 428-430.
20. Mehrotra, R. (2003). A British response to some Indian English uses. English Today, 19(3), 19-25.
21. Mukherjee, J. (2007) Steady states in the evolution of New Englishes: Presentday Indian English as an equilibrium. Journal of English Linguistics 35(2), 157-187.

Khushwant Singh's *Train to Pakistan*: Conflict of Cultures and Ethnic Violence

Dr. Ajit Raosaheb Bhanji
Head, Department of English, Late Venkatrao Deshmukh College, Babhalgaon Tal. & Dist. Latur

Abstract:

Train to Pakistan (1956), Khushwant Singh's debut novel reflects the conflict of cultures and ethnic violence. This violence between Muslims and Hindus started from Calcutta (Kolkata) and became contagious to reach Mano Majra, a multi-ethnic village on the border of Pakistan. The fictional village Mano Majra has a railway station, a Gurudwara and a mosque. Before the riot all the people in the village were intact. But the riot has made them confused and confronted ethnically and culturally. There is a clear reference also to the multiethnicity in Mano Majra. It is reflected through acute religious fanaticism of one's own. There is another reference to communal frenzy. Muslims hate Hindus and Hindus hate Muslims. This feeling has just started from the day of partition. Freedom struggle keeps its unity but the freedom invites fragmentation. In Train to Pakistan, communalism may be the stepping stone and Hindu-Muslim feeling is the focal point. It can be said that Train to Pakistan is based upon conflict of cultures and ethnic violence. The entire story is woven round the communal riot between Hindus (including Sikhs) and Muslims.

Keywords: religious fanaticism, multi-ethnicity, antagonism, humanism, communalism, discrimination, fragmentation, eradication, fundamentalism.

Train to Pakistan (1956), Khushwant Singh's debut novel reflects the conflict of cultures and ethnic violence. It is based on the trauma and tragedy of the historic partition of India in August 1947. It is really an account of the conflict of cultures and clash of violence between two races, Muslims and Hindus, caused by an acute sense of fundamentalism.

This violence between Muslims and Hindus started from Calcutta (Kolkata) and became contagious to reach Mano Majra, a multi-ethnic village on the border of Pakistan. There was a message that the government was planning to transport Muslims from Mano Majra to Pakistan for their safety and security. Hindu-Muslim feeling became acute. Muslims massacred Hindus and Hindus massacred Muslims. Countless Hindus and Sikhs in the North West Frontier were forced to be homeless and fled to their respective community areas. They were transported by bullock carts, lorries, even on roof tops of trains. Others were forced to go by railroads. Almost a million of them were dead. All of Northern India was in arm, in terror or in hiding.

The fictional village Mano Majra has a railway station, a Gurudwara and a mosque. There is also the house of the moneylender Lala Ram Lal. In the words of the author: Before the riot all the people in the village were intact. But the riot has made them confused and confronted ethnically and culturally. There was mutual cultural harmony among the Hindus, Muslims, Sikhs and Christians who visited the village. There was a small colony of shopkeepers and hawkers at the railway station. They were to supply traveler's foods, betel leaves, cigarettes, teas, biscuits and sweetmeats. This shows the presence of a good cultural understanding in the village.

The novelist describes another scene of religious contact. Muslim Mullah at the Mosque sings "Allah-o-Akbar" and Sikh priest in Sikh temple succeeds them. The prayer of monotonous singsong sounds dear. This context shows the cross-cultural contact and attachment to the ethnicity. There is

the symptom of cultural and religious harmony in the village where people of different sects, races and religions live together.

Making an attempt to describe various cultural contacts, Singh bubbles of the religious instincts of the central character Hukum Chand, the religious magistrate. He himself is culturally conflicted. He represents the conflicting views of Hindus and Muslims. Prior to it, he himself is preoccupied with world culture stepping towards humanism. Juggut Singh is another character who is well educated and a social worker. He is a symbol of multiple cultures and represents the author as an autobiographical character. Iqbal is also an educated Muslim migrated from Pakistan. The people there speak hybridized Urdu- Punjabi language. This fact shows the cultural integrity in the pre-partition India.

Any violence in a multi-cultural and multi-ethnic society at any time is aroused from the cultural combat. Another religious organization established in the name of nationalism and culture is the RSS organization. This organization is violently hostile to Muslim or the anti-Hindu people. Their activities also form part of the cause of cultural conflict. There is a reference to the difference in the attitudes of the Hindus and the Muslims towards their own respective womenfolk: 'We Hindus never raise our hands to strike women, but these Muslims have no respect for the weaker sex.'

There is a clear reference also to the multi-ethnicity in Mano Majra. It is reflected through acute religious fanaticism of one's own. Iqbal Mohammad relates to Islam cultural group, Iqbal Chand to Hindu Kafer and Iqbal Singh to Punjabi. Broadly speaking, Iqbal touches to three communities - Muslim, Hindu and Sikh. It is because he is a social worker who should not have discrimination of culture and ethnicity. He feels that the bloodshed and violence caused by the partition should be prohibited. So he takes several appearances in several communities.

Meet Singh is another character who is very much against the Christian morality. They have exchanges of their wives and they dance and drink in the clubs. These are very much against Hindu and Muslim codes of conduct. With varied forms of lifestyle, food habits, social customs and religious stands of different races the village is full of confusions and confrontations. So just after the partition it is difficult to hold communal harmony. Killing, stealing, robbing and raping of women have become common incidents. The entire village is socially disrupted, religiously disjointed and culturally dislocated.

There is another reference to communal frenzy. Muslims hate Hindus and Hindus hate Muslims. This feeling has just started from the day of partition. Another sense of strong ethnic conflict is felt in the difference of feeling between the Sikh and the Gurkha. One horrendous scene of butchery and massacring is presented by the novelist: 'The other day four Sikh Sardars in a jeep drove alongside a mile long column of Muslim refugees walking on the road. Without warning they opened fire with their sten guns. Four sten guns! God alone knows how many they killed.'

There is also a reference to religious fanaticism of the Muslims and the Sikh. This is sounded in the invocation to God, "Yah Allah. Wah Guru, Wah Guru". Meet Singh addresses Wah Guru, Wah Guru in his invocation while Imam addresses Yah Allah, Yah Allah. But no one interferes with another. This is the reflection of cultural contact which is also the basis for cultural combat.

In the chapter "Mano Majra", the climax of the story, it is revealed that the train has reached with full of corpses. To see this, the people present in the station feel hopeless and helpless. And this dreadful scene is described as: When it was discovered that the train had brought a full load of corpses, a heavy brooding silence descended on the village. People barricaded their doors and many stayed up night talking in whispers.

Hindus and Sikhs are fleeing from their homes in Pakistan to shelter in Mano Majra. Now a train load of Sikhs massacred by Muslims has been cremated in Mano Majra. This is the clear example of cultural confrontation. When the train arrived at the Mano Majra station, the Sikhs asked one of the villagers to fetch the Lambardar. Within a few minutes the village is echoed: All Muslims going to Pakistan come out at once. Come! All Muslims. Out at once.

The above incident shows that the people belonging to all communities are terribly afraid of each other's culture. When the Muslims come out of their homes with their luggage to go to Pakistan, the rest of the people in the village come out to see them off. Their parting becomes painful to both the communities. Though they are ethnically different now, but still their common culture before Partition haunts their minds. Their understanding was so good that one was moved by the other's misery. The novelist gives a vivid picture of their sweet relationship: 'The Sikhs watched them till they were out of sight. They wiped the tears off faces and turned back to their homes with heavy hearts.'

Conclusion:

In Train to Pakistan communalism may be the stepping stone and Hindu-Muslim feeling is the focal point. Sikhism is absolutely hostile to Muslim. There is frequent reference to antagonism between Sikhs and Muslims. Both the communities of Sikhs and Muslims go on looting, thieving, robbing and murdering each other. Both the races are at daggers drawn. It can be said that Train to Pakistan is based upon conflict of cultures and ethnic violence. The entire story is woven round the communal riot between Hindus (including Sikhs) and Muslims. The novelist has elaborately discussed the difference in the concepts of religion in general and Sikh, Muslim, Hinduistic belief and Christianity in particular. Basically the story is developed on the communal clash between Sikh and Muslim in the wake of partition. The novelist shows the passing pictures of dividing India and its effect in grim reality. Setting all these cultural conflicts and ethnic violence as glaring examples of devastating mankind and the world, Khushwant Singh probably wants to suggest eradication of such evil things at the cost of love and understanding within humanity.

References:

1. Ghosh, Amitav. 1988. *The Shadow Lines*. New Delhi: Ravi Dayal, 1989.
2. Iyengar, K.R.S. *Indian Writing in English,* New Delhi: Sterling Publication, Ltd., 1976.
3. Kumar, Satish. *A survey of Indian English Novel,* Bareilly: Prakash Book Depot, 1996.
4. Singh, Khushwant. 1965. *Train to Pakistan*. London: Chato and Windus.
5. Reddy, K. V. and P. Bayappa Reddy, ed. The Indian Novel with a Social Purpose. New Delhi: Atlantic, 1999.

Doyens of the Indian English Fiction in the Light of Global Perspective

Dr. Dete Sachin
TPO, BIGCE, Solapur

ABSTRACT:

The Indian English fiction has had a meteoritic growth during the dawn of the millennium year and the writing in all genres of literature has gained momentum, particularly the Indian novel, the doyens of the Indian writing like Sri Arbindo , Rabindranath Tagore, R.K.Narayan, Mulk Raj Anand, and their ilk promoted the conventional mode of writing. Indian writers have been making momentous and considerable contributions to world literature since pre – Independence era, the past few years have witnessed a gigantic prospering and thriving of Indian English Writing in the global market.

Indian English Literature has attained an independent status in the realm of world Literature. Wide ranges of themes are dealt within Indian Writing in English. While this literature continues to reflect Indian culture, tradition, social values and even Indian history through the depiction of life in India and Indians living elsewhere, recent Indian English fiction has been trying to give expression to the Indian experience of the modern predicaments.

The seed of Indian Writing in English was sown during the period of the British rule in India. Now the seed has blossomed into an ever green tree, fragrant flowers and ripe fruits. The fruits are being tasted not only by the native people, but they are also being 'chewed and digested' by the foreigners. It happened only after the constant caring, pruning and feeding. Gardeners' like Tagore, Sri Aurobindo, R.K.Narayan, Raja Rao – to name only a few, looked after the tender plant night and day. In modern time, it is guarded by a number of writers who are getting awards and accolades all over the world

Indian English Literature is an honest enterprise to demonstrate the ever rare gems of Indian Writing in English. From being a singular and exceptional, rather gradual native flare – up of geniuses, Indian Writing has turned out to be a new form of Indian culture and voice in which India converses regularly. Indian Writers – poets, novelists, essayists, and dramatists have been making momentous and considerable contributions to world literature since pre – Independence era, the past few years have witnessed a gigantic prospering and thriving of Indian English Writing in the global market.

Indian English Literature has attained an independent status in the realm of world Literature. Wide ranges of themes are dealt within Indian Writing in English. While this literature continues to reflect Indian culture, tradition, social values and even Indian history through the depiction of life in India and Indians living elsewhere, recent Indian English fiction has been trying to give expression to the Indian experience of the modern predicaments. There are critics and commentators in England and America who appreciate Indian English novels. Prof. M. K. Naik remarks "â€¦one of the most notable gifts of English education to India is prose fiction for though India was probably a fountain head of story-telling, the novel as we know today was an importation from the west".

India's substantial contribution to world literature is largely due to the profusely creative literary works generated by Indian novelists in English. Their works contemplated and deliberated on multifarious range of issues like nationalism, freedom struggle, social realism, individual

consciousness and the like. This literary movement being fortified by the overwhelming output by novelists and distinguished itself as a remarkable force in world fiction. This has been achieved by novelists who sought to prove their inner creative urges in English language, which is indeed an alien tongue for them. It is to the credit of these novelists that they have overcome the hurdles of writing in a foreign language and have been evolved a distinctive style for themselves by mastering the intricacies of the language and assimilating in it the hues and flavors of the Indian – sub continent. Raja Rao famously argued in 1938, in the preface to his novel Kanthapura, for using English, but English adapted to Indian conditions:

English is not an alien language to us. It is the language of our intellectual make-up – like Sanskrit or Persian was before – but not of our emotional make-up. We are all instinctively bilingual, many of us in our own language and in English. We cannot write like the English. We should not. We can only write as Indians. Our method of expression will someday prove to be as distinctive and colorful as the Irish or the American.

The struggle for independence was a mighty and momentous movement sweeping the entire nation and exerting tremendous impact on the sense of national consciousness among the literary fraternity. Thus the lucid description of the freedom struggle showcased images of the awakened Indians who sought to regain their freedom from the grueling and torturous regime of the Britishers. Apart from these reflections, the writers were able to propagate their point of view, which ultimately helped to motivate and guide the masses. Thus the fixation on religious aestheticism was replaced by concerns on socio – political issues. The joy of accomplishing the grandiose feat of obtaining Independence was abruptly marred by the horrendous and traumatic partition of 1947. The horrors, tragic consequences and partition like the large scale migration, reckless looting and merciless massacres were portrayed by the writers in their works which captured the interest, and imagination of the reader, the Indian English novels began to prove its mark in the global literary scenario. East – West conflict, multi – culturalism, social realism, gender issues, comic aspect of human nature, ecological concerns, magic realism, diasporic writings and the like became the themes of the post – Independent writers.

English has acquired a rare privilege and popularity in India especially among the elite and the middle classes. It is increasingly being used by writers to give shape to the conflicting dilemmas and issues that confront the human psyche. It has definitely become a convenient medium to express the intrinsic talents of the writers. Moreover the Indian English writers use it with enviable ease and gaining mastery of a foreign tongue to articulate the vagaries and vicissitudes of an individual's consciousness in a realm of its own aptly substantiate the expansiveness and verve of the Indian English writer.

Indian writing in English has commended unstinted admiration in both home and abroad, is now in its full swing. It has carved out a new track, a new vision – a vision that is replete with an un answering faith and hope, myths and traditions, customs and rites etc. If we dive deep into the works of the Indian stalwarts of English fictions, it is revealed that their works are not an imitation of English literary pattern but highly original and intensely Indian in both theme and spirit. They have given a new shape and color to English literature in the same way as the Australians and Americans have evolved their own literature in their respective countries.

Indian English literature is two hundred years old. Sri Aurobindo stands like a huge oak spreading its branches over these two centuries. The contribution of Sri Aurobindo as a perfect writer and craftsman is undoubtedly great. He is the first poet in Indian English writing who has given the

re – interpretation of myths. Sri Aurobindo envisages spiritual humanism. What Sri Aurobindo points out to the philosophers of today is that human life, body and mind are the evolved forms of super mind. Aurobindo's famous works "The Human Cycle and The Ideal of Human Society" taken together to give a complete picture of Aurobindo's version of the future possibilities of man and shows the humanistic trend in his thought. In the Human cycle, the poet – philosopher offers us a social philosophy of history illuminated by a splendid spiritual vision of future. It is self-evident that Indian English drama could not secure a firm foothold and build s tradition of its own about which M.K. Naik says:

"Owing to the lack of a firm dramatic tradition nourished on actual performance in a live theatre, early Indian English drama in Bengal, as elsewhere in India, grew sporadically as mostly closet drama; and even later, only Sri Aurobindo, Rabindranath Tagore and Harindranath Chattopadhyaya produced a substantial corpus of dramatic writing."

Rabindranath Tagore (1861-1941) is a celebrated name in the sphere of English literature. His creative genius is so much accounting and his literary output is so much rich and varied that the phrase 'myriad – minded', which Mathew Arnold had used for Shakespeare, can aptly be used for him also. He won Nobel Prize for literature in 1913, for his immortal poetic work Gitanjali(1913). Besides being a great universal poet, the genius Tagore is also a novelist, dramatist, Short – Story writer, musician, philosopher, painter, educationalist, reformer and critic in every field and had earned a niche for himself. The setting of his novel is representative and reflective, their characters are natural, realistic, full – blooded and life – like. The socio – religious culture of Bengal is brilliantly portrayed in his novels. Through his novels he brings out some of the problems of the woman of his age. Different kinds of human relations are portrayed and analysed through the different social settings. Some of his novels deal with the modern problems of our society and the interest in them centers round the psychological development of characters under the compelling stress of circumstances. To his credit, there is a long list of poems and plays, both in Bengali and English which had made his place among the world's greatest writers. In Iyengar's words;

As the years passed, he became more and more a legendary figure; in his flowing bead and immaculate white robes he was truly in the line of the great Rishi of Upnishadic times, and indeed he was truly in the line of the great bearing witness to the triune Reality, seeing the way showing it to others.

Post – Independent India has been making quick strides in the field of science and technology. There has been an admirable economic growth in India in recent times. So, the novel proved to be an effective medium for the reflection of the spirit of the age, encompassing the bitter and sweet realities of the period. The great proliferation of the Indian English novel also owes its credit to the sudden increase of interest in the new literature of post colonial nations by the west.

The Indian English fiction has had a meteoritic growth during the dawn of the millennium year and the writing in all genres of literature has gained momentum, particularly the Indian novel, the doyens of the Indian writing like R.K.Narayan, Mulk Raj Anand, and their ilk promoted the conventional mode of writing. The crusaders of the contemporary and modern era include Salman Rushdie, AmitavGhosh, Vikram Seth and many more. They elucidate and substantiate strength of the emerging modern voice of India, which has the vibrancy and energy of a gushing artesian along with an unmatched resolve to experiment and explore new avenues of writing novels. A host of contemporary post – colonial writers like Rushdie, Arundati Roy, Meena Alexander, Anita Nair and

JhumpaLahiri have initiated the process of decolonizing the 'Colonial English' and using it as a medium to express Indian thoughts and sensibilities with a distinctive Indian style.

The freedom movement spearheaded by Gandhi inspired a flurry of activity in the literary world. The need for an autonomous, independent country lead to an explosion of creativity, which sought to appeal to the masses to take up the cudgels and oust the Britishers from the Indian soil. Therefore, there was a flourish of novels in both regional and as well as in the national stream. This burst of energy in regional literature, laid the ground work of fine – tuning and enhancing the vibrancy and the scope of the Indian English Fiction.

The triumvirs Mulk Raj Anand, Raja Rao and R.K.Narayan were the novelists who stabilized and fortified the Indian English Fiction with their ample works and unique literary style. Thus, it was aptly noted by William Walsh regarding the afore mentioned writers:

Distinguished not only for their own work but as the inaugurators of the form itself since it was they who defined the area in which the Indian novel in English was to operate, drew the first models of its characters and themes and elaborated its particular logic. Each used its own version of an English freed from the foggy taste of Britain.

The majority of Mulk Raj Anand's (1905 – 2004) novels brings to the limelight the inequalities of society and trials and tribulations of the less fortunate. Untouchable(1935), Coolie(1936), The Village(1939), and The Private Life of an Indian Prince(1953) addresses the evils existing in the society in the Marxist terms. His novels also give a graphic description of the daily existence of his characters, their tale of woe, sweat and misery. Untouchable(1935) targets the evil of casteism and brings to the surface the issue of segregation of people on the basis of their profession. In Coolie(1936), he presents a poverty-stricken protagonist, Munoo who portrays the hollowness of the society and the curse faced by the proletariat. He was instrumental in bringing about an awareness of the inequality that existed in India. He also advocated solutions for the issues. Both novels are: "a plea for downtrodden, the poor and the outcast, who face economic hardship and emotional humiliation in a rigid social structure".

R.K.Narayan (1906-2001) is another celebrity author who enjoys a unique position in the crowded literary scene of Indian Fiction. He is undoubtedly the master of portraying the socio-comic aspects of the ordinary Indian's family and idiosyncrasies of human which form the crux of his novels. The greatest merit of his language and style lives in its simplicity. His subtle use of ironic humor explores the oddities of human nature and juxtaposing it with a dose of harmless humor. His fiction revolves around the imaginary sleepy South Indian town of Malgudi but expresses an outlook which has universal appeal. His famous novels are The Bachelor of Arts and The Painter of signs (1933). Swami and Friends (1935), The English Teacher (1945), Waiting for Mahatma (1955), The Guide (1958), The Sweet Vendor (1967. The vividness in character portrayal is balanced by ironic humor, which is his characteristic style. His writing has stretched across seven decades and occupies a remarkable position in the history of Indian English Fiction. Narayan has gained mastery of the art of portraying characters and nuances of the English language.

Raja Rao's (1908-2006) reputation as a novelist of metaphysics and philosophy is amply justified by his substantial contribution in upholding these themes in his novels. Women in Raja Rao's novels suffer from domestic injustice and tyrannical tradition, but the writer suggests no way out of their dilemma. His women characters, who are a little ambitious, end up playing the devoted role of a wife like Savitri in The Serpent and the Rope(1960). Indian culture being rooted into his consciousness fails him to offer any concrete solution to the besetting women's issue. He analysis

modern India from a different perspective and elevates Hindu orthodoxy to a grand metaphysic. His work The Serpent and the Rope(1960) abounds with various themes. It is the story of an intellectual Rama who is in quest of personal enlightment and seeks inspiration and revelation from eastern and western metaphysics. He has a French wife and his association with Savithri brings to the forefront the contemplation of the Feminine Principle and endeavors to correlate the eastern and western views. The later works by Raja Rao includes The Cat and The Shakespeare (1956) and Comrade Kirillov (1976). Kanthapura (1938) by Raja Rao emphasizes the influence of the Gandhian movement by highlighting the 1920's and the Gandhi – Irwin Pact of 1931. He focuses a small village through which he explores the impact of the freedom movement on the villagers and also captures their roles in the struggle for Independence. Rao uses his novels to spread the Gandhian message and as propaganda against social evils.

REFRENCES

1. Auddy, Ranjan Kumar." In Search OF Indian English : History , Politics and Indigenisation" London & New York : Routledge, 2020
2. Dorothy M. Spencer, " Indian Fiction in English" University of Pennsylbania Press,1960
3. M. K. Naik, " A History Of Indian English Literature" SahityaAkademi: 13 th Impression Indian English Literature edition, 1 January 2009
4. M. R. Verma and A.K. Sharma, " Reflections on Indian English Fiction" Atlantic Publishers & Distributors Pvt Ltd, 2004
5. UlkaAnjaria , "A History of the Indian Novel in English , Cambridge University Press,2015
6. Wilbur L. Cross, " The Development of The English Novel" Atlantic Publishers and Distributors Pvt Ltd. January 2018

Exploration of Gender Relationship in Vijay Tendulkar's play 'Sakharam Binder'

Prof. Dr. Hanumant Rambhau Jawalge
Dept of English
D.B.Arts,Commerce, andScience College, BhokarDist. Nanded (MS)-431801

Abstract

Padmabhushan Vijay Tendulkar, the celebrity author and playwright of marathi theatre and who began writing in the 50's as a part of a progressive theatre movement, has been on the vanguard of Indian theatre almost for four decades. It was the late sixties, Indian literature threw up a few star performers amongst Indian playwrights. They were Mohan Rakesh, Girish Karnad, Badal Sircar and Vijay Tendulkar. They were all excellent craftsmen. The themes of Tendulkar's plays, especially those translated into English, portray in unpretentious manner, violence as a part of human life. Through various themes taken from real-life experiences, he fights for social justice and it is a never ending fight. It is this touch of reality that makes his plays lively. Tendulkar, being a multi-faceted creative genius, has ranged his plays thematically for the alienation of the modern individual to contemporary politics, from social-individual tensions to the complexities of human character, from exploration of man-woman relationship to reinterpretations of historical episodes. The themes of gender relation, sexual norms, institution of marriage and issues of conventional moralities have been featured prominently in his great masterpieces like-*silence!The courst is in session (1968,)Gidhade (1971), Sakharam Binder (1972)*etc have brought a revolution on the Marathi stage as well as in contemporary Indian theatre. The present paper, therefore, has attempted to understand the man-woman relationship in 'Sakharam Binder.'

Keywords : Man, Woman, Relationship, Tendulkar

In his play *'Sakharam Binder' (1972)* Tendulkar explores with great objectivity the complications in human nature- two necessary components of which are sex and violence. In an extensive and close interview with Shukla Chatterjee Tendulkar once opined openly how he got into portraying violence in most of his plays. He prefers to call violence 'agression' which is a part of human existence. Every human mind, accordingly, is a complex and there are many contradictions in each mind.

In *'Sakharam Binder'* he depicts the ideology of the middleclass man with all his complexities, envy and covetousness. The play has three acts : the first act deals with the relationship of Laxmi-Sakharam, the second one that of Champa-Sakharam, and the last one, that of Laxmi-Sakharam-Champa. As the title suggests, the play revolves around the character of Sakharam, the protagonist and his curious life-style. The protagonist is a man devoid of ethics and morality, and does not believe in the institution of marriage. So he remains unmarried all through his life. He makes the rule of his house clear from the outset, "This is not royal palace. It is Sakharam Binder's house". However, he arranges a contractual relationship with a helpless, deserted, discarded women, castoff wives in the society not with a view to improving her lot but to exploiting her further by fulfilling his sexual lust. Wine and women are his central concerns. The relationship is a kind of game where the woman has to follow the rules unquestionably. The play opens when he brings Laxmi to his house, the seventh one in the series of his women. Here, he tells a frightened Laxmi gloatingly, "I have been like this right from birth. Born naked I was.My mother used to say... he is a

Maher born in Brahmin home". This opening harangue, according to V.M Madge,"is a crucial part of the text in that it not only tells what sort of a man Sakharam is but also contains seeds of dichotomy in his character, of which he is blissfully unaware." He further tells Laxmi how he expects her to behave. "I like everything in order here. Won't put up with slip shad ways. If you are careless, I shall show the door, I am the master here. A house must be a home, you understand."

Sakharam appears to be a man who is true to himself and to his life. Outwardly, he shows that he is a saviour of women but the fact is that, he is an epicurean a self- centred pleasure-seeker. What he develops in his so-called house is a victim-victimizer relationship, which is a worse for the woman who suffers more with Sakharam than with her husband before. He remains oblivious to the emotional and moral implications of all his exploits. He justifies all his acts through claims of modern, unconventional thinking, and comes up with hollow arguments meant in fact to enslave women. Paradoxically, some of the women to whom Sakharam had enslaved badly want freedom from their enslavement.

This contractual relationship based on mutual convenience; everyone has the same right to break this contract anytime. The woman has to perform all the duties like a sincere, obedient, faithful wife and in return, he gives her food, clothing, and shelter. And he is ready to throw each of them out when there remains nothing womanly about her. Therefore, exploitation, oppression, suppression, and subjugation of women are the characteristic features of the relationship that exists between Sakharam and his woman. Considering these women as domestic servents and sex partners, he rules his house as tin-pot tyrant. He tells each woman that she is free to leave whenever she likes. He will even give her a sari, 50 rupees and a ticket for her departure. *"The game is over"* are his words when he gets bored in this relationship. A new one comes on the heels of each former woman's departure. He, even, does not bother himself to think what will happen to them afterwards.

As the play progresses the unconventionality of the protagonist is established. The dramatist depicts him as the representative of the angry and frustrated post-war youth. The extremity is shown when he condemns his women and the world at large, explicitly and implicitly himself, too. The play's mainconflict is set in motion when Laxmi returns after Sakharam sent her packing, and convincesChampa to let her stay. The playwright attempts to highlight women's wisdom and power on affecting men's behavior. Laxmi is depicted as an obedient woman who can affect Sakharam's mind and let him follow her words. The characters of Laxmi and Sakharam are different from each other in temperament so their relationship remains very short-lived. Laxmi is very kind, cool and tender hearted. Sakharam is very aggressive, violent and passionate. Laxmi falls short to fulfill his excessive physical lust and Sakharam remains blind to her expectations. Consequently, both of them cannot satisfy each other either physically or psychologically. There is no sharing, no harmony in their relationship. Ultimately, they part company, saying goodbye to each other in a very cordial manner.

Champa's appearance, behavior, dialogues and even her name indicate that she is whimsical by nature. All good, desirable changes in Sakharam's life in his association with Laxmi, come to an end with Champa's arrival. A religious, responsible man emerges as a lewd, sensual drunkard. The relationship that exists between Sakharam and Champa is totally contradictory to the previous one that with Lxmi. Laxmi accepts Sakharam almost as a husband and, therefore, remains faithful to him and submits herself to him willingly. Champa, on the other hand, accepts Sakharam merely as "her man" in sheer helplessness and for not having any alternative. She has no option but to share bed with him. However, for that, she has to reluctantly help herself with an alcoholic drink, of course.

Through her character the playwright has represented a bold, stout woman. She is a rebel against the male-dominated society. She challenges the conventional norms and values regarding man-woman relationship. The dramatist also highlights the lack of sisterhood among women by representing the planned conspiracy between Laxmi and Champa's husband. Here, Laxmiproves that how a woman can be the enemy of other women and can destroy each other. Champa's murder at the hands of Sakharam is an instance of it. Infact, it is champa who persuades Sakharam to give shelter to Laxmi after her return.

Thus, the play *Sakharam Binder* shows the dramatist's acute observation of life and society. It is based on the real-life situation.The women characters in the play appear to be the mute witnesses of womankind's endless sufferings in male-dominated society. Woman is always oppressed and occupied an inferior status in the society. The downfall of Sakharam is because of his ignorance of all social norms. In addition, he doesnot try to treat a woman as human being who can commit mistake, she has flaws, limitations, feeling and heart also. Through his women characters, Tendulkar tries to delineate gender issues. The patriarchal system makes woman the weaker an dependent.

At the close of the play all the major characters namely Sakharam, Laxmi, Champa and Shinde appear tobe changed drastically. The play is open ended in the sense that after the murder of Champa, it is not clear what would be the plight of Laxmi after the death of Champa. Tendulkar leaves a chance for the audience and readers to play with the possibilities and draw their own conclusions.To sum up we can say that exploitation, oppression, suppression, and subjugation of woman are the characteristic features of the relationship that exists between male and female characters in this play.

References :

1. Bandopadhyay, Samik (ed.) 'Vijay Tendulkar : collected plays in Translation, OUP., Mumbai, 2003.
2. Madge V.M. (ed) " Sakharam Binder :An unwitting Deconstruction," Pencraft Publication, New Delhi 2009
3. Tendulkar Vijay 'collected plays in Translation, OUP, New Delhi, 2003
4. Wadikar, S. " Vijay Tendulkar : A pioneer playwright, Atlantic, 2008.
5. Sharma, Pratibha (ed) "social concern in the plays of Vijay Tendulkar" language in India: strength for Today and Bright hope for Tomorrow (2010).

Traces of Indian Freedom Struggle & Heaven of Freedom

Dr. Pandurang Shitole
Asso. Professor and Head dept. of English, Smt. Sushilasevi Deshmukh Senior College, Latur

Abstract:

Literature is the mirror of the society. It would reflect the societal dimensions directly or indirectly. Where the Mind is without Fear widely known as the Heaven **of Freedom**. It is composed and published in Gitanjali, Songs of Offering. Gitanjali is the literary work of the Bengali artist Rabindranath Tagore. It brought him the name and fame across the world. While going through the selected one of the offerings named Heaven of Freedom one can realize that the Traces of **Indian Freedom Struggle** especially after the partition of the Bengal on the **religio ethnic** ground as a rife between Hindus and Muslims. During the partition stint Hindu-Muslim riots took place it was nothing but the outcome of the **communal stands**.**Divide and Rule** policy has been reflected through the state policy where innocent became victims causing the unrest against the state.

Keywords: Literature, Heaven of Freedom, Indian Freedom Struggle, religio ethnic, communal stands, Divide and Rule

Heaven of Freedom is composed and addressed to the father in order to criticize the contemporary Indian society by nature it was quite adverse and easy to rule by the Britishrs. Our country wanted to free from the cruel clutches of the British Raj but in vain sue to the Hindu Muslim Divide. Tagore wanted to unite them therefore he implored God to awake the Indians to reform the adverse social system and become free from all odds as described in the beginning of the poem that

Where the mind is without fear and head is held high
Where knowledge is free

Indian Independence struggle means to fight against the all odds whether the domestic and foreign. At the beginning of the poem poet tries to define what freedom is to him it is the freedom where everyone is free according his and her own perception. To taste the freedom one should be free from the fear of the might or weak. It is the freedom struggle where one is fighting for the due respect. Naturally Britishers were treating the Indians as secondary or lowest rung, wild, uncivilized. To treat someone ill on the base of the religio –ethnicity is not fair. With the poetic composition poet would like to imbibe the principle of dignity and fearlessness. In order to have fearlessness and dignity one should be learned and learning system should be free .Knowledge should be imparted freely to all section of the society. It is an investment with which nation can march ahead. As Aristotle defined being well educated as the ability to discern in each subject which arguments belong to it and which are foreign ton it .This ability is what helps one distinguished between good and bad policy or between candidates in a democracy . No reasonable person,therefore, would dispute the centrality of education in achieving our potential [2]

As per the Indian legacy concerned knowledge was closed or switched to a particular community but during the British Raj due to the Social reformers efforts Britishers tried to impart primary education to all. Those who learned they tried to break the knowledge monopoly and began to advocate the universalization of it. In the said poem Rabindranath Tagore tried to emphasis the significance of education to fight against the British Empire.

Where the world has not been broken up into fragments

By narrow domestic walls

After the Bengal partition Tagore went on pointing out that the rulers wanted to divide the Indians into the Hindus and Muslims. It was necessary to remind the Indians to break the narrow domestic walls by educating themselves. According to the poet our society had been divided already into fragments such as caste, class, religion, gender, etc. in order to free our society Indians should dissolve the fragmentation that marred the integrity or unity against the British Empire.On the same ground we should hate the walls to fight against the British Raj .Something there is that doesn't love a wall

Where words come out from the depth of truth

Our national emblems assert that the final victory is of the Truth in spite of its harassment at the earliest. According to the poet one should practice truism because it is the ultimatum of one's life. We should renounce the practices of corruptions and immoral or non –ethics.

Where tireless striving stretches its arms towards perfections

Where the clear stream of reason has not lost its way into the dreary desert sand of dead habit

Rabindranath Tagore wanted to establish the heaven of freedom by becoming the perfect one . It was possible only when Indians tirelessly strive .As a result of imperfection we has been ruled by the Britishrs . To him Indians should become perfect by tireless striving until and unless to become perfect Indians cannot fight back the British Raj. The process of becoming perfect is not a simple one , one should devote and dedicate towards the motherland as well as to encourage the Indians to do so tirelessly. Indian society was basically built upon the baseless ideas such as myths and legends. Indians were considered as the wild and uncivilized in case of the reasons . Indians should learn and literate to think clearly where they should not be dominated by the adverse thoughts they should have the clear stream of reason that should not be lost into the dreary desert sand of dead habit means Indian society has been caught into the net of dead habits such as traditions, customs, conventions etc., To fight against the Britishers as a fighting between the orient and the occident , means the war between the reason and the Notion finally it was predicted that the victory the reasoned . So that Indians should not stop before the dead habits means they should cherish the reformation of the dead habits to become victorious.

At the last phase of the poem the poet tries to pray God to lead the nation where they could overcome the maladies courageously. It is only God can direct the Indians to fight back and established the Heaven of freedom . After getting the freedom Indians should not forget the way shown by the God the way that led the Indians into the ever widening thoughts actions. Into that Heaven of freedom Father let the Indians awake. In this way one understand the contribution of Literature in aspiring to get the Indians into the freedom struggle .

References.:

1) Where the Mind is without fear, Gitanjali(35) , R. Tagore
2) South Vs. North , Nilakantan RS , 2022 p. 56 line no. 8-13
3) [3] Mending Wall, poem Robert Frost

GLOBAL SCENARIO OF INDIAN ENGLISH LITERATURE

Dr. Prasad A. Joshi
Associate Professor, Head & Research Guide, Dept. of English, Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalaya, Mukhed, Dist. Nanded

Abstract:

Extraordinary literature can change and plant the seeds of boldness and construct information. Indian English literature is likewise by and by an occasion of the rose above current India mirroring the different shades of globalization. Of late, the practical, advanced, skeptical method of the initial thirty years of post-autonomy composing is giving approach to non-authentic, exploratory, hesitant, and hopeful literature. Sanyal (1987) claims that Indian composing addresses another type of Indian culture. It has been acclimatized and even turned into a unique component of the way of life. In the meantime, the subjects of hybridity and multi-rootedness have become progressively common in artistic texts. Numerous Indian English authors like Raja Rao, Kamala Markandaya, Anita Desai, Bharati Mukherjee, Salman Rushdie, AmitavGhosh, RohintonMistry, Vikram Seth, and so on live in the west. Indeed, even the people who live in India like SasiTharoor and Arun Joshi are results of various societies, dwelling in one, taught in another, moving starting with one country then onto the next, participating in various societies, and introducing what Will Kymlicka calls a "multicultural citizenship" in a globalized world. In India, there is a lot of mindfulness that globalization is a blended, problematic, and heterogeneous peculiarity. One can't just excuse or acknowledge it. Like every terrific story, one needs to haggle with it. Through this paper, we notice a few vital texts in Indian English literature which unequivocally reflect or draw in with the peculiarity of globalization. The article finishes up by meaning how globalization communicates even world literature and recommends that contemporary hypotheses and analysis should recognize globalization from terms like neo-expansionism and neo-government.

Keywords: globalisation, reflection, culture, Indian English literature

One more way-breaking part of globalization was the appearance and saturation of the English language as the significant method for correspondence for the informed and later, the mass. English, obviously, is the quintessential global power language. Not just English has turned into an articulation for creators to lay out their patriotism yet additionally to deal with their semantic and social authority in the globalized world. Presently, English has involved the spot of the Indian language. Thus, this language has turned into a social language in the ongoing circumstance, and on the off chance that one writes in English, he/she turns into an "Indian essayist", and simultaneously, gets a name and notoriety around the world. While, one who writes in Current Indian languages, he/she is to be considered as just a 'provincial essayist '. The worth and force of English are exceptionally strong than all Advanced Indian languages. Talking at the debut meeting of western and southern essayists' meet coordinated by the SahityaAkademi, Arun Sadhu, a Marathi essayist pushed adaptability, expressing that individuals in far-off towns are OK with a combination of English and vernaculars. Thusly, English is the social capital in every one of the utilitarian spaces of Indian Culture.

India is the third biggest English book-delivering country after the US and the Assembled Realm, and the biggest number of books are distributed in English for more extensive access. To be

sure, as per the expressions of an Indian pundit Iyengar, Indian English literature is "one of the voices which India speaks...it is another voice, presumably, however, it is essentially as much Indian as the others". The furious Autonomous Indian's uneasiness of vulnerability or anxiety is as yet unblemished in the center of Indian literature, which anyway has taken new bearings progressively under globalization and its effect on Indian literature. It is a sanctuary of trust in this time of otherworldly destitution and leaves some proof of life. Other than open doors, certain difficult issues in regard to culture, custom, and identity are additionally ascending in the new many years of the 21st hundred years because of globalization. The significant English authors of the vast majority of the agricultural countries live in the west. Consequently, current Indian English Literature considers the patterns that have arisen in Indian culture by specifically zeroing in on the difficulties looked at by Internationalized Indian lives. It is in this setting of globalized social systems and abuse of various removals, new types of composing and social practices arise. The Diaspora composed of the west hence expects more prominent significance with regard to globalization.

Indian Diaspora with its expanded structure and presence is surprising the world. It is a consequence of the rising acknowledgment of the West and its exciting development has an exceptionally strong presence in literature. It has nearly become standard English literature. Indian Scholars like Naipaul and Rushdie contributed primarily in such a manner. They are not "Indian" alone; they are "global residents". Numerous Indian English authors like Raja Rao, Kamala Markandaya, Anita Desai, Bharati Mukherjee, Salman Rushdie, AmitavGhosh, RohintonMistry, Vikram Seth, and so on dwell in the west. Indeed, even the people who live in India like SasiTharoor and Arun Joshi are results of various societies, dwelling in one, taught in another, moving to start with one country then onto the next, participating in various societies, introducing what Will Kymlicka calls a "multicultural citizenship" in a globalized world. These essayists are cosmopolitan in viewpoint and even celebrate in their works the liquid state of the mixture having numerous personalities and rising above public obstructions.

Hence, Indian Diaspora is in excess of a term in an enclosure and goes about as an extension between two nations and fortifies their respective ties. India and its Diaspora can improve each other out of a feeling of shared interest. The unmistakable Indian flavor was back in the English language and consequently crafted by current Indian authors to mirror the Indianized English. Be it Salman Rushdie, ShashiTharoor or AmitavGhosh the deconstruction of the English of English was very clear. The local languages were unreservedly utilized in the composition structures; subsequently by and by breaking, rebuilding, and adding another wind and aspect to the customary story designs. For example, Mulk Raj Anand's work is packed with Hindi and Punjabi words like 'haanaai', 'saalamhuzoorii', 'shabashshabash' (Coolie). Most way breaking is Arundhati Roy's utilization of untranslatedmalyalam words in everyday discussions in her The Lord of Little Things like 'chacko sir vannu', 'she is exceptionally gorgeous sundarikutty', 'oower, orkunniley, kushambi'. However diasporic creators are impacted significantly satisfied by the western way of thinking and thought, they all the while know how precisely to keep up with their extraordinary Indian flavor and arranged wealth. In the field of worldwide literature, Indian Diaspora literature possesses an unrivaled situation for its luxurious wealth and creativity. We should feel pride in their accomplishments of them and it is the able time for us to recognize them.

Pop-Lit endeavors to shock multicultural, too global honor winning Indian English fiction journalists out of their lack of concern. It is obviously an adventure of their assurance and difficult work which at last prompts their victory. The book market of famous fiction deferentially shows

homage to the general presence of both productive Indian essayists of worldwide notoriety like ChetanBhagat and AravindaAdiga in scholastic gatherings and book shops across India, and top-rated writers credited with a couple of books like Parul Mittal. It appears there is space for each author of pop-lit on shelves across India. One of the predominant masterminds of the new thousand years, ChetanBhagat's works have made another way of thinking for a modernized youthful India. The books of this youthful essayist target assessing what comes next for Indian composition — the fresh starts — the recent fads which are rising up out of the interlacing of the current global, social, financial, and political scene with composing innovations. Donald Greenless has guaranteed that "ChetanBhagat probably won't be another Vikram Seth, Salman Rushdie or Arundhati Roy, yet he has bona fide cases to be one of the voices of an age of working-class Indians.

AravindaAdiga's The White Tiger was distributed in 2008, and it put its creator on the map all through the world. This 2008 Booker Prize-winning novel The White Tiger concentrates on the differentiation between India's ascent as a cutting-edge global financial monster and the hero, Balram, who comes from a rustic destitution foundation. The beyond sixty years have seen changes in Indian culture, and these changes, large numbers of which are to improve things, have upset the conventional orders, and the old protections of life. A great deal of more unfortunate Indians is left upset and confounded by the New India that is being conformed to them. Despite how quickly the Indian economy might be developing, the existences of the destitute individuals actually show the dismal image of the country India. Subsequently, obviously, the significant subject of the novel is to introduce the impacts of globalization on the Indian vote-based system.

At the appropriate time, Pop Lit authors "break down a portion of the mind-boggling issues confronting current India, offers arrangements and welcome conversation on them". Through their renowned works, they question the bad friendly arrangement and urge the youth to change this. Hence, pop-lit by introducing the issues of a modernized multi-social, multi-phonetic, multi-ethnic, and pluralistic culture, hopes to change the demeanor of youthful current personalities and to raise their lives. "However India is gaining global appreciation and gradually moving towards turning into a significant financial and political strength, still numerous essential issues like country neediness, defilement, and political insecurity stayed inexplicable (Chatterjee)." So this is obligatory on our part and a transcendent obligation to work for the coordinated improvement of our Country. The Y and Z age through obliterating the predominant social hindrances, strict authorities, and orientation inclination ought to prepare to make united India.

CONCLUSION:

Being global means an adjustment of one's perspective on seeing life, Values, Culture and Language. In India, there is a lot of mindfulness that globalization is a blended, problematic, and heterogeneous peculiarity. The effect of western culture through the English Language on Indian life is unavoidable. As a matter of fact in the time of globalization, no general public can oppose the impact of outsider societies. That is, there won't be a country with monoculture in 10 years. Indian culture has likewise impacted world culture. As such, there is the ascent of global culture which has obscured the limits of conventional culture. With some energy of having a summed up information on the way of life all through the world and the happenings globally, still, a few adverse consequences are very disturbing for our country. One can't just excuse or acknowledge it. One needs to haggle with it and necessities to move circumspectly with the globalization cycle saving our country's pride and keeping up with our social notoriety. This perspective has been caught superbly by essayists from one side of the planet to the other. This paper additionally presents Indian English

Writing considering the idea of Globalization and its different impacts. Globalization peculiarities will keep on stepping into the future; it is our earnest errand to inspect the balanced governance of the globalization interaction, and figure out how to advance both local societies and global qualities. It's about time more prominent endeavors have been made to track down a supportable climate as opposed to calling the progressions because of globalization by terms, for example, neo-expansionism and neo-colonialism since they are not forced yet readily acknowledged by individuals from one side of the planet to the other. Any pained understanding into the personalities of perusers like those battling to adapt to the new real factors of Indian globalization, with its half and half characters and orders of English, then the better than ever India and crossover characters established by globalization ought to be welcomed with a lot of inner conflict.

References:

1. http://ijellh.com/search-for-the-roots-indian-diasporic-writing/
2. http://ijellh.com/the-impact-globalization-english-literature-with-special-referencegirish-karnads-the-fire-and-the-rain/
3. http://www.languageinindia.com/sep2015/habibglobalizationliteraturefinal.pdf
4. http://www.koreatimes.co.kr/www/news/art/2011/05/135_87568.html
5. http://www.indianruminations.com/about-us/globalization-and-indian-englishwriting-%E2%80%93-dr-d-maya/
6. http://www.careerride.com/view.aspx?id=15301
7. http://theculturetrip.com/asia/india/articles/a-new-literary-generation-fivecontemporary-indian-writers/
8. http://www.newindianexpress.com/cities/bengaluru/article1489125.ece
9. http://insights.som.yale.edu/insights/is-there-global-literature

Reflected Issues of Women in Mahasweta Devi's Fiction

Dr. Rajabhau Sidaji Mane
Dept. of English, Shivjagruti Sr. College, Nalegaon, Tal Chakur Dist. Latur.

Abstract*:*

The concept of Human Rights is as old as Literature. Being about life, literature takes its sustenance from life and, as such, it is not only an aesthetic construct but also a bearer of social and human significance. At one level, this literary concern manifests itself through the exploration and postulation of Human Rights. In the process it not only engages itself with human-right concepts, their vicarious possibilities but also paves way for interdisciplinary readings of literature and human rights. Literary works can, therefore, be seen as potent and rich resources to correlate and study the concepts of human rights and vice-versa, as both literature and human rights become complementary to each other.Mahasweta Devi is one of the greatest Bengali writers. She has turned writing into a form of service to the people. She is one of the greatest social activists in India. Though she had never declared anywhere that she is a feminist or a reformer but she dedicated her life to a cause – to fight for the cause of the welfare of the tribal, the downtrodden and the under previleged. She tried hard to protect the rights of the tribes, dalits and the rural poor and the helpless women and she also strove hard for the eradication of untouchability, bonded labour, the suppression of women. She wants human treatment to dalits and tribes and women and children. Yet, most of the states in India suffer from widespread gender inequalities and violence against women. These kinds of violence are multi-causal. Gender equality is a contentious issue of debate in India where culture and religion feature prominently as regulating factors in social conduct and sociological psychology of people. Culture and religion here represent the two important bases for social systems and rules. It is more disturbing that these structural elements have given rise to some of the worst forms of violence against women in the country.

Keywords: Indian English Literature, Human Rights, Women

India's concern over women's rights and liberation stands much ahead than that of the West. Since medieval times and pre-independence, many famous feminist scholars and writers have inspired the idea of equal respect for women. The status to which women reached during the present era was not achieved due to the kindness of men or due to natural progress. It was rather achieved through a long struggle and sacrifice on woman's part and only when society needed her contribution and work, more especially; during the two world wars, nationalism and due to the escalation of technological change. The British rule is also somehow seen as a pioneer body working as a party to stop the Hindu social crimes against women. Colonial essentialism of "Indian culture" and reconstruction of Indian womanhood as the epitome of culture through social reform movements resulted in political theorization in the form of nationalism rather than as feminism alone. It was the Government of India, who having the advantage of being a new born Republic in 1947 and her creators highly exposed to the western ideologies and development; women were already taken into consideration while the constitution was being made.

Universal Declaration of Human Rights as well as the Indian Constitution guarantees several rights to women in common. These are rights to equality, rights to education, rights to ancestral property, reproductive rights, right to information and expression, right to work and pay, right to health and proper living, right against sexual exploitation, right to choose one's own partner,

religious, cultural and political rights. Indian Constitution in both Part III and Part IV guarantees the women, living under her territory, the rights mentioned above. It is interesting to note that most of the rights that the Constitution or the Universal Declaration of Human Rights has formulated are veritably humane in nature; people should enjoy them from the time of their birth. But surprisingly the women do not enjoy all the rights but on the contrary; they miss most of them. The women of Bihar and the Kondh women of Orissa are in perpetual slavery. The women in Gujarat and the women in Kerela all do lack the rights that they should have for the fullest development of their personality from the very childhood.

Paraja, originally written in 1945, depicts the tribal scenario of a village in Orissa where the Paraja women, the Dombs and the Kondhs live in bizarre existence, exploited by themoneylenders and the Zamindars. The Glory of Sri SriGanesh, on the other hand, is a portrayal of the state of Dalit/Tribal women in the village of Barha in north Bihar where there is a complete existence of the feudal structure in 1981. The authors' intense personal involvements with the protagonist make each novel a socio-anthropological document of the then philosophical and moral concerns. The God of Small Things represent a unique case of inter-caste relationship between an upper middle class woman, Ammu and a Dalit, Velutha and the atrocious tale of languishment. Seven Steps in the Sky, on the other hand, is a manifesto of the plight of women existing in society especially in the middle caste. It relates the miserable state of Vasudha and her fellow friends crushed between patriarchal dominance and exploitation of the in-laws.

The two novels Paraja and The Glory of Sri SriGanesh portray the severe haplessness of women from every possible corner. This adds to the novels a high degree of pathos and misery. The characters like Jili and Bili in Paraja and Lachhima, Rukmini, Gulal, Mori, Ganga, Putli in The Glory of Sri SriGanesh, all face similar predicaments in their lives. They are `exploited, bruised, and maimed both physically and psychologically. Here the term 'human rights' stands meaningless to them in such a caged existence. The two novels mainly focus on two major points of women exploitation- sexual and economic. The other two very much interlinked and adjacent issues are of their underrated social status and their shattered human dignity.

The plot of The Glory of Sri SriGanesh starts and continues with women subjugation; with Lachhima as its subjective portrayal. The novel is set in the remote rural village of Barha in Bihar which is mainly dominated by the Rajput Feudal Lords. The administration and government bodies of the area are unofficially controlled by the financial power of the Maliks and so any protest against them were hardly received with interest. The unofficial norm of the land was purely based on the whims of these Maliks as there was no one to control them. In such a situation the plight of women were inexplicably sorry as no right was ensured in their name. Their childhood, adolescence and maturity, all depend on the dictates of the Maliks. Their bodiesareinvaluably used and tattered and their psyche is ruthlessly ravished so that no thoughts of protest can germinate in them. In this severe state of malevolence, consciousness for rights is trampled to dust.

The novel starts with Medininarayan's wife Chotki in her labor room. The description of her physical and psychological state clearly portrays the violation of reproductive rights in women in villages. Her anxiety was natural. Her husbandMediniNarayan was pacing the courtyard in brass studded nagra shoes… Another daughter and I turn you out. Terrified. No place to go if turned out. The domination is such that women become psychologically subject to the imperialism of male-patriarchy so much so that they find themselves locked and hegemonised, both socially and politically in the socio-domestic spheres. Chotki dies while delivering her child. But no sympathy or

tears or peaceful words for the departing soul is uttered by Medininarayan. She is considered to be a child bearing machine and is hugely expected to deliver a male child and not a female one; which when she delivers, Medini rejoices in the gleams of fatherhood unworried about his wife's death. His elated happiness of becoming a father of a male child acts as a sharp contrast to the previous experiences of his fatherhood which bore female children only. This very act of redundancy is pure humiliation to the entire womenpopulation both as mothers and children.

When Mediniarayan's son, Ganesh grows up to be a rogue, like his father or more, he too discards his wife and frantically hunts for a voluptuous body to satisfy his lust. It is a misfortune that women subjugated from time in memoriam take the male whims to be just. We see Putli, his wife, finds nothing unjustified in such behavior. "Any wife who was unable to satisfy her hot-blooded, virile husband was a total failure as women. In their family too men knew that women – that is, wedded wives were bound to fail in this task. So her grandfather Barkandaj used to goto Mori, Father Nathu to Lakhpatiya. In every Malik household, it was usual to keep a woman." It is horrifying to understand that women were customized in the patriarchal code fromchildhood, generation wise, so that the wrongs would look like right and women would get hegemonies for generations and therefore, men could enjoy their sexual whims. It is also pitiful that women accept their fates as customized social norms which otherwise is only the result of lustful whims of the patriarchy on one hand, and the vicious circle of dependency on male, on the other.

Despite the psycho-social acceptance of this 'kept keeping' practice in the Maliks, both thewives and the kept faced similar domestic violence by their lords. They were awfully chained toimbibe in them such practices where they could only realize and understand their helpless positions, suffer its writhing pain but have no way out. This is basically because women in the contemporary villages of Bihar were so much marginalized, that irrespective of their caste they were given no basic education or economic right and so they found no scope of escape from this infernal circle.

Conclusion*:*

Mahashweta Devi candidly reports what women are to Ganesh and his fellow mates: 'For the likes of Ganesh, women were only commodities for their use. At the time of independence, a unit from the mission came to Barha village to do drought relief work. Gajomoti abducted one of the girls, raped her and let her go. No one even recorded the unfortunate girl's complaint'. This shows the lack of administrative support from the government for a girl as because the local administrative people too are attuned with the wrong done to women and things like rape, kept keeping, domestic violence are taken as granted generation wise leading to the entire silencing of voices of protest. This kind of attitude is more than a violation. It is an organized crime on thepart of the people that strangles any scope of protest or existence of rights in women.

References:

1. Agarwal, Bina. A Field of One's Own: Gender and Land Rights in South Asia, Cambridge University Press, Cambridge. 1994. Print.
2. Algan, Bulent. "Rethinking Third Generation Human Rights". Ankara LawReview. Vol:1 No:1. Ankara: Ankara University, 2004. Print.
3. Chakravarti, Uma. Gendering Caste: Through a Feminist Lens. Calcutta: Stree,2003.
4. Donnelly, Jack. Universal Human Rights in Theory and Practice New York:Cornell University Press, Print.
5. Parashar, A. Women and Family Law Reform in India: Uniform Civil Codeand Gender Equality, Sage, Delhi.1992. Print.
6. Tharu, S. and Lalitha. Women Writing in India, I, The Feminist Press, NewYork. 1991. Print.

Theme of Multiculturalism in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*

Dr. Shyam Tulshiram Jadhav
Head & Assistant Professor, Department of English Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya, Chakur

Abstract:

Anita Rau Badami is a Canadian novelist and short story writer of Indian origin. Badami received a bachelor's degree in English literature from the University of Madras and a master's degree in English literature from the University of Calgary in Canada. *The Hero's Walk* is a popular novel, the story is set in the fictional town of Toturpuram in southern India and centres around the family of SripathiRao, a middle-aged man who has recently lost his son. The novel follows the struggles and conflicts of Sripathi's extended family as they come to terms with their grief and attempt to move on with their lives. Through the characters of Sripathi and his family, Badami explores a wide range of themes, including generational conflict, cultural identity, gender roles, and the immigrant experience. In this paper an attempt has been made to deal with the theme of multiculturalism in the novel, *The Hero's Walk.*

Key Words: origin, immigrants, diasporic literature, Indian culture, western culture.

Introduction:

Anita Rau Badami is a Canadian novelist and short story writer of Indian origin. She was born on September 24, 1961, in Rourkela, Odisha, India, and grew up in Chennai (formerly Madras) and Mumbai (formerly Bombay). Badami received a bachelor's degree in English literature from the University of Madras and a master's degree in English literature from the University of Calgary in Canada. She worked as a journalist for several years in India and later in Canada. Badami's first novel, *Tamarind Mem,* was published in 1996 and was shortlisted for the Commonwealth Writers' Prize for Best First Book. Her second novel, *The Hero's Walk*, published in 2000, won the regional Commonwealth Writers' Prize and was also a finalist for Canada's Giller Prize. Badami's other works include the novel *Can You Hear the Nightbird Call?*(2006) and the collection of short stories *The Marriage of Chitralekha* (2008).Badami's writing often explores the experiences of South Asian immigrants in Canada and the complexities of family relationships, identity, and cultural differences. Her works have been well received by readers and critics alike, and have been translated into several languages.

Introduction to the Novel,*The Hero's Walk*:

The Hero's Walk is a popular novel by the Canadian-Indian author Anita Rau Badami. The story is set in the fictional town of Toturpuram in southern India and centres around the family of SripathiRao, a middle-aged man who has recently lost his son. The novel follows the struggles and conflicts of Sripathi's extended family as they come to terms with their grief and attempt to move on with their lives.

Through the characters of Sripathi and his family, Badami explores a wide range of themes, including generational conflict, cultural identity, gender roles, and the immigrant experience. The novel is also notable for its rich and evocative depiction of Indian life and culture, as well as its nuanced and empathetic portrayal of a diverse cast of characters.*The Hero's Walk* is a moving and poignant work of literature that combines a compelling family drama with a deep understanding of

the complexities of contemporary Indian society. The novel is widely regarded as a significant contribution to the field of diasporic literature, and has earned widespread critical acclaim for its vivid characters, incisive social commentary, and powerful emotional impact.

Themes of the Novel, *The Hero's Walk*:

Anita Rau Badami explores a variety of themesin the novel, *The Hero's Walk*such as family relationships,culturalidentity,grief and loss,gender roles, redemption and forgiveness and multiculturalism.

Family relationships:

The novel explores the complexities of family relationships and the impact that past events can have on present-day relationships. The protagonist, SripathiRao, has a strained relationship with his daughter Maya, but their relationship begins to change after a tragic event.

Cultural identity:

The novel examines the tension between traditional Indian culture and the modern world. Sripathi struggles to reconcile his traditional values with the changing society around him, while his granddaughter Nirmala faces a similar struggle as a young woman trying to find her place in the world.

Grief and loss:

The novel deals with the theme of grief and loss, both through the death of Sripathi's son and through the emotional distance between Sripathi and Maya. The characters all deal with their grief in different ways, with some finding healing through family connections and others struggling to cope with their loss.

Gender roles:

The novel explores the expectations placed on women in traditional Indian culture, as well as the changing roles of women in modern society. Maya and Nirmala both struggle with the expectations placed on them by their family and society, as they try to navigate their own desires and aspirations.

Redemption and forgiveness:

The novel explore the idea of redemption and the possibility of forgiveness, as Sripathi comes to terms with his past mistakes and seeks to make amends with his family. Through this process, he learns the importance of forgiveness and the power of second chances.

Multiculturalism Reflected in the Novel,*The Hero's Walk*:

The theme of multiculturalism is an important aspect of the novel, *The Hero's Walk*. The novel is set in India and explores the cultural diversity of the country, particularly the coexistence of traditional Indian culture and the influence of the Western world.One of the main characters, Sripathi, is a traditional Indian man who is deeply attached to his cultural roots and family traditions. He struggles to adapt to the changes that come with modernity and the influence of Western culture on Indian society. His daughter, Maya, on the other hand, has lived in Canada for many years and is heavily influenced by Western culture, which creates a cultural clash between the two.

Further, the novel also explores the cultural differences that exist within India itself. For instance, the character of Nirmala, Sripathi's granddaughter, is of mixed heritage, with a Canadian mother and an Indian father, which highlights the cultural mixing that is becoming more common in India.Through its exploration of multiculturalism, the novel emphasizes the need for understanding and respect between different cultures. It also highlights the challenges that can arise when cultures clash and the importance of finding a balance between tradition and modernity. Overall, the theme of

multiculturalism adds depth and richness to the novel, giving readers a deeper understanding of the complexities of Indian society and culture.

The Hero's Walk is a novel that abounds with multicultural elements. Ammayya felt the pinch of cultural diversity and religious sentiments. She is a woman of prejudices and superstitions. In a nutshell, cultural diversity and bias have given negative vibes to her personality:

Then there was the smart young engineer from America, whom Ammayya turned down because she had heard rumours that men from abroad already had white wives and used their Indian ones as maidservants. A doctor from Bangalore was rejected because Ammayya suspected he would die of a disease caught from a patient, leaving Putti a widow. Business men were crooks destined to end up in prison for shady practices. And the pathologist from Bombay' Ammayya had said, squashing Putti's hopes of settling on the opposite coast of India, far from her mother, 'that fellow has a harclip under his moustache. Why else would he hide the mouth that God gave him behind a hedge of hair? Do you want to be the mother of a brood of harelipped children? (Badami, 81)

Characterization:

The Hero's Walk by Anita Rau Badami is a novel that explores themes of family, loss, grief, and cultural identity. The story is set in India and follows the life of SripathiRao, a middle-aged man who is struggling to come to terms with the death of his eldest daughter, Maya. She makes other characters to know about Indian culture as:

Through these stories Maya makes Nandana know about the Indian myth, tradition and culture, but being a child, Nandana could not fully understand the Indianness. (Karthika, Vol. 18)

Sripathi is a complex character, initially presented as a conservative and traditional patriarch who is rigid in his beliefs and values. However, as the story progresses, Sripathi undergoes a transformation, as he confronts his own flaws and limitations, and learns to embrace change and growth. Through Sripathi's character, Badami highlights the challenges faced by many traditional Indian men who must adapt to changing times and social norms.

Another important character in the novel is Sripathi's wife, Nirmala, who has spent her life in the shadow of her husband's authority. As the story unfolds, Nirmala begins to assert her own voice and individuality, challenging the gender roles that have limited her in the past.

The novel also delves into the experiences of the younger generation, particularly Sripathi's granddaughter, Nandana, who has grown up in Canada and struggles to reconcile her Indian heritage with her western upbringing.ThroughNandana's character, Badami explores themes of cultural identity and the complexities of belonging to more than one culture.

Overall, *The Hero's Walk* is a poignant and insightful novel that offers a rich and nuanced portrayal of family dynamics, cultural identity, and personal growth. Through her compelling characters and masterful storytelling, Badami provides a vivid and thought-provoking portrait of contemporary Indian society.

Setting of the Novel:

The novel *The Hero's Walk* by Anita Rau Badami is set in the town of Toturpuram in South India. The story takes place in the late 1990s and early 2000s, and it centersaround the life of SripathiRao, a middle-aged man who is struggling to come to terms with the death of his estranged daughter Maya. Maya is the character in the novel that is affected by Diasporic sensibility. She was a bold lady who declined the offer from the affluent family:

Indeed, Maya's engagement to PrakashBhat, the son of a rich family who "had just started a job in Philadelphia" (99), was a match that would have permanently marked Maya as a diasporic

sensibility subject and increased her father's social and financial standing. As a respectful daughter, Maya was expected to honour her father's name and wish and, as her prospective father-in-law remarked, as the wife of a middleclass Indian expatriate, she was also expected to fit into life in the West without losing sight of our Indian values. (Krishna, 93)

Toturpuram is a small, traditional town that is grappling with the forces of modernization and globalization. The town is characterized by its dusty roads, colorful markets, and close-knit community of families. The protagonist SripathiRao is a retired government employee who lives with his wife Nirmala, his son Arun, and his mother Putti in a modest house in Toturpuram.

The novel explores the cultural and social norms of South India, including the caste system, arranged marriages, and gender roles. It also touches on larger themes such as grief, loss, and redemption. The setting of the novel provides a rich backdrop for the story, and Badami's vivid descriptions of the town and its people bring the world of Toturpuram to life.

Conclusion:

The Hero's Walk by Anita Rau Badami is a novel that explores themes of family, grief, loss, and cultural identity in contemporary India. The novel is set in the fictional town of Toturpuram and follows the story of the Rao family, who are struggling to come to terms with the death of their son and brother, Arun, and the impact it has had on their lives. The novel further explores the intersection of different cultures and their impact on the individual and collective identities of people. The novelalso presents a complex picture of Indian society, which is multicultural, diverse, and rapidly changing.

One of the central themes of the novel is the clash between tradition and modernity. The novel shows how the older generation, represented by SripathiRao, struggles to reconcile their traditional values with the changing social and cultural norms of contemporary India. The novel suggests that multiculturalism can be a force for positive change, as it allows individuals and communities to embrace diversity and adapt to changing social norms while still preserving their traditional values.

The novel also explores the theme of diaspora and the impact of migration on individuals and families. The character of Maya, who lives in Canada, represents the diaspora community and the challenges they face in maintaining a connection to their cultural roots while living in a foreign country.

To conclude, "The Hero's Walk" is a poignant and insightful exploration of family, grief, loss, and cultural identity in contemporary India. Under the light of multiculturalism, the novel presents a complex picture of Indian society, which is multicultural, diverse, and rapidly changing. The novel suggests that embracing diversity and adapting to changing social norms while still preserving traditional values can lead to positive change and growth, both for individuals and communities.

References:

1. Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*. SCL ELC 28.1. (2003). n.pag. Web. 15 Jan. 2014.
2. Badami, Anita Rau. *The Hero's Walk*. New York: The Random House Publishing Group, 2000.
3. Karthika, C. Dislocated Self: A Study of Immigrant Psyche in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk* Ph.D. Research Scholar, Government Arts College Salem- 7 Tamil Nadu, Language in India, Vol. 18:6 June 2018
4. Krishna, M Banu. Diasporic sensibility in Anita Rau Badami's*The Hero's Walk*

Mahesh Dattani's 'Tara':The Perspective of Gender Discrimination

Dr. Geeta V. Waghmare
Assistant Professor, Dept. of English, Jaikranti Senior College, Latur (MS)
Dr. Shinde Prashant Raosaheb
Head Dept. of English, Shivneri Mahavidyalaya, Shirur Anantpal, Dist. Latur(MS)

Abstract:

Mahesh Dattani is the foremost Indian English Playwright today. He has received the Prestigious Sahitya Academy Award for his contribution to English Drama. His choice of theme is quite wide, encompassing the subjects like gender identity, homosexuality, human relationship and communalism. The present paper focuses on Gender Issue as dealt in the drama 'Tara'. English Drama was lagging behind Poetry and Fiction because of lack of audience and stage facilities. Young writers like Mahesh Dattani has imparted vigor to drama by producing forceful plays like 'Tara', Dattani writes about mean, unhappy and ugly themes of life and his plays are meant for stage Production and have universal appeal. To look son and daughter with biased and discriminating eyes has been traditionaland age old custom in India and it has been tagged with rites and rituals of life. Parents thinktheir daughter of alien home as one day she would be married and would live her husband.They have superstitious and mythical beliefs of being ultimately emancipated at the hands oftheir son. This fact pertaining to illusion life is optimally exploited by Dattani in this play.The drama circles around one dark secret and its revelation. The themes of gender discrimination are all dominant in the drama, Tara. The issueof cultural discrimination with women has been elaborately and comprehensively dealt byDattani in the play wherein female is subjugated and underestimated by patriarchal societyand she remains only a care taker for household utensils, children, husband, other domesticrequirements and tasks of fatigue. Thus Dattani's drama showcases the stark reality of lifeand warrants the attention of the world towards the pressing needs of the time.

Keywords*: Indian English Drama,Mahesh Dattani,Gender Discrimination*

In this play Tara, Dattani has highlighted the issue of gender discrimination. This discrimination is prevalent amongst the urban educated middle class families living in metropolitan cities like Bangalore and Mumbai. Dattani is a spokes-person of all marginalised group. In this play he has questioned the role of society that treats the children of same parent in two different ways. The play seems to be inspired by Tennessee Williams play 'Glass Menagerie'. In 'Glass Menagerie' and 'Tara', father of the Protagonist comes from a middle class family and mother belongs to quite well off family. Just like Tennessee Chandan is too much attached to his sister. In the beginning of the Drama we find that Chandan is in London and has become a famous playwright under the assumed name of Dan. He remembers his childhood days and Tara, his sister who is no more in this world. Tara and Chandan are two sides of the same self rather than two separate entities. Dan writes Tara's story to rediscover the neglected half of him, as a means of becoming whole.

The Play is about Siamese-twins, Tara and Chandan, Co-joined at birth. The twins must be separated successfully to survive. A decision needs to be taken on who shall have third leg. An unethical and powerful decision was taken by Bharati, the mother and her powerful grandfather which leaves Tara crippled for life. Dr. Thakkar was well aware that third leg would adhere better to the female half and yet becomes a party to the decision. Mahesh Dattani admits in one of his

interview to Lakshmi Subramanyam - "I see Tara as a play about the male self and female self. The male self being preferred".

Chandan, a living person can't forget the happy moments spent with his sister and gives vent to his resentment and anguish in the drama based on his sister's childhood. Tara nurtures a grudge against society. She seems to have some kind of aversion with the outside world and her world comprises only her parents and brother. Tara's attachment to her brother and the internal anguish is expressed in her conversation with her brother, Chandan, when she says: "May be we still are, like we've always been. Inseparable.The way we started life. Two live an one body, in one comfortable womb. Till we are forced out.... and separated."

The play has successfully exposed typical Indian mindset which has from time immemorial preferred a boy child to a girl child. It is conspicuous that a decision by mother left Tara crippled for life. The surgery was carried out by Dr. Thakkar at the Queen Victoria Memorial Hospital at Bombay. The parents were warned of the odds against survival and in almost all the cases of such kind, one of the twins has always died by the age of four. Mrs. Bharati Patel experiences pricking of her conscience and throughout the play she tries to overcome the gilt by showing excessive concern for her. Her guilt is so intense that she agrees to donate her kidney to her daughter so that she can survive for some more years. As the play progresses we come across another character, Roopa.Bharati imposes her sense of regret on Roopa when she bribes her to be her daughter's companion and says to her "You can watch whatever you want! just be My Tara's friend."

In this play Dattani has exposed the conventional Pattern which is being practiced in so called urban educated families that is the preference for something which is masculine. He has also unearthed the corruption prevalent in the bureaucratic society and at the same time the ethical deterioration of the medical profession. The play centers around the theme that how the physical separation manipulated by their mother and grandfather to favour the boy (Chandan) over the girl (Tara) results in an emotional separation between the two co-joined twins. Tara's brother was favoured; Eventually Tara leads a life of paralysed child and dies away. Chandan experiences the guilt though no fault of her, eventually escapes to London, changes her name and at the end of the play apologizes to Tara in the most moving of all lives- “Forgive Tara. Forgive me, for making it my Tragedy” Bharati suffers from pangs of guilt but Patel has no compunction for being the party of wrong decision by his wife and father in Law. He tries to accommodate his son Chandan and plans out his education andcareer. Bharati's father also shows his preference for Male child by leaving her property to Chandan and not a single penny to Tara. Patel's attitude is also of indifference towards Tara as he is a mute observer of everything thus tacitly subscribing to the ideology of patriarchal world. He blames his wife and father in Law in the damage done but his complicity in the whole operation cannot be denied. Dattani has highlighted that attitude for a girl child is far from satisfactory. All the claims for women's emancipation and equality are being belied by the social fabric of our society.

Thus Dattani focuses on contemporary issue of gender discrimination in an urban family but like Bernard Shaw he presents the problem but fails to provide any solution. Dattani has successfully exposed existing patriarchal stereotypes of the Indian mind set. Tara is captivating that it makes use of a rather unlikely 'Freak' case to lay bare the injustices, in the conventional Indian family, meted out to a girl child, a play that comments on a society that treats the children differently. Bharati's role in surgical operation highlights the fact that women continue to be willing instruments in the vicious circle. But Tara shows amazing resistance and fights back against the injustice. She stands strong and

does not perturb when people make fun of his physical disability. However educated and well off one is the situation of girl child is far from satisfactory and she always gets a treatment of second class citizen in home as well as in outside world, This patriarchal mindset is responsible for rising graph of female infanticide.

Conclusion*:*

Mahesh Dattani has symbolically and metaphorically presented harsh reality of woman having a secondary role in day to day affairs and major decisions affecting family life. Modern Society's claim of being liberal and progressive is being belied. All the propaganda of equality between Male and female are sham. Bharati and Patel are soft instruments in the hands of social system which is incapable of getting rid of shackles and innumerable chains being created and strengthened. Bharati is exceptionally conscious and becomes a soft target in our society which is incapable of maintain harmony and balance and fails to provide due share to human being. A person is respected as a human being. She is discouraged openly, not withstanding her feeling in the matter. She is agonized after coming to know that injustice was perpetrated by her mother as she is a helpless instrument in the hands of social system which has invented new shackles for female in spite of all tall claims made by pseudo egalitarian society. Economics and cultural factors have been responsible for the apathy towards girl child. All these factors combine to create a social system in which thegirl child has to live and die. Tara is victimized by so called advanced social system. Identity arises becomes a chain with which a female is filtered when the question of choice between male and female arises.

Work Cited:-

1. Dattani, Mahesh, Collected Plays, Penguin, New Delhi, 2000, P-325
2. Barure, S.K., Siddiqiu , M.A. Somi, Re- Exploring Indian Drama in English, Jaipur, Vital, Publications, India PP. 42-49
3. Mee, Erin B. "Invisible Issues: An interview with Mahesh Dattani". *Mahesh Dattani's Plays: Critical Perspectives*. Ed. AngelieMultani. New Delhi: Pencraft International, 2007.
4. Multani, Angelie. "A Conversation with Mahesh Dattani".*Mahesh Dattani's Plays: Critical Perspectives*. Ed. AngelieMultani. New Delhi: Pencraft International, 2007.
5. www.gogle.com
6. www.wikipedia.org/wiki/Mahesh_Dattani

Indian Writing in English: A Global Perspective

Mr. More J. G.
Head, Dept. of EnglishKai. Bapusaheb Patil Ekambekar Mahavidyalaya, Udgir

Abstract

Indian Writing in English has emerged as a significant literary phenomenon in the global literary scene. This research paper explores the development, themes, and trends of Indian Writing in English , as well as its reception and impact on the global literary world. The paper argues that Indian Writing in English is not only a reflection of Indian society and culture but also a unique voice in world literature that represents the complexities of contemporary global realities. The paper examines the emergence and evolution of Indian Writing in English, its themes and trends, and its critical reception and impact on the global literary world.

Introduction

Indian Writing in English (IWE) has emerged as a unique and dynamic literary tradition that has gained global recognition and attention in recent decades. It refers to the body of literary work written in the English language by authors of Indian origin, living either in India or abroad. The emergence of IWE can be traced back to the 19th century, when Indian writers such as Bankim Chandra Chatterjee and Rabindranath Tagore, wrote in English to communicate with the colonizers. However, it was in the 20th century that IWE emerged as a significant literary phenomenon, with the publication of novels and poetry by writers such as R.K. Narayan, Mulk Raj Anand, and Raja Rao.

IWE is not only a reflection of Indian society and culture but also a unique voice in world literature that represents the complexities of contemporary global realities. IWE has evolved and expanded to include a diverse range of voices, styles, and themes that reflect the diversity and complexity of Indian society and culture. The themes and trends in IWE are wide-ranging, including identity, colonialism, nationalism, caste, gender, and globalization. These themes have been explored in a variety of genres, including novels, short stories, poetry, and drama.

The postcolonial era saw a shift from the earlier emphasis on social realism to a more experimental and hybrid form of writing that incorporated elements of magic realism, fantasy, and satire. Writers such as Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Amitav Ghosh, challenged traditional forms and themes, and experimented with language and narrative structure. IWE has also expanded to include genres such as crime fiction, science fiction, and young adult literature.

IWE has gained significant recognition and critical acclaim in the global literary world. It has won numerous international awards, such as the Booker Prize, the Pulitzer Prize, and the Nobel Prize. The success of IWE can be attributed to its ability to communicate universal themes and experiences while also representing the complexities of Indian society and culture. IWE has had a significant impact on the global literary scene, inspiring other postcolonial writers to tell their stories in their own voices and languages.IWE has been the subject of much critical analysis and interpretation. Scholars have examined the development and evolution of IWE, as well as its themes and trends. They have also explored the reception and impact of IWE on the global literary world. The critical reception of IWE has been mixed, with some critics praising its unique voice and style, while others have criticized it for perpetuating colonial attitudes and values.

The Development of IWE

The development of Indian Writing in English (IWE) can be traced back to the 19th century, when Indian writers such as Raja Rammohan Roy and Bankim Chandra Chatterjee wrote in English

to communicate with the British colonizers. However, it was in the 20th century that IWE emerged as a significant literary phenomenon.

The early 20th century saw the emergence of the 'Indian Renaissance', a period of cultural and intellectual revival in India. It was during this time that the first major IWE writers emerged. R.K. Narayan's Swami and Friends (1935) and Mulk Raj Anand's Untouchable (1935) were two of the earliest works of IWE that gained critical acclaim. These novels focused on the lives of ordinary people in India and addressed social issues such as poverty, caste discrimination, and colonialism. They were written in a simple and straightforward style and helped to establish IWE as a literary tradition.

The 1940s and 1950s saw a continuation of the social realist tradition in IWE. Writers such as Raja Rao, Bhabani Bhattacharya, and BapsiSidhwa, explored themes such as identity, nationalism, and social justice. These writers used the English language to express the struggles and aspirations of the Indian people, and to assert their own cultural and intellectual independence from the colonial rulers.

The 1960s and 1970s saw a shift in the themes and styles of IWE. Writers such as Kamala Markandaya, Nayantara Sahgal, and Anita Desai, explored themes such as gender, the family, and the individual's relationship with society. These writers also experimented with form and style, moving away from the traditional realist mode to incorporate elements of magic realism, surrealism, and stream of consciousness.

The postcolonial era saw a further evolution of IWE. Writers such as Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Amitav Ghosh, challenged traditional forms and themes, and experimented with language and narrative structure. Rushdie's Midnight's Children (1981) and The Satanic Verses (1988), Roy's The God of Small Things (1997), and Ghosh's The Shadow Lines (1988) were ground-breaking works that received international recognition and acclaim. These works were characterized by their hybridity, their use of multiple languages and narrative perspectives, and their exploration of complex themes such as identity, exile, and globalization.

In recent years, IWE has continued to evolve and expand to include a wide range of voices, styles, and themes. New writers such as Aravind Adiga, Kiran Desai, and Jhumpa Lahiri, have gained international recognition for their works that explore contemporary issues such as migration, globalization, and the impact of technology on society. IWE has also expanded to include genres such as crime fiction, science fiction, and young adult literature.

The development of IWE has been shaped by several factors, including the historical and social context in which it emerged, the influence of Western literary traditions, and the diverse cultural and linguistic landscape of India. The emergence of IWE was also influenced by the need for Indian writers to communicate with the colonizers and to assert their own cultural identity. Over the years, IWE has evolved to become a unique and dynamic literary tradition that provides a perspective on contemporary global realities while also representing the complexities of Indian society and culture.

Themes and Trends in IWE

Indian Writing in English (IWE) has evolved over the years to reflect the changing social and political landscape of India, as well as global trends and issues. Here are some of the major themes and trends in IWE:

- Identity: Many IWE writers explore the theme of identity, particularly in relation to the complex cultural, linguistic, and historical background of India. Salman Rushdie's Midnight's

Children, Arundhati Roy's The God of Small Things, and Jhumpa Lahiri's The Namesake are examples of works that explore the complexities of identity in the context of Indian culture and history.

- Postcolonialism: The legacy of colonialism is a recurring theme in IWE. Writers such as V.S. Naipaul, Amitav Ghosh, and Arundhati Roy have explored the impact of colonialism on Indian society and culture, as well as the ongoing struggles of postcolonial societies to assert their independence and identity.
- Social issues: IWE has a long tradition of addressing social issues such as poverty, caste discrimination, gender inequality, and political corruption. Mulk Raj Anand's Untouchable and Aravind Adiga's The White Tiger are examples of works that focus on social issues and inequalities in India.
- Family and relationships: Many IWE works explore the complexities of family relationships, particularly in the context of shifting cultural norms and values. Anita Desai's Clear Light of Day, Kiran Desai's The Inheritance of Loss, and Jhumpa Lahiri's The Namesake are examples of works that explore the theme of family and relationships.
- Globalization: The impact of globalization on India and its people is a recurring theme in contemporary IWE. Writers such as Aravind Adiga, Kiran Desai, and Jhumpa Lahiri explore the impact of globalization on Indian culture, society, and the individual.
- Language and culture: The unique linguistic and cultural landscape of India is a recurring theme in IWE. Writers such as Salman Rushdie, Amitav Ghosh, and Kiran Nagarkar incorporate multiple languages and cultural references in their works, reflecting the diverse and complex nature of Indian society and culture.
- Experimental forms and styles: In recent years, IWE has moved away from traditional realist modes to incorporate experimental forms and styles. Writers such as Salman Rushdie, Arundhati Roy, and Amitav Ghosh have incorporated elements of magic realism, surrealism, and stream of consciousness in their works.

Overall, IWE is a dynamic and evolving literary tradition that reflects the complexities and diversity of Indian society and culture, as well as global trends and issues.

Reception And Impact of Indian Writing in English

Indian Writing in English (IWE) has had a significant impact on the literary world, both in India and around the globe. Here are some key aspects of the reception and impact of IWE:

Literary recognition: IWE has gained recognition in literary circles around the world, with many Indian authors winning prestigious literary awards such as the Booker Prize, the Commonwealth Writers' Prize, and the Sahitya Akademi Award.

- Cultural impact: IWE has had a profound cultural impact, helping to shape the identity and perception of India in the global imagination. IWE works have been translated into multiple languages and have been widely read and studied around the world.
- Criticism and controversy: IWE has not been without its share of criticism and controversy. Some critics have argued that IWE reinforces colonial perspectives and Western literary traditions, while others have criticized certain authors for their portrayal of India and its people.
- Breaking barriers: IWE has helped to break down linguistic and cultural barriers, providing a platform for Indian writers to reach a wider audience both within India and abroad.

- Representation and diversity: IWE has played a significant role in promoting diversity and representation in literature, giving voice to underrepresented communities and challenging stereotypes and dominant narratives.
- Inspiration for new writers: IWE has inspired a new generation of writers in India and around the world, encouraging experimentation with language, form, and style and providing a platform for diverse voices to be heard.

Overall, IWE has had a profound impact on the literary world, challenging dominant narratives and promoting diversity and representation. As the literary landscape continues to evolve, IWE is likely to remain an important and influential literary tradition, shaping the perception of India and its people for generations to come.

Conclusion

In conclusion, Indian Writing in English (IWE) is a dynamic and evolving literary tradition that reflects the complexities and diversity of Indian society and culture, as well as global trends and issues. Over the years, IWE has explored a wide range of themes and styles, from postcolonialism and social issues to family relationships and experimental forms. IWE has had a significant impact on the literary world, both in India and around the globe, promoting diversity and representation, breaking down barriers, and inspiring a new generation of writers. However, IWE has not been without its share of criticism and controversy, with some critics questioning its authenticity and others criticizing its portrayal of India and its people. Despite these challenges, IWE remains an important and influential literary tradition, shaping the perception of India and its people for generations to come. As IWE continues to evolve, it is likely to remain a vital and dynamic force in the global literary landscape, reflecting the ever-changing nature of Indian society and culture.

References

1. KhaleghiMahboobeh, Indian Literature in English: New Directions, Newer Possibilities, Authorspress, 2015.
2. Sharma Ajay Kumar, Critical Perspectives on Indian English Literature, Atlantic Publishers & Distributors Pvt Ltd, 2022.
3. Goodman W.R., Companion to Indian Literature in English, Anubhav Publishers and Distributors, 2021.
4. Surendran K.V., Indian Literature in English: New Perspectives, Sarup and Sons, 2002.
5. An Introduction to Indian writing in English, https://www.ukessays.com/essays/english-literature/the-introduction-to-indian-writing-in-english-english-literature-essay.php

Reflection of loneliness in JhumpaLahiri's The Namesake: A Study

Mr. Rahul P. Salve
Research Student, School of Language, Literature and Cultural Studies, SRTMU, Nanded

Abstract:

Jhumpa Lahiri is one of the prominent Indian diasporic writers along with others like Anita Desai, Bharati Mukherjee, Shauna Singh Baldwin, Amitav Ghosh, Anjana Appachana, Sunetra Gupta Anita Nair. JhumpaLahiri's novel The *Namesake* focuses on the lives of Indians and Asians who scattered and settled abroad. Lahiri's writing focuses on the adjustment problems of Indians including both first and second generations who have now settled in America. There can be seen the tension between adhering to Indian culture andadopt American culture. There is a cultural clash between upholding family tradition and accepting to the individual freedom and realization that one is an outsider even though one is born there is beautifully high lighted in her work. The Indian cultural identity has acquired a heterogeneous composition withtoday's youth who are on the move in search of better jobs. Hence the bonding between the peopleand the settlement is fast disappearing. Today's youth is seen in the search of the job and better life. So the closeness between the people and the settlement is fairly disappearing. This cultural clash, loneliness and identity issues Lahiri depicted skilfully.

Keywords: Identity, JhumpaLahiri, Cultural,loneliness,Cultural Identity.

Introduction:

Just few days ago India surpassed China to become the country of largest population in the world. India is also one of the largest countries by area. It is never easy to provide food and jobs to this population. The people from the North-East states like Uttar Pradesh, Bihar, Jharkhand etc. immigrated to industrially developed cities like Mumbai, Pune, Surat, Ahmedabad, Vadodara, Bangluru etc. for the job opportunities. In recent time people from India also migrating for better education and good job opportunities to the developed countries like America, England, Canada, Australia etc. When this population move abroad they feel and experience various issues about their own identity, cultural differences and also about loneliness.

Indian diaspora is one of the largest diaspora populations in the Ward. According to Wikipedia every year 2.5 million people migrate overseas. It is the highest population of migrants in the world. This diaspora got opportunities abroad to serve their host countries as political leader. There many popular political leader of Indian origin. Indians are also working as the director and managing director in popular companies. They earn good salary, live better life than their own native country but the disconnection from their culture and from their own people haunt them. Their second generation becomes used to with the culture of the host country, but this cultural clash and loneliness is the major issue in the diasporic literature. Diasporic literature deals with the themes of identity, cultural issues, loneliness etc.

The concept of diaspora is the prominent term in world literature. This term now can be seen in every type of literature in English. Diaspora belongs to two different cultural backgrounds. Diaspora is a concept related to the scattering of the people who are settled in the other part of the world outside their own native country or region. The term was firstly applied to the Greek people in Hellenic world and later for the Jews after Babylonian exile.The concept of identity is very important

in the diasporic tradition. The people who are scattered abroad try to get their own identity. While earning an identity they go through the various critical situations.

JhumpaLahiri is Indian origin American author. She was born on July 11, 1967 in London,England. She is popularly known for her first novel *The Namesake*.Her novel *The Namesake* is adapted into the popular film with the same name. Her debut short story collection titled *Interpreter of Maladies* (1999) won her the Pulitzer Prize for Fiction and the PEN/Hemingway Award. Lahiri was also awarded with the O. Henry Award in 1999. Her other notable novels are *The Lowland* (2013), *Dove mi trovo* (in Italian), *Whereabouts*(2021) and short story collection titled *Unaccustomed Earth* (2008).

Reflection of Loneliness in *The Namesake*:

The Namesake is the story of two generations of the Ganguli family. Gangulifamily immigrates to the United States. When the novel opens Ashoke and AshimaGanguli lives in the apartment in Cambridge, Massachusetts. They are about to welcome their first child in the world. The couple was made through an arrange marriage in Kolkata India Ashima had lived for all the life to company Ashok when he was studying. When the son of Ashima and Ashoke born in the foreign environment in Hospital in America. Ashoke thinks that his son is lucky who born in America and received a copy of book from Bengali friend. Ashima is little concern about the growth of her son because now he will grow alone. In India we can see there is a tradition of the joint family. Two or three generations live together. Fir the name ceremony they wait for Ashima's grandmother,but they have to give the name in hospital so they decided to give temporary name Gogol,the writer whose book saved his life in train accident.Sonali (Sonia), a daughter of Ashoke and Ashima. Two siblingsSonali and Gogol begin to bond as the carriers of American influence in the house. Both the children with their natural, unaccented English and socialization in the American school system influence the family. These two children are thereason of Ashoke and Ashima's adoption of Christmas and ofcertain American food items. At the same time, Ashoke andAshima take their children to regular gatherings of their Bengali friends in America. Also the family constantly takes extended tripsto Calcutta, at one point living with relatives for an eight-monthperiod. During this trip, Sonia and Gogol feel like outsiders. But their parents Ashoke and Ashima feel happy and comfortable.The fact that immigrantshave lived in these countries for a long time has an important share in the evolution ofcultural transformation process towards assimilation. Regarding this BülentCercisTanritanir notices as:

> Prior to be the story of a Bengali couple married and living together in a foreignland, The Namesake is the story of agony, isolation, trauma, homesickness,cultural clashes as well as identity crisis of an immigrant family. Lahiri's work isnot a mere story of a Bengali or Asian family facing cultural and psychologicaltroubles in a foreign country, but rather it is a microcosm via which the psychosocio conflicts are demystified that each emigrant might encounter. As adiasporian, she asserts that diasporic life has not such a utopian and serene imageas commonly assumed, if, nonetheless, to some extent could be, then it is also asort of agony, turmoil and misery, especially for those who are incapable ofassimilating or adapting to the norms of the host country. [103]

As Bülent Cercis Tanritanir notices, it is never easy two live abroad in different culture and tradition. The people who moved to the other country can feel isolated in completely new country. They can feel homesick in the different atmosphere. They miss their own people. They also miss their culture, their food and even the various festivals in abroad.When Ashima was pregnant and she

was to become a mother in a foreign land was truly tough for her. There was no one who can support her in the difficulty. In India there were many people to take care of her. This situation Lahiri beautifully portrays as:

For being a foreigner, Ashima is beginning to realize, is a sort of lifelongpregnancy a perpetual wait, a constant burden, continuous feeling out of sorts.Like pregnancy, being a foreigner, Ashima believes, is something that elicitsthe same curiosity from strangers, the same combination of pity and respect.[49]

In your region or country there can be many people who love and cares you. But Ashima in the difficult time of her pregnancy feels loneliness in America. In America there are no close relatives of her own who can support and look after her in this difficult situation.

Writer and essayist Christine Gomez also depicted the migrants experience regarding loneliness and identity crisis in the essay titled "The On-Going Quest of Bharati Mukherjee from Expatriation to Immigration." She depicted as:

Expatriation is actually a complex state of mind and emotion, which includeswistful longing for the past, often symbolized by the ancestral home, the pain ofexile and homelessness, the struggle to maintain the difference between oneselfand the new, unfriendly surroundings, an assumption of moral and culturalsuperiority over the host country and a refusal to accept the identity forced on oneby the environment. The expatriate builds a cocoon around herself /himself asrefuse from cultural dilemmas and from the experienced hostility orunfriendliness in the new counter. [72]

It is always difficult to survive in the new land. People go through the various complex conditions. They feel the pain of the exile and also the pain and grief of the homelessness. In this novel *The Namesake,*Ashoke and Ashima both feel the pain of old memories of their ancestral home. In America they struggle to maintain the cultural identity with their children.

Conclusion:

Diaspora i the prominent theme in english literature, especially in novels. There are many great diasporic writers including Salman Rushdie, V.S. Naipaul, Chimamanda Ngozi Adichie, Amitav Ghosh, Arundhati Roy, Shashi Thakur etc. Their literature deals with the various issues related to the diaspora. In The Namesake JhumpaLahiri also deals with the theme of alienation and loneliness. In our country we follow the various traditions and customs but abroad in different culture we miss it. The same things happen with the Ashima and Ashoke,they feel alone and alienated in America. When they come to India to visit the ancestral village they get attached with the people of their own but their children feel the same issue which they experience in America. JhumpaLahiriskilfully depicted this cultural dilemma in her novel.

References:

1. Gomez, Christine. *"The On-Going Quest of Bharati Mukherjee from Expatriation to Immigration."*Indian Woman Novelists (ed. R.K Dhawan). PrestigePublication. 1995. pp. 71-87.
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_diaspora
3. Lahiri, Jhumpa.The Namesake.Houghton Mifflin. Harcourt. 2004. Print.
4. Tanritanir, BülentCercis. *"Diasporic Trauma or Traumatic Diaspora? The Namesake by JhumpaLahiri."* International Journal of Social Science. No. 59. 2017. pp. 103-112.

The application of Vladimir Propp's *Morphology of the Folktale* in Oscar Wilde's *The Model Millionaire*

Dr. Somuse Anant Janardhan
Assistant Professor, Department of English, Mahatma PhuleMahavidyalaya, Kingaon. Tq. Ahmedpur Dist. Latur. 413523.

ABSTRACT-

The present paper deals withVladimir Propp's*Morphology of the Folktale.* It is also a brief attempt to analyze Oscar Wilde's***The Model Millionaire***in the form of Vladimir Propp's theory of morphology. In this narrative theory, Proppexamined many of his folk fairy tales in 1928. As well as he broke down the stories into morphemes and identified 31 narrative units that comprised the structure of many of the stories. Actually, folktale is a general term for any of numerous varieties of traditional narrative.Propp'smorphology helps understand Russian folk tales and any other stories. In this way Narratologists widely acknowledge Vladimir Propp's morphology of the folk tale as one of the most impressive contributions to understanding plot structure.

Keywords: narrative, morphemes, narratemes, structural approach**.**

In Dublin, Oscar Wilde was born on 16th October 1854, Ireland. He was an eminent Anglo-Irish playwright, novelist, poet and critic in the Victorian Era. In his literary career recorded nine plays, one novel, numerous poems, short stories and essays. He published his first book of poetry titled *Poems* in 1881. He delivered lectures on the subject of Art in the United States and Canada. The short story, *The Model Millionaire* was first appeared in print in the newspaper, The World in June 1887. It was republished in 1891 as part of the anthology Lord Arthur Savile's Crime and Other Stories. It is a brief study of Oscar Wilde's *The Model Millionaire* in the form of Vladimir Propp's theory of morphology.

Most definitions of narratology are derived from definitions of its object of study, which are typically seen as consisting of something referred to as narrative. A fabula is a series of logically and chronologically related events that are caused or experienced by actors. An event is the transition from one state to another state. Actors are agents that perform actions.

Gerald Prince, who defines a narrative as-''The representation of at least two real or fictive events in a time sequence, neither of which presupposes nor entails the other.'' (Gerald, P,36)

Propp has divided his stories into some contents. He examined many of his folk fairy tales. He also broke down the stories into morphemes and identified **31** narrative units that comprised the structure of many of the stories. Folktale is general term for any of numerous varieties of traditional narrative. These functions are as follows-1 - The initial Situation is not a function, 2 - Function 1-7 = **Preparation**, 3- Function 8 - 10= **Complication**, 4- Function 11-15 = **Transference**, 5 - Function 16-18 = **Struggle**, 6- Function 19-26 = **Recognition**. As well as finding the **31**narratemes.

Vladimir Propp also identified a limited set of eight broad character types (prop, 1968). The analysis of characters on Propp's functions: 1. The villain 2. The Donor 3.The Helper 4.The Dispatcher 5.The Hero 6.The False Hero 7.The Heroine. In this way, it is an application of Vladimir Propp's theory *Morphology of the Folktale* in Oscar Wilde's***The Model Millionaire.***

Introduction:

The Model Millionaire, it is an interesting story of the young man, named Hughie Erskine. He is the protagonist,is good-looking, popular among men and women. The story deals with love,

friendship, struggle, compassion, charity and kind; but he has been very unfortunate as far as financial matters are concerned. Hughieis left with nothing of any great value in his father's will. His financial status was very low as he had no profession.But he is moved to pity by the sight of an elderly beggar as a model for his artist friend, Alan Trevor. And he gives the beggar the largest denomination coin. Thus, his act of kindness brings a life- changing response- as a wedding present (ten thousand pounds) to him from an oldbeggar. The story is told by the third-person narrator. The story, *The Model Millionaire,* is built in various places and developed with various characters in the form of flat and round. The story is narrated descriptively.

B. The story of Danger in Darjeeling:

*The Model Millionaire,*is an interesting short story written by Irish writer, Oscar Wilde. It has the elements of surprise. The story is about Hughie Erskine, hero of the story. He is the protagonist here. Hughie, who seems very good-looking young with brown hair and grey eyes. He is charming and popular among men and women. He is also a very kind person. But he is very unfortunate with his financial matters. He has failed to build a career. He also tries his hand at several occupations as worked at the stock exchange for six months, as a tea merchant for a little time, and tries selling dry sherry but not successful. His only source of income is two hundred pounds a year which, given to him by his aunt. As well as Hughie, falls in love with a young woman named Laura Merton. She also loves him in return. She is a daughter of retired Colone Merton. Her father is fond of Hughie. But due to Hughie's poor financial problem her father does not want him to marry his daughter. Finally, he informs Hughie that he will only allow him to get engaged to Laura after he has earned ten thousand pounds. Thus, it is very difficult task and a big challenge to him.

Although Hughie does not have much money himself, is moved to pity by the sight of an elderly beggar who is posing as a model for his artist friend. And he gives the beggar the largest denomination coin that he has in his pocket when he finds that his friend, Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar. The story is narrated descriptively. The narrator describes the description of the beggar as- an old man who is wearing a tattered brown cloak and boots which have been mended many times. He has a rough walking stick in one hand. In the other hand, he has holding out old hat as if to ask money. His face bis having wrinkled man and looks extremely very sad.

Hughie thinks it is unfair that although, Alan's painting regularly sells for two thousand guineas, but he only pays his models one shilling an hour to pose for him. Thus, he looks very sad and unhappy. It is the climax of the story, when Alan leaves the room on the calling of the frame maker.And Hughie gets a chance to give the old man a coin from his pocket. The bold man receives it very happily and thanks Hughie for his kindness.

In the last phase of the story when Hughie leaves the room, Alan tells his friend, an old beggar about Hughie's personal life. Curiously, the old man askshim several questions regarding Hughie. Then Alan tellshim everything about Hughie-Luara Merton, Colonel Merton and his condition of ten thousand pounds. But Hughie seems disappointed when he comes to know that Alan has revealed his personal life. As well as Alan surprisingly tells Hughie about the old man, he was painting is Baron Hausberg, one of the richest men Europe, his best friend, who purchased his pictures and a month ago had asked him to paint him as a beggar.

Hughie's act of kindness has unexpected positive consequences for him. When the next morning a servant of Baron came to Hughie's house with an envelope.On the envelope was written **'A wedding present to Hugh Erskine and Laura Merton, from an old beggar.'**(P. 7) Inside the

envelope was a cheque for ten thousand pounds. Finally, Hughie and Laura Merton get married. In this way the writer beautifully portrays the theme of friendship, gratitude, love, compassion, charity, struggle and happiness.

C. The analysis of characters:

1.The Villain- There is no any real villain here. But initially, we see that Hughie's fate does the role of a villain here.

2.The Dispatcher- Colonel Merton appears as the first dispatcher. The protagonist,Hughie Erskine gets a challenge from him as he will only allow him (Hughie) to get engaged to Laura after he has earned the thousand Ponds. Alan Trevor, appears the second dispatcher. Because he gives Hughie the permanent entrée to his studio.

3.The Hero- Hughie Erskine appears as the hero. He proves that he is a man of kindness. The kindness of Hughie repaid him with kindness of the beggar (Baron) in the way of the thousand Pounds as wedding present. Finally, Hughie and Laura get married.

4.The Helper- Baron Hausberg (one of the wealthiest men in Europe) appears as the helper here. He plays the role of helper here. He comes towards Alan Trevor for buying the painting of himself as an old beggar. He sends Hughie an envelope which contains a wedding present- a cheque of ten thousand Poundswith written- "A wedding present to Hughie and Laura Merton, from an old beggar." (Prudence, 3)

5.The False Hero- There is no false hero in the story.

6.The Heroine- Laura Merton, the daughter of a retired Colonel,a heroine of the story.

D. The analysis of function:

1. Initial situation.

This does not work as function. It is the basis of the story. It gives more giving information about the state condition of the beginning of a story. In it, given the introduction of the characters, the story has been developed step by step from this part.

2. Function 12: Hero is challenged to prove heroic qualities-

Colonel Merton challenges Hughie to prove heroic qualities. When Hughie, falls in love with a young woman named Laura Merton. She also loves him in return. She was a daughter of retired Colone Merton. Her father is fond of Hughie. But due to Hughie's poor financial problem her father does not want him to marry his daughter. Finally, he tells Hughie that he will only allow him to get engaged to Laura after he has earned ten thousand pounds. Thus, it is a big challenge to Hughie.

'Come to me, when you……we will see about it.'(Prudence, 3)

3. Function 11: Departure- Hero leaves on a mission-

Hughie leaves on a mission for earning ten thousand pounds for getting Laura. And one morning Hughie goes to see his artist friend, Alan Trevor, who is a painter by profession. He finds that his friend, Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar. He thinks it is unfair that although, Alan's painting regularly sells for two thousand guineas, but he only pays his models one shilling an hour to pose for him. Thus, he looks very sad and unhappy.

'One morning, as he was…I'm very busy. Smoke a cigarate, and keep quiet.' (Prudence, 3-4)

4. Function 10: Hero chooses positive action-

Although Hughie does not have much money himself, is moved to pity by the sight of an elderly beggar who is posing as a model for his artist friend.Where Alan is painting a portrait of an old man, who appears to be a beggar.And he gives the beggar the largest denomination coin that he has in his pocket.

'Poor old fellow……thank you.' (Prudence, 5)

5. Function 15: Hero reaches destination-

Hughie receives an envelope from Baron when one of the representatives of Baron comes to Hughie's house. Hughie becomes surprised to see the envelope which contains a wedding present- on the outside was written,' **A wedding present to Hugh Erskine and Laura Merton, from an old beggar,'** in the inside was a cheque for ten thousand pounds.

The baron, said the old gentleman...a cheque for £10000.' (Prudence, 7)

6. Function 31: Wedding- Hero marries and ascends the throne-

Finally, Hughie and Laura get married. Because a servant of Baron comes to Hughie's house with an envelope. Inside it was a cheque of ten thousand pounds. Alan Trevor and Baron Hausberg attend their wedding. In this way Hughie completes his difficult task of earning ten thousand pounds.

'When they were married……at the wedding-breakfast.' (Prudence, 7)

E. Conclusion:

The presenting story is built in various places and developed with various characters in the form of flat and round. In the last phase of the story, when Hughie meets Alan into the Palette Club at night about eleven o'clock, where Alan was sitting by himself in the smoking-room drinking hock and seltzer. The story is narrated descriptively. The narrator describes the description of the beggar as- an old man. The story is also built on a non-narrative technique.

In this way, *The Model Millionaire*, it is an interesting story of the young man, named Hughie Erskine, a protagonist of the story. The story is told by the third-person narrator. The story deals with love, friendship, struggle, compassion and charity.

References:

1. Propp, V, 1927, *Morphology of the Folktale*. Translation, Laurence Scott. 2nd ed. Austin: University of Texas Press, 1968
2. 1. Boards of Editors, 2020, *Prudence*, A Textbook Prepared as per CBCS Pattern for UG Second Year, Macmillan Publishers India Private Ltd. ISBN 978-9386263469
3. Walter de G.G. & Co.KG, D-10785, (copyright) 2003, *Narratologia, Berlin*, New York. ISBN 3-11-017874-5

"A Study On Consumer's Preference Towards Indian Apparel Brands, A Global Perspective"

Mansi Agrawal
Research Scholar

Dr. Nupoor Nikhil Deshkar
Assistant Professor, Govt. M.B. Women's College (Jabalpur)

ABSTRACT

This study shows how the Indian fashion has influence the global market. The research paper aims at determining the general shopping pattern of consumer towards Indian apparel brands. It examines the impact of income over the brand preference. For this total of 105 responses have been collected through questionnaire. It shows how the Indian apparel brands are growing and making their place in the global world. This study provides valuable strategic implications to the brand in order to expand their market.

Keywords: brand, Indian apparel brand, Indian brand equity foundation (IBEF), Shopping pattern, brand awareness, global market, designer.

1. INTRODUCTION

In today's globalized world people focus more on luxury than fulfilling their basic needs. In which brands are playing major roles.It has now become a style statement or a status symbol. Especially the young generation focuses more on the brands they become obsessed with branded apparel. Whether its India or any other country people are crazy about branded apparel and so the branded market of apparels is bigger and global. Global world of fashion offers numerous brands making it a competitive market and it is quite a job for any new fashion brand. Indian clothing brands are making their place in the market,these apparel brands are used in daily wears and casual wears. Some of the top Indian clothing brands that were established by foreigners but now have Indian owners, apart from them some are created in India but have foreign names and some are purely originated in Indian. They strive to produce famous products in India. Several Indian brands in the market are giving tough competition through their intricate designs close to the roots and tradition of India. These brands offer fine fabric from handcrafted to machine crafted. Indian apparel brands are building their authenticity by providing fine Indian arts and making it globally renowned

Indian Brands influence on Global Fashion

Indian brands and designer always bring something which is unique and which is close to Indian tradition making it quite popular in global market. Some Indian brands making their name in global world are Peter England which has been acquired by Aditya Birla Group making it as the leading menswear fashion brand in India. This brand is now considered in top5 most trusted brand in the apparel category. Another very famous brand Allen Solly having a huge fan base of its shirts in India as well as in abroad Allen Solly in 2002 became first Indian brand to introduce women fashion in India. Also, Louis Philippe is luxurious men's fashion Indian brand providing premium quality of clothes. And the top most Raymond, one of the very famous brands in India. Raymond is the very first choice for formal suites. It is India's largest manufacturer of suiting fabrics across the globe. It also manufactures fabrics for many leading global brands. Raymond exports to 55 plus countries. It has many stores across the world. Women fashion brand BIBA, a well-known and popular brand for its ethnic wear, salwar suits, Kurtis and other Indian wear has now become famous worldwide. It has

150 brand outlets and 225 multi brand outlets. People across the world prefer BIBA for its authentic Indian dresses lehngas and much more. There are many more brands like AND, W, Van Heusen etc As Indian designs are a result of rich heritage, culture and diversity. Designers such as Gucci, Burberry and Christian Dior have incorporated Indian prints and textiles into their brands in a different way.Sabyasachi Mukherjee a well know Indian designer has now become an international brand. His creativity and root touched styles have made him popular globally. India is one of the top garment manufacturing countries in the world. Indian fashion is a result of fine craftsmanship from fabric to apparel with high global demand. Saree is one of the most wore garment in India and is appreciated globally in 2018 Gigi Hadid a renowned international model has showcased it in New York fashion week. India is one of the largest producers of cotton. According to IBEF Indian textile apparel industry is expected to grow at 10% CAGR from 2019-20 to reach US$190 billion by 2025-26. India has 4% share in the global trade in textiles and apparel

2. LITERATURE REVIEW

Namita Rajput, Subodh Kesharwani & Akanksha Khanna (2012) this study is based on urban females buying behaviour towards apparel brands. It shows that there is complete awareness about branded apparels and they buy such clothes occasionally. Price fitting and income are the significant factors and status durability and celebrity endorsement are non-significant factors in buying behaviour of females.

Sreerekha, T., & Kumar, S.P. (2018) This study focuses on buying behaviour of consumers towards apparel purchase precisely to Coimbatore city. According to this study the factors that should be keep in mind my manufacturers are price and quality. Consumers do compare the price of the products between competitors. Also, it states that consumer prefer retail stores than online shopping.

Laxminarayan, K., & Sreenivas, D.L., (2018) This study focuses on buying behaviour of consumers towards branded apparel. It was found that consumers are brand conscious and in order to look more stylish they prefer branded clothes. Variety, durability and quality are the main factors for preferring brands.

3. OBJECTIVE OF RESEARCH

- To identify general shopping pattern and shopping frequency.
- To identify brand awareness.
- To identify amount spent on branded apparels.
- To identify satisfaction level towards Indian apparel brands
- To identify popularity of Indian brand.

4. METHADOLOGY

Sources of data collection

Primary data has been collected by way of questionnaire for the purpose of the study and secondary data has been collected through various websites, books and journals.

Statistical tool

Percentage method has been used to analyse general shopping pattern and brand awareness among the customers towards Indian branded apparel. chi-square is used as a tool for analysis of the study regarding the brand preference.

Sample size

Size of the sample taken is 105 which is the total response. Derived by way of questionnaire which is designed in simple and easy language.

5. DATA ANALYSIS AND INTERPRETATION

The purchase preferences towards Indian branded apparel were considered based on the General shopping pattern, Shopping frequency, Amount spent on apparels, Brand awareness, Satisfaction.

General shopping pattern

In this study, the criteria for general shopping pattern have been analysed based on five variables such as discounts, festivals, occasions, change in trends and casual shopping. The opinions of the respondents were given in Table 1.

Table 1

General shopping pattern

DESCRIPTION	FREQUENCY	APPROX PERCENTAGE
sale	17	16
festivals	10	9
occasion	29	28
change in trends	6	6
casual shopping	43	41
TOTAL	105	100

The above table shows that 41% of respondents generally prefer casual shopping. Whereas 28% people shop occasionally, 16% people shop at the time of sale, 9% people generally shop on festivals and 6% people because of change in trends. In all, more people shop casually rather than shopping at time of festivals, occasion, change in trends or sales.

Brand Awareness

The source of brand awareness was analysed based on the variables such as: - TV, Fashion magazines, Internet, Radio and word of mouth or references by friends and family is shown in Table 2.

Table 2 Brand Awareness

ADVERTISEMENT	FREQUENCY	APPROX PERCENTAGE
TV	11	10
fashion magazines	2	2
internet	50	48
radio	2	2
reference by friend and family	40	38
TOTAL	105	100

From the figure-3 it is clear that Internet or social media makes a greater impact on brand preference of consumers (48%) followed by references by friends and family (38%) and television (10%). The least preferences were radio and fashion magazines.

Shopping Frequency

The shopping frequency of the respondents were ascertained based on five parameters and same is shown in table 3.

Table-3 Frequency of shopping

PARAMETERS	FREQUENCY	APPROX PERCENTAGE
once in a month	42	40
once in 2 months	26	25

quarterly	16	15
once in 6 months	10	10
during sale	11	10
TOTAL	105	100

Table 3 shows that 40% of respondents shop once in a month and 25% of respondents shop once in 2 months. The least preferences were indicated for during sale (10%) and once in six months (10%).

Amount spent on apparels

The amount spent on apparel purchase by the respondents were given in table 4

Table-4 Amount spent on apparels

AMOUNT	FREQUENCY	APPROX PERCENTAGE
below 2000	35	33
2000-4000	55	52
4000-6000	7	7
above 6000	8	8
TOTAL	105	100

It is observedthat 52% respondents spent in the range of 2000-4000/- on purchase of branded apparels. Followed by 33% respondents who spent in the range of below 2000/-, rest 7% and 8% respondent spent in the range of 4000-6000/- and above 6000/- respectively.

Satisfaction level of consumers towards Indian apparel brands

Satisfaction level of customers towards Indian apparel brands has been observed on the basis of three scales satisfied, highly satisfied and not satisfied. Same is shown in table-5

Table-5 Satisfaction level

LEVEL	FREQUENCY	APPROX PERCENTAGE
SATISFIED	72	69
NOT SATISFIED	1	1
HIGHLY SATISFIED	32	30
TOTAL	105	100

By table-5 it is clear that 69% of respondents are satisfied with Indian apparel brands, whereas 30% of them are highly satisfied only 1% of respondents are not satisfied.

Choice of brand

here the table shows the information of respondents who prefer national and international brands

Table-6 Brand choice

BRANDS	NO.	PERCENTAGE
NATIONAL	84	80%
INTERNATIONAL	21	20%
TOTAL	105	100%

Table 6 shows that 80% of the respondents prefer national brands in comparison to international brands which is preferred by 20% of the respondents

HYPOTHESIS

H_0: THERE IS NO ASSOCIATION BETWEEN INCOME LEVEL AND BRAND PREFERENCE

H_1: THERE IS ASSOCIATION BETWEEN INCOME LEVEL AND BRAND PREFERENCE

Here in table 7 the observed value has been given regarding the income level and choice of brands.

Table-7 Relation between income level and brand preference

INCOME LEVEL	NATIONAL BRANDS	INTERNATIONAL BRANDS	TOTAL
below 2lac	13	2	15
2lac to 4lac	24	7	31
4lac- 6lac	12	9	21
no earnings	35	3	38
TOTAL	84	21	105

X^2	DEGREE OF FREEDOM	P -VALUE
10.88310494	3	0.0124

Result

From the above table, it is observed that P-value (0.0124) is less than the significant value (0.05) therefore null hypothesis is rejected. Thus, there is significant impact of income of the respondents over brand preference in apparels.

6.FINDINGS OF THE STUDY

- Casual shopping (41%) is more preferred by the respondents. It is followed by occasions (28%), change in trend is the least preferred reason for the consumers to shop for the branded apparel.
- Majority of people shop once in a month (40%) and 25% were shopping once in 2 months. The least of them prefer shopping during sale period or once in 6 months.
- Internet or social media (48%), mouth publicity (40%) and television (11%) make a greater impact on brand awareness. The least preferred were radio and fashion magazines.
- 55% of respondents spent nearly 2000-4000/- once at a time on branded apparels, whereas 35% spent less than 2000/- on branded apparels. 7% spent 4000-6000/- and 8% spent above 6000/-.
- 69% of respondents are satisfied with their purchase of Indian brands whereas 30% are highly satisfied with their purchase and only 1% of respondents are not satisfied.
- 80% respondents out of all preferred national brands over international brands which is (20%).
- It is found that the income level of consumers has a major impact on their choice of clothing brands.

7. SUGGESTIONS

- Indian brands must focus on their brand image and quality of products that they provide in order to make a powerful impact on global market.
- Brands must focus on their social media marketing as well mouth publicity.
- Set strategies which keep the consumer loyal towards the brand.
- Indian apparel brands must market their labels in foreign market. As Indian textile is in demand in global market.

- Brand should incorporate Indian culture and heritage in their designs.

8. CONCLUSION

This study indicates that people in India are now choosing Indian brands over international one's which will be beneficial for the economic status of the country. It identifies the purchase preference of consumers towards Indian branded apparel. Now a days people have more focus on what they wear & how they look for which they spent major amount of their income on branded apparel which indirectly indicates a great opportunity for the brands to grow. Income level of consumer impacts the choice of brand preferred by consumers. In short Indian brands are being recognised and purchased by consumers due to their quality and price range. Also there exist satisfaction on purchase of preference towards Indian branded apparel. In global perspective Indian textiles and apparels market is huge and so it holds 4% share in global trade in textile and apparel. It shows how Indian apparel brands are growing in global world. The scope of Indian apparel brand is high in foreign market as the textile and fabrics are in high demand which will make space for Indian fashion brands to grow at global level.

9. REFERENCES

1. Rajput N, Kesharwani S & Khanna A (2012) Dynamics of Female Buying Behaviour: A Study of Branded Apparels in India. *International Journal of Marketing Studies*, 4(2), Retrieved November 21, 2022, from http://dx.doi.org/10.5539/ijms.v4n4p121
2. Palanisamy M., & Srinivasan, G. (2017) Purchase preference towards apparel brands. *International journal in management and social sciences*, 05, retrieved November 11, 2022, fromhttps://www.researchgate.net/publication/329467482_Purchase_Preferences_Towards_Apparel_Brands
3. Sreerekha, T., & Kumar, S.P. (2018). Consumer Preference towards Branded Apparel Purchase in Coimbatore City. *International Journal of Scientific Development and Research*, Vol 3, Retrieved November 24, 2022
4. Laxminarayan, K, & Sreenivas, D.L. (2018). A Study of Consumer Buying Behaviour towards Branded Apparel in selected cities of Karnataka. *International Journal of Advanced in Management Technology and engineering services*, vol8,

Indian Philosophy From A Global Perspective The Shaivagamasiddhanta - A School Of Thoughts

Dr. Shashikant Dargu
Netaji Subhashchandra Bose Arts, Commerce, and Science College, Nanded.

Abstract:

India is the birthplace of philosophy; it gave a great tradition of education and values to all. VasudhaivaKutumbakam – all universe is one family is the great concept originated by this land. Humanity, brotherhood, and clemency for everyone are the specifications of culture. There are two main streams of philosophy one is Agama and the second one is Nigama. Agamas originated from the mouth or updesha of Lord shiva whereas Nigamas originated from the breath of Shiva. Both traditions originated from Lord Shiva. So, the commentator of Vedas Acharya Sayana worshipped Lord Shiva as VidhyateerthamMaheshwaram (Source of knowledge is Lord Shiva).

Keywords:

- Agama
- Vedic tradition
- Tantram
- Shaivagamas

Research Methodology – This paper prepared by descriptive method of research. It has discussions about a tradition of Shaivagamas.

Introduction:

In the ancient Indian tradition of knowledge, the Vedas are the primary source, which is available today. It is possible due to its study and systematic composition of sacred mantras. These mantras are practically experienced by great scholars of Veda called Rushi i.e., Darshanatrushih. These scholars, devotees work or composed mantras, suktas collected in well mannered in Vedic literature in Nigamas. Second side of these called as **Agamas**.

वेदःप्रधानंसर्वेषांसांख्यादीनांमहामुने।वेदानुसरणादेषांप्रामाण्यमितिनिश्चितम्।।5।।[i]

There were so many schools of thoughts in India. In this there are mainly two famous traditions – **Agamas and Nigama**. Both are originated from Maheshwaram. According to Sri Shivayogi Shivacharya a well-known scholar of **tantra** mentioned as –

अगस्त्यखलुसिद्धान्ताविख्यातारुचिभेदतः।भिन्नाचारसमायुक्ताभिन्नार्थप्रतिपादकाः।।3।।[ii]

These traditions are different, renowned and defines various meanings of Acharas or knowledge. It is necessary for followers do not avoid or insults the **Siddhantas**i.e

सांख्ययोगःपाञ्चरात्रंवेदाःपाशुपतंतथा।एतानिमानभूतानिनोपहन्यानियुक्तिभिः।।4।।[iii]

In this series there is a branch called Shaiva which is belongs to Sacred Vedas.

पाञ्चरात्रस्यसांख्यस्ययोगस्यचतथामुने।वेदैकदेशवर्तित्वंशैवंवेदमयंमतम्।।6।।[iv]

According to Shaiva acharyas**Siddhantas** are accepted as authentic source of knowledge as like vedas –

शैवतन्त्रमितिप्रोक्तंसिद्धान्ताख्यंशिवोदितम्।सर्ववेदार्थरूपत्वात्प्रामाण्यंवेदवत्सदा।।8।।[v]

Types of Siddhantas-

There are many siddhantas explained by Paramatman i.e., Shaiva, Pashupata, Soma and Lakula. These are mentioned by Shivayogi in one beautiful shloka as - आगमाबहुधाप्रोक्ताःशिवेनपरमात्मना।शैवंपाशुपतंसोमंलाकुलंचेतिभेदतः।।9।।[vi] it has four sections also - वामंचदक्षिणंचैवमिश्रंसिद्धान्तसंज्ञकम्।।10।। (SS-5-10) it is the place of **Siddhanta** in Shaivagamas.TheSiddhanta is सिद्धान्तंवेदसम्मतम्।।11।।[vii]On this topic Shivayogi clarified his view as- Siddhanta, the part of Shaivagama belongs to Vedas, so it is not non-vedic. वेदधर्माभिधायित्वात्सिद्धान्ताख्यःशिवागमः।वेदबाह्यविरोधित्वाद्वेदसम्मतउच्यते।।12।। it is accepted as a universal truth for all aspects of Human beings.

Tantra or Mahatantra – The well-known Siddhata has many sections, starts with Kamika and end with Vatulantas, which came from the mouth of Lord Shiva. These are divided into Purva and Uttar parts. The Uttara part is known as **VeerashiavaSiddhanta.**सिद्धान्ताख्येमहातन्त्रेकामिकाद्येशिवोदिते।निर्दिष्टमुत्तरेभागेवीरशैवमतंपरम्।।14।।[viii]

Concept of Veerashaiva – In the text Sri Siddhantashikhamani the concept of Veerashaiva state very acutely as follows-

श्रीमत्पंचाक्षरीमंत्रशास्त्रेविद्येतिकीर्तिता।तस्यांरमन्तेयेशैवावीरशैवाइतिस्मृताः।।16।।

विद्यायांशिवरूपायांविशेषाद्रमणंयतः।तस्मादेतेमहाभागावीरशैवाइतिस्मृताः।।17।।

वीशब्देनोच्यतेविद्याशिवजीवैक्यबोधिका।तस्यांरमन्तेयेशैवावीरशैवास्तुतेमताः।।18।।

वेदान्तरमणेवीरःशैवःशैवागमार्थवित्।वेदतन्त्रशिरोवेत्तिवीरशैवःसउच्यते।।19।।

विद्यायांरमतेयस्मान्मायांहेयांश्ववद्रहेत्।अनेनैवनिरुक्तेनवीरमाहेश्वरःस्मृतः।।20।।

वेदान्तजन्यंयज्ज्ञानंविद्येतिपरिकीर्त्यते।विद्यायांरमतेतस्यांवीरइत्यभिधीयते।।21।।

वीशब्दोऽत्रविकल्पार्थोरशब्दोरहितार्थकः।विकल्परहितंशैवंवीरमितिस्मृतम्।।22।।

एकमेवाद्वितीयमविकल्पंपरंपदम्।तद्वीरशैवमित्युक्तंनेतरत्सविकल्पकम्।।23।।

शैवैर्माहेश्वरैश्चैवकार्यमन्तर्बहिःक्रमात्।शिवोमहेश्वरश्चेतिनात्यन्तमिहभिद्यते।।24।।

यथातथानभिद्यन्तेशैवामाहेश्वराअपि।शिवाश्रितेषुतेशैवाज्ञानयज्ञरतानराः।।25।।[ix]

These are cryptograms of Veerashaivas, who are concerning themselves in the learning of Shaivagamas.

In the conclusion section we can outline the ideas of Agams, Shaivagamas, Tantra, Vedic, Siddhanta, Veerashaivas shortly. It is purpose of this paper to define these important and rare school of thoughts in the Indian Philosophy for scholars.

References:

SS-5-5)
[1](SS 5-3)
[1](SS 5-4)
[1](SS-5-6)
[1](SS-5-8)
[1](SS-5-9)
[1] (SS-5-11)
[1](SS-5-14)
[1](SS-5-16-25)

वैश्विकरण और हिंदी भाषा

कॅप्टन डॉ. अनिता शिंदे

प्रधानाचार्या, महात्मा गांधी महाविद्यालय अहमदपुर, जिल्हा लातूर

प्रास्ताविक :

वैश्वीकरण, भूमंडलीकरण, निजीकरण, उदारीकरण व बाजारवाद मेंसे किसीभी नाम से पुकारिए, भारत में यह प्रक्रिया उन्नीससौ नब्बे के दशक में आरंभ हुई थी। इस युग में कोई सीमा, कोई सरहदया कोई दीवार नहीं हैं अपितु यह तो पूरे विश्वको एक ग्राम में तब्दील करनेकी ऐसी अवधारणा है जिसने पूरी दुनिया की तस्वीर ही बदल कर रखदी है वैश्वीकरण की प्रक्रिया आरंभिक दौर में भारत के सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन में हिंदी की तुलनामें अंग्रेजी भाषा का महत्व बढ़ा अवश्यथा परंतु धीरे – धीरे उसकी गति धीमी होती चली गई। विश्वबाजार व्यवस्था की इस प्रकृति से भारत अछूता नहीं रह सकता था उसेभी वैश्विक मंडीमें देर सबेर खड़ा होना ही था। यह भी जग जाहिर है कि वैश्वीकरणने जहां एक तरफ मुक्त बाजार की दलीलें पेश की वहीं दूसरी तरफ दुनिया में एकक नई उपभोक्ता संस्कृति को भी जन्म दिया आज कल संयुक्त राष्ट्र और विश्वकी प्रमुख भाषाओं में हिंदी को शुमार करने की ठोस दलीलें दी जार ही हैं। विश्व हिंदी सम्मेलनों का आयोजन भी एक ऐतिहासिक परिवर्तन की आहट है परिभाषा प्रसिद्ध भाषा वैज्ञानिक नोमचॉम स्कीने वैश्वीकरण का अर्थ अंतराष्ट्रीय एकीकरण माना है इस एकीकरण में भाषा की अहम्भूमिका होगी और जो भाषा व्यापक रूपसे प्रयोग में रहेगी, उसीका स्थान विश्वमें सुनिश्चित होगा नोम चॉमस्की के अनुसार जब विश्व एक बड़ा बाजार हो जाएगा तो बाजार में व्यापार करने के लिए जिस भाषाका प्रयोग होगा उसे ही प्राथमिकता दी जाएगी और वही भाषा जीवित रहेगी। वेट्रेक्लेर रोस्सर ने कहा था कि, वैश्वीकरण की प्रक्रिया अचानक ही बीसवीं सदी में नहीं उत्पन्न हुई अपितु दो हजार वर्ष पूर्व भी भारतने उस समय विश्वके व्यापार क्षेत्र में अपना सिक्का जमाया था जब वह अपने जायकेदार मसालों, खुशबूदार इत्रों एवं रंगबिरंगे कपड़ों के लिए जाना जाता था। ऐसे समय भारत का व्यापार इतना व्यापक था कि रोमकी संसदने एक विधेयक के माध्यम से अपने लोगों के लिए भारतीय कपड़े का प्रयोग निषिद्ध करार दियाता कि वहां के सोने के सिक्कों को भारत लेजानेसे रोका जा सके तभी से भारत की उक्ति वसुधैव कुटुंबकम प्रचलित हुई हमारे लिए वैश्वीकरण का मुद्दा कोई नया नहीं है विश्वस्तर पर सरकारी कामकाज हेतु अंग्रेजी, फ्रेंच, स्पेनिश, चीनी, रूसी और अरबी भाषाओं को अंतर्राष्ट्रीय भाषाओं का स्थान प्राप्त है। हिंदी भी संयुक्त राष्ट्र संघमें अंतर्राष्ट्रीय भाषा का स्थान प्राप्त करने हेतु निरंतर प्रयासरत हैं अंतर्राष्ट्रीय वैश्विक भाषा (ग्लोबल लेंग्वेज) के रूपमें हिंदी की उपयोगिता को विश्वका व्यापारिक समुदाय अब भली-भांति समझ भी चुका है।

आंकड़े दर्शाते हैं कि सवासौ करोड़ की आबादी वाले इस राष्ट्रमें चालीस करोड़ से अधिक लोगों की मातृ भाषा हिंदी है। पैंतीस करोड़ से अधिक लोग इस भाषा का प्रयोग दूसरी भाषा के रूप में करते हैं। लगभग तीस करोड़ लोग ऐसे हैं जिनका किसीन किसी रूप में हिंदी भाषाके साथ सरोकार जुड़ा हुआ है। कहने का आशय यह है कि देशकी आबादी के लगभग तीन चौथाई से अधिक लोगों में हिंदी संपर्कका माध्यम है। बाजारवाद और हिंदी वैश्वीकरण का अर्थ व्यापक तौरपर बाजारीकरण है आज मानव जीवन का प्रत्येक क्षेत्र बाजारवाद से प्रभावित है। मुक्त व्यापार और वैश्वीकरण के युग में भारत में हिंदी भाषा संप्रेषणका एक बड़ा बाजार है। प्रसिद्ध समाज विज्ञानी

प्रोफेसर आनंद कुमार से वैश्वीकरण के आधार तत्वों के रूप में आधुनिकीकरण की प्रक्रिया, मध्यम वर्ग, बाजार, संचार माध्यम, बहुउद्देशीय कंपनियां, आप्रवासन और संपन्नता नामक सात तत्वों को प्राथमिकता प्रदान की है। इन में से एक देशी भाषाओं के अनुकूल बाजार और दूसरा संचार माध्यम प्रमुख हैं।

बहुभाषिक समाज व्यवस्था वाले भारत में हिंदी को वैश्विक बाजार ने संपर्क व व्यवहार की भाषा के रूपमें अपनाया भारत दुनिया भर के उत्पाद निर्माताओं के लिए एक बड़ा खरीदार और उपभोक्ता बाजार है। दुनिया अब भलीभांति इस बातको पहचान चुकी है कि यदि विशाल आबादी वाले भारतीय मध्यमवर्गीय बाजार तक उसे अपनी पहुंच बनानी है तो हिंदी को अपनानाही होगा। आज बहुराट्रीय और देशी कंपनियों की लगभग सत्तर प्रतिशतसे अधिक वस्तुएं हिंदी के माध्यमसे जनमानस तक हंचरही हैं। वैश्वीकरण में आर्थिक और सास्कृतिक दोनों दृष्टिसे हिंदी की भूमिका बढ़ी है नई बाजार संस्कृति अब तक स्वायत्त रहे समाजों और संस्कृतियों के रहन-सहन, आचार-विचार, भाषा-भूषा और मूल्यबोध सभी का अपने तरीकेसे अनुकूलन कर रही है। बाजारीकरण की व्यवस्थामें हिंदी भाषा इसका माध्यम बनकर उभरी है। प्रिंट एवं इलैक्ट्रानिक मीडिया और हिंदी टेलिविजन पर प्रसारित कार्यक्रम चाहे किसीभी विषय से संबंधित हों उन्हें व्यावसायिकता की दृष्टिसे हिंदी एक बहुतबड़ा क्षेत्र उपलब्ध कराती है। टेलीविजनने इस तरह हिंदी के भाषा वैविध्य और संप्रेषण क्षमता को सर्वथा नई दिशा एंप्रदान की हैं। वैश्वीकरण के इस सघन और उत्कट समय में मीडिया को वर्चस्वशाली भाषा और उच्च तकनीकी विकास का स्त्रोत तथा आधुनिकता के मूल्योंका वाहक माना जा रहा है। विज्ञापनों की भाषा और प्रमोशन वीडियो की भाषा के रूप में सामने आने वाली हिंदी शुद्धता वादियों को भलेही न पच रही हो, युवा वर्ग ने उसे देशभर में अपने सक्रिय भाषाकोष में शामिल कर लिया है। यह हिंदी का ही कमाल है कि आज राष्ट्रीय और बहुराष्ट्रीय कंपनियों के उत्पादों को हम गांवों में प्राप्त कर सकते हैं समाचार पत्रों टीवी की विज्ञापन संस्कृतिका इस में बहुत बड़ा योगदान है। आजकल साबुन और टूथपेस्ट जैसी दैनंदिन उपयोग की वस्तुओं से आगे चलकर अब मोटरसाईकिल, कार, फ्रिज, टीवी, वॉशिंग मशीन, ब्रांडेड कंपनियों के कपड़े आदि के विज्ञापन हिंदी में प्रसारित किए जा रहे हैं। छोटे-छोटे कस्बों तक सौंदर्य प्रसाधन के ब्यूटी पार्लर खुल चुके हैं। सैलून जैसे अब गजरे जमाने का शब्द लगने लगा है बड़े-बड़े होर्डिंग्सपर हिंदी में लिखे लोक लुभावन विज्ञापनों और नारोंने शहरी सीमाको लांघकर कस्बों और गांवों में जगह बनाली है टीवी और मोबाइलसे शायद ही अब देशका कोई कोना अछूता बचा होगा । वैश्वीकरण बाजारके विकास और विस्तार में प्रिंट एवं इलैक्ट्रॉनिक माडिया पर प्रसारित विज्ञापनों की सर्वाधिक महत्वपूर्ण भूमिका है। अभिव्यक्ति कौशलके विकास का अर्थ भाषाका विकास ही है बाजारीकरण ने आर्थिक उदारीकरण, सूचना क्रांति तथा जीवन शैली के वैश्वीकरण की जो स्थितियां भारत की जनता के सामने रखी, इसमें संदेह नहीं कि उनमें पड़कर हिंदी भाषा के अभिव्यक्ति कौशल का विकास ही हुआ।

आज प्रचार माध्यमों की भाषा हिंदी होने के कारण वे भारतीय परिवार और सामाजिक संरचनाकी उपेक्षा नहीं कर सकते विज्ञापनों से लेकर धारावाहिकों तक में हिंदी अपनी जड़ोंसे जुड़ी हुई है आरंभ में मीडिया में छोटे पर्दे और बड़े पर्दे पर स्टार टी वी लाए तो उन्हेंए हसास हुआ कि अंग्रेजी माध्यम से बढ़िया प्रोग्राम भी शहरी वर्ग के इलीटक्लासतक ही सीमित हैं। परंतु ज्यो हिं स्टार टी वी ने हिंदी में कार्यक्रम प्रसारित करने आरंभ किए तो उसके दर्शकों में बेतहाशा वृद्धि हुई भारत में अब डिस्कवरी, सोनी, कलर, आजतक, एनडीटीवी, जीटीवी आदि अनोकानेक चैनल हिंदी में अपने कार्यक्रम प्रसारित कर रहे हैं। आज की परिस्थितियों में समाचार विश्लेषण तकमें

कोड मिश्रित हिंदी का प्रयोग धड़ल्ले से हो रहा है। पौराणिक, ऐतिहासिक, राजनैतिक, पारिवारिक, जासूसी, वैज्ञानिक और हास्य प्रधान अनेक प्रकारके धारावाहिकों का प्रदर्शन विभिन्न चैनलोंपर जिस हिंदी में किया जा रहा है उसमें विषय संदर्भित व्याहारिक भाषा रूपों और कोडोंका मिश्रण किया जाता है जिस सहज ही जनस्वीकृति मिल रही है। हिंदी पत्रकारिता में सुविधा ने बाजारी व्यवस्था प्रकार का साहित्य प्रचुर शिक्षा और परस्पर व्यवहार इंटरनेट और वेबसाइट की पूर्णरूप से ऑनलाइन पत्र दरवाजे खोल दिए हैं यही हिंदी पत्रकारिता में डिजिटल तकनीकी और बरंगे चित्रोंके प्रकाशन की सुविधाने बाजारी व्यवस्थाको परिवर्तित कर दिया है। आज हिंदीमें विविध प्रकार का साहित्य प्रचुरमात्रामें प्रकाशित हो रहा है तथा मनोरंजन, ज्ञान, शिक्षा और परस्पर व्यवहारके विभिन्न क्षेत्रों में उसका विस्तार हो रहा है इंटरनेट और वेबसाइट की सुविधाने पत्र व पत्रिकाओं केई संस्करणों तथा पूर्णरूपसे ऑनलाइन पत्र व पत्रकाओं को उपबल्ध कराकर सर्वथा ई दुनिया के दरवाजे खोल दिए हैं यही कारण है कि आज हिंदी की अनेक पत्रिकाएं इसरूप में कहीं भी और कभीभी सुलभ हैं तथा इंटरनेटपर हिंदी में अब हर प्रकार की जानकारी प्राप्त हो रही है।

कंप्यूटर युग में अनुवाद कार्य का विस्तार कंप्युटर युग में विश्व और सिकुड़ गया है। अब घर बैठे विश्वमें कहींभी संपर्क स्थापित किया जा सकता है वैश्वीकरण के इस दौरमें अनुवाद के कार्यका विस्तार दिनौदिन बढ़ता जा रहा है। वह दिनदूर नहीं जब तकनीक के आदान-प्रदान में अनुवाद अपनी विशेष भूमिका अदा करपाएगा इंटरनेट के माध्यमसे हिंदी की विभिन्न वेबसाइट, चिट्ठाकार और अनेकानेक सामग्री उपलब्ध हो रही है। यूनिकोड के माध्यमसे कंप्युटरपर अब किसीभी भाषा में कार्य करना न केवल सरल ही हो गया है अपितु जिस भाषा में हम अपने सिस्टमपर सामग्री तैयार करते हैं उसे विश्वके किसीभी कोने में न केवल यथावत पाही सकते हैं अपितु इच्छा नुसार परिवर्तित भी कर सकते हैं आज हिंदी के स्वरूप, क्षेत्र एवं प्रकृतिमें बदलाव आया है। आज हिंदी समूचे भूमंडलकी एक प्रमुख भाषा के रूप में उभरी है आज की बदलती परिस्थितियों में हिंदी भाषियों और भारत की शक्ति के नाते ही सही अमेरीकी सरकारके साथ साथ कम्प्यूटर ककिंग कहे जाने ववाले बिलगेट्स भी हिंदी के उपयोग में दिलचस्पी दिका रहे हैं गूगल के मुख्यअधिकारियों का मानना है कि भविष्य में स्पेनिशन हीं बल्कि अंग्रेजी और चीनी के साथ हिंदी ही इंटरनेट की प्रमुख भाषा होगी। आजकल गूगलके माध्यम से अंग्रेजी भाषा से हिंदी भाषा में स्पीच से सीधा अनुवाद भी उपलब्ध होने लगगया है गूगल सॉफ्टवेयरसे अंग्रेजी डाक्यूमेंट को हिंदी भाषामें तुरंत अनुदित करने की सुविधा उपलब्ध हो गई है।

फिल्मके माध्यम सेभी हिंदी को वैश्वकस्तरपर सम्मान प्राप्त हो रहा है आज अनेक फिल्मकार भारत ही नहीं यूरोप, अमेरिका और खाड़ी देशोंके अपने दर्शकोंको ध्यान में रखकर फिल्में बना रहे हैं और हिंदी सिनेमा ऑस्करतक पहंचरहा है। सिनेमाने हिंदीकी लोकप्रियता और व्यावहारिकता दोनों ही बढ़ाई है। कहने को तो बड़े पर्देपर अनेकाने फिल्में डब होती रहती हैं, परंतु जिस दिन से हालीवुडकी फिल्मोंको बालीवुडकी भाषा में लाने की कोशिश शुरू हुई उसी दिनसे एक नई चीज फिल्म इंटस्ट्रीमें देखनेको मिलरही है जब जुरासिक पार्क को हिंदीमें डब किया गया तो देश के दूरदराजके गोव व कस्बोंतक उसे खूब पसंद किया गया उल्लेकनीय यह है कि इसके पहले किसीभी विदेशी फिल्मने इतना मुनाफी नहीं कमाया था। ये तथ्य इसबात के संकेत है कि हिंदी में कितनी जबरदस्त क्षमता हैं |

सूचनाओं का व्यापक संप्रेषण करने वाला संचार माध्यम समाजका दर्पण है। संचार माध्यमोंका ताना और बाना अधिक जटिल और व्यापक है क्योंकि वे तुरंत और दूरगामी असर करते हैं। वैश्वीकरणने उन्हें अनेक चैनल

उपलब्ध कराए हैं। इंटरनेट और वेबसाइट के रूपमें अंतर्राष्ट्रीयता के नए अस्त्र और शस्त्र मुहैया कराए हैं। संचार माध्यमोंकी भाषा में नए शब्दों, वाक्यों, अभिव्यक्तियों और वाक्य संयोजन की विधियोंका समावेश होता रहता है जिससे हिंदी भाषा के सामर्थ्य में वृद्धि हुई है संचार माध्यम भाषा द्वारा ही आज के आदमी को पूरी दुनिया से जोड़ते हैं। संचारमाध्यम की भाषा के रूप में प्रयुक्त होने पर हिंदी समस्त ज्ञानविज्ञान और आधुनिक विषयोंसे सहज ही जुड़ गई है। वह अदालतनुमा कार्यक्रमों के रूपमें सरकार और प्रशासनसे प्रश्न पूछती है, विश्वजनमतका निर्माण करनेके लिए बुद्धिजीवियों और जनता के विचारों के प्रकटीकरण और प्रसारणका आधार बनती है, सच्चाईका बयानकरके समाजको अफवाहों से बचाती है, विकास योजनाओं के संबंधमें जनशिक्षणका दायित्व निभाती है, घटनाचक्र और समाचारोंका गहन विश्लेषण करती है तथा वस्तुकी प्रकृतिके अनुकूल विज्ञापनकी रचना करके उपभोक्ताको उसकी अपनी भाषामें बाजारसे चुनाव की सुविधा मुहैया कराती है।

व्यवहारक्षेत्रकी व्यापकता के कारण संचार माध्यमोंके सहारे हिंदी भाषाकी संप्रेषण क्षमताका बहुमुखी विकास हो रहा है। राष्ट्रीय और विविध अंतर्राष्ट्रीय चैनलों में हिंदी आधुनिक संदर्भोंके व्यक्तकरने के अपने सामर्थ्य को विश्वके समक्ष प्रमाणित कर रही है। आज संचार माध्यमकी भाषा बनकर हिंदीने जन भाषाका रूप धारण करके व्यापक जनस्वीकृति प्राप्त की है संचार माध्यमोंके कारण हिंदी भाषाका तेजीसे सरलीकरण होनेसे वैश्विक स्तरपर भी उसे स्वीकृति प्राप्त हो रही है अंतमें कहा जा सकता है कि हिंदी भाषाने बाजार और कंप्यूटर दोनोंकी भाषा के रूपमें अपना सामर्थ्य सिदध कर दिया है। भविष्यकी विश्वभाषा की येहीतो दो कसौटियां बताई जाती रही हैं। आजकल मुद्रित और इलेक्ट्रॉनिक दोनों ही प्रकारके जनसंचार माध्यम नए विकास के आयामोंको छू रहे हैं हिंदी भाषी भी बाधाओं को पार करते हुए नितनवीन ऊंचाइयां छू रही है।

वैश्वीकरण के इस युगमें भारतीय संस्कृति विश्वपर हावी हो रही है। आजके मानसिक तनाव को देखते हुए विश्वकी बड़ी कंपनियां अपने कर्मचारियों के लिए योग एवं ध्यान के प्रशिक्षणके उपाय कर रही हैं। हमारे योग गुरू बाबा रामदेवजी और अन्य गुरू आज देश विदेश में जाकर भारतीय संस्कृतिका प्रचार व प्रसार कर रहे हैं। विदेशी समुदाय इससे लाभान्वित हो रहा है सूचना, समाचार और संवाद प्रेषणके लिए हिंदी को विकल्प के रूपमें अपनाकर समृद्ध किया है।

सारांश : वैश्वीकरणके कारण जहां पूरा विश्व एक गांवमें तब्दील हो चुका है वैश्विक बाजार संस्कृतिके लिए हिंदी सबसे अनुकूल भाषाके रूपमें अपनाई जा रही है। इससे जहां एक ओर हिंदी का विकास व विस्तार हो रहा है वहीं दूसरी ओर संपूर्ण राष्ट्रमें भाषिक संपन्नता का परिचय पाकर हिंदीकी स्वीकृतिका भी क्षेत्र विस्तृत होता जा रहा है हिंदी भाषा विक्रेता और क्रेताके बीच सेतुका कार्य कर रही है आज कंप्यूटर, मोबाइल, फेसबुक, ट्वीटर, ब्लॉक, वाट्सएप इत्यादि पर हिंदी के प्रयोगने दुनियाको सचमुच मनुष्यकी मुट्ठीमें कर दिया है वह दिन दूरनहीं जब हरजगह हिंदी भाषा का बोलबाला नजर आएगा। भारत की सदियों पुरानी उक्ति वसुधैव कुटुम्बकम् एक बार फिरसे चरितार्थ होती जा रही है।

'भूमण्डलीकरण और हिन्दी साहित्य'

डॉ. पांडुरंग चिलगर

सहाय्यक प्राध्यापक, हिंदी विभाग, महात्माफुले महाविद्यालय, अहमदपुर जि. लातूर

प्रास्ताविक :

मानव एक सामाजिक प्राणी है और मानवजातिके कारण ही सामाजिकता का अस्तित्व विद्यमान है। समस्त संसारमें मानव ही एक ऐसा प्राणी है जिसमें बुद्धि, विवेक, ज्ञान, जिज्ञासु प्रवृति इत्यादि गुण विद्यमान हैं जो उसे संसार में सर्वश्रेष्ठ बनाते हैं और पशुप्रवृतिसे उसकी विभिन्नता का अंश रखते हैं। साधारणत: मनुष्यकी इस दशा हेतु केवल भाषाकी नि:स्वार्थ सेवा का सराहनीय कार्य ही रहा है जिसने मनुष्यके विचारों एवं भावोंको एक मजबूत एवं स्थिर आधार दिया। भाषा के बिना मनुष्य निरापशु है। भाषाके कारण ही मनुष्यमें बुद्धि एवं विवेकका विकास होना संभव हुआ है और मनुष्य का समाजमें अस्तित्व कायम हुआ। भाषा तथा समाजके संबंध में डॉ. मुकेश अग्रवाल कहते हैं कि 'भाषा और समाज अभिन्न रूपसे जुड़े हैं। समाज भाषाके बिना अस्तित्व हीन हो जाएगा और समाज न होनेपर भाषाकी आवश्यकता ही नही रहेगी।'[1]

संसार में विभिन्न प्रकारकी भाषाएँ, बोलियाँ एवं उपभाषाएँ बोली जाती हैं जिससे संसार के लोगोंमें रहन सहन, संस्कार, सभ्यता इत्यादि में अंतर पाया जाता हैं। किन्तु भाषा का केवल एकही मंतव्यहै कि वह मनुष्यको उसकी जिज्ञासु प्रवृतिके तहत विकासशील होनेमें अग्रणी रहने को मजबूर बनाए रखती है। पाषाण युगसे आधुनिकता तक के सफर में भाषा का अहम योगदान रहा है जो इसने अपना उत्तरदायित्व समझके निभाया है। मनुष्यके विकासके साथ-साथ भाषामें भी समयानुसार वांछित परिवर्तन आये हैं तथा भविष्यमें भी जारी रहने की संभावनासे हम कदाचित् इन्कार भी नही कर सकते।

समस्त संसारको ज्ञातव्यहै कि, परिवर्तन प्रकृतिका शाश्वत नियम है। विकास अथवा विनाश शब्दोंमें अप्रत्यक्ष रूपसे परिवर्तन होने की प्रक्रिया ही विद्यमान है। इस शाश्वत नियमके तहत ही समाजमें मनुष्य अपनी जिज्ञासु प्रवृतिकी तृप्ति हेतु कार्य करता आरहा है और कदाचि त्निश्चित रूपसे करता भी रहे जिससे परिवर्तन अस्तित्वमें आता है। भारतीय समाजमें बीसवीं सदी के 80 के दशक में भूमण्डलीकरण नामक एक ऐसा परिवर्तन आया। इस परिवर्तनसे भारतीय समाजमें एक ऐसा अभूतपूर्व बदलाव आया कि उसने समाजके प्रत्येक हिस्सेपर अपना आधिपत्य स्थापित कर लिया। बहुराष्ट्रीय कम्पनियों का आगमन हुआ। प्रत्येक देश संसारके अन्य देशोंसे व्यापार एवं बाज़ार के संबंधमें समझोते करने लगा। इलेक्ट्रानिक उपकरणों के माध्यमोंसे सूचना एवं तकनीकि प्रसारण में अभूतपूर्व विकास हुआ। कम्प्यूटरने तो इसमें ओर भी तेजी लाखड़ी करदी। जिससे समाज के कुछ हिस्सोंपर तो अच्छा प्रभाव पड़ा। किन्तु कुछ सामाजिक मूल्यों, सभ्यता के कुछ अंशों तथा संस्कृतिके अनेक हिस्सोंपर उसने करारी चोटकी। फिल्में, भाषा, खाना-पीना, रहन-सहन, यातायात, साहित्य, वेशभूषा इत्यादि सबकुछ खिचड़ी के स्वरूप में भारतीय लोगोंके सम्मुख प्रस्तुत होने लगा जिससे पढ़े लिखे वर्ग के साथ-साथ अनपढ़ वर्गको भी काफी परेशानी, असुविधा तथा न चाहते हुए भी नयेपन का सामना करना पड़ा। जिसका असर आजतक भारतीय समाज तथा उसका प्रत्येक भाग भुगत रहा है। हिन्दी साहित्य भी इससे अछूता नही रहा। अप्रत्यक्ष रूपसे सूचना

प्रौद्योगिकीने हिन्दी भाषाका भी विश्वस्तर तक प्रचार प्रसार किया। भाषामें शब्दावली संबंधी कई प्रकारके बदलाव आये, जिससे साहित्य भी प्रभावित हुआ क्योंकि इससे हिन्दी भाषाके साथ-साथ विद्वानों तथा लेखकोंके विचारों में बदलाव आगया था। हिन्दी भाषाने अपने रूपमें विभिन्न अन्य भाषाओंका समावेश न चाहते हुए भी करवालिया था। सोचने, समझने, लिखने के स्तर इत्यादि में विशेष बदलाव आगये थे। काव्यका तो प्रारम्भिक ढांचा ही बदल गया था। छन्द, लय इत्यादि तो उनमेंसे कहीं गायबही होगये थे। खुली कविताएँ ही चलने लगी थी, उनका स्तरभी बिल्कुल बाजारी होगया था और बदस्तूर आजभी वैसा ही जारी है।

भूमण्डलीकरण के कारण हिन्दी साहित्य पर जो असर पड़ा उसका अंतर जानने हेतु हमें पुरातन हिन्दी साहित्य तथा भूमण्डलीकरण के दौरके साथ-साथ आधुनिक दौरके साहित्य परभी नजर डालते हुए उनके तुलनात्मक अध्ययनके माध्यमसे समझना पड़ेगा। साहित्यकार सदैवही अपने अनुभव, विवेक एवं कल्पनाका समावेश करवा आदर्शवादिता का सहारेलेते हुए सामाजिकता नेबाने का चित्रण करता है। 'साहित्य समाजकी बिखरी हुई इकाइयों को एक स्थानपर केन्द्रित कर देता है। अपने अनुभव और लोक-दर्शन के आधारपर साहित्यकार अपनी रचनामें किसीभी ऐसी बातको नही छोड़ता जो समाजके हितके लिए आवश्यक हो। सत्यतो यह है कि साहित्य में समाज के सौन्दर्यकी भाँतिही उसकी कुरूपताका भी सुन्दर रूपमें चित्रण किया जाता है।' [2] यदि, समाजमें किसीभी प्रकारका कोईभी परिवर्तन अथवा बदलाव आता है तो साहित्यकार उसी प्रकार अपनी लेखनी चलानेको बाध्य है। भारतेन्दु युग में या उससेभी पहले आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल इत्यादि में धर्म, चरित्र, प्रेम, सौदर्यात्मकता, भक्ति, अलंकार इत्यादि का साहित्यसे प्रगाढ़ संबंध था। साथ ही साथ भाषाके स्तरपरभी विशेष ध्यानदिया जाता था। जिस कारण उनकी रचनाएँ आधुनिक कालतक पहुँचते ग्रन्थोंकी कोटिमें स्वीकार की जाने लगी हैं तथा लेखनी चलाना सीखने हेतु वह रचनाएँ आजभी प्रासंगिक है। आदिकाल, भक्तिकाल एवं रीतिकाल की अधिकांश रचनाएँ पद्यात्मक रूपमें थी। रीतिकालमें वातावरण के अनुसार साहित्य की गहराई में थोड़ा अंतर पाया जाता है। किन्तु छन्दों, अलंकारों, भावार्थों इत्यादि का अच्छा प्रयोगात्मक विवरण देखनेको मिलता है। 'साहित्य में बहुत दिनोंतक यह परिपाटी रही कि कविगण अपने काव्यका आरम्भ अपने देवता की स्तुतिसे करते थे। लेकिन अब वह परिपाटी समाप्त हो गई है। हिन्दीमें राष्ट्रवादी कवि मैथिली शरण गुप्त इस परिपाटी के अन्तिम उदाहरण थे। अब कोईभी कवि अपने ग्रन्थका आरम्भ देवस्तुतिसे नही करता'। [3] साहित्यिक कार्योंके संदर्भमें इस प्रकार की देवस्तुति भारतीय संस्कृतिका एक अभिन्न अंग रही है। साहित्यिक कार्योंमें ही क्या, लगभग प्रत्येक कार्यके शुभारम्भमें इसका चलन रहा है। किन्तु ऐसा लगता है कि भौतिकवाद की आग सबकुछ खत्मकरने पर अमादा है। लेखनकला के दायरेमें बहुत बड़ा विस्तार हुआ है। आधुनिकीकरण तथा वैश्वीकरणने समकालीन लेखकोंकी मानसिकता पर भी प्रभाव डाला है जिस कारण आधुनिक रचनाओं में खुलापन है। खुली कविता एँ, छोटी कहानियाँ, लय-मुक्त दोहे, उपन्यासोंमें आरही कमी, शब्दोंमें हलकापन यह सभी आधुनिकीकरणकी वजहसे है।

रचनाओंमें अपनी जी-जान लगादेने की प्रक्रिया आज लगभग समाप्त ही है जो कि पुरातन साहित्यसे बिल्कुलही विरोधाभास रखती है। मैथिली शरण गुप्तजी द्वारा रचित 'साकेत' हिन्दी साहित्यकी अमर रचना कदाचित्दुबारा नही मिलेगी, लिखीजाने परभी आशंका है। जिसके लिए मरणासन्न होने परभी मैथिली शरण गुप्तजी ने प्रभुसे जीवनदान मांगकर उसे पूरा किया। ऐसी रचनाएँ लेखकोंके जिगर का टुकड़ा रही हैं।

निश्चित रूपसे भूमण्डलीकरणसे समाजके प्रत्येक हिस्सेमें इतने बदलाव आये कि सारी दुनिया 'वसुधैव कुटुम्बकम' की धारणापर खरी उतरती नजर आने लगी। क्या व्यापार, क्या सूचना, क्या तकनीकि जानकारी सभी प्रकारके सामाजिक कार्यके एक हो जानेसे पूरा पृथ्वी मंडल एक गाँव बन आपसमें सिमट गया। साहित्य के मूलरूपमें विघ्नपड़ने का केवल यही एक कारण रहा क्योंकि इस परिवर्तनसे साहित्यकार अथवा लेखक की सोच प्रभावित होगयी। जिस सोचसे पुरातन साहित्यकार अपनी लेखनी चलाते थे, कदाचित्वह कहीं समाप्त ही होगई थी। सामाजिक कल्याणका आदर्शले चलने वाले लेखक या साहित्यकार भूमण्डलीकरण की चकाचौंधसे अपनी प्रसिद्धिको सर्वोपरि रखने लगे। मातृभाषा या राष्ट्रीय भाषामें विदेशी शब्दावलीका इस्तेमाल करने लगे। यद्यपि भाषा और साहित्यका आपसी अटूट संबंध है। भाषाके बिना साहित्यका अस्तित्व ही नही है 'जिस प्रकार हमारे महर्षियोंने जीव जगतका अनुसंधानकर के प्रत्येक प्राणीमें शरीर और आत्माका प्रतिपादन किया है, उसी प्रकार साहित्यकारोंने साहित्यके भी शरीर और आत्माका निरूपण किया है। साहित्यकी आत्मा है उसकी भावव्यंजना अर्थात अर्थ और शरीर है उसकी शब्दरचना अर्थात भाषा।' [4] किन्तु, भूमण्डलीकरण नामक नयेपन के कारण साहित्यकार की सोच तथा भाषा के बदलावने तो साहित्यको एक नये मुकामपर ला खड़ा कर दिया। जिससे पाठकोंके दिलो-दिमागपर भी असर पड़ना स्वाभाविक था। आजसे तकरीबन 120 सालपहले चन्द्रकांता जैसे उपन्यासोंको पढ़ने हेतु जिन लोगोंने हिन्दी सीखने जैसे कार्य किये थे और वह भी उस समय जबकि समकालीन सरकारों तथा बहुसंख्य लोगोंको हिन्दी सीखने पर मना ही थी तथा अंग्रेजी भाषाका बोलबाला था। भाषाके प्रतिवही ललक, वही जज्बा, वही जोश आज कहींभी देखनेमें नही मिलता। अगर सत्य कहा जाये तो जिस प्रकार बाधाओं के बादभी जब लोग हिन्दी सीख सकते हैं तो आज तो हिन्दीपर रोककी बजाए उसे बढ़ावा ही दिया जा रहा है किन्तु फिरभी लोगोंमें इसके प्रति उदारता ही है। आधुनिकता के कारण भाषामें अब वह वजन नही रह गया है जो साहित्य में गंभीरता, सौन्दर्य जीवन के निकट एवं औजस लाये। वजन तो दूर आज इसमें इतनी गिरावट आगई है कि आज वार्तालाप एवं संवाद हेतु भी लोग बिल्कुल भद्दे एवं चलताऊ शब्दोंका इस्तेमाल करने लगे हैं और यह प्रक्रिया इसस्तरतक पहुँच चुकी है कि अब खुद लोगोंको भी इसका अहसास होने लगा है। इस संबंध में डॉ. हेमलता श्रीवास्तव कहती हैं कि 'भाषा में मर्यादा की अब कोई सीमा रेखा नही रहगई है। आम बोलचालसे लेकर सोशल मीडिया और यहाँतक कि फिल्म व साहित्यमें भी चलताऊ शब्दोंकी बेजा घुसपैठ समाजको अंधी गलीपर ले जा रही है। वयस्कोंके साथ किशोरों यहाँ तक कि बच्चोंकी जुबान पर भी इन शब्दोंका इस्तेमाल बढ़ रहा है।'[5] इस प्रकारकी छिछोरी भाषासे साहित्यमें भी हल्कापन आ रहा है। आज सभी प्रकारके लेखकोंमें मानव कल्याण हेतु याथार्थके साथ-साथ आदर्शवाद का अभाव है, जिससे कोई सारांश निकलता हो, अप्रत्यक्ष रूपसे कोई शिक्षा मिलती हो। इस प्रकारके अभावके कारण आज मानव बाहरसे खुशहाल अंदरसे कंकाल बनता जा रहा है। जो कि 'साहित्य' शब्द हेतु सिवाय धब्बेके कुछ भी नही है।

प्रश्न यह पैदा होता है कि, आज भाषा या साहित्यके प्रति ऐसा क्यों नही हो रहा है। आजसे 250 साल पहले जब भारतपर अंग्रेजोंने भारतपर अपना आधिपत्य सथापित किया था तो उन्होंनें अंग्रेजी भाषाको अपनी सुविधा हेतु जन साधारणपर लागू करवाने की कोशिश की थी ताकि अपने सामराज्यको फैलाने हेतु अंग्रेजी भाषी लोग मिलसके। उनका मकसद अंग्रेजी भाषाके प्रसार प्रचार का नही था और नही उसमें कोई साहित्यिक रचनाएँ लिखवाने का। किन्तु उस समय भी हिन्दी भाषा प्रेमिओंने हिन्दी भाषाको बचाने हेतु अंग्रेजोंसे पूरी टक्कर ली थी। डॉ. रामविलास शर्माने 'भारतकी भाषा समस्या' शीर्षक नामक अपनी पुस्तकमें इस संबंधमें वर्णन किया है कि 'यदि

राजस्थान में 19 वींसदीमें हिन्दी राजभाषा के रूपमें काम आती थी और उसका व्यवहार हिन्दुस्तानके लोग ही नहीं अंग्रेजभी करतेथे तो कोई कारण नही कि 20 वींसदी के अन्तिम चरणमें अंग्रेजी प्रेमी भारतवासी अपना अंग्रेजी मोह त्यागकर हिन्दी का उपयोग नकर सके।' [6]

सन् 1917 में महात्मा गांधीजीने दक्षिण भारतमें हिन्दीके प्रचार प्रसार हेतु अपने पुत्र देवदास गांधी तथा स्वामी सत्यदेव को भेजा। उन्होंने वहाँ जाकर सराहनीय कार्य किया। हालांकि इस कार्यके लिए उन्हें अनेक मुसीबतोंका सामना भी करना पड़ा था। किन्तु प्रश्न भारतीय सांस्कृतिक गौरव तथा भाषा बचानेका था। प्रसिद्ध सामाजिक विश्लेषक प्रभु जोशी मानते हैं कि भूमण्डलीकरणका सबसेबड़ा औज़ार भाषा है। भाषाके आधारपर ही इसका प्रचार प्रसार नियत है। यह तो हम सब जानते हैं कि भारत एक विभिन्न भाषाई देश है। यहाँ मध्यमवर्ग काफी बड़ी मात्रामें अपना जीवन बरसकर रहा है। जिस कारण यहाँ का बाज़ार भी बहुत बड़ा है। जो सारी दुनियाके व्यापारी वर्ग को लालायित करता है। वह यहाँपर तबही कामयाब हो सकते हैं जब सभीलोग एक ही भाषाके अंतर्गत कार्य-व्यवहार करें। इसीके तहत सोची समझी रणनीतिके आधारपर अंग्रेजी भाषाका प्रचार प्रसार किया जा रहा है। जो हिन्दी भाषाके साथ-साथ भारतीय साहित्य संस्कृति इत्यादिके लिए भी खतरनाक साबित हो सकती है।

पुरातन से आधुनिक साहित्यकी गुणवत्तापर यथार्थता के केंद्र बिन्दूपर चर्चा करेंतो कुछ आचम्भित करने वाले मुद्दे सामने आते हैं कि जिस प्रकार पुराने साहित्यकार या लेखक लोगोंको बाँधकर बैठाने का मादा रखते थे। वह जिस प्रकारकी सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अथवा राजनैतिक समस्याओं पर अपनी लेखनी चलाते थे जिसकारण लोगोंमें यह भावना जागृत होती थी कि वह उन्हींकी कहानी है या वह स्वयंको उस कहानीका एक हिस्सा मानने लगतेथे, वह बात आज ढूँढनेपरभी कहीं नजर नही आती। आज हिन्दीके तुलसीदास, सूरदास, केशव जैसे कवि कहाँ गये जिन्होने धर्मके नामपर इतनी सशक्त रचनाएँ दीं कि हिन्दी साहित्यको अमर कर गये। तुलसीके राम भारतीय समाजके लिए मर्यादा पुरुषोत्तम के रूपमें रहे हैं जिससे लोगोंने मर्यादा सीखी। सूरदास के कृष्ण आजभी वृन्दावन में अठखेलियाँ करते हैं। महाभारतके युद्ध में श्रीकृष्णजी द्वारा अर्जुनको दिए गये ज्ञानको आजभी सारी दुनिया प्रणाम करती है एवं उसके नक्शेकदमपर चलते हुए कर्म को ही तरजीह देती है। चूंकि हमें निश्चितभी नही हैं कि यह सारा कुछ घटित भी हुआथा अथवा नही। किन्तु फिरभी हम उन्हें दिलसे मानने को बाध्य हैं क्योंकि यह सारा कार्य दिलसे किया गया था और वह भी मानवीय कल्याण हेतु था। इन कार्योंके पीछे नफानुक्सान, प्रसिद्धि जैसी किसीभी निम्न प्रवृतिका कोई स्थान नही था। जयशंकर प्रसाद, महादेवी वर्मा जैसे छायावादी कवि जिन्होंनें कल्पनाओंको ऐसी उड़ानदी कि प्रेम, स्नेह, वियोग इत्यादिकी गहराइयों का ज्ञान हुआ। चर्चित उपन्यासों अथवा कहानियोंपर पहले फिल्मेंभी बनती रही हैं किन्तु आधुनिक युगमें यह कार्य लगभग समाप्त ही हो गया है। पहले फिल्मोंकी गिनती भी कहीं न कहीं साहित्यिक कोटि में होती थी और प्रेरणासे ओतप्रोत भी होती थी। किन्तु आज तो नंगेज दिखा पैसे बटोरते हुए बिजनेस करनेके अलावा कोई दुसरा रास्ता हैही नही। त्योहारोंपर गीत अथवा नाच या देशभक्तिपर तो फिल्में बननी जैसे बंद ही हो गयी हैं।

आचम्भित होने के अलावा कोई ओर चारा बचता ही नही है कि आज क्यों नही ऐसा काव्य अथवा कहानी, नाटक या निबंध लिखा जा रहा जो हमें सोचनेके लिए मजबूर करदे अथवा आचार्य हजारी प्रसाद द्विवेदी, आचार्य रामचन्द्र शुक्लकी याद दिला सके, जिनके निबंधोंने धूम मचाकर रखदीथी। आज क्यूंनही ऐसी रचनाएँ मानवीय मस्तिष्क को बांधने पर, सोचनेपर मजबूर करती। क्या आजका लेखक स्वयंको उसस्तरतक नही लेजापाता। यदि नही

तो यह भाषा तथा साहित्य दोनोंके लिए विनाशकारी साबित हो सकता है तथा भावी पीढ़ियोंके लिए तो यह उनको भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिसे तोड़नेवाली बात होगी। जिसका बीज आज हम बोरहे हैं। सोचनेवाली बात है कि बाजारीकरणमें ऐसा क्या था, क्या है जिसनें मानवीय नैतिकता, मानवी यव्यवहार, मानवीय सोचके साथ-साथ अखण्ड भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिकोभी घायलकर दिया। हिन्दी भाषाके नामका सहारा लेकर हम आगे तो बढ़ रहे है। साथही साथ भाषाका भी प्रसार फैलता जा रहा है। किन्तु अपनी छाप नही छोड़ पा रही है जो कदाचित्भावी पीढ़ियों हेतु नितांत आवश्यक है। वह उन्हें ढूंढनेसेभी नही मिलपायेंगें। भूमण्डलीकरणने मानवको भावहीन बना उसे साहित्यकी अपेक्षा बाजारकी ओर धकेलदिया है जिससे उसका व्यवसायकरण हो गया है। आज बाजार एवं विज्ञापनोंकी आड़में शेखी, प्रसिद्धि, मुनाफा, स्पर्धा, बाहरी दिखावा जैसे गुण प्रमुख होगये हैं और दया, धर्म, सहनशीलता, करूणा, धैर्य इत्यादि मानवीय मूल्य गौण होगये हैं।

सामाजिक मुद्दे आजभी लगभग वहीं हैं। जो लगभग एकसदी पूर्व थे। बल्कि आज उनमें बढ़ोतरी ही हुई है। यदि मुंशी प्रेमचन्द समकालीन मुद्दे उठाकर उनके माध्यमसे पूरे समाजमें एक जागृतिकी लहर पैदा कर सकते हैं तो आज यह कार्य क्यूं नही हो सकता। क्या आज हम यह समझें कि हिन्दी भाषा केवल दिखावे की भाषा रह गई है। आज लेखक एक विशेष प्रकारके मुद्दे उठाता है। भाषाके इस्तेमाल में अंग्रेजी तड़का लगाता है। यह सब भूमण्डलीकरण का ही असर है। वैश्वीकरणसे राजनैतिक स्तरपरतो हम कदाचित यह मानसकते हैं कि हम विकासकी दौड़मे हैं। बढ़ती दुनिया के साथ कंधेसेकंधा मिलाकर चल रहे हैं। किन्तु नैतिकता, साहित्यिक, अथवा सांस्कृतिक स्तरपर तो हम मानसिक रूपसे गुलाम ही हैं। वैश्वीकरणकी वजहसे मास-मीडियाने साहित्यपर एक विशेष प्रकारका असर डाला। अब यहाँ पर 'मासमीडिया' शब्द को ही लीजिए। हिन्दी भाषा में 'मास' शब्दका अर्थ है भीड़या जनता और 'मीडिया' शब्दका अर्थ है माध्यम। इसलिए मास मीडिया का अर्थ है जनताका माध्यम। किन्तु आधुनिकता की वजहसे 'जनता का माध्यम' शब्दके स्थानपर अंग्रजी भाषाका शब्द 'मास मीडिया' शब्द ही इस्तेमाल किया जा रहा है। इस मास मीडिया के तहत भी 'इन्टरनेट' शब्द अंग्रेजी भाषा का है। जब कि हिन्दी में 'अन्तर्जाल' शब्दका बहुत कम इस्तेमाल हो रहा है। निश्चितरूपसे वैश्वीकरणकी वजहसे अन्तर्जालपर हिन्दी साहित्यसे संबंधित विभिन्न रूप और उनसे संबंधित सामग्रीभी प्रचुर मात्रामें मिल रही है। किन्तु इसने हिन्दी भाषाकी गुणवत्तापर प्रश्न चिह्न लगा दिया है।

इस बात से कदापि इन्कार नहीं किया जा सकता कि वैश्वीकरणने विश्वस्तरपर विचारों, घटनाओं एवं सूचनाओं हेतु एक मंच तैयार कर दिया है जिससे सामाजिक परिस्थितियों में अनचाहा बदलाव आया जिससे साहित्यभी उसी ओर मुड़गया। साहित्यका कोई भी रूप गद्य अथवा पद्य हो। साहित्यपर इसका धीरे-धीरे असर होता हुआ आज मुख्य मुद्दा ही बदलता जा रहा है। विभिन्न कवियोंने अपनी लेखनीके दौरान उससमयकी विभिन्न परिस्थितियोंपर अपनी रचनाओं में उनका विशेष उल्लेख किया।

'आज मैं आया। थका-माँदा
एक किलो आलू का भाव दस पैसा घटाने में
पूरी झिकझिक के बाद भी ना कामयाब
हर बार चार आना और महँगा आलू
दुनिया की आधी आज़ादी की तरह खरीदे'

'मैं तुम्हारे बारेमें बहुत नही सोच सकता

मुझे दवाओं के पैसे चुकाने हैं दूधका हिसा बकरना है'[7] इस प्रकारकी रचनाएँ स्वयं सिद्ध करती हैं कि साहित्यको जो रूप छायावादी विचार धारा से प्रभावित था कदाचित वह आज खत्म हो चुका है।

'वो तोड़ती पत्थर

देखा उसे मैंने इलाहाबादके पथपर

वह तोड़ती पत्थर.....

कोईन छायादार

पेड़ वह जिसके तले बैठी हुई स्वीकार

श्याम तन, भरा बँधा यौवन

न तन यन प्रिय, कर्मरत मन

गुरु हथौड़ा हाथ

करती बार-बार प्रहार.....' [8]

निरालाजी की इन पंक्तियोंमें तथा लीलाधर जगूड़ी की काव्य पंक्तियोंमें जो अंतर दृष्टव्य है वह यह है कि निरालाजी की रचनामें गरीबी, मेहनत एवं शोषण दिखाई पड़ता है जब कि जगूड़ी की रचनामें मँहगाई, जीवनयापन की चिन्ता, भविष्यकी चिन्ता के लक्षण नजर आते हैं। हालांकि दोनों रचनाएँ लगभग समान दिखाई पड़ती हैं। यह अंतर वैश्वीकरण की उपलब्धि है। भारतमें वैश्वीकरणसे अमीर एवं गरीब, दलित, शोषित वर्ग के दरमियान खाई ज्यादा बड़ी हुई है। गरीबोंके कारण बाज़ार है जिसका फायदा अमीर उठा रहा है और अंग्रेजी भाषाके कारण गरीब अमीर से कट रहा है। प्रेमचन्द, जैनेन्द्र, यशपाल महादेवी वर्मा इत्यादि लेखकोंने गरीबीकी गहराइयों की तहतक जाकर उनकी भावनाओं, उनकी सोच, उनके कार्यों इत्यादि को महसूसकर, उसे भोगकर अपनी लेखनी में उतारा। बिना किसी विज्ञापन के वह रचनाएँ विश्व प्रसिद्ध हुई। आजभी लोग इन रचनाओं को बड़े चावसे पढ़ते हैं। आज भाषा के कारण अमीरी और गरीबी में गहरा अंतर है तो अंतरात्माको झकझोर देनेवाली रचनाओं की उम्मीद कहाँ से की जासकती है। आज किताबोंमें तो शब्दावली प्रचुर मात्रा में है। किन्तु लोगोंके दिलो-दिमाग में नहीं है। किसीभी रचनाको संवेदनशील और प्रभावशाली बनाने हेतु छवि, प्रतीक, बिम्ब इत्यादि जैसे न तो शब्द मिलते हैं और नही इनसे संबंधित इनके अर्थ। सौन्दर्यात्मकता जैसे भावों एवं गुणोंका तो बंटाधार ही हो गया है। इस प्रकारकी त्रासदी के लिए केवल भूमण्डलीकरण ही जिम्मेदार है।

इस बातसे कदापि इन्कार नही किया जा सकता कि, अन्तर्जालके कारण हिन्दी भाषाका प्रचार प्रसार आज विश्वस्तरपर हो रहा है। भाषा के प्रसारसे साहित्यभी पनप रहा है। किन्तु साहित्यका जो स्तर इतनी समृद्ध भाषाके अनुरूप होना चाहिए, कदाचित वह नहीं है। आज कोईभी लेखक इतनी गहराई में नहीं जाता जितनी इस भाषाके साहित्यिक दृष्टिके अनुरूप लेखक को जाना चाहिए। हालांकि मुद्दे तो आजभी बहुतसे हैं जिनपर कार्य होना चाहिए। किन्तु प्रश्न यह खड़ा होता है कि आज के लेखक का ध्यान, उसकी एकाग्रता, मुद्दोंके प्रति उसकी उदासीनता, विषयके प्रति उसकी गहराई आज कि धर है? आज रचनाएँ तो धड़ाधड़ छपर ही हैं। किन्तु उनमें दिलों दिमाग में छापछोड़ने की गहराई कदाचि त्गायब है। कम्प्यूटरने इसके प्रचार प्रसार में कोई कसर नही छोड़ी है। हजारों वैबसाइट हिन्दी में कार्य कर रही हैं। प्रतिदिन ब्लॉग छप रहे हैं। इनसभी को देखकर एक बात सामने आती है कि, जिस प्रकार मनुष्य की

प्रवृत्ति है कि, वह प्रत्येक कार्यको आसान बनाना चहाता है। इसी प्रवृतिके तहत उसने भाषा में भी बदलाव किये हैं। अपनी सुविधाके अनुसार वह उसे साधारणसे भी नीचेले जा रहा है। उसे तोड़-मरोड़कर पेशकर रहा है। एक प्रकारसे उसकी गरिमाको ही खत्म करने को आतुर है। जिससे साहित्यकी शैली एवं उसकी गहराई पर प्रश्न चिह्न लग रहा है।

आज अखबारों, रेडियो एवं टी.वी.के विभिन्न चैनलोंके माध्यमसे प्रतिदिन हजारों विज्ञापनोंकी दौड़ अथक चल रही है। जिनमेंसे लगभग 90 फीसदी हिन्दी भाषाके माध्यमसे हैं। 'गाँवों, शहरों, नगरों, महानगरों की सीधी, सपाट, सरल जीवन शैलीसे लेकर व्यस्ततम, तीव्र, गतिपूर्ण एवं याँत्रिक जीवन में प्रवेशकर के स्थान-स्थान पर विज्ञापनों की वैविध्यपूर्ण दुनिया को देखा जा सकता है।'[9] विज्ञापनोंके अलावा सूचनाएँ, प्रपत्र, पत्रिकाएँ इत्यादि हिन्दी भाषा में धड़ल्लेसे परोसी जा रही हैं। किन्तु ध्यानसे अवलोकन करने पर यह बात सामने आती है कि वैश्वीकरण के कारण हिन्दी भाषाको एक बाजार तो प्राप्त हुआ है। किन्तु वह केवल विज्ञापनोंतक ही सीमित रह गया है और हिन्दी केवल विज्ञापनों की भाषा बनकर रह गई है। इसमें विचार विमर्श की गुजांइश किंचित मात्र ही है। विचार विमर्श, अध्ययन एवं संवाद साहित्य की जीवन रेखाएँ है। नौजवान वर्ग वैश्वीकरण से सारी दुनिया की घटनाओं से स्वयं को पल-पल अवगत करवा रहा है। जिससे नई प्रकारकी समस्याएँ उत्पन्न हो रही हैं। मोबाइलने विचार विमर्श, अध्ययन एवं संवाद की सारी सम्भावनाओं को दर किनार कर दिया है। जिससे भाषा एवं साहित्य की जीवन रेखा टूटती हुई नजर आ रही है। विज्ञापनों में भी उपभोक्ता की सुविधा के ध्यान हित अंग्रेजी प्लेट में हिन्दी व्यंजन परोसा जा रहा है। क्यों कि बहुराष्ट्रीय कम्पनियों के उत्पादोंकी क्रय-विक्रय प्रक्रिया का मात्र यही रस्ता शेष रह जाता है। जिससे सारा वातावरण प्रभावित होता है। सही अर्थोंमें एक साकारात्मक सोच प्रभावित होती है। जो साहित्यिक विचारधारा एवं सोच को पनपने ही नही देती। अनेक वैबसाईटपर जितने भी लेख प्रकाशित होते हैं उन सभी में सैकड़ोंकी तादात में विज्ञापनों की लड़ीचलती रहती है जो लेखके गहन अध्ययन में एक अवरोधकका कार्य करती है जिससे पाठक विश्लेषण अथवा अलोचना करने की प्रक्रियासे तो स्वर्था दूर ही रहता है। सही अर्थोंमें तो भौतिकवाद के इस बदलाव से व्यक्तिने स्वयंको इस कदर तक व्यस्त कर लिया है कि वह किताबों का अध्ययन ही नही कर पाता और नही अध्ययन का वातावरण का जन्म हो पाता है।

विगत 30-35 सालों से हिन्दी के कार्य-क्षेत्रमें जो फैलाव अथवा विस्तार आया है। उसे देखकर तो यह लगता है कि हिन्दी भाषा का भूमण्डलीकरण हो गया है। इस बात से इन्कारभी नही किया जा सकता कि वैश्वीकरण के कारण हिन्दी पूरे विश्वमें अपनी जगह बना पाई है। विदेशोंमें अनेक संस्थानोंमें हिन्दी पढ़ाई जाती है। हिन्दी बोली जाती है। विदेशों में हिन्दी की पत्र-पत्रिकाएँ प्रकाशित हो रही हैं। 'हम देख सकते हैं कि, इधर हिन्दी पत्रकारिता का स्वरूप बहुत बदल गया है। अनेक पत्रिकाएँ यद्यपि बंद हुई हैं परंतु अनेक नई पत्रिकाएँ नए रूपाकारमें शुरूभी हुई हैं। आज हिन्दी पत्रकारिता के क्षेत्र में हिन्दी और हिंदीत्तर राज्योंका अंतर मिटता जा रहा है। हिन्दी पत्र-पत्रिकाओं का पाठक वर्ग तो संपूर्ण देश में है ही, उनका प्रकाशन भी देशभर में हो रहा है। डिजिटल टेकनीक और बहुरंगे चित्रोंके प्रकाशनकी सुविधा ने हिन्दी पत्रकारिता जगतको आमूल परिवर्तित कर दिया है।'[10]

हिन्दीके कुछ दिग्गज संस्कृत निष्ठ हिन्दी में लिखित रचनाको ही हिन्दी साहित्यका एक अंशमानते है। वह आज की हिन्दीको छिछोरी भाषाकी संज्ञासे अभिभूत करते हैं। इसमें लिखित रचनाओं को वह साहित्यिक रचना मानते ही नही । किन्तु आज की पीढ़ीने इसे अपना लिया है। उनकी साहित्यिक रचनाएँ भी, उनके शीर्ष कभी, उनकी समस्याएँ भी आधुनिकता की वजह से बदल गई हैं। आज युवावर्ग एक दूसरेपर अपना प्रभाव जमाने हेतु टूटीफूटी

हिन्दी भाषाका इस्तेमाल करता है। वार्तालापके दौरान पंजाबी, अंग्रेजी अथवा अन्य क्षेत्रीय भाषाओंका हिन्दी भाषामें प्रयोग करता है। जिससे हिन्दी भाषाका स्वरूप प्रतिदिन बिगड़ता जा रहा है। विद्यालयोंमें बच्चों की वर्तनीपर कोई खास ध्यान नही दिया जा रहा। 'मैने यह कार्य किया है' कहने की बजाए 'मैं ने यह कार्य करा है' इत्यादि जैसे वाक्योंका चलन बढ़ता जा रहा है जिससे व्याकरण परभी प्रश्न खड़ा हो रहा है जो कि खुद भाषाको नियंत्रण करनेका कार्य करती है। गलतियों में सुधार की बजाए उसी उसी रूपमें बढ़ावा मिल रहा है। जिससे हमारी विचारधारामें भी परिवर्तन आ रहा है। कुछ हदतक पत्रकारिता एवं शोध-पत्रिकाओं ने हिन्दी के मानकरूपको एक वाहक के रूपमें बचाकर रखा हुआ है। इस संबंधमें सूदजी कहते हैं कि 'भाषाके संबंधमें एक रोचक तथ्य यह भी है कि भाषा केवल विचारों के आदान-प्रदान का साधन मात्र ही नही है अपितु वह हमारे सोचने, समझने और तर्क-वितर्क का भी माध्यम है।' [11]

इसलिए भाषासे केवल विचारों के आदान प्रदान का ही संबंध नही रह जाता। उससे हमारी सोच, हमारी मानसिकता भी जुड़ी हुई होती है जिससे हमारी विचारधारा प्रभावित होती है और विचारधारा प्रभावित होने से समाज में उसका असर गहराईतक जाता है।

भूमंडलीकरण से हम सूचनाओं के स्तरपर तो पूरे विश्वमें एक दूसरे के नजदीक आ रहे हैं, परस्पर सहयोगी हो रहे हैं। किन्तु सामाजिक स्तरपर दृष्टिपात करने से परिवार टूटते नजर आ रहे हैं। पारिवारिक सदस्यों का आपसी मेल-मिलाप कम हो गया है। लोग सामूहिक परिवारकी बजाए एकल परिवारकी परम्पराकी ओर अग्रसर हुए जा रहे हैं। भारतीय परम्पराओं को तोड़ते हुए पश्चिम संस्कृतिपर न्योछावर होने को आतुर हैं। विडम्बना देखिए कि साहित्यिक रचनाएँ भी उसीके अंतर्गत लिखी जा रही हैं। 'कहते, 'अंग्रेजीबोलो, अंग्रेजी ढंगके कपड़े पहनो, छुरी-काँटेसे खाओ, मगर बिलकुल अंग्रेज न बनो।' तात्पर्य यह कि विकासकी आड़ में भारतीय भाषा, साहित्य एवं संस्कृतिपर करारी चोट हुई है।

लोगोंकी विचारधारा धीरे-धीरे इस ओर भी अग्रसर हो रही है कि, पश्चिममें रोजगार, शिक्षा एवं जीवन यापनके पुख्ता आसार हैं, प्रबंध है बनिस्बत भारत के। जिस कारण सम्पूर्ण भारतवर्ष से प्रतिदिन सैकड़ों, हजारों लोग विदेशी उड़ाने भर रहे हैं। जिन लोगोंका हिन्दी भाषा अथवा साहित्यसे लगाव है। उनके कारण विदेशोंमें तो हिन्दी भाषा अपना अच्छा प्रभाव जमा रही है। किन्तु भारत के कुछ राज्योंमें इसका धीरे-धीरे पतन हो रहा है। पंजाब जैसे राज्योंमें तो स्कूल स्तरपर हिन्दी को खत्म ही कर दिया है जो कि भावी दृष्टिसे पंजाबवासियों के लिए विनाशकारी साबित होगा। पंजाबके लोग हिन्दी भाषासे अनभिज्ञ ही रहेंगे। आज पंजाब राज्य मेंसे हिन्दी साहित्यकी रचना जैसे कार्योंका होना दुर्लभ कार्य प्रतीत होता है। किन्तु वैश्वीकरण से सबसे ज्यादा लोग विदेशों में जा रहे है। पंजाब में लोगों को पंजाबी भाषा की आड़में भाषाई स्तरपर मानसिक पंगु बनाया जा रहा है। भारतमें साठ फीसदी आबादी नौजवान के रूप में है जिनपर सारा दारोमदार है और विडम्बना देखिए कि भूमण्डलीकरण की चपेटमें वही वर्ग सबसे ज्यादा है। अब किस प्रकार आस की जासकती है कि पूर्वजोंकी चलाई लड़ीको वे बरकरार रख सकेंगे। आज जितनेभी लोग हिन्दी साहित्य की सेवा में संलग्न हैं। वह सभी लगभग 70 की उम्रको पारकर चुके है। चिंतित होनेका विषय है कि उनके बाद हिन्दी भाषा एवं साहित्यका क्या अंजाम होगा। चुनिन्दा नौजवान लोग ही है जो उनके नक्शे कदमपर चल रहे हैं।

सारांश :

विभिन्न चिंतक, आलोचक एवं लेखक आज इस बातपर एक मंचपर हैं कि वह सरकार एवं नौजवान वर्ग का ध्यान इस और आकर्षित करें कि हिन्दी भाषा एवं साहित्य भारतीय संस्कृतिका एक अहम हिस्सा है। भारत बहुभाषी देश है। हिन्दी के अतिरक्ति ब्रजभाषा, अवधी, भोजपुरी इत्यादि उपभाषाओं में भी धीरेधीरे साहित्य रचना होने लगी है अथवा हो रही है और प्रत्येक के लक्षणों एवं कर्मों में भारतीय संस्कृति निहित है। भारतीय सभ्यता एवं संस्कृतिके साथ-साथ हिन्दी भाषा एवं साहित्यको पतनकी ओर ले जाने के लिए मुख्य एवं संकलित रूपमें केवल भूमण्डलीकरण को ही जिम्मेदार नही ठहराया जा सकता। निष्पक्षता को साथलें तो हम खुदभी इसके लिए उतने ही जिम्मेदार हैं। हम सख्त मेहनत एवं भ्रमणसे परहेज करने लगें हैं। मोबाईल, कम्प्यूटर, इन्टरनेट सहित अपने ए. सी. कमरोंमें बैठकर केवल पुरानी रचनाओं से नकल का सहाराले रचनाओं को एक नया रूप देने लगे हैं। जिसमें एक प्रकारका नकलीपन एवं हल्कापनसा आ गया है। जिससे एक तरहका झूठ और फरेब ही उभर रहा है। अपनी रचनाओं से हमारा आत्मिक लगाव रहा ही नही है। हम केवल दिखावे एवं प्रसिद्धिकी ओर अग्रसर हो रहे हैं। भौतिकवादकी चमकने हमारे मनकी शान्तिको खत्म कर मृगतृष्णा की ओर धकेल दिया है जिसकी प्राप्ति हेतु हम अपनी भाषा, साहित्य, संस्कृति, मूल्य इत्यादि को कुचलते हुए आगे बढ़ते तो जा रहे हैं किन्तु हमारे हाथ कुछ नही लग रहा है, बल्कि सत्यतो यह है कि जो हमारे पास था हम उसे भी खो बैठे हैं। यदि हमें भावी पीढ़ियों हेतु कुछ देना है तो हमें सर्व प्रथम हमें अपनी भाषाको बचाना होगा। अपने बच्चोंको मानक हिन्दी की शिक्षा देनी होगी। अच्छी रचनाएँ पढ़ने की ओर ललायित करना होगा। भाषाओं के प्रति पैदा हुए मानसिक द्वन्द्वको दूर करना होगा। क्योंकि भाषा है तो साहित्य है। साहित्य है तो समाज है और यदि समाज है तो मानव है।

संदर्भ:

1. अग्रवाल डॉ. मुकेश, हिन्दी साहित्य और संस्कृति, के. एल. पचौरी प्रकाशन, गाजियाबाद, 2010, पृष्ठ-135
2. गुप्त सुरेशचंद्र, कृष्णचंद्र विद्यालंकार, आधुनिक हिन्दी निबन्ध, भारती साहित्य मन्दिर, दिल्ली, 1957, पृष्ठ-29
3. दिनकर रामधारी सिंह, साहित्य और समाज, लोकभारती प्रकाशन, नई दिल्ली, 2007
4. प्रेमी नत्थूराम, साहित्य परिचय, हिन्दी-ग्रन्थ-रत्नाकर कार्यालय, बम्बई, 1950, पृष्ठ-01
5. 25.10.2017 के दैनिक भास्करके 'मधुरिमा' मै गजीन में 'भाषा की टूटती मर्यादा' आलेख की कुछ पंक्तियाँ
6. शर्मा डॉ. रामविलास, भारत की भाषा समस्या, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2003, पृष्ठ-13
7. लीलाधर जगूड़ी, भयभी शक्ति देता है, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2007, पृष्ठ-10, 11
8. निराला सूर्यकांत त्रिपाठी, अनामिका, राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली, 2016
9. सूद, डॉ. हरमोहनलाल, हिन्दी भाषा प्रयोजन मूलकता एवं आयाम, वागीश प्रकाशन, जालंधर,2010, पृष्ठ-11, 176
10. बिस्मिल्लाह अब्दुल, रावी लिखता है, राजकमल प्रकाशन, नईदिल्ली-2010, पृष्ठ-11

सूरीनाम का हिन्दी साहित्य

प्रो. डॉ. राजश्री भामरे

शोधनिर्देशिका एवं हिन्दी विभागाध्यक्षा, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर ता. अहमदपूर जि.लातूर

सूरीनाम दक्षिण अमरिका के महाद्वीपके उत्तरमें स्थित आबादी और क्षेत्रफल के हिसाबसे छोटा देश है। सूरीनाम की लोकसंख्या करीब पांच लाख है तथा यह भारत से लगभग चौदह हजार चारसौ अठारह किलो मीटर दूर दक्षिण अमरिकाके उत्तर पश्चिमी तटपर कॅरेबियन सागर पर बसा है। इसे 25 नवंबर 1975 को नेदर लँड से काफी संघर्ष करने के बाद आजादी मिली। पांच लाख आबादीवाले इस देश में ५२% ईसाई २७% हिन्दू और १४% मुस्लिम धर्मके लोगों का निवास है। यह पृथ्वीपर सबसे कम जनसंख्या आबादी वाले देशोंमें से एक है। इसके पश्चात भी यह अलग-अलग धर्म, जाति और भाषासे बना बहु सांस्कृतिक देश है। सूरीनाम की सीमा चारों ओर से प्रकृतिसे घिरी है। परंतु उष्णकटिबंधीय यह देश मानव विकास के अपेक्षा कृत उच्चस्तरके साथ विकसित देश माना जाता है। यहाँ की एक तिहाई जमीन उपजाऊ होने से इसे कृषि प्रधान देश भी कहा जाता है। अधिकांशत: यहाँ चावलकी खेती की जाती है। इस देशका प्रमुख व्यवसाय खेती ही है, साथ ही सूरीनामकी अर्थव्यवस्था उसके प्राकृतिक संसाधन अर्थात बॉक्साइट, पेट्रोलियम, सोना और कृषि उत्पादोंपर निर्भर है। खननक्षेत्रसे देशकी अर्थव्यवस्थामें महत्वपूर्ण योगदान मिलता है।

सोलहवी शताब्दी में इस जगह युरोपीयन पहुँच गये थे, तो सत्रहवी शताब्दी में डचोंने यहाँ के अधिकांश क्षेत्रपर अपना वर्चस्व स्थापित कर लिया था। सत्रहवी शताब्दी में सूरीनामपर ब्रिटिश और डच लोगोंका वर्चस्व था। यह ब्रिटिश और डच लोग अपने फायदे के लिए खेती करवाने बाहरसे मजदूर लाते थे। मुख्यत: डच लोग भारतीय हिंदूओ को सूरीनाम प्रभू श्रीरामकी पवित्र भूमि और तीर्थ यात्राके रुपमें बताकर वहां मजदूरी करने लेग ये। 05 जून 1873 को भारत वंशी पूर्वज प्रथम बार भारतसे लालारुख नामक जहाज में कुल 410 लोगोंकी संख्यामें सूरीनाम की धरतीपर पहूँचे थे। समुद्र के रास्ते आनेवाले संकटों में (11) ग्यारह लोगोंकी मृत्यु होगई थी। इतने 399 लोगोंने सूरीनाम में अपने आगे की पिढी को सुरक्षित रखने के साथ अपनी भाषा, संस्कृति और धर्मकी भी रक्षा की। इस देश में 1873 से 1916 तक लगभग 34,000 से अधिक मजदूरों को उत्तरप्रदेश और बिहारसे पाँच सालके कॉन्ट्रेक्टपर लेजाया गया। बाद में उन्हें वहाँकी नागरिकता बहाल की। इस कारण आज सूरीनाममें बाहर से लाये गए मजदूर और गुलामोंके वंशजों का प्रभुत्व है। तथा यहाँ भारतीय मूलके लोगों की संख्या ज्यादा है। सूरीनाममें बिहारी मजदूर और उत्तरप्रदेशसे कुछ मजदूरों को लेजाया गया था, इसलिए वहाँ भोजपुरी और अवधी हिन्दी बोली का प्रयोग अधिक होता रहा। साथ ही हिन्दी, उर्दू, पंजाबी, बंगाली, गुजराती और मराठीभी थोडी बहुत मात्रामें बोली जाती है। क्योंकि भोजपुरी अवधी बोलने वालोंके साथ ही अधिकांश भारतीय मूलके लोग जो सूरीनाम में जा बसे थे वे उत्तर भारत की संपर्क भाषा खडीबोली का भी प्रयोग करते है। सूरीनाम में भारतीय प्रवासियोंके आपसी संपर्कके कारण सभी मिश्रित भाषाओं का एक विशिष्ट प्रचलित हिन्दी रुप बोला जाता है। परिणाम स्वरुप हिन्दी के प्रति सूरीनाम के नागरिकोंका लगाव बे जोड है।

सूरीनाम की धरतीपर विकसित भारतवंशीयों की बोलचाल की भाषा सरनामी हिन्दीने कई विपदाओं तथा स्थानीयऔ पनिवेशिक सत्ता हॉलँडकी डच भाषा, रेडइंडियनकी सनांगतोंगो, इंडोनेशियन तथा अंग्रेजी भाषासे होडकर अपना अस्तित्व बरकरार रखा। भारतीय श्रमिकों और उनके वंशजोंने अपनी संपत्तिके रुपमें भाषा और संस्कृतिको जतन किया। अवधी भोजपुरी सेबनीसरनामी हिन्दी धीरे धीरे केवल बोलचाल की भाषा ही नही रही तो वह साहित्यिक सृजन का सक्षम माध्यम भी बनी। साहित्य तथा अध्यापन प्रभाव के कारण हिन्दीने मानक भाषाका रुप धारण कर वर्तमान समय में इस भाषाका प्रयोग सूरीनाममें पत्र-व्यवहार, सूचनाएं तथा भाषणोंमें होता है।

आजके युवावर्ग में यह भाषा अधिक विकसित हो रही है। कई परिवारोंमें सरनामी हिन्दी काही प्रयोग होता है। हिन्दी भाषा एवं भारतीय संस्कृतिके प्रति समर्पित ये लोग हमारी भाषा तथा संस्कृतिके प्रचार-प्रसार में हमेशा प्रयत्नशील दिखाई देते है। यहाँ 'सूरीनाम हिंदी परिषद' जैसी संस्था इसी कार्यके प्रति समर्पित है। सूरीनाम में लिखा गया सरनामी हिन्दी साहित्य ऐतिहासिक और समाजशास्त्रीय दृष्टिसे अत्यंत महत्वपूर्ण है।

सूरीनामका **सृजनात्मक हिंदी साहित्य** नामक पुस्तकमें संपादक विमलेश कांति वर्मा और भावना सक्सेनाने सूरीनाम में जो साहित्यकार सृजनकर रहे है उनकी रचनाओं को प्रकाशित किया है जो अत्यंत उपयुक्त कृति मानी जा रही है। इसी कृतिके माध्यमसे देश-विदेशके पाठक सूरीनामी हिंदी साहित्यसे परिचित हो रहे है। इन रचनाओं में रचनाकारोंने अपनी विभिन्न भावनाओं को अभिव्यक्त किया है। पूरी तरह सूरीनाम की मिट्टीमें घूलमिल जानेसे भारत वंशिय सूरीनामी यों के लिए सूरीनाम प्राणोंसे प्यारा देश बन गया है। अब सूरीनाम ही उनकी विरासत है। यहाँ के निवासियों के हृदय भावोंको साहित्यकार अमर सिंह रमण बालगीत के माध्यम से अपने देशके प्रति प्रेम, आत्मीयता और अभिमान निम्नकाव्य पंक्तीयों द्वारा दर्शाते है-

''देश हमारा सब से प्यारा
दुनिया में सब से न्यारा
हम भी इसके प्यारे है
जय सूरीनाम के नारे है *''

ठिक इसी प्रकार चंद्रमोहन रंजीत सिंह अपनी कविता 'सिरनाम' में कहते है-

जन्मभूमि सिरनाम मे राजो स्वर्ग लोकसे प्यारा है।

हॉलंडसे सूरीनाम लौटकर आने वालें तथा यहीं के निवासी होने वाले डॉ. नीत नराइन सूरीनाम छोडकर हॉलंड जा बसे थे। वहाँ की आबोहवा रास न आई तो पुन: सूरीनाम वापस लौटआए और अपनी सरनामी काव्य कृतिमें हॉलंड की दशा को व्यक्त किया-

''मर गइ ली, धँस गइ ली
मिट्टीमें मिल गइली
देसकी ताग तटूट गइ ली
फाटगे लकरे जा*''

भारत वर्ष के यह सुपुत्र विश्वमें चाहे कहीं भी जाये परंतु अपनी भाषा, संस्कृतिको कभी नही भूलते। इतने वर्षों, पिढीयों के बावजूद भी अपनी भारतीय भाषा संस्कृतिको सभीने सुरक्षित रखा इसके पीछे हमारे पूर्वजों की निष्ठा तथा मातृभूमिका प्रेम व्यक्त होता है। इसी कारण चंद्रमोहन रंजितसिंह अपनी मातृभाषा में यह भाव प्रकट करते है-

हिन्दी भाषा भूलो मत, करो निरंतर ध्यान।

पहले यहाँ 1873 से 1918 तक मौखिक परंपरामें अवधी-भोजपुरी मिश्रित सूरनामी भाषामें गीत, भजन, आल्हा गायें जाते थे। इसलिए हिंदी की पारंपरिक शैलियाँ अर्थात दोहा, चौपाई, कुंडलिया, आल्हा इन सबमें रचनाएं प्राप्त होती है। 1930 तक सूरीनाम में धार्मिक-शैक्षिक संस्थाओं का निर्माण हुआ जहाँ हिंदी का अध्यापन आरंभ हुआ। प्रारंभिक कालमें सरनामी में रचनाएं होती रही क्यों कि काव्याभिव्यक्ति इस भाषामें अधिक स्वाभाविक बनती है। भारत से सूरीनाम में जा बसे शिक्षित मुंशी रहमान खान की 1953 में दोहा शिक्षावली और 1954 की छपी ज्ञानप्रकाश किताबें प्राप्त है। उनकी दोहा, चौपाई, कुंडलियाँ बडी संख्यामें उपलब्ध है। वे दोहा छंदमें अपने स्वयंके बारेमें लिखते है-

'कमिश्नरी इलाहाबाद में जिला हमीरपुर नाम।
बिंवारथाना है मेरा मुकाम भर खरीग्राम।

सिद्धी निद्धी व सुभूमि की वर्षई स्वीपाय।
मास शत्रु तिथि तेरहवी – डच गै यानाआय।
गिरमिट काटी पाँचवर्ष की कोठी रुस्तम लोस्त।
सर्दार रहे ऊंव हंबीस वर्ष लोलीचे मनयर होस्त*''

सूरीनाम की भूमिपर भारत वासियों को ले जाने वाले प्रथम जहाज का वर्णन भी मुंशी रहमान खान अपनी दोहा शिक्षावली के पद्य रुपमें निम्न प्रकार से करते है-

गुण या सर सिंधि अवधिकी वर्ष ईस्वीजान
मास शास्त्र तिथि तत्व को यहां आयो जलयान।

मुंशीजीने अपनी धार्मिक-नैतिक रचनाओं द्वारा सूरीनाम में हिंदी भाषाके साथ भारतीयों का जीवन समृद्ध बनाया। सूरीनाममें हिंदू-मुस्लिम दोनों धर्मके लोग समान मात्रा में रहते है। क्योंकि यहाँ इंडोनेशिया (जावा) और दक्षिण एशिया के भारत, पाकिस्तान, बांग्लादेश के अप्रवासियों के साथ बडी संख्यामें मुस्लीम और इस्लाम धर्म भी पहुँचा। सूरीनाम में ईसाई, हिन्दू और मुस्लीम मुख्यत: इन तीन धर्म के लोग रहते है। इन सभी धर्म एवं जातियों के लोगोंके परस्पर संबंध आनंदमयी तथा मैत्रीपूर्ण है। कई काव्य गाथाओं में अप्रवासियों की आपसी आत्मीयता स्पष्ट झलकती है। मुंशी रहमान खान जी की धर्म संबंधी उक्तियाँ हिन्दू - मुस्लीम दोनों को संबोधित करती है-

1) दुई जाति भारत से आये। हिन्दू मुसलमान कह लाये।
रही प्रीति दोन हुंमें भारी। जस दुइ बंधु एक महतारी॥

2) प्रीति रखियों धर्मसे दुइँ लोक सुख होय।
कलियुग अति बलवान है कहींन मानै कोय॥

1960 से 1974 तक भारतसे सूरीनाममें पहुँचे बाबू महातम सिंह ने हिंदी में अध्ययन-अध्यापन का नया दौर पुन: प्रारंभ किया। उनके आगमनसे सूरी नामकी भूमि में हिंदी अधिक फली-फूली। बाबू महातमसिंह के हिंदी प्रचार-प्रसार से सूरी नामी भारतवंशीय गद्गद्हो उठे।

उनके कार्यसे प्रभावित होकर चंद्रमोहन रंजीतसिंह अपने प्रशंसा काव्यमें लिखते है-

सिरनाम देश में भारत से सांस्कृतिक दूत जब से आए
हो गई धन्य हिन्दी भाषा, हिन्दी प्रेमी के मन भाए।

लगभग सभी हिन्दी प्रेमीयोंने हिन्दीके विकास में अपना योगदान दिया, सूरीनाम में हिन्दी की एक स्वतंत्र पहचान बनाये रखी। साहित्य में अब शुद्ध हिंदी का प्रयोग भी हो रहा है। मार्तिन हरिदत्त लछमन 'श्रीनिवासी' की कविता **बुलाहट** (1968) में सर्व प्रथम सरनामी हिंदी के शुद्ध साहित्यिक रुपके दर्शन होते है-

"कौन रात्रि में हम के बुला इस है
आवाज बाहरसे धीरेसे आइल है
मालू मना है कौन पुकारिस
हे के हमारे द्वारेपर आइल है*''

सरनामी हिंदी की रचनाओं में साहित्यकारोंने सूरीनाममें बसे भारतियों की जीवन वेदना, पीडाका चित्रण किया है। गिरमिटि या जीवन में प्रवेशसे लेकर गिरमिटिया लोगोंकी यातनाएं, देश-परिजनोसे वियोग, आर्थिक, सामाजिक और राजनीतिक संघर्ष तथा इन सबके बावजूद निरंतर प्रगति पथपर पहुँचने का प्रयास, भारतवंशी होकर सूरीनाम के साथ विश्वभर में अपनी पहचान स्थापित करना आदि अनेकों अभिव्यक्तियाँ इन साहित्यकारों ने अपनी सूरीनामी रचनाओं द्वारा की है। सूरीनामी गायक सिव बालक गिरमिटकी व्यथासे लेकर उनकी आधुनिक प्रगतिका बयान निम्न प्रकार से करते है-

कलकत्ता से भर्ती होकर सूरीनाममें पहुँचे आय।

कोई वकील, को ईजज और कोई पार्लियामेंटमें बैठा जाय॥

सरनामी हिन्दी में बहुत कुछ लिखा जा रहा है। फिरभी सरनामी हिंदी को लेकर सूरीनाम में मतैक्य नही देखा जाता, क्योंकि कुछ लोग इसे महतारी भाषा मानते है। इसलिए सूरीनाम के विख्यात एवं प्रसिद्ध हिंदी प्रचारक पं. हरिदेव सहतू महतारी को अपनी संपूर्ण निष्ठा तथा आत्मीयता से निम्न पंक्तियों द्वारा स्पष्ट करते है-

"अपनी भाषामें एक बात बोली
तो हसे हम्में बहुत है प्यार
महतारी भाषा हमार*"

वास्तविक रुपसे सरनामी हिंदी की लोकप्रियता महतारी भाषाके रुपमें बढती गई और इस महतारी भाषा सरनामी और उसकी मातृभूमि सूरीनाम को देश दुनिया के साथ साहित्यिक क्षेत्रमें श्रद्धा एवं सम्मान मिलने लगा। सरनामी हिंदी परिषद का यह मानना है कि, दोनों भाषाओंको साथ लेकर चलना है-पढने में हिंदी और बोलनेमें सरनामी। सरनामी के माध्यम से ही हिंदीका प्रचार-प्रसार होगा और हिंदी निरंतर बढते हुए व्यापक रुप धारण करेगी।

आज सूरीनामके सरनामी हिंदी में पद्यके साथ गद्यमें नाटक, संस्मरण, निबंध, कहानी एवं लघुउपन्यास भी लिखे जा रहे है। सामाजिक, राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक अर्थात सभी विषयोंपर लेखन हो रहा है। मजदूरों की यातनाएँ, बढती महंगाई, भ्रष्टाचार, राजनीतिक और प्रशासनिक छल-कपट, संघर्षोके बाद विजय इन सबका वर्णन सरनामी साहित्यमें देखा जा सकता है। सूरीनाममें नाटक विधा अधिक लोक प्रिय मानी जाती है। अमर सिंह रमण द्वारा लिखित लोक प्रिय नाटक 'महालक्ष्मी पूजा' में पाखंड, अंध विश्वास, लोभका चित्रण है। श्री. प्रेमानंदजी के 'भोंदू' नाटकमें सेवाभाव को केंद्र में रखा गया है तथा उदात्त मूल्योंकी स्थापना की गई है। आधुनिक युगके सरनामी हिन्दी साहित्यमें नैतिकता, धार्मिक सद्भाव, शिक्षा, मद्यपान की भर्त्सना आदि विषयों को लेकर लिखा जा रहा है। महतारी भाषा सरनामी और गौरव की भाषा हिन्दी दोनों में आज सूरीनाम में रचनाएं हो रही है। शुद्ध हिन्दीमें साहित्यिक अभिव्यक्ति यह भारत तथा हिन्दी प्रेमीयों के लिए गर्व की बात है। कुल मिलाकर आज सूरीनाममें हिन्दी भाषा एवं हिन्दी साहित्यकी स्थिति अत्यंत समृद्ध और संतोषजनक है।

निष्कर्ष:

सूरीनाममें भारतियों के पहुँचनेसे ही अवधी-भोजपुरी के मिश्रित सरनामी हिंदी बोलचाल और धार्मिक, सांस्कृतिक जीवन का आधार रही। रामायण, गीता, पुराण, भजन, गीत, श्लोक, किस्से कहानियाँ, दोहे आदिके माध्यमसे सरनामी हिन्दीका अस्तित्व सर्वत्र रहा है।विगत पच्चीस वर्षोंसे सूरीनामी हिंदी परिषदने नेदरलँड में बसे सूरीनामी भारत वंशीयों में हिंदी भाषा और भारतीय संस्कृतिके संस्कार बसाए रखनेमें अपनी अहम्भूमिका निभाई है। सांस्कृतिक रुपसे सूरीनाम कै रेबियाई देश माना जाता है तथा यह कैरेबियन समुदाय का ही सदस्य है। कैरेबियाई देशोंके भारतवंशीयोंने कबीर, तुलसी की अवधी और भारतीय लोकगीतोंके साहित्यका आधार लेकर सरनामी हिंदीमें साहित्य रचा। सूरीनामकी सरनामी हिंदी द्वारा भारतीय पूर्वजोंने हिंदी की रक्षा की यही उनका हिंदीके विकासमें महत्वपूर्ण योगदान है। इसीके परिणाम स्वरुप आज यहाँ हिंदी देवनागरी लिपि में तो लिखी जाती ही है, परंतु रोमनलिपिमें भी लिखीहुई मिलती है। यहाँके लोगोंका शुद्ध हिंदी उच्चारण हमें आश्चर्यमें डालदेता है इसी कारण सातवाँ विश्व हिंदी सम्मेलन सूरीनाममें संपन्न हुआ था।

संदर्भ:

1) समकालीन भारतीय साहित्य – मार्च / अप्रैल 2017

2) सूरीनामका सृजनात्मक हिंदी साहित्य - सं. विमलेश कांतिवर्मा / भावना सक्सेना

3) हिंदी संघर्ष और आयाम - सं. डॉ. शुक्ला / डॉ. चतुर्वेदी

वैश्वीक परिदृश्य में विज्ञापन और हिंदी भाषा

प्रा. दिगंबर ज्ञानोबा गायकवाड

हिन्दी विभाग, कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती ता. अहमदपूर जि. लातूर PIN-413514

प्रस्तावना :

भाषा को समाज में कई काम करने पडते है। वह अभिव्यक्ति का माध्यम, संस्कृति का सेतु, अस्मिता का प्रतीक और संपर्क का साधन है। भाषायी अस्मिता का संबंध हमारे स्वाभिमान से है। अपनी भाषा के बिना कोई भी समाज सांस्कृतिक दास ही समझा जाएगा। इसीलिए अपनी भाषा की संभावनाएँ तलाशते रहना उस भाषा-भाषी वर्ग का उत्तरदायित्व है। इन अर्थों में भाषा साधन ही नही,स्वयं साध्य है। समाज और संस्कृति के अतिरिक्त बाजार और व्यापार से भी भाषा का गहरा संबंध है। भाषाओं के भी अपने बाजार-भाव होते है। जो नित नए समीकरण रचते है।

विज्ञापन का अर्थ कुछ उत्पादन या सेवा के एक सार्वजनिक संवर्धन है। आज के युग में विज्ञापनों का महत्व स्वयंसिद्ध है। सुई से लेकर गाडी तक हर चीज विज्ञापित हो रही है। लिपस्टीक, पावडर, नेलपालिश, माथे की बिन्दिया विज्ञापनों का विषय है। नमक जैसी आम इस्तेमाल की वस्तुएँ भी विज्ञापनों से अछूती नही रह पायी है। आज विज्ञापन हमारी जिंदगी का एक अहम हि स्सा बन चुका है, सुबह आंख खुलते ही चाय की चुस्की के साथ अखबार में सबसे पहले नजर विज्ञापन पर ही जाती है। घर के बाहर पैर रखते ही हम विज्ञापन की दुनिया में घिर जाते है। चाय की दुकान से लेकर वाहनों और दिवारों तक हर जगह विज्ञापन ही विज्ञापन दिखाई देते है। किसी भी तथ्य को यदि बार-बार लगातार दोहराया जाये तो वह सत्य प्रतीत होने लगता है - यह विचार ही विज्ञापनों का आधारभूत तत्व है।

हिंदी और विज्ञापन :

आजकल हिन्दी विज्ञापन जगत् पर छाई हुई। हिन्दी मीडिया के बल पर धीरे-धीरे समृद्ध होकर विश्वभाषा बनने जा रही है। आज टेलीविजन पर कई धारावाहिक मनोरंजनप्रधान है। टेलीविजन कम्पनियों में मनोरंजनप्रधान और सूचना प्रधान कार्यक्रम दिखाने की होड मची हुई है तथा सभी व्यावसायिक कम्पनियाँ अपने उत्पादों का विज्ञापन हिन्दी में देने को आतुर है। विश्व के सुप्रसिद्ध रेडियो स्टेशन बी.बी.सी. लन्दन, वायस ऑफ अमेरिका, रेडिओ सिलोन, जर्मन रेडियो स्टेशन एवं विश्व के अन्य रेडिओ स्टेशनों एफ एम पर हिन्दी में विज्ञापनों का निरन्तर प्रसारण किया जाता रहा है। हिन्दी में विज्ञापन रचनात्मक एवं शैली प्रधान होते है। विज्ञापन की भाषा सुगम, सरल एवं पठनीय होती है, वाक्य छोटे एवं बोलचाल की भाषा में आमतौर पर प्रचलित होते है। भाषा के पद तुकान्त, चुस्त, संक्षिप्त होते है। शब्दों के उच्चारण द्वारा नाटकीयता उभारी जाती है, इसके द्वारा थोडे से शब्दों में श्रोता, पाठक तक अपना सन्देश पहुंचाया जाता है। विज्ञापनों में हिन्दी का प्रयोग, हिन्दी समाचार-पत्रों की स्थापन के समय से होने लगा था, अत:अब इनकी भाषा में स्थिरीकरण शुद्धता एवं निखार आता गया है। विज्ञापनों की हिन्दी में प्राय: लोकप्रिय उपमाओं, अलंकारों, मुहावरों, कहावतों, तुकबन्दियों का पर्याप्त प्रयोग कर आकर्षक बनाया जाता है।

विज्ञान भाषा के गुण :

विज्ञापन की भाषा संवाद एवं संप्रेषण के अतिरिक्त भी कार्य करती है। यहां संप्रेषण की प्रक्रिया से अधिक मनोवैज्ञानिक प्रक्रिया है जहाँ शब्दों का संचरण उपभोक्ता के मन-मस्तिष्क पर छा जाने के लिए होता है। शब्द हो या वाक्य इस भाषा का पूरा बल उनके प्रभाव पर है और विशिष्ट प्रभाव को निर्मित करने के लिए विज्ञापन की भाषा में कुछ गुणों का होना अनिवार्य है।

1) रचनात्मकता :

रचनात्मकता भाषा का प्राण होता है। वह भाषा को गतिशील बनाए रखता है। विज्ञापन एक कला है और रचनात्मकता उसकी पहचान। भाषा को रचनात्मक बनाने के लिए भी उसे काव्यात्मक बनाया जाता है तो कभी नाटकीय। कोशिश यह रहती है कि जो भी कहा जाए उसकी प्रस्तुति ऐसी हो कि लगे ऐसा पहले कभी नही सुना। इस भाषा का तालमेल चित्रों, दृष्यों, बिंबों, संगीत आदि से भी करना पडता है। विज्ञापन के कॉपी लेखक के लिए यह एक बडी चुनौती है। अत: विज्ञापन भाषा की रचनात्मकता किसी भी प्रकार साहित्यिक रचनात्मकता से कम नही है। विज्ञापन लेखक अपनी इच्छा या तुष्टि के लिए नही करता। यह लेखन व्यावसायिक उद्देश्यों से बँधा है। इसीलिए विज्ञापन की भाषा को अपनी सृजनात्मकता को जीवित रखना पडता है।

2) ध्यानाकर्षण क्षमता :

ध्यानाकर्षण की क्षमता विज्ञापन की कसौटी है। विज्ञापन का कार्य है कि आपका ध्यान बरबस अपनी ओर खींच ले। भाषा कभी काव्यात्मक तुकबंदी में, कभी व्यंग्यात्मक टोन में, कभी शब्दों के कुशल संयोजन से ध्यान आकर्षित करने का कार्य करती है। अक्सर विज्ञापनों में 'फ्री' शब्द देखते ही ध्यान उस ओर लग जाता है। इसी तरह 'सेल' 'भारी डिस्काउंट', 'छूट', 'धमाका' आदि शब्दों का इस्तेमाल उपभोक्ताओं को आकर्षित करने के लिए ही किया जाता है। डोमिनोज पिजा की मुख्य पंक्ति 'hungry kya' यह ध्यान आकर्षित करने के लिए दो भाषाओं को मिलाकर एक नया फिकरा गढने की तकनीक का उदाहरण है। कभी-कभी किसी भी प्रचलित शब्द को विज्ञापन एक नया संदर्भ देकर नए रुप में प्रस्तुत कर देता है और वह सहज ही आकर्षक बन जाता है।

3) स्मरणीयता :

विज्ञापन की भाषा ऐसी ही होनी चाहिए कर्णप्रिय और पठनीय सुनने में अच्छी लगे और पढने में एक रोमांच पैदा करे जिससे कि वे शब्द हमारी स्मृति का हिस्सा बन जाएँ। ऐसा माना जाता है कि शब्दों का संबंध विज्ञापन से है और विज्ञापन का उत्पाद से तो यदि विज्ञापन उपभोक्ता की स्मृति में दर्ज हो जाए तो उत्पाद भी अवश्य ही उसे याद रहेगा। इस उद्देश्य को ध्यान में रखकर ही विज्ञापनकर्ता ऐसी भाषा प्रयुक्त करते है जो तत्काल याद हो जाए।

तंदुरुस्ती की रक्षा करता है लाईफबॉय, लाइफबॉय है जहाँ तंदुरुस्ती है वहाँ जमाना बदल गया और लाइफबॉय साबुन की विज्ञापन अपील भी बदल गई लेकिन जिन्होंने भी ये पंक्तियाँ सुनी है, वे आज तक उसे भूल नहीं पाए।

4) काव्यात्मकता :

लोगों को भाषा का काव्यात्मक रुप ही अधिक पसंद आता है। विज्ञापन में लोगों का ध्यानाकर्षण के लिए भाषा के काव्यात्मक रुप का प्रयोग अधिक होता है।

निरमा, वॉशिंग पाउडर निरमा
निरमा, वॉशिंग पाउडर निरमा
दूध सी सफेदी निरमा से आए
रंगीन कपडा भी खिल-खिल जाए
सबकी पसंद निरमा
वॉशिंग पावडर निरमा

5) सरलता बोधगम्यता :

स्पराइट का विज्ञापन है - 'सीधी बात बाकी सब बकवास' विज्ञापन में कम समय लोगों को अपने उत्पाद की ओर आकर्षित करना पडता है। बात को सीधे-सीधे इस रुप में कहा जाता है कि सुनने या पढने वाले की समझ में आसानी से आ जाए। प्रिंट और इलैक्ट्रोनिक सभी माध्यमों में अधिक विस्तार का अवकाश नहीं होता। कही स्थान की

सीमा होती है तो कही समय की। इसलिए जो भी बात कहनी हो उसे कम से कम शब्दों में रखा जाना चाहिए। यह आवश्यक है कि विज्ञापन की भाषा में कसावट हो, वाक्य छोटे, चुस्त और सटीक हो।

6) लाक्षणिकता :

विज्ञापन की भाषागत सरलता का अभिप्राय यह कतई नहीं है कि इस भाषा में लाक्षणिकता या व्यंजनात्मकता नही होती। सच्चाई तो यह है कि विज्ञापन की भाषा आसान से दिखने वाले शब्दों में असंख्य अर्थ व्यंजनाएँ भर देती है लेकिन उसकी शक्ति इस बात में है कि व्यंजित निहितार्थ आसानी से पकड में आ जाए। कभी-कभी तो ऐसे भी विज्ञापन होते है जो नकारात्मक शब्दों में सकारात्मक संदेश प्रस्तुत कर देते है।

ओनिडा टी.वी. का विज्ञापन आपकी शान पडोसी की जले जान या फिर सर्फ एक्सल का दाग अच्छे है बहुत लोकप्रिय हुए। यह नकारात्मक प्रभाव रचते है लेकिन इनका महत्व मुख्यत: इसलिए है कि दानों में ही व्यंजना पकडना कोई टेडी खीर नही है। यही इस भाषा की सार्थकता है कि आम बोलचाल की भाषा हो पर सीधे-सादे शब्दों में वह सामान्य अर्थ से कुछ अधिक कहती हो और उसके संदेश को समझने में, उसे डिकोड करने में किसी तरह की कठिनाई न हो।

7) नियम निर्बंधता :

विज्ञापन की भाषा व्याकरण के नियमों से मुक्त रखना पडता है। यहाँ भाषा की शुद्ध-अ-शुद्धता का कोई आग्रह नही होता. यहाँ भाषा नियम प्रधान नही बल्कि उद्देश प्रधान होती है। भाषा के खुलेपन के कारण ही यहाँ भाषा में भाषाओं का मिश्रण हो जाता है और शब्दों की परस्पर आवाजाही चलती रहती है।- ठंडा-ठंडा cool-cool (नवरत्न तेल)। इसी तरह व्याकरण के बंधन भी विज्ञापन की भाषा को बाँध नही सकते। विज्ञापन के जितने भी सूत्रवाक्य है अधिकांशत: क्रियाविहीन वाक्य है - मिर्ची सुनने वाले always खुश (रेडिओ मिर्ची) कभी-कभी नई क्रियाएँ गढ ली जाती है - क्या आप क्लोज अप करते है (क्लोजअप टूथपेस्ट) यहाँ क्लोज अप टूथपेस्ट ही ब्रश करने का पर्याय बन गया है।

8) विश्वसनीयता :

भाषा में यह गुण होना चाहिए कि वह असंभव अतिश्योक्तिपूर्ण न प्रतीत हो। बल्कि विश्वसनीय हो। सबसे बेहतर, सबसे कम कम कीमत वाला, सबसे अधिक बिकने वाला, भारत का एकमात्र.... आदि विशेषण पदबंध विज्ञापनों में बेलौस प्रयुक्त किए जाते है लेकिन इन सब दावों पर उपभोक्ता को यकीन तभी होगा जब उसे विश्वसनीय ढंग से कहा जाएगा। उपभोक्ता को उत्पाद के गुणों के विषय में आश्वस्त करना बेहद जरुरी है। विज्ञापनों में बडे-बडे अभिनेताओं या खिलाडियों के मुख से जब उत्पाद की पैरवी कराई जाती है तो वह मुख्यत: उपभोक्ता का विश्वास जीतने का ही उपक्रम है। घडी डिटर्जेंट का विज्ञापन यह अपील करता है- 'पहले इस्तेमाल करें फिर विश्वास करें' इश्योरन्स कंपनियों के विज्ञापन भी भरोसे और विश्वास की ऐसी ही भाषा बोलते है। फेयर एंड लवली दस दिनों मे गोरा बनाने का दावा करती है तो डव साबुन भी उपभोक्ताओं की चुनौती के लिए तैयार है। विश्वसनीयता जगाने के लिए अनक पद्धतियों का प्रयोग किया जाता है।

प्रेरक - विज्ञापन की भाषा कभी मनुहार से तो कभी चुनौती से उपभोक्ता की वस्तु खरीदने के लिए बाध्य करती है। ज्ञापन का काम आपके मन की इच्छा को खरीदारी में बदल देने का है। अत: इसकी भाषा में भी वह गुण होना चाहिए कि खरीदने की बेचैनी पैदा कर दे।

'जल्दी कीजिए, ऑफर सिर्फ सीमित समय तक' 'जल्द **घर ले** आइए' 'अब आसान किश्तों पर'

बहुत पहले प्रेस्टीज प्रेशर कुकर का एक विज्ञापन आता था जिसमें कहा जाता था 'जो बीवी से करे प्यार, प्रेस्टीज से कैसे करे इन्कार।' यह पंक्ति भी उपभोक्ताओं में प्रेरक प्रतिक्रिया उत्पन्न करने के लिए लिखी गई थी। विज्ञापन की भाषा कभी मनुहार से तो कभी चुनौती से उपभोक्ता को वस्तु खरीदने के लिए बाध्य करती है।

शब्द-चयन :

विज्ञापन के संदर्भ में जितना महत्वपूर्ण यह है कि हम शब्दों में नए-नए अर्थ भर दे उतना ही महत्वपूर्ण शब्दों का चुनाव भी है।

'तूफानी ठंडा, थम्स अप'

इसी विज्ञापन का अंग्रेजी स्लोगन है 'टेस्ट द थंडर' इसी की तर्ज पर हिन्दी में इस तूफानी ठंडा कहा गया। तूफान भाववाचक संज्ञा है जिससे विशेषण बना तूफानी और उसका प्रयोग शीतल पेय के लिए किया गया। शीतल पेय को वर्णित करने वाले जितने भी शब्द हो सकते है उनमें 'तूफान विशेषण किसी भी कल्पना के करीब तक नही है। सामान्यत: यदि विद्यार्थियों को शीतल पेय का विज्ञापन लिखने को दिया जाए तो जो शब्द सबसे पहले ध्यान में आते है उनका सारा बल 'शीतलता, मिठास अजब स्वात आदि पर होता है। ठंडा मतलब कोका कोला में भी यही ध्वनि मिलती है। अब यदि स्वाद को परिभाषित करना हो तो ऐसा विशेषण, ऐसा शब्द चाहिए जो उस अनुभव के अहसास को ठीक-ठीक जगा सके। तूफानी ठंडा ऐसा ही प्रयोग है जो उस शीतल पेय के स्वाद को पूरे आवेग एवं नाटकीयता से अभिव्यक्त कर पाता है। इस संदर्भ में यह भी उल्लेखनीय है कि यह शब्द चयन उत्पाद की अपील को अभिव्यक्त करने में इतना समर्थ है कि उसे किसी अन्य शब्द से बदला नही जा सकता।

सादृश्य विधान :

काव्यशास्त्रीय भाषा में इसे अप्रस्तुत द्वारा प्रस्तुत की अभिव्यक्ति कहा जाता है। जिसका प्रमुख उदाहरण मुख चंद्रमा के समान सुंदर है के रुप में दिया जाता है। यहाँ मुख प्रस्तुत है, चंद्रमा अप्रस्तुत। प्रस्तुत को अप्रस्तुत के समान बताकर अभिव्यक्ति में चमत्कार उत्पन्न किया जाता है। जैसे जे. पी. पॉवर के विज्ञापन में देखा जा सकता है।

टिम टिम ताना-ताना रे रे ना ना रे टिम टिम ताना-ताना रे रे हम रोशनी को ख्वाबों के पर लगाके लाएंगे सजायेंगे हम अपनी जमीं को सितारों से सजायेंगे रोशनी जमीं को कर जाएंगे हम है जेपी ग्रुप No dream too big

प्रस्तुत पंक्तियाँ शब्दों की चित्रात्मक शक्ति के माध्यम से अंधेरे से रोशनी का बिंब रचती है। यहाँ गीत की तरलता, भावात्मकता, कल्पना सब मिलकर एक अनुभवकी सृष्टि करते है। पॉवर माने बिजली। यहाँ रोशनी को बिजली का प्रतिक मान लिया गया है। यह रोशनी जो ख्वाबों से सजी है, सितारों को जमीं पर लाकर अंधेरे दूर कर सकती है। रोशनी को सितारों के सदृश्य बताकर उसमें अनेक व्यंजनाएँ सी उत्पन्न की गई है।

बिंब का संबंध चित्रात्मकता से भी है और ऐन्द्रीयता से भी। कल्पना बिंब की विधायिनी शक्ति है। इसके माध्यम से ही अप्रत्यक्ष संवेदनाओं को प्रत्यक्ष किया जाता है। विज्ञापन की भाषा में दृश्य बिंबो की भरमार है। विशेषत: रेडिओ विज्ञापनों की प्रस्तुति ऐसी होती है जिससे वह पूरा दृश्य सजीव हो जाए। ऐसे स्थलों पर चित्रात्मक के साथ-साथ बिंबात्मकता का भी उपयोग किया जाता है। कु। ऐन्द्रिय बिंबो के उदाहरणे इस प्रकार है-

क्या स्वाद क्या महक कैसी चटपटी चहक (एम.डी.एच. मसाले) यहाँ स्वाद एवं गंध बिंब है। मै नारी रेशम रेशम (स्पर्श बिंब का उदाहरण है)

अलंकरण :

अलंकार काव्य की शोभा होते है। कविता की व्याख्या में उनका विश्लेषण कविता के विविध अर्थ-स्तरों को उजागर करता है। अलंकारों को केवल कविता तक सीमित करना उनकी शक्ति को अनदेखा कर देने के समान है। असंकरण की प्रक्रिया को पद्य-गद्य दोनों ही जगह शब्द अर्थसौन्दर्य के प्रेरक रुप में ग्रहण किया जा सकता है। विज्ञापन की भाषा में तो इनकी सार्थकता निर्विवाद है। विज्ञापनों में अलंकारों का प्रयोग कैसे किया गया है इसे समझने के लिए हमें एक-एक कर लोकप्रिय अलंकारों का थोडा समझना भी पडेगा। अलंकारों की मुख्यत: दो कोटियाँ है- 1) शब्दालंकार 2) अर्थालंकार। शब्दालंकारों का उद्देश शब्दों में चमत्कार पैदा करना है जबकि अर्थालंकार अर्थसौन्दर्य की व्यंजना करते है। शब्दालंकारों में अनुप्रास, पुनरुक्ति विशेष लोकप्रिय है।

मुहावरें और लोकोक्तियाँ :

मुहावरे और लोकोक्तियाँ जीवन का सार है। विस्तृत अर्थ संदर्भों को संक्षेप में कहना हो तो मुहावरे और लोकोक्तियाँ भाषा का विशेष साधन बनते है। लोकोक्तियाँ प्राय: वही प्रयुक्त होती है जहाँ ल कभाषा का प्रयोग हो। विज्ञापनों में लोकोक्तियों की अपेक्षा मुहावरों का अधिक प्रयोग हुआ है। मुहावरे विज्ञापन की भाषा में सूत्रात्मकता लाते है। बहुत बार प्रचलित मुहावरों की अभिव्यक्ति विज्ञापनों मे खूब सुनाई पडती है। जैसे - 'आपकी खुशियों में चार चाँद लगाए', 'आपकी जिन्दगी रोश्न कर ¤ê' आँखों का तारा', आदि ऐसे वाक्यांश है जो एक नही, अनेक विज्ञापनों मे मुहावरों की विशिष्ट अभिव्यक्ति के उदाहरण इस प्रकार है-

बेटा मन में लड्डू फूटा (कैडबरी)

घर घर का चिराग (लूमिनस इन्वर्टर)

किए कराए परं खाँसी फेरदी (टोरेक्स कफ सिरप)

इन उदाहरणों में प्रचलित मुहावरे को विज्ञापन मे भली-भाँति प्रयुक्त किया गया है।

विज्ञापन की भाषा नए मुहावरे भी गढती है जो समय के विभिन्न पडावों पर अपनी सार्थकता सिद्ध करते हुए देश और पीढियों की आकांक्षाओं का प्रमाण बन जाते है। वे सामायिक होकर भी शाश्वत जीवनसत्यों के व हक बनते है। इन दिनों के विज्ञापनों में जो मुहावरे अत्यंत प्रचलित हुए है उनमें मुख्य है-कर लो दुनिया मुठ्ठी में।

संदर्भ :

1) भाषा (द्वैमासिक पत्रिका)-नवंबर-दिसंबर, 2000 पृष्ठ-199.
2) वहा-वही-पृष्ठ-127.
3) विश्व में हिंदी-हरिबाबू कंसाल खंड-1, पृष्ठ 144.
4) हिंदी शिक्षण विधी, पृष्ठ क्र. 37 से 39.
5) स्पेन की श्रेष्ठ कहानियाँ (अनुवादक-भद्रसैन पूरी).

वैश्विकरण के परिदृश्य में हिंदी साहित्य का योगदान।

डॉ लावणे विजय भास्कर

शोधनिर्देशक, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपुर ,जिला -लातूर महाराष्ट्र

विश्व में हिंदी का स्थान वर्तमान में बढ़ गया है ।भारत में ही नहीं विश्व के कई विश्वविद्यालयों में हिंदी साहित्य को पढ़ाया जा रहा है। हिंदी साहित्य आज पूरे विश्व में मार्गदर्शक के रूप में कार्य कर रहा है ।सारे विश्व में हिंदी पुस्तकों का चीनी, अंग्रेजी ,स्पेनिश और जापानी आदि कई भाषाओं में अनुवाद होता है अनुवाद करने वाले पहले हिंदी सीखते हैं, हिंदी भाषा सीखने के लिए भारत में पूरे विश्व से कई लोग आते हैं क्योंकि साहित्य समाज का दर्पण होता है। हिंदी की कविता , उपन्यास और कहानी आदि कई विधाओं में वैश्वीकरण के परिणामों को सामने लाने का प्रयास किया है। वर्तमान आदमी सिर्फ सत्ता, पैसा, लालच के कारण निरंतर भाग रहा है, परिस्थिति का कोई भी नहीं सोचता रिश्ते नाते टूट रहे हैं , महासत्ता बनने के लालच में लोग पर्यावरण से दूर जा रहे हैं पर्यावरण की रोज हानि हो रही है प्रदूषण बढ़ रहा है इसे प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष रूप में साहित्य में दिखाने का प्रयास कई लेखकों ने किया है।

कविता - स्वतंत्रता के बाद औद्योगिकरण की लहर भारत में निर्माण हुई छोटे शहर बड़े महानगर बनने लगे। रहने की समस्या बढ़ने लगी, हरे भरे खेतों को समाप्त करके वहां मकान बनने लगे ।नई बस्तियों में रास्ते बनाने के लिए जंगल काटे गए, आज हम देख रहे हैं वैश्वीकरण के नाम पर जहां देखो वहां रास्तों का पुनः निर्माण हो रहा है, रास्ते के लिए विशाल रुक्ष को काटा जाता है परिणाम स्वरूप पर्यावरण का संतुलन बिगड़ता है, प्रदूषण बढ़ता है जब इन नए रास्तों को पुनः निर्माण होता है तब रास्ते के किनारे पत्थर तोड़ने वाली महिला दोपहर के समय तपती धूप में पत्थर तोड़ने का काम करती है तब उसके आसपास एक भी छायादार पेड़ नहीं होता। इस पर कई साल पहले ही सूर्यकांत त्रिपाठी निराला ने तोड़ती पत्थर इस कविता में दिखाया है कि-

"नहीं छायादार
पेड़ वह जिसके तले बैठी हुई स्वीकार तले
श्याम तन भर बंधा यौवन
नत,नयन, प्रिय कर्म रत मन "(1)

सच्चिदानंद हीरानंद वात्स्यायन 'अज्ञेय' ने 'हरी घास पर क्षण भर 'इस कविता में स्पष्ट किया है कि वर्तमान मानव हमेशा तनाव में रहता है ,कारण है बढ़ती हुई प्रतियोगिता , आदमी भाग रहा है ,अगर वह प्रकृति के पास आएगा तो उसका तनाव कम होगा ,पर मानव तो लगाओ मशीन बढ़ाओ उत्पादन। परिणाम स्वरूप औद्योगिकरण के चक्र में मानव खुद मशीन बन गया है ,और रात दिन काम कर रहा है ।अपने गांव के आसपास जो बगीचा है उसमें कुछ क्षण के लिए आकर बैठना चाहिए धरती का हरा भरा रूप देखना चाहिए ,रंग-बिरंगे फूलों से मन आनंदित होता है, उस का आनंद लेना चाहिए ।तितली इधर-उधर घूमती हुई नजर आती है। गिलहरी ,छोटी चिड़िया आनंद के साथ पूरे बगीचे में उछल कूद करती है ।उन्हें भी प्रश्न आता है इस मशीन रूपी मानव ने सुंदर बगीचा कभी उजाड़

दिया तो ?मनुष्य का लालची स्वभाव का कोई भरोसा नहीं है ।पर अज्ञेय फिर से कहते हैं कुछ समय के लिए तनाव से दूर रहने के लिए बगीचे में आना ही चाहिए।

"क्षण भर देख सके आकाश ,धरा, दुर्वा, मेघाली
पौधे लता डोलती, फूल झरे पत्ते ,तितली -भूनगे,
फुनगी पर पूछ उठाकर इतराती छोटी सी।
चिड़िया और न सहारा चोर को उठे मन में
प्रकृतिवाद का स्खलन"।(2)

भागदौड़ की जिंदगी से मानव ने बाहर आना चाहिए ।वैश्वीकरण के नाम पर लगातार काम में व्यस्त नहीं रहना चाहिए। इसी कारण कवि समझाते हैं। प्रकृति के साथ जीवन का कुछ समय बिताओ बड़ा उत्साहवर्धक लगेगा शहरी जीवन की विशेषता है तनाव, कुंठा, यांत्रिकता, लूट, चोरी और झूठ बोलना । क्योंकि हर समय प्रतियोगिता का सामना जो करना पड़ता है, अगर आदमी को शांति से जीना है तो प्रकृति के पास जाना ही पड़ेगा। करोना काल में प्रदूषण बड़ी मात्रा में कम हुआ, कारण सबको मालूम है पर यह कम लोग जानते हैं कि बारिश जितनी चाहिए उतनी हुई, इस कारण पानी की समस्या कुछ तो हल हुई है , इस पर न कोई बोलता है ना ज्यादातर लिखता है क्योंकि प्रदूषण को रोकना मनुष्य के हाथ से शायद निकल गया है ऐसा मनुष्य समझ रहा है यहीं पर सबसे बड़ी गलती हो रही है।

एक दूसरे से हम किस तरह ऊंचे और अमीर है यह दिखाने की भी प्रतियोगिता लगातार बढ़ रही है । इसी कारण वर्तमान के लोग जातीयता, मानवता के नाम पर दिखावा करते हैं सामने वाले को तड़पा -तड़पा कर मारते हैं ,तब भी अपने हाथ की माला नहीं छोड़ते, हाथ में माला फेरना यह सिर्फ दिखावा होता है। मन में सोचते हैं कि किसे लूटे, किसका बूरा

करें सामने वाले को किस तरह बर्बाद करें यही मन में सोचते हैं ऐसे झूठे लोगों को कबीर कड़वे शब्द में सुनाते हैं।

"माला तो कर में फिरे जीभ मुख् मांही
मनुवा तो दस दिसि फिरै यह तो सुमरिन नहीं। "

लोग वैश्वीकरण में भी हाथ में माला, मुंह में भगवान का नाम लेते हैं और छल कपट करते हैं भगवान के नाम का तिलक लगाकर लोगों को लूटते हैं। लोग भगवान पर लाखों रूपए का चढ़ावा देते हैं और उसी मंदिर के बाहर बैठे भिकारी बेचारे अन्न के एक-एक दाने के लिए तरसते हैं, यह परिस्थिति को सिर्फ साहित्य उजागर कर सकता है ।आदि काल से वैश्वीकरण की बात को सामने रखकर कबीर ने इस दोहे की निर्मिती की है।

मैथिलीशरण गुप्त ने स्वतंत्र पूर्वकाल में लिख रखा है वैश्वीकरण में नवयुवक किस तरह गलत रास्ते पर चलेंगे इस कारण 'नवयुवकों के प्रति' इस कविता में स्पष्ट करते हैं कि, नवयुवकों ने संयम रखना चाहिए, अगर नवयुवकों ने गलत रास्ता चुना तो उनका जीवन बर्बाद होगा यह समझाते हैं। भारत आज भी पूरे विश्व में नवयुवकों के कारण पहचाना जाता है। देश-विदेश उद्धार में नवयुवकों की भूमिका बड़ी महत्वपूर्ण होती है ,पर पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने के कारण वर्तमान युवक गलत रास्ते पर चल रहे हैं । "गुप्त जी सच्चे राष्ट्रभक्त कवि है

राष्ट्रीयता का स्वर उनकी प्रायः प्रत्येक रचना में सुनाई पड़ता है"।(3) वह कहते हैं भारतीय युवक सुसंस्कृत होने चाहिए। यह नर जन्म पुनः नहीं मिलता, हमेशा देश हित की बात सोचनी चाहिए।

उपन्यास - वर्तमान में आदमी को लगता है सबसे ज्यादा मेरा बेटा पढ़ना चाहिए और बच्चों को शिक्षा की प्रतियोगिता में उतारते हैं बच्चों का बचपन उसमें समाप्त होता है लगातार पढ़ाई स्कूल, ट्यूशन रात को बच्चे घर आते हैं, खाना खाते हैं, पढ़ाई करते हैं और सोते हैं सुबह उठते हैं फिर से स्कूल जाते हैं ।इस प्रतियोगिता में बच्चे आगे जा रहे हैं, पूरे परिवार को इसके बुरे परिणाम आगे भुगतने पड़ते हैं, इसका उदाहरण है ममता कालिया का 'दौड़'

उपन्यास, लेखिका इसमें दिखाती है कि राकेश पत्रकार और रेखा अध्यापिका रहती है दोनों को लगता है कि बच्चे खुब पढे, बच्चे भी पढ़ते हैं और बड़ा लड़का पवन मार्केटिंग के लिए इस गांव से उस गांव हमेशा तबादला करता रहता है ,उसके रूम पर रेखा आती है तो पवन का दोस्त पूछता है आप कितनी रोटियां खाओगी, अपने ही बेटे के घर में मुझे पूछा जा रहा है आप कितनी रोटियां खाओगी, उसे बहुत बुरा लगता है वह रोती है, बाद में उसे स्टैला जो की पवन की होने वाली पत्नी होती है वह भी शादी के पहले ही पवन के रूम पर मिलती है ,रेखा को यह भी बुरा लगता है। तब रेखा कहती है किसने तैय किया यह रिश्ता, तब लड़का कहता है हम दोनों ने ।वैसे हम दोनों जल्द ही शादी करने वाले हैं क्योंकि समय बहुत कम है, अलग-अलग शहरों में जाना पड़ने वाला है मेरी कंपनी मेरे लायक नहीं है।

यह बात सुनते ही पवन के पिता राकेश कहते हैं पर शादी के बाद तो एक जगह रहना पड़ेगा बेटा ।तब पवन कहता है स्टैला से फोन पर और इंटरनेट पर बात होती रहेगी तब राकेश कहते हैं "याने सेटेलाइट और इंटरनेट से तुम लोगों का दांपत्य चलेगा"(4) तब पवन कहता है इस प्रतियोगिता में आपने ही मुझे उतारा है इस विशाल समुंदर में, जिंदगी भर मैं तैरना है जिस दिन तैरना बंद हो जाएगा जिंदगी समाप्त ।आपके सपने मेरा संघर्ष से बन गए। राकेश रेखा निरुत्तर होते हैं । बाद में बिना माता-पिता के पवन की शादी होती है। दोनों बेटे हमेशा के लिए बाहर चले जाते हैं। माता-पिता सिर्फ उनके फोन का हमेशा इंतजार करते हैं, पर बच्चे दो-तीन दिन के बाद फोन करते हैं कहते हैं समय नहीं था, दूर किसी काम के सिलसिले में गया था ।राकेश के पड़ोस में रहने वाले एक आदमी की जब मृत्यु होती है तो उसका बेटा नहीं आता, यह देखकर रेखा और राकेश बड़े अस्वस्थ होते हैं, उनका छोटा बेटा संघन गलत संगत के कारण बुरे रास्ते पर चला जाता है, पति-पत्नी बड़े परेशान होते हैं बेटे के भविष्य को लेकर।

दौड़ इस उपन्यास में पूरा वैश्वीकरण ही दिखाया है, आदमी एक-एक पैसा जोड़कर बच्चों को पढ़ाता है यह सब ठीक है, आदमी अपने सपने बच्चों से पूरा करना चाहते हैं, हर एक को लगता है बेटा बड़ा आदमी बने, तब बच्चे प्रतियोगिता में उतरते हैं और पवन जैसे होते हैं सिर्फ पैसा और बच्चे का भविष्य उन्हें चाहिए, प्रमोशन चाहिए, उसके लिए पवन शादी भी जल्दी करता है। शादी के बाद तुरंत अपने काम के सिलसिले में अलग-अलग शहर में पति-पत्नी चले जाते हैं ।इसी कारण पवन के पिता कहते हैं दांपत्य जीवन इंटरनेट और सेटेलाइट से चलेगा क्या ?पर वर्तमान में शहरों में हम यही देख रहे हैं, बच्चे पढ़ लिखकर बड़े होते हैं तो अपने माता-पिता को भूल ही जाते हैं अपनी मनचाही लड़की से शादी करते हैं पर उस लड़की को अपने सास-ससुर से कुछ भी लेना देना नहीं रहता ।वह पश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने वाली होने के कारण पति भी कहता है परिस्थिति के अनुरूप बदल लेना चाहिए क्योंकि अगर नहीं बदले तो जिंदगी, संसार की गाड़ी रुक जाएगी।

पवन और स्टैला वर्तमान पति-पत्नी है जो सिर्फ भविष्य और पैसो के पीछे भागते हैं। पवन अपने बूढ़े माता-पिता से जिंदगी का हिसाब तक मांगता है तब उन्हें बड़ा दुख होता है । आज हम यही देख रहे हैं कि जिन बच्चों के लिए जिंदगी भर माता-पिता लगातार संघर्ष करके उन्हें पढ़ाते हैं उन्हें बच्चे बुढ़ापे में देखते तक नहीं यह आज की सबसे बड़ी दुविधा है। पवन माता-पिता के घर को भी पसंद नहीं करता हालांकि उस घर में वह बड़ा होता है, उसकी पत्नी को भी इनके परिवार से ज्यादा रुचि नहीं होती ।पवन की मां रेखा कहती है यह वही बेटा है जो मेरे बीमार पड़ने पर सीधे मुझे मिलने के लिए अस्पताल में आया तब छोटा था, शायद शादी के बाद इस तरह बदल जाएगा इसका मुझे कुछ भी पता नहीं था, बहुत रोती है तब राकेश समझाते हैं बड़े हो गए हैं बच्चे जाने दो पर आखिर माता -पिता का दिल जो होता है।

आज कल यही हो रहा है हम बच्चों को शिक्षा दे रहे हैं पर संस्कार नहीं दे पा रहे हैं ,क्योंकि किसी के पास समय नहीं है हर समय आदमी पैसा -पैसा करता है पवन भी कहता है पैसा भेज देता हूं पर हर वक्त पैसे की जरूरत नहीं होती ।वैश्वीकरण में आदमी अगर रुक गया तो उसके जिंदगी जैसे थम ही जाती है यह भी इस उपन्यास में दिखाया है। लोग पहले से बच्चों के मन में ऊंचा और ऊंचा उड़ने की चाहत निर्माण करते हैं और बच्चे हमेशा के लिए उड़ जाते हैं। वैश्वीकरण के सबसे बुरे परिणाम ममता कालिया ने अपने दौड़ उपन्यास में दिखाएं हैं।

कहानी - लोगों को सिर्फ पैसों से प्यार रहा है जब आदमी पैसे कमाता है तब अच्छा लगता है फिर बूढ़ा होने के उपरांत वही आदमी बोझ लगता है। इस तरह की कहानी उषा प्रियंवदा ने लिखी हैं नाम है 'वापसी' इस कहानी का प्रमुख पात्र गजाधर बाबू है, बच्चों की पढ़ाई अच्छी तरह से हो इस कारण शहर में एक मकान बनाकर वहां पत्नी बच्चों को रखते हैं और दूर कहीं रेलवे स्टेशन पर नौकरी करते हैं, हर महीने घर पर मनीआर्डर भेजते हैं सेवा समाप्ति के दिन वह बड़े खुश होते हैं, उन्हें लगता है मैं हमेशा मेरे परिवार में जाऊंगा मेरा बड़ा स्वागत होगा, आदर सम्मान होगा। पर जब वह खुद के घर आते हैं तो उनका स्वागत तो होता नहीं पर कोई चाय भी नहीं पूछता। उनके ही मकान में उनके लिए जगह नहीं बचती, सबको घर में बोझ लगते है गजाधर बाबू यहां तक कि बेटा बेटी भी प्यार से बात नहीं करते, क्योंकि इनके हमेशा घर में रहने से पाश्चात्य संस्कृति का अंधानुकरण करने वाले बेटा -बहू, बेटी सब को बड़ा बुरा लगता है, तब वह खुद परेशान होकर कहीं दूसरी जगह काम पर जाना चाहते हैं तब पत्नी से पूछते हैं "मैंने सोचा था कि बरसों तुम सबसे अलग रहने के बाद अवकाश पाकर परिवार के साथ रहूंगा खैर परसों जाना है तुम भी चलोगे"।(5) पत्नी तुरंत ना कहती है, कहती है घर में जवान बेटी है बेटा है मैं नहीं आ सकती।

यह सब परिस्थिति वैश्वीकरण की देन है सबको अकेला छोटा परिवार चाहिए, गजाधर बाबू के बड़े बेटे और बहू को भी आजादी चाहिए थी, छोटे बेटे और बेटी को जवानी का जोश था उन्हें अपनी जिंदगी अपने तरीके से जीने थी और पत्नी ने घर की सारी जिम्मेदारी जो संभाली थी घर की चार दीवारों को ही जिंदगी मानी थी। बेचारे गजाधर बाबू जो जिंदगी भर पैसा भेजते रहे अब बूढ़े हुए तो कोई भी उनकी तरफ नहीं देखता वैश्वीकरण का ही परिणाम है समाज में अपने ही परए हुए हैं।

सूर्यकांत त्रिपाठी ने पर्यावरण की हानि के परिणामों से हमें अवगत किया है और प्रदूषण की समस्या को रोकने का अप्रत्यक्ष संदेश दिया है ।अज्ञेय ने बताया है तनाव से मुक्ति के लिए निसर्ग की तरफ आने को कहा है, क्योंकि हर आदमी औद्योगिकीकरण के कारण मशीन बन गया है, यह संदेश मैथिलीशरण गुप्त भी देते हैं कि युवक ने गलत रास्ते पर नहीं चलना चाहिए बल्कि देश हित में योगदान देना चाहिए। पश्चात्य संस्कृति के बहकावे में नहीं

आना चाहिए । कबीर कहते हैं लोग धर्म के नाम आडंबर करके दूसरों को लूटते हैं ,भगवान का नाम लेकर सामान्य आदमी को गुमराह करते हैं और मंदिर के बाहर कई लोग अन्न के दाने के लिए तरसते हैं ।यह सारी बातें वैश्वीकरण की राह में गलत है। ममता कालिया दौड़ उपन्यास में दिखाती है कि सामान्य घर के लड़के जब पैसों की प्रतियोगिता में दौड़ते हैं तो परिवार, माता-पिता सबको भूल जाते हैं । सिर्फ पैसा चाहते हैं अपनी जिम्मेदारी तक भूल जाते हैं ।उषा प्रियंवदा ने वापसी इस कहानी के गजाधर बाबू के द्वारा दिखाया है कि वैश्वीकरण और पाश्चात्य संस्कृति के कारण परिवार बिखर रहे हैं, कोई भी बड़े बुजुर्ग आदमी का मान सम्मान नहीं करता, वैश्वीकरण का सच्चा रूप तो सिर्फ हिंदी साहित्य ही लोगों के सामने लाता है।

संदर्भ -

1) साहित्य सरिता/ सं- डॉ. जोगेंद्र सिंह बिसेन /ओरियंट लोग्मैन प्राइवेट लिमिटेड/ प्रथम संस्करण 2008 /पृष्ठ-111
2) साहित्य सौरभ/सं. सुजीत सिंह परिहार/ राजकमल प्रकाशन/ प्रथम संस्करण 2019/ पृष्ठ-137
3) भारतीय संस्कृति में राष्ट्रीयता और मूल्य बोध /सं.रामनारायण शर्मा /साहित्य संचय /प्रथम संस्करण 2022 /पृष्ठ-164
4) दौड़ /ममता कालिया/ वाणी प्रकाशन/ प्रथम संस्करण 2005/ पृष्ठ-65
5) साहित्य सरिता /सं. डॉ जोगेंद्र सिंह बिसेन/ ओरिएंटल लोग्मैन प्राइवेट लिमिटेड /प्रथम संस्करण 2008/पृष्ठ-76

हिंदी साहित्य में नये विमर्श तथा सांस्कृतिक उपलब्धियाँ

प्रा. मानखेडकर बी. एस.

हिदीं विभाग, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर

"विमर्श" शब्द का अर्थ विचार, विवेचन, या मन में होने वाली अहंभाव की स्फुर्ति । किसी भी समस्या पर जब विचार होता है तब उसके केंद्र में मनुष्य यह जीवन होना चाहीए। मनुष्य संस्कृति की परंपरा के चिंतन के केंद्र में मनुष्य नही था । अध्यात्य प्रकृति, ईश्वर, राजा आदि में जिन समस्याओं पर बल दिया गया, उनका सबंध समृध्द समाज के साध था । दबे, कुचले, उपेक्षित, शोषित, समाज की अभिव्यक्ति साहित्य में होनी चाहीए। जिस का अभाव दिखायी देने लगाथा। बीसवी सदी के सातवें दशक के बाद इस देश में उपेक्षित वर्ग जब अपने मानवधिकार की माँग करने लगा। वहीं से इन विमर्शो की शुरूआत हो जाती है।

विमर्श शब्द का अर्थ होता है ; व्यक्ति के बहाने सामुदायिक अस्मिता का विवेचन, विचार या समीक्षा विश्व के अनेक देशों में आर्थिक, सामाजिक दृष्टि से उपेक्षित, शोषित, गुलामी तबकों के बारे में गंभीरता से चर्चा नही हो रही थी । प्रस्थापित वर्ग की दयापर यह वर्ग जीता था ।

बीसवी सदी में जब शिक्ष केदरवाजे सभी के लिए खुले हो गये, परिणाम व्यक्तित्व विकास के सभी अवसर उपलब्ध होने लगे । परिणाम उपेक्षित दलित वर्ग भी अपने अधीकारों के प्रति जागरुक होने लगा । तभी से इस विमर्श की शुरुआत हो गयी विमर्श का मानवाधिकारों के साथ गहरा सम्बन्ध है । व्यक्ति जब अपने अस्मिता की तलाश (जागरुक) होने लगा तब विमर्श की शुरुआत हो गयी विमर्श का सम्बन्ध एक व्यक्ति के साथ साथ संपूर्ण समुह के प्रति विचार है ।

'विमर्श' शब्द अंग्रेजी के 'डिसकोर्स' इस शब्द से लिया गया, जिसका अर्थ किसी महत्वपूर्ण विषय पर गंभीर चर्चा करना । विमर्श तो विश्व में फैले किसी थी विषय को लेकर शुरु हो सकता है जो भी समाज के दवारा नाकारे गए या उनको कम ऑका गया, उनके अधिकार के लिए विचार करना विमर्श है।

हिंदी साहित्य मैं साधारणतया १९७० से दलित स्त्री विमर्श का प्रारंभ हुआ । महात्मा फुले पहले व्यक्ति थे जिन्होने दलित तथा स्त्री सम्बन्धी अस्मिता को लेकर प्रश्न उठाया। डॉ आंबेडकरजी ने उस विमर्श को और आगे बढाया क्योंकि यहाँ की धार्मिक, आर्थिक, सांस्क्रतिक तथा सामाजिक रचना इन दोनों का न कोई स्थान था और न किसी प्रकार की भुमिका दलित सामाजिक बंधनो में तो स्त्री पुरुषों के वर्चस्वले जकडी थी । शिक्षा के परिणाम के कारण ये वर्ग अपने बारे में सोचने लगा इस व्यवथा से वे कई प्रश्न उठाने लगे उनपर होनेवाले अन्यायों का लेखा जोखा ही विमर्श है।

हिंदी में मुख्यत 'दलित' तथा 'स्त्री' विमर्श की चर्चा अधिक रही है। बहुजनों का वर्ग उपेक्षित तथा शोषित था उसके प्रति चर्चा होने लगी उनकी । स्थिति मे सुधार की बात होने लगी वेदना और विद्रोह विमर्श के स्थायी भाव है । व्यवस्था के प्रति आक्रोश तथाचीढ वर्तमान की और तटस्थता से देखना खुद का आत्मपरीक्षण करना ये विमर्श की तीन सिढीयाँ हो सकती हैं अपने अंतर विरोधो को, विसंगती को पहचानने का प्रामाणिक प्रयत्न ही विमर्श है ।

मुक्तिबोध जी के शब्दो में खुद को तलाशने और तलाशने का ही प्रयत्न है । हम कहाँ थे ? कहा आगए? कहाँ पहुँचना है ये तिन प्रश्न विमर्श के बंनियादी प्रश्न है । फूकों के शब्दों में - उस विषय पर के विमर्श द्वारा उस समस्या के रूप में प्रस्तुत करने लगता है, तब तत्कालीन समाज को, सत्ता को, व्यवस्था को उस समस्या की ओर ध्यान देना ही पडता है । इसी प्रक्रिया से साहित्य में विमर्श का उदय होता है। महादेवी वर्मा ने ' श्रंखला की कडियाँ' में १९४२ में स्त्री विमर्श की शुरुआत की । दलित तथा स्त्री दोनों के प्रश्न मनुष्य के बुनियादी मानवाधिकारो से जुडे हुए है । साहित्य में नये विमर्श तभी से शुरु हो जाते है जब सृजनात्मक स्तर पर व्यथा वेदना व्यक्त हो जाए विश्व में भी किसी

न किसी - विषय को लेकर किसी एक तबके के अधिकारों का छीनने का प्रयत्न हो । गया है निष्कर्ष रुप में यह कहा जा सकता है कि समाज के जिस तबके को हाथिए में डाल दिया जाता है, तब वह पुरे आत्म विश्वास के साथ जब उस व्यवस्था का विद्रोह करता है वहीं से विमर्श की शुरुआत होती है। हाथिये का समाज केंद्र में आने के लिए प्रयत्नशील हो जाता है तभी साहित्य में नये विमर्श का उदय होने लगता है। आज हिंदी में 'दलित विमर्श' 'स्त्री विमर्श' तथा 'आदिवासी विमर्श' की चर्चा हो रही है उनकी यातना, संघर्ष, जीवनयापन की साहित्यीक अभिव्क्ति होती जाएगी । क्योंकि केवल साहित्य के लिए नही बल्कि किसी भी समाज की जीवंतता के लिए विमर्श की जरुरत होती ही है, नहीं तो समाज जडवत निष्क्रिय तथं संवेदनशुन्य होता है। जब किसी भी समस्या का भयावह रुप धारण होने जाता है तब वहाँ से विमर्श की शुरुवात होती है । सैंकडो वर्षो से उपेक्षित तबके को इससे न्याय मिल जाता है।

आज विश्वभर के साहित्य में नई बातें आ रही है। विमर्शो के कारण साहित्य में नयापन आता है साहित्य में जब इसकी अभिव्यक्ति होने लगती है तब पढनेवाला पाठक बैचेन हो उठता है वहीं से परिवर्तन की नींव रखी जा सकती है इसलिए तो मुक्ति बोध कहते है 'तोडने होंगे पुराने सारे गढ' जब तक ऐसे गढ तोडेंगे नहीं, तब तक नये की स्थापना हो नही सकती ।

संस्कृती यह शब्द अत्यंक व्यापक है। संस्कृती के ये क्षेत्र है कलाएँ, अभिनय, फील्म, धारावाहीक, नाटक आदि । परंपरा ने कलाओं के सभी क्षेत्रो में दलितों, स्त्रियों, आदिवासियों को प्रवेश वर्जित किया था। बावजूद इन प्रतिबंधों के ये तबका खुद को अभिव्यक्त करने के लिए छटपटा रहा था। उसने अपने माध्यम खोज निकाले । लोकगीतों तथा लोकनाटयों

के माध्यम से वह अपने समूह का मनोरंजन करने लगे ।नाटकों में केवल नौकर, दूत के रूप में ही दलित प्रस्तुत हो सकता था । नायक, नायिका के अभिनय के लिए ब्राम्हण या क्षत्रिय कुल के स्त्री पुरुषों को ही प्रवेश था। दलितों, आदिवासीयों की कलाएँ अलग थी वर्णव्यवस्था ने यहाँ के स्त्री- पुरुषों को ही नहीं बाटा अपितु कलाओं को भी बाँट दिया था । १९२० - १९२५ तक के मराठी नाटकों में स्त्री पात्रों का अभिनय भी पुरुष ही करते थे, पारसी नाटक कंपनी में स्त्री सहभागी होने लगी।

नव जागरण के काल से मुद्रित माध्यमों का आरंभ हुआ। स्वतंत्रता के बाद तेजी के साथ मुद्रित माध्यमों का प्रसार प्रचार हुआ । आज वास्तविकता यह है की इन क्षेत्रों में प्रवेश करने के लिए हाथिए में रखा गया वह तबका अपनी और से इमानदारी से प्रयत्न कर रहा है । अब प्रसार माध्यमों में भी अब दलित प्रश्न को सकारात्मक दृष्टिकोन से देखा जा रहा है दलित, आदिवासी स्त्री अत्याचार पर अब चर्चाएँ हो रही है। आगे आनेवाली दशकों में इस विमर्श में ओर सकारात्मकता की अपेक्षा की जा सकती है । और उनके सामाजिक आर्थिक, राजनितिक स्थिती में सुधार की आशा की जा सकती हैं ।

संदर्भ ग्रंथ सूचि

1. **हिंदी साहित्य में विविध विमर्श – संपादक विठल भालेराव शका प्रिंटर्स कावेरी संकुल नाशिक**
2. **भारतीय भाषाओं में महिला लेखन आशारानी व्होरा नटराज प्रकाशन दिल्ली**
3. **महिला उपन्यासकार (पारिवारिक जीवन के बदलते संदर्भ) डॉ. कल्पना किरण पाटोळे विदया प्रकाशन कानपूर**
4. **औरत अस्मिता और यथार्थ, ज्ञानेन्द्र रावत नटराज प्रकाशन दिल्ली.**

"वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा, साहित्य और संस्कृति"

डॉ. नागराज उत्तमराव मुळे

प्रोफेसर एवं शोध निर्देशक, हिंदी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपुर. जि. लातूर (महाराष्ट्र)

'वैश्वीकरण' यह अंग्रेजी शब्द 'ग्लोबलाइजेशन' का हिंदी अनुवाद है. वैश्वीकरण को 'भूमंडलीकरण' भी कहा जाता है.इसकी शुरुआत सन 1991 से हुई. बीसवीं शताब्दी का अंतिम दशक भारत की दृष्टि से क्रांतिकारी रहा है क्योंकि यहीं से विश्वभर के लोगों के बीच एकीकरण स्थापित करने की प्रक्रिया शुरू हो गई. वैश्वीकरण के कारण दुनियाभर के लोग एकजुट हो गए.हम देखते हैं कितकनीकी के कारण दुनिया का कोई भी व्यक्ति, दुनिया के किसी भी व्यक्ति के साथ संपर्क साध सकता है. एक-दूसरे की भाषा, संस्कृति और साहित्य का आदान प्रदान कर जीवन में परिवर्तन ला सकता है. इस संदर्भ में डॉ. माधव सोनटक्के कहते हैं-"संपूर्ण विश्व में स्थित मानव जाति का अपने क्षेत्र, जाति, धर्म, संस्कृति तथा राष्ट्र के सीमित दायरे से निकलकर 'विश्वमानव' के रूप में विस्तारवैश्वीकरणहै. इस रूप में वैश्वीकरण एक राजनीतिक चेतना है. वैश्वीकरण को 'विश्ववाद' भी कहा जा सकता है."[1]इससे पता चलता है कि वैश्वीकरण, उदारीकरण, निजीकरण एवं बाजारवाद भारत की दृष्टि से एक अत्यंत महत्वपूर्ण पहल है.इसका प्रभाव भाषा, साहित्य, समाज और संस्कृति पर भी देखा जा सकता है.

किसी भी राष्ट्र की पहचान उसकी भाषा, साहित्य और संस्कृति से होती है. राष्ट्र की अस्मिता के लिए उसका गौरवशाली इतिहास भी होना आवश्यक है. इसके कारण ही वह विश्व स्तर पर अपनी प्रतिष्ठा और सम्मान प्राप्त कर सकता है. यथा- "किसी भी राष्ट्र की संस्कृति और अस्मिता की पहचान उसकी अपनी भाषा से होती है. विश्व में वही राष्ट्र प्रतिष्ठा और सम्मान का पात्र होता है जिसे अपनी भाषा, संस्कृति और संस्कारों पर गर्व होता है. हम अपनी भाषा के माध्यम से ही अपने साहित्य, संगीत और सभ्यता से परिचित हो सकते हैं. संसार की अनेक भाषाओं की जननी संस्कृत है. हिंदी इसी संस्कृत का तद्भव रूप है. अर्थात संस्कृत भाषा अपभ्रंश की गलियों से गुजरती हुई आधुनिक हिंदी बनी.भाषा के रूप में हिंदी में न केवल संस्कृत से और यूरोपीय भाषापरिवार से तथा पर्शियन भाषा से ही नहीं बल्कि भारतदेशीय भाषाओं से भी ऊर्जा का संचार होता रहा है और ये भाषाएँ हिंदी को सामर्थ्य प्रदान करती रही हैं जो हिंदी की विशेषता है"[2] इससे पता चलता है किहिंदी को भारत में ही नहीं बल्कि विश्वभर में सम्मानजनक प्रतिष्ठा प्राप्त हो चुकी है.

हिंदी साहित्य का जहाँ तक संबंध है हिंदी में विश्व स्तर का साहित्य लिखा जाने लगा है. कथा सम्राट प्रेमचंद का 'गोदान' उपन्यास रूसी लेखक लियो टॉलस्टॉय के 'वॉर एंड पीस' के स्तर का है. हिंदी साहित्य के गांधी, महान रचनाकार प्रेमचंद जी से ही प्रेरणा लेकर प्रवासी हिंदी साहित्यकार भी लगातार लेखन कार्य कर रहे हैं. विश्व में हिंदी भाषा और साहित्य इतनी लोकप्रियताप्राप्त कर चुके हैं कि-"आज देश में किसी भी भाषा का साहित्यकार अपनी रचना को हिंदी में प्रकाशित करना चाहता है या अपनी रचना का हिंदी भाषा में अनुवाद करवाना चाहता है. विदेशी भाषाओं का सर्वाधिक अनुवाद हिंदी में होता है और खूब बिकता भी है. चाहे 'हरी पॉटर' हो या 'सूटेबल बॉय' या 'दसेकंड सेक्स' जैसी पुस्तक हो. इसका कारण उसका हिंदी प्रेम नहीं, हिंदी की उपयोगिता है. हिंदी ही उसे बड़ा नया देशव्यापी पाठक वर्ग दे सकती है. इस प्रकार पत्रकारिता के क्षेत्र में हिंदी में प्रकाशित दैनिक, साप्ताहिक, पाक्षिक तथा मासिक पत्र-पत्रिकाओं की संख्या अन्य भारतीय भाषाओं की तुलना में बहुत अधिक है. हिंदी की व्यापकता के कारण आज दुनिया में हिंदी को देश की प्रधान भाषा के रूप में माना जाने लगा है और विदेशी विद्वान हिंदी का विविध कारणों से अध्ययन भी कर रहे हैं."[3]

हिंदी भारत में सर्वाधिक लोगों से बोली, समझी और लिखी जानेवाली भाषा बन गई है. यही नहींविश्वभर के अनेक देशों में भी इसका तेजी से प्रचार-प्रसार हो रहा है. यही कारण है कि हाल ही में, कुछ महीने पहले हिंदी को संयुक्त राष्ट्र संघ ने छठी भाषा के रूप में मान्यता दी है. स्पष्ट है कि इससे हिंदी की लोकप्रियता दिन-ब-दिन बढ़ रही है. भारत पूरे विश्व में एक शक्तिशाली, प्रभावी और मजबूत राष्ट्र के रूप में उभर रहा है. भारत का G-20 राष्ट्र के

'अध्यक्ष' के रूप में निर्वहन इसका द्योतक है. हम देखते हैं किफिर से विश्व के कदम भारत की ओर बढ़ रहे हैं.पहले विश्वभर के अनेक देशों के लोग हमारे यहाँ ज्ञानार्जन के लिए आते थे.यहाँ की सभ्यता और संस्कृति से भी वे प्रभावित होते थे जो आज भी कायम है. भारतीय संस्कृति पूरे विश्व में महान है.अपने देश की 'वसुधैव कुटुम्बकम'की भावना विश्व के सभी देशों के लिए प्रेरणादयी है.भारत देश कीसभीयों को साथ लेकर एवं सभीयों का साथ देकरचलने की भावना की पूरी दुनिया कायल है.

इस प्रकारवैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में हिंदी भाषा, साहित्य और संस्कृतिकी मजबूत स्थिति को देखा जा सकता है.

संदर्भ

1. हिंदी के अद्यतन अनुप्रयोग-डॉ. माधव सोनटक्के,पृ.8
2. राष्ट्रभाषा-अक्टूबर 2010, राष्ट्रभाषा प्रचार समिति, वर्धा, प्रो. हिंदी नगर, वर्धा (महाराष्ट्र), पृ.6-7
3. राजभाषा भारतीय अंक-84-राजभाषा विभाग, गृह मंत्रालय, भारत सरकार, नयी दिल्ली, जनवरी-मार्च-1999, पृ.49

वैश्विक परिदृश्यमें हिन्दी भाषा

प्रा. डॉ. चोले सचिन रमेशराव

हिन्दी विभाग, संजीवनी महाविद्यालय,चापोली, ता.चाकूरजि.लातूर

हिन्दी भारतकी प्रमुख भाषा है। आज हिन्दीका व्यवहार केवल भारतमें ही नहीं, बल्कि विश्वके अनेक राष्ट्रोंमें हो रहा है। स्वतंत्रता प्राप्तिके बाद हिन्दीका महत्व देश और विदेशोंमें काफी बढ गया। विदेशोंमें हिन्दी अध्ययन – अध्यापन तथा प्रचार-प्रसार का कार्य जोर पकड रहा है। एक ओर विश्वके विभिन्न राष्ट्रोंके विश्वविद्यालयों में हिन्दी पढाई जाती है, तो दुसरी ओर उनदेशोंमें जहाँ भारतीय लोग मजदूर और व्यापारी बनकर गये है वे जाते समय अपने साथ अपने देशकी संस्कृति, धर्म, भाषा लेगये। इन्होंने संकट और संघर्षके दौरान भी अपनी भाषा को सुरक्षित रखा। मानव को पारस्परिक संपर्कके लिए भाषा अनिवार्य है। वर्तमानमें वैश्वीकरणके दौरमें हिन्दी का विशेष महत्व है।

आज विश्वभरमें अंग्रेजीके प्रभावके बावजूद हिन्दी का महत्व कम नही हुआ है। हिन्दी हर प्रकारसे एक संपन्न और सामान्य भाषा है। वह अपने आपमें व्यापक और सरल है, वह इतनी सुगम है कि विश्वमें अपना अस्तित्व बनाने में इसे किसी के सहारे की आवश्यकता नही पडी। वैश्विकरणके दौर में दिन-प्रति-दिन हिन्दीकी संभावना बढने लगी है। वैश्विक बाजारमें अपना स्थान निर्धारित करने के लिए सारा विश्व हिन्दी भाषा सीख रहा है। विश्वकोष शब्द कोषभी बढ रहा है। समाचार पत्रोंकी संख्याभी बढ रही है। वैश्विकरणके दौरमें आज हिन्दी भाषाका महत्व अधिक है। आज दुनिया के 176 (176) विश्व विद्यालयोंमें हिन्दी पढी और पढाई जा रही है। विश्व हिन्दी संम्मेलनके माध्यम से हिन्दीका विकास हो रहा है। आज तक लगभग 12 विश्वसंम्मेलन हो गये है।

हिन्दी आज भारतमें ही नहीं बल्कि विश्वके विराट फलक पर अपने अस्तित्वको आकार दे रही है। आज हिन्दी विश्वभाषा के रुपमें मान्यता प्राप्त करने की ओर अग्रसर है। वर्तमानमें आर्थिक उदारिकरणके युगमें बहूराष्ट्रीय देशों की कंपनीयों ने अपने देश के शासकोपर दबाव बढाना शुरु कर दिया है। ताकि वहाँ हिन्दी भाषाका प्रचार-प्रसार तेजीसे बढे और हिन्दी जानेवाले एशियाई देशोंमें अपना व्यापार उनकी भाषामें सुगमनसे कर सके। भारत से बाहर जिन देशोने हिन्दी का प्रयोग बोलने लिखने-पढने तथा शिक्षामें होता है। वहाँ उनकी स्थिती कुछ इस प्रकार है-

1) मॉरिशस:

मॉरिशसमें गिगिटिया मजदूरोंके आने की शुरुवात नवंबर 1934 से हुई। ये भारतीय मजदूरथे इसका मतलब वे अपने साथ अपनी संस्कृति, भाषा को लेगए थे। वे और कोई भाषा जानते नही थे। वे लोग अपने साथ-हनुमानचालिसा, रामचरितमानस, कबीरकी सखियाँ, गीता, महाभारत, अल्हखंड आदि अपने साथ लेकर गये। वास्तवमें हिन्दी ग्रन्थों और मजदुरों के माध्यमसे मॉरिशसमें हिन्दी का प्रवेश हुआ।

मॉरिशसमें भारतीय लोगोंका आनाजाना तो 1736 से प्रारंभ हुआ था। भारतसे भोजपुरी हिन्दी बोलनेवाले लोग अधिकमात्रामें गए है। मॉरिशसकी मूल भाषाकि योली है। भारतसे बाहर सर्वाधिक हिन्दी साहित्य लेखन मॉरिशस इसी देश में हुआ है। पं. काशीनाथ किस्टी, पं. आत्माराम विश्वनाथ आदियोंने प्रारंभिक हिन्दी का बीजवपन किया। आधुनिक कालमें अभिमन्यु अनंत, सामन्त बखोरी आदि अनेकोंने हिन्दी साहित्यकी श्री वृद्धी की है। यहाँ के साहित्यको लेकर मॉरिशस एवं भारतीय विद्वानों, शोधर्थियोंने अनेक शोध कार्य किए है।

2) **फिजी**:

फिजी में हिन्दी का पदार्पण 15 मई 1879 को हुआ। इसी समय लिवणीदास, नामक जहाजसे 463 भारतीय मजदुरोंका जत्था फिजी में पहुँचा था। यहाँके मूल निवासी काईबीती है। यहाँ 44 प्रतिशत भारतीय लोग है। फिजीकी संस्कृति एक सामासिक संस्कृति है। फिजी का भारतीय समुदाय हिन्दीमें कहानी-कविताएँ लिखता है।

हिन्दी प्रेमी लेखकोंने हिन्दी समिति तथा हिन्दीके न्द्रबनाए है जो वहाँके प्रतिष्ठित लेखकोंके निदर्शन में गोष्ठियाँ, सभा तथा प्रतियोगिताएँ आयोजित करते है। यहाँसे जय फिजी तथा शांतिदूत हिंदी पत्रिकाएँ प्रकाशित होती है। काव्यलेखन में पं. कमला प्रसाद मिश्रकी रचनाएँ प्रकाशित हुई तो हिन्दी गद्य साहित्यके क्षेत्र में पं. तोतारामस नाढ्य 'मेरे इक्कीस वर्ष', 'भूत लानेकी कथा', 'फिजी की समस्या' आदि पुस्तके लिखि। यह फिजीके उत्कृष्ठ उपन्यासकार है।

3) गुयानी हिन्दी:

अमरिका महाद्विपमें रिक्त गयाना द्विपमें भी प्रथमत: भोजपुरी भाषी भारतीय आए। इस लिए यहाँ की हिन्दी भोजपुरी हिन्दी है। किन्तु 1920 के बाद हिन्दी या हिन्दुस्थानी का रुप आया। इसाई मिशनरियों, आर्य समाज मन्दिर, सनातन धर्म मन्दिर, टैगोर स्कूल में हिन्दी का शिक्षण होता है। 'अमरज्योति' और 'ज्ञानदा' यहाँके अच्छे हिन्दी पत्र है। प्रो. महतम सिंह, पं. रामलाल, गोकरन शर्मा, पं. रिपुद्मन सिंह, पं. बीरबल सिंह, चन्द्रशेखर, डॉ. कुमार, पंचजगन्नाथ आदि हिन्दीके अनन्य सेवक है।

4) सुरीनाम:

सूरीनामी लोग डच, अंग्रेजी, तथा अन्य यूरोपीय भाषाओं के साथ ही हिन्दी भाषाकी शिक्षा अपने बच्चोंको देते है। सन 1961 में भारतीय सांस्कृतिक सम्बन्ध-परिषदने अपने कार्य क्षेत्रको सूरनीमाम में विस्तारित किया और इस कार्यको प्रथुर मात्रामें बलमिला। साहित्य लेखन में स्व. रहमान खान, कविश्री निवासी, अमरसिंह रमण, पं. सूर्यप्रसाद बीरेशूरबीर, हरप्रसाद सरजू, पं. किशोर महता सिंह, सत्यनारायण बालक आदि कवियों की सेवांएँ अनुकरणीय है। हिन्दीके प्रचार-प्रसारमें यहाँ के श्वैच्छिक संगठनों, संस्थानों तथा हिन्दीपत्र-पत्रिकाओं एवं समितियोंका योगदान रहा। सूरीनाममें बोलचालकी दृष्टिसे हिन्दीको द्वितीय स्थान प्राप्त है।

5) चीन:

चीनमें हिन्दी की स्थिति अच्छी रही है। रेडियों बीजिंगसे हिन्दीमें प्रसारण होता है। पेइचिंग विश्वविद्यालयमें हिन्दी विभाग है। ल्युकोनानने 'मैला आँचल' का चीनी अनुवाद किया। प्रो. रुइलिनचीनके पहले हिन्दी विद्यार्थी है। प्रो. जिनडिग हाँनने प्रेमचंद के 'निर्मला' और 'तुलसीदास' के रामचरितमानस का पद्यानुवाद चीनीमें किया है।

6) रुस:

सोवियत रुस भारतका सच्चा मित्र रहा है। डॉ. बारान्निकोवने 'रामचरितमानस' का रुसी भाषामें अनुवाद किया। इन्ही के प्रयाससे लेनिन ग्राद विश्वविद्यालयमें हिन्दी विभागकी स्थापना हुई। इनके पुत्र पियोत्रवारान्निको वने हिन्दी पुस्तकोंका रुसी व रुसीपुस्तको का हिन्दी में अनुवाद किया है। 'राष्ट्रभाषा हिन्दी की समस्याएँ' 'हिन्दी के पर्यायवाची शब्द' 'हिन्दी समाचारपत्रों की भाषा' आदि पुस्तके लिखि।

7) अमरिका:

अमरिकाके चारों दिशाओंमें हिन्दी अध्ययन होता रहैहा। लगभग 30 विश्वविद्यालयोंमें हिन्दीका अध्ययन होता है। अमरिकामें जन्मेसे म्यूअलके लाँगने 1875 में 'ए ग्रामर ऑफ हिन्दी लैंग्वेज' नामक पुस्तक तैयारकी। हेनरी होर्निग्स बाल्डने 'स्पोकन हिन्दुस्थानी' की रचना की। प्रो. गंपर्सने 'हिन्दी रीडर' माइकेल शोपिरोने 'हिन्दी साहित्यका इतिहास' तैयार किया। अमरिकासे पत्र-पत्रिकाएँ भी प्रकाशित होती है। आकाशवाणीसे हिन्दी कार्यक्रम प्रकाशित होते है।

8) कनाडा:

प्रवासी भारतीयों द्वारा कनाडामें हिंदी भाषाका प्रचार-प्रसार हुआ है। ब्रिटिश कोलंबिया विश्वविद्यालयके श्री के. ब्रायट हिन्दीके सुप्रसिद्ध विद्वान है। हॉवर्ड विश्वविद्यालयके रॉबर्ट हियुशटड, गल्फ विश्वविद्यालयके श्रीविदेव द्विवेदी, कार्नकाडिया विश्वविद्यालयके श्री कैलगरी हिन्दी प्रचारका कार्य कर रहे है। कनाडासे 'भारती', 'हिन्दी संवाद' निकलती है।

9) चेकोस्लोवाकिया:

प्राग चेकोस्लोवाकिया की राजधानी है। यहाँके विश्वविद्यालय और संस्थानमें हिन्दी का पठन-पाठन और प्रचार-प्रसार का कार्य होता है। यहाँ के हिन्दी ज्ञाता तथा पाठक स्वयं पुस्तके तैयार करते है। हिन्दीके प्रचारकों में प्रेर्तीलद, डॉ. पोरीज्का हिन्दी व्याकरण के लिए उल्लेखनिय है। डॉ. ओदोलन स्मेकल हिन्दी साहित्यके अधिकारिक विद्वान रहे, जिन्हे विश्व हिन्दी पुरस्कारसे सम्मानित किया गया है।

10)जापान:

जापान के विश्वविद्यालयोंमें हिन्दी को महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त है। प्रो. क्युबा दो ईका हिन्दी कार्य सराहनीय है। 'ओसाका युनिवर्सिटी ऑफ फॉरनस्टडीज के साथ अन्य कई विश्वविद्यालयोंमें हिन्दी का शिक्षण कार्य होता है। हिन्दी पत्रोंमें ज्वालामुखी प्रसिद्ध पत्रिका है। प्रो. दोईको हिन्दी सेवा के लिए विश्व हिन्दी पुरस्कारसे सम्मानित भी किया है।

इसी प्रकार हिन्दी की सेवा प्रचार-प्रसार प्रयोग साहित्य-लेखन आदि में अन्य देशों के हिन्दी विद्वान भी संलग्न है। जिसमें अर्जेन्टीना, आस्ट्रेलिया, ऑस्ट्रिया, बल्गारिया, हॉलैन्ड, डेनमार्क, फिनलैण्ड, हंगेरी, इटली, कोरिया, दक्षिणअफ्रिका, मैक्सिको, नेदरलैण्ड, न्यूजीलैण्ड, नार्वे, पोलैंड, रोमानिया, श्रीलंका, स्वीडन, यु.के., युगोस्लाविया आदि देशोंके 95 से अधिक विश्व विद्यालयोंमें हिन्दी शिक्षण अनवरत प्रयासरत है।

निष्कर्ष रुपमें कहा जा सकता है कि हिन्दीने अपनी शब्द शक्तिके बलपर ही विश्वमें उच्चस्थान प्राप्त किया है। हिन्दीने विश्वकी अनेक भाषाओं और बोलियों के शब्दोंको सहजरुप में आत्मसात किया है। इसलिए भी यह विश्व समुदायमें सहज स्वीकृत हो रही है। एशियाई देशोंमें सम्पर्क भाषाके साथ-साथ धार्मिक सांस्कृतिक समारोहों में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। यह हमारे लिए गौरवका विषय है।

संदर्भ सूची:

1) हिन्दी:राष्ट्रभाषा से विश्वभाषा की ओर, डॉ. सुरेश माहेश्वरी

2) मॉरिशसमें हिंदी साहित्यका उद्भव और विकास: डॉ. श्यामधर तिवारी

3) वैश्विकताके संदर्भ में हिन्दी - डॉ. शैलजा पाटील

4) विदेशोंमें हिन्दी साहित्य -डॉ. के. गोयन का

5) हिन्दी का विश्व संदर्भ - डॉ. करुणाशंकर उपाध्याय

वैश्वीकरणके परिदृश्यमें हिंदी भाषा: एक अध्ययन

प्रा. डॉ. सादिक अली हबीबसाब शेख

हिन्दी विभागाध्यक्ष, कर्मयोगी तुळशीराम पवार महाविद्यालय, हडोळती, ता. अहमदपूर जि.लातूर

भूमिका:-

मानव जीवनमें भाषा एक अभिन्न अंग रहा है। इस धरती के निर्माण कालसे ही भाषाका गहरा संबंध मानव समाज€से रहा है। भाषासे ही समग्र विश्वभर में मानव समाज अपने एक दूसरों के विचारोंको समझकर सम्पर्क बढा रहा है। जिसके परिणाम से वह विश्वसे जूड गया है। यह विश्वसे जुडनेका महत्वपूर्ण कार्य हमारी हिंदी भाषा कर रही है। यह हमारे लिए गर्वकी बात है। वर्तमान से वैश्विकरनके दौरमें हिंदी का महत्व बढता जा रहा है। आज प्रत्येक क्षेत्रमें हिंदीने अपनी पहचान जमाली है जिसके कारण हमारे देश की पहचान विश्वभरमें अनोखी बनती जा रही है।

वैश्वीकरणके परिप्रेक्षमें हिंदी भाषाका अध्ययन एवं एक अनुशीलन करनेपर यह तपाकसे समझमें आ रहा है कि, हिंदी विश्वकी सभी भाषाओंमें मिठी प्रिय एवं सबसे अधिक बोली जानेवाली भाषा बनती जा रही है। यह भी भविष्यवाणीकी जा रही है कि, वैश्वीकरणके इस दौरमें विश्वकी दस भाषाएँ ही जीवित रहेगी, जिनमें हिंदीभी एक होगी। वैश्वीकरण एवं बाजारवाद के संदर्भ मे हिंदीका महत्व इसलिए बढ रहा है कि, भविष्यमें भारत व्यावसायिक व्यापारिक एवं वैज्ञानिक दृष्टिसे एक विकसित देश होगा। आज विदेशोंसे व्यापार करनेके लिए आवश्यकता नुसार हिंदी भाषा अपनानी पड रही है। उपभोक्ता वस्तुओंकी खरेदी, विक्री और उनके प्रचार प्रसारके लिए अपनाये जाने वाले साधनोंमें स्थानिय भाषा हिंदी का उपयोग हो रहा है। भारत देश में अधिकतर इस कार्य के लिए हिंदी का उपयोग हो रहा है। जैसे-बहुराष्ट्रीय कंपनियाँ अपना मॉल बेचने तथा खरीदने के लए हिंदी भाषाको तेजीसे अपना रहा है।

संयुक्त राष्ट्र संघमें हिंदी भाषा:

भारत संयुक्त राष्ट्र संघमें एक विशेष महत्वपूर्ण देश रहा है। हिंदी भाषाको संयुक्तराष्ट्रसंघकी अधिकारिक भाषा बनाए जानेकी मुहिमकी शुरुआत भारतके नागपूर में 10 जनवरी 1975 को आयोजित प्रथम विश्व हिंदी सम्मेलनमें हुयी थी। तभी से 10 जनवरी को विश्व हिंदी दिवस बडे धूमधामसे मनाया जाता है। 1977 में विदेश मंत्रीके रुपमें और 2003 में प्रधानमंत्री के रुपमें श्री अटल बिहारी बाजपेयीने संयुक्त राष्ट्रसंघमें हिंदी में भाषण दिया था। यह हमारे लिए गौरवकी बात है। विदेशमंत्री श्रीमती सुषमा स्वराजने भी 2018 में संयुक्तरष्ट्रसंघमें हिंदी को प्रिय भाषा बनानेमें उसे उच्चस्थान देनेमें अहम भूमिका निभाई थी।

हिंदीभाषा पाठ की स्थापना:

वैश्वीक स्तरपर हिंदी भाषाको प्रतिष्ठित करनेके लिए भारतीय संस्कृति तथा संबंध परिषद (आई सी सी आर) महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही है। इस तरह विश्वके अनेक विश्वविदयालयों में हिंदी भाषा पाठकी स्थापना हुई है। प्रस्तुत विश्वविद्यालयोंमें भारतसे ही हिंदी शिक्षक के रुपमें नियुक्त किये जाते है। जिसमें हिंदी का अध्ययन, अध्यापन, प्रचार, प्रसार एवं शोधकार्य आदि कार्य तेजगतिसे बढते हुए दिखायी दे रहे है।

इस तरह हिंदी भाषाके प्रचार एवं प्रसार हेतु विदेश मंत्रालय में हिंदी एवं संस्कृत प्रभागका गठन किया गया है। यह विश्वभर के देशोंमें हिंदी के प्रचार-प्रसारके लिए अपने विदेशमे स्थीत दूतवासों के माध्यम से हिंदी प्रचार-प्रसार संस्थाओं से अनुदान देता है। तथा विश्वस्तरपर क्षेत्रीय स्तरपर हिंदी सम्मेलनों का आयोजन किया जाता है।

वैश्वीक स्तरपर हिंदीका स्थान:

वैश्वीक स्तरपर हिंदी विश्वके अनेक देशोंमें बोली एवं पढी जाती है। जैसे अमेरिका, ब्रिटन, जर्मनी, कॅनडा, रुस, फ्रांस बेल्जियम, स्वीडन, जेकोस्लोवाकिाया तथा अन्य देशोंमें हिंदी का अध्ययन, अध्यापन हो रहा है। सबसे

अधिक केवल अमेरिकाके ही 133 विश्वविदयालयों में हिंदीका अध्ययन, अध्यापनका कार्य चल रहै है। याने विदेशोंको भारत देशके साथ व्यापार करने के लिए हिंदी भाषा बहुत बडा माध्यम रहा है। इस तरह वैश्वीकरणके दौरमें भाषाकी भूमिका अहम रही है। इस दृष्टिसे वर्तमान दौरमें हिंदी भाषा की दशा और दिशा का अध्ययन बहुत जरुरी है। ''भाषा शब्द संस्कृत को भाषा धातुसे निर्मित है। इसका शाब्दिक अर्थ है। व्यक्त या स्पष्टवणी अर्थात बोलनाया कहना।''[१]

इस तरह आज हिंदी भाषा बारह से अधिक देशोंमें बहुसंख्य समाजकी मुख्य भाषा बन गयी है। जैसे अमेरिका, जर्मनी, इंग्लैंड, द.अफ्रिका, मॉरिशस, यमन, युगांडा, नेपाल, न्यजिलँड, सिंगापूर इन दस देशोंमें हिंदी भाषा भारतीयों की दो करोड जनसंख्या है। गुआनाफिजी, सूरीनाम ट्रिनीडाड तथा टोबोगो और अरब इन छह देशों मे हिंदी के अल्पसंख्यंक भाषाके रुप में संवैधानिक दर्जा मिल चुका है। इतनाही नही आज सात समंदर पार तक हिंदी का परछम लहरा रहा है, यह गौरव की बात है।

उद्योग,व्यापार,विज्ञान और साहित्यके क्षेत्रमें हिंदी का प्रयोग:

वैश्वीकरण को बाजारवाद निजीकरण, भूमंडलिकरन, उदारीकरन और ग्लोबलाइजेशन कहा जाता है। इस वैश्वीकरनकी प्रक्रियाने विश्वको एक सुत्र में बांधदिया है। परिणाम स्वरुप उद्योग, व्यापार, विज्ञान, साहित्य, सूचनातकनीकी का विकास तेजगतिसे हआ है-इस बातको लेकर माधव सोनटक्के लिखते है- ''संपूर्ण विश्वमें स्थित मानवजातिका अपने क्षेत्र, जातिधर्म, संस्कृति तथा राष्ट्र के सीमित दायरेसे निकलकर विश्वमानव के रुपमें विस्तार इस रुपमें वैश्वीकरण एक राजनैतीक चेतना ही वैश्वीकरणको विश्ववाद भी कहा जा सकता है।''[२]

इसतरह वैश्वीकरणके दौरमें वर्तमानमें विदेशी कंपनयों, उद्योग, व्यापार, विज्ञान, साहित्य, संस्कृति आदि अनेक क्षेत्रोंमें हिंदी भाषा का प्रयोग बढता जा रहा है। इन कई क्षेत्रोंका अध्ययन निम्न रुपमें कर सकते है।

विज्ञापन क्षेत्रोंमें हिंदी भाषाका प्रयोग:

आज विश्वस्तरपर बडे पैमानेसे हिंदी भाषाने विज्ञापन के क्षेत्रमें अपना महत्वपूर्ण स्थान प्राप्त किया है। आज मॉल या वस्तुओं की खपतके लिए उपभोक्ताओं को हिंदी विज्ञापनोंके माध्यमसे ही आकर्षित किया जाता है। आज उपभोक्ता संस्कृतिका सृजन विज्ञापनके माध्यमसे ही हो रहा है। कुल विज्ञापनोंका लगभग 80 प्रतिशत माध्यम हिंदी भाषा ही है। वैश्वीकता में वर्तमान में बडेबडे अनेक कंपनियाँ अपना प्रचार-प्रसार हिंदी भाषामें कर रही है। जो कंपनियाँ जोमेटो, डोमीनोज, कोका-कोला जैसे उत्पादोंको बेचने हेतू विज्ञापनों एवं अभिनेताओं, प्रिय क्रिकेट खिलाडियों या अभिनेत्रियों का सहारा हिंदी बोलते हुए ले रहे है। इसतरह जर्मन विद्वान लोठार लुत्से कहते है कि, ''हिंदी सीखे बिना भारतीयों के दिलोंमें नही पहुँचा जा सकता।''[३] इस तरह चुनौती भरे युगमें वैश्वीकरणमें विज्ञापनोंके माध्यमसे कंपनियों के द्वारा अपने अपने उत्पाद बेचनेकी, प्रतियोगिताएँ दिखायी देती है। वर्तमान में टी.वी.चैनलों एवं मनोरंजन की दुनियामें हिंदी सर्वाधिक प्रयोग में लायी जाने वाली प्रिय भाषा बनगई है।

इंटरनेट और हिंदी भाषा:

इंटरनेटकी सहायता से आज हम अपने विचारोंकी अभिव्यक्तिको सरलतासे विकसित कर रहे है। परिणाम स्वरुप हिंदी भाषा आम जन तक अपनी पकड एवं पहुंच बना रही है। इंटरनेटकी सहायतासे हम आज पर्यटन, व्यापार, चिकित्सा, शिक्षा, साहित्य, खेल सभी की जानकारी पलभरमें जान सकते है। वैसेही इंटरनेटपर हिंदी साहित्यको लेकर रचनाकार, रचनाकोश आदि जो जबचाहे पड सकते है। जिससे हिंदी संसार विकसित हो रहा है। इसतरह इंटरनेटके अंतर्जाल के कारण बाजारमें हिंदी में अनेक साफ्टवेअर आजानेसे इंटरनेटपर विषयोंसे संबंधित जानकारी हिंदी प्राप्त कर सकते है।

साहित्य तथा हिंदी भाषा:

साहित्य समाजका दर्पण होता है। हिंदी भाषाने विश्वस्तरपर हिंदी साहित्यको समृद्ध किया है। उसकी अलग पहचान बनायी है। हिंदी के प्रचार, प्रसारके लिए कई पारंपारिक और स्वैच्छिक संस्थाओंने अपना योगदान दिया है। जैसे आर्यसमाज, सनातन धर्म, रामायण मंडली आदि इस तरह वैश्वीकरणके युगमें भी हिंदी कविता एवं साहित्यकी कोई भी विधाहो उसकी मानवियता एवं उसके प्रयोजनको नही छोड दिया है। इसलिए हिंदी आज जनमानसके दिलोंकी भाषा बन गई है। आज के कविता एवं साहित्यका मूल्यांकन करते हुए राजेश जोशी लिखते है,''वर्तमान वैश्वीकरण, पूंजीवादके सामने हमारे राजनिती जितनी निहत्थि और निरुपाय है, कविता उतनी असहाय नही है।'[४] इस तरह हिंदी साहित्यकी कोई विधाहो उसने अभी तक मानवी मूल्य तथा लोकमंगल को सहारा दिया है।

मिडिया तथा हिंदी भाषा:

पत्र, पत्रिकाएँ, फिल्म, व्यापार, खेल, उद्योग, समाचार, फोटोग्राफी, अनुवाद, कार्य, हॉलिवूड, बॉलिवूड आदि क्षेत्रमें मीडिया के द्वारा हिंदी भाषाने अंग्रेजीसे बढकर प्रगती प्राप्त की है। आज हिंदी पत्रकारिता अपने चर्मोत्कर्ष पर है। जैसे प्रिंटमीडिया, इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, विज्ञान एवं विज्ञापनके क्षेत्रमें अपना जनसंपर्क अन्य भाषाओंसे कई अधिक मात्रामें बढा दिया है यह गौरव की बात है। भारत देशमें पत्रकारिता का आरंभ प्रकाशित हिंदी पत्र उदन्त मार्तंडसे 30 मई 1826 में हुआ। जबसे अनेक पत्र, पत्रिकाएं, समाचार पत्र हिंदी में छपे है। जैसे, दै.भास्कर, पंजाब केसरी, दै.जागरण, अमर उजाला आदि हिंदी भाषा में छपते है।

इसतरह टेलिविजन तथा रेडिओ यह इलेक्ट्रॉनिक मीडिया से संबंधित है। आज हिंदी में अनेक न्युज चॅनल प्रसारीत हो रहे है। जैसे, आज तक, स्टार न्युज, एन.डी.टी.व्ही., सहारा टी.व्ही., झीन्युज आदि। इस प्रकार मीडियाने हिंदी भाषाको विश्वके साथ बाँधकर उसकी उन्नति की है। इसलिए मीडियाका महत्वपूर्ण योगदान दिखायी देता है।

अनुवाद और हिंदी भाषा:

अनुवादके माध्यमसे ही व्यक्ति विश्वकी कई भाषाओं और साहित्यको समझ सकता है। आज हिंदी भाषा तथा साहित्यका अनुवाद होने के कारण वह विश्वस्तर तक पहुंच चुकी है। जैसे, प्रेमचंद का गोदान, विश्वके सभी भाषाओं में अनुवादित है। हिंदी कवी तथा लेखकों में कबीर, सुर, तुलसी, बिहारी आदिकी कविताएँ विश्वकी कई भाषाओं में अनुवादित हुई है। श्रीमत भागवद्गीता दुनियाके सतरा भाषामें उपलब्ध है। इस तरह हिंदी भाषा साहित्यकारने अनुवाद के क्षेत्रमें बाजी लगाने से अनुवाद विश्वके कोने तक पहुंच चुका है जिसमें हिंदी भाषा समृद्ध हुई।

फिल्म तथा हिंदी भाषा:

फिल्म तथा सिनेमा ने हिंदीकी लोकप्रियता और व्यवहारिकता दोनों में विश्वस्तर तक वृद्धी की है। फिल्मके माध्यम से हिंदी भाषा को वैश्वीक स्तरतक सम्मामिला। जैसे, अमेरिका, यूरोप, खाडी देशोंमें अपने दर्शकोंको ध्यानमें रखकर फिल्म बन रहे है। आज हिंदी सिनेमाने अपना स्थान जगत के क्षेत्रमें पूर्णपा लिया है। जिसे सिनेमाने ऑक्सरतक पहुंच पाई है। जैसे, हिंदी के कहीं मशहूर फिल्में जैसे देवदास, लगान, शोले, खिलाडी, रोबोट आदि ने हिंदी को विश्वमें सम्मान दिया।

संचार माध्यम और हिंदी भाषा:

संचार माध्यमोंका क्षेत्र व्यापक होने के कारण वे तुरंत जनमाणसपर अनुगामी और दुर्गामी असर करते है। आज हिंदी भाषा संचार माध्यमकी भाषा बनकर जनमानस के दिलों दिमाग तक व्यापक लोकप्रियता प्राप्त की है। जैसे मोबाईल, कंप्युटर, फेसबुक, ट्वीटर, ब्लॉग, व्हाटसअप आदि के द्वारा हिंदीके प्रयोगने दुनियाको मुठ्ठीमें कर लिया है। इस बात पर डॉ. माधव सोनटक्के लिखते है, ''संपूर्ण विश्वमें स्थित मानव जातीका अपने क्षेत्र, जाति, धर्म, संस्कृति तथा राष्ट्रके सीमित दायरेसे निकलकर विश्व मानवके रुपमें विस्तार किया है। इस रुपमें वैश्वीकरण एक

राजनीतिक चेतना है। वैश्वीकरण को विश्ववाद भी कहा जा सकता है।''[5] इस तरह वैश्वीकरणके परिप्रेक्षमें हिंदी भाषा का प्रयोग एवं अध्ययन तथा अनुशीलन महत्वपूर्ण दृष्टिसे समृद्धमय हो रहा है।

निष्कर्ष:

इस तरह उपर्युक्त स्पष्टीकरणसे स्पष्ट किया जा सकता है कि, विश्वस्तरपर हिंदी भाषाने आज इंटरनेट, विज्ञापन, उद्योग, व्यापार, तकनिकी, फिल्म, संचारमाध्यम, मीडिया समाचार, पत्र, पत्रिकाएं, साहित्य अनुवाद तथा खेल जगतके सभी क्षेत्रोंमें एक साथ अपना महत्वपूर्ण स्थान एवं रुतबा पालिया है। यह गौरव की बात है। अमेरिका, इंग्लंड एवं युरोप सभी देशोंको अब लगने लगा है कि, बाजार एवं सभी क्षेत्रोंमें हिंदी के बिना जीया नही जा सकता।

इस तरह अब हिंदी को वह दिन अब दूर नही जब हर जगह हिंदी भाषाका बोलबाला नजर आएगा। निश्चयही हिंदी भविष्य उज्वल है। भारतकी सदीयों पुरानी उक्ति वसुवैध कुटुम्बकम एक बार फिरसे चरितार्थ होती जा रही है याने अब राजभाषा, राष्ट्रभाषा नही बल्कि विश्वभाषा के रुप में सकारात्मक लोकप्रिय दिलकी भाषा के रुपमें हिंदी स्थान पा रही है। यह हमारे लिए गौरव की बात है।

संदर्भ संकेत:

1) भाषा विज्ञान एवं हिंदी - डॉ. नरेश मेहता, पृष्ठ-8.

2) हिंदीके अद्यतन अनुप्रयोग - डॉ. माधव सोनटक्के, पृष्ठ-8.

3) सुधीर पचौरी - भूमंडलिकरन, बाजार और हिंदी, पृष्ठ-57.

4) सुमित शर्मा: वैश्वीकरण और मीडिया, पृष्ठ-101.

5)हिंदीके अद्यतन अनुप्रयोग - डॉ. माधव सोनटक्के, पृष्ठ-8.

वैश्विक परिदृश्य में हिन्दी भाषा, साहित्य एवं संस्कृति

शिंदे बालिका संपतराव

शोधकर्ती,

पाश्चात्य विद्वान अरस्तू का कथन है कि– ''पुरुषों की अपेक्षा महिलाओं के दाँत कम होते हैं। यह एक प्रकार का व्यंग्य है। इसी व्यंग्य के सापेक्ष बरटेंड रस्सल (Bertanad Russel) का उत्तर इस प्रकार है– यदि अरस्तू जी अपनी पत्नी श्रीमती अरस्तू का मुँह खोलकर दाँत गिनते तो वह इस प्रकार की गलती न करते।''[1]उपरोक्त उदाहरण से यह सिद्ध होता है कि वैश्विक स्तर पर हमारी मातृभाषा हिन्दी किसी भी प्रकार से कमजोर नहीं है।

सन् 1918 ई. में मद्रास में (अब परिवर्तित नाम चेन्नई हिन्दी प्रचार सभा की स्थापना का उद्देश्य दक्षिण भारत के लोगों को हिन्दी भाषा का पठन–पाठन सिखाना था। हिन्दी भाषा विज्ञान के अध्ययन का तात्पर्य हिन्दी के क्षेत्रों का शोध करना है। विदेशी विद्वान डॉ. जी.ए. ग्रियर्सन ने भारत वर्ष में बोली जाने वाली अनेक भाषाओं का वर्गीकरण किया था। डॉ. धीरेन्द्र वर्मा ने भी अनेक बोली भाषाओं का उल्लेख किया है। यथा– ब्रजभाषा, अवधी, मगही, राजस्थानी, खड़ीबोली, भोजपुरी, मालवी, छत्तीसगढ़ी, असमिया, पंजाबी, उड़िया, हरियाणवी, कन्नड़, तेलुगु, मराठी, तमिल, बांग्ला, बुन्देली, वडार, बंजारी, पारधी, खत्री, खान्देशी, घिसाड़ी, गोंडी, पद्मशाली, कैकाड़ी तथा अन्य प्रादेशिक हिन्दी बोली भाषा आदि। डॉ. जी.ए. ग्रियर्सन ने भारतवर्ष में व्याप्त अनेक परिवारों की बोली भाषा का वर्गीकरण करके परिवारों एवं हमारे मध्य एकता स्थापित करने का महत्वपूर्ण कार्य किया है। वर्तमान समय में कुछ कतिपय स्वार्थी व्यक्ति क्षेत्रीयतावाद का बढ़ावा देकर हमारी विरासत संस्कृति, साहित्यिक एकता एवं हिन्दी भाषा को कमजोर करने का कुप्रयत्न करते हैं। इस कुत्सित प्रयास को कमजोर करने का कुप्रयत्न करते हैं। इस कुत्सित प्रयास को पृथक करके आज हिन्दी भाषा की विशालता और विराटता को समझने की चेतना जन मानस में जाग्रत करने की अनिवार्य आवश्यकता है। वर्तमान समय में हिन्दी भाषा को केवल प्रान्तीय स्तर पर ही नहीं बल्कि वैश्विक स्तर पर व्यापक धरातल प्राप्त हो रहा है। मानवीय जनचेतना को जाग्रत करने से ही हमारी हिन्दी भाषा का विकास हो सकता है। क्योंकि सांस्कृतिक उत्कर्ष को बढ़ावा देना भाषा का धर्म होता है। जब व्यक्ति के मन में उर्बर भावनाएँ निर्मित होती हैं तब ही उनकी अभिव्यक्ति के माध्यम से साहित्य का विकास होता है। यह अटल सिद्धान्त है कि प्रत्येक रचना मूलतः किसी एक भाषा की उपज होती है परन्तु रचना को संकुचित करना भाषा पर कुठाराघात होता है। यदि हिन्दी भाषा का विकास होगा तो हमारी अन्य प्रान्तीय भाषाएँ स्वयमेव ही उच्च शिखर पर स्थापित हो जायेंगी।

हिन्दी भाषा को समझने के लिए हमें भाषा विज्ञान एवं व्याकरण का अध्ययन करना प्रथम शर्त है। सर्वप्रथम हमें यह मानना होगा कि भाषा का सम्बन्ध मानव सभ्यता से है। बुद्धि ज्ञान के कारण मानव अन्य प्राणियों से पृथक एवं श्रेष्ठ माना जाता है। विचारों एवं भावों की अभिव्यक्ति भाषा के माध्यम से होती है। इससे यह सिद्ध होता है अभिव्यक्ति के सम्प्रेषण में भाषा की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। अतः माना जा सकता है कि भाषा का अस्तित्व अति प्राचीन है तथा भाषा–विज्ञान का अस्तित्व आधुनिक है। प्राचीन काल में व्याकरण एवं निरुक्त के माध्यम से भाषिक संरचना, पद, वाक्य, गद्य–पद्य आदि का विश्लेषण सर्वत्र व्याप्त हुआ है परन्तु भाषा विश्लेषण का इतिहास, तुलना तथा अभिकलनात्मक संकल्पना आदि नवीन काल के हैं। यही कारण है कि साहित्यिक विद्वानों का ध्यान वैश्विक परिप्रेक्ष्य में भाषा के प्राचीनतम स्वरूप की ओर आकृष्ट हुआ है।

हिन्दी भाषा का विकास इलेक्ट्रॉनिक मीडिया के आगमन से दिन–दूना–रात–चौगुना हो रहा है। कम्प्यूटर युग ने इसके विकास में मानों चार चाँद लगा दिये हैं। वर्तमान समय में घटित घटना तत्काल वैश्विक पटल पर विस्तृत हो जाती है। कहने का तात्पर्य यह है कि कम्प्यूटर ने हिन्दी भाषा एवं साहित्य के विकास के नये द्वार खोल दिये हैं। कम्प्यूटर ने भाषिकीय प्रकार्यों को भी प्रभावित किया है। इस संदर्भ डॉ. लक्ष्मीकांत पाण्डेय जी का मत इस प्रकार है–

''भाषा विज्ञान की पारम्परिक अवधारणाएँ परिवर्तित हो गयी हैं। चाम्स्की, सस्यूर तथा ये स्पर्सन ने नये सिद्धान्तों की प्रस्थापना द्वारा आधुनिक भाषा विज्ञान को जन्म दिया तो पाणिनि और भर्तृहरि के स्तन प्रक्रियात्मक एवं वाक्यार्थ विश्लेषण की ओर भी आधुनिक भाषा वैज्ञानिकों का ध्यान गया। विश्वविद्यालय अनुदान आयोग ने समस्त बिन्दुओं को ध्यान में रखकर भाषा–विज्ञान के अध्ययन को उच्चीकृत और अद्यतन करने के लिए एक प्रतिदर्श पाठ्यक्रम समस्त भारतवर्ष के विश्वविद्यालयों के लिये प्रस्तुत किया है, जिसमें भाषिकी का प्रकार्यात्मक अध्ययन समाहित है।''[2]स्वाभाविक है कि इसमें परम्परित पुस्तकों की संगता पर अवश्य प्रभाव प्रभावित होगा।

भाषा का अर्थ इस प्रकार है–

1. मुख से निकलने वाली व्यक्त ध्वनियों अथवा सार्थक शब्दों और वाक्यों का वह समूह जिसके द्वारा मन के विचार दूसरों पर प्रकट किये जाते हैं। बोली अथवा जबान।
2. किसी देश के निवासियों द्वारा प्रचलित बातचीत करने का ढंग। बोली।
3. किसी विशेष जन समुदाय में प्रचलित बातचीत करने का ढंग।
4. आधुनिक हिन्दी।
5. एक रागिनी।
6. संगीत में ताल का एक भेद।
7. वह अव्यक्ति ध्वनि जिसमें पशु–पक्षी आदि अपने मन के भाव प्रकट करते हैं।
8. वाक्य।
9. वाणी, सरस्वती।
10. अभियोग पत्र आदि।''[3]

भाषा शब्द संस्कृत भाषा की भाष् धातु से उत्पन्न हुआ है। भाषा मनुष्य के भावों अथवा विचारों को प्रकट करने का साधन मानी जाती है। मनुष्य ध्वनि–प्रतीकों के माध्यम से ही अपने भावों अथवा विचारों का आदान–प्रदान करता है। इस आदान–प्रदान की प्रतिक्रिया को परिभाषित करना अत्यन्त जटिल कार्य है।

भाषा की परिभाषा को महर्षि पतंजलि ने इस प्रकार व्यक्त किया है। यथा– ''व्यक्ता वाचि वर्णा येषां त इमे व्यक्त वाचः।''[4] अर्थात् जो वाणी वर्णों में व्यक्ति होती है उसे भाषा नाम से सम्बोधित किया जाता है। प्राचीन काल में जब मनुष्य अपनी भावनाओं एवं विचारों को किसी न किसी प्रकार आँख दबाकर, खाँसकर तथा हाथ हिलाकर आदि संकेतों के माध्यम से व्यक्त करता अथवा आदान–प्रदान करता था। उस समय उपरोक्त संकेतों का प्रचलन अधिक मात्रा में नहीं था। अतः हम कह सकते हैं कि समाज में जिस साधन का प्रचार–प्रसार व्यापक स्तर पर होता है उसे भाषा कहा जाता है। भाषा की परिभाषा को डॉ. भोलानाथ तिवारी जी ने इस प्रकार व्यक्त किया है।

''भाषा उच्चारण–अवयवों से उच्चारित मूलतः प्रायः यादृच्छिक ध्वनि प्रतीकों को वह व्यवस्था है, जिसके द्वारा किसी समाज के लोग आपस में विचारों का आदान–प्रदान करते हैं।''[5]

''ध्वन्यात्मक शब्दों द्वारा विचारों को प्रकट करना ही भाषा है।''[6]

भाषा एक विस्तृत संकल्पना है, जिसमें पाँच साधनों का प्रयोग किया जाता है– दृष्टि(आँख), स्पर्श(त्वचा), गंध(नाक), ध्वनि(वाग्यंत्र) तथा श्रवण (कान) आदि। इस आधार पर कहा जा सकता है कि–

1. भाषा अभिव्यक्त मूलक होती है।
2. भाषा में ध्वनियाँ एवं उच्चारण प्रयुक्त होते हैं।
3. भाषा एक व्यवस्था है।
4. भाषा प्रतीकात्मक होती है।
5. भाषा में प्रयुक्त प्रतीक यादृच्छिक होते हैं।
6. भाषा किसी विशेष या सीमित भाषिक समाज की होती है।
7. भाषा विचार–विनिमय का साधन होती है।

हिन्दी भाषा के अनेक रूप हैं– यथा– भाषा बोली, विभाषा, आदर्श भाषा, अर्थात् मानक भाषा, राष्ट्रभाषा, राजभाषा, साहित्यिक भाषा, कृत्रिम भाषा, सम्पर्क भाषा, संचार भाषा तथा माध्यम भाषा आदि।

हिन्दी भाषा परिवार इस प्रकार हैं– विश्व भाषा परिवार, भारोपीय परिवार आदि। हिन्दी रूप संरचना इस प्रकार है– संज्ञा, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, शब्द, उपसर्ग, प्रत्यय तथा समास आदि। हिन्दी का भाषिक स्वरूप इस प्रकार है– स्वनिम विज्ञान, लिपि, भारतीय लिपियाँ तथा कम्प्यूटर भाषा परिवार आदि। भाषा विज्ञान के अन्तर्गत भाषा विज्ञान का स्वरूप विकास भाषा विज्ञान का इतिहास, स्वन विज्ञान, अर्थ विज्ञान, रूपिम विज्ञान तथा वाक्य विज्ञान आदि का समावेश है।

वर्तमान समय में हिन्दी विश्व के लगभग 73 देशों में अपना स्थान बना चुकी है। भारतवर्ष के अतिरिक्त विश्व के अनेक देशों में लगभग 110 विश्वविद्यालयों में हिन्दी का विस्तृत रूप विद्यमान है। विश्व के किसी भी देश में जहाँ भारतीय मूल के निवासी हैं वहाँ किसी–न–किसी रूप में हिन्दी राजभाषा, सहभाषा, संस्कार की भाषा अथवा शास्त्रीय (प्राचीन) भाषा की हैसियत से विद्यमान है। कहने का तात्पर्य यह है कि आज विश्व के कोने–कोने में हिन्दी भाषा अपनी उपस्थिति दर्ज करा चुकी है।

''विश्व के विभिन्न देशों में हिन्दी भाषा का प्रतिशत इस प्रकार है– अजेन्टाइना 3%, बहरीन 5%, बांग्लादेश 16%, भूटान 25%, ब्राजील 13%, बर्मा 3%, कोलम्बिया 15%, कोस्टारिका 0.4%, इक्वाडोर 25%, अलसल्वाडोर 10%, इंडोनेशिया 20%, कुवैत 13%, मलेशिया 9%, मॉरीशस 69%, मैक्सिको 29%, मोजाम्बिक 10%, नेपाल 90%, निकारागुआ 4%, ओमान 2%, पाकिस्तान 87.5%, पनामा 14%, पराग्वे 5%, पेरु 45%, कतर 7% सऊदी अरब 10%, शेशेल्स 2%, सिंगापुर 6%, श्रीलंका 19%, सूरीनाम 37%, थाईलैण्ड 8%, संयुक्त अरब अमीरात 50%, बेनेजुएला 2%, दक्षिणी यमन 11%, न्यू मैक्सिको 15%, उटाह 20% तथा जाम्बिया 1% आदि।

उपरोक्त देशों के अतिरिक्त भी विश्व में हिन्दी भाषा का व्यापक जाल फैला हुआ है। विश्व के निम्नलिखित देशों के विश्वविद्यालयों, विभिन्न शैक्षणिक संस्थानों, शोध केन्द्रों तथा विभिन्न संस्थानों में हिन्दी का अध्ययन, पठन–पाठन तथा अध्यापन होता है विश्व के वे देश इस प्रकार हैं–

''रूस, संयुक्त राज्य अमेरिका, ब्रिटेन, तुर्की, स्पेन, तंजानियाँ, स्वीडन, रोमानिया, पोलैण्ड, फिलीपींस, नार्वे, केन्या, लाइबेरिया, मैक्सिको, जर्मनी, मैक्सिको, आस्ट्रेलिया, आस्ट्रिया, बेल्जियम, डेनमार्क, चेकोस्लोवाकिया, फ्रांस, चीन, कनाडा, बुल्गेरिया, फिनलैण्ड, हालैण्ड, हंगरी, इटली तथा जापान आदि।''[7]इसके अतिरिक्त भी विश्व में हिन्दी भाषा अध्ययन के अनेक केन्द्र स्थापित हैं। भाषा शोध अध्ययन 2005 के माध्यम से यह ज्ञात हो चुका है कि विश्व में हिन्दी भाषा का स्थान अति उत्कृष्ट है। हमारे देश में 14 सितम्बर, 1949 ई. को हिन्दी भाषा को राष्ट्रभाषा का दर्जा दिया गया है। अतः 14 सितम्बर विश्व हिन्दी दिवस के नाम से हिन्दी का सम्मान बढ़ा रही है।

निष्कर्ष रूप में हम कह सकते हैं कि हमारी राष्ट्रीय भाषा हिन्दी वैश्विक स्तर पर साहित्य एवं संस्कृति की गरिमा को अक्षुण्ण रखने में अपनी अग्रणी भूमिका निभा रही है। इतना ही नहीं हिन्दी भाषा वर्तमान समय में वैश्वीकरण की प्रक्रिया में औद्योगिक एवं व्यापार जगत से भी होते हुए मानव जीवन के अन्य स्रोतों में भी अपना विस्तृत स्वरूप फेलाने में विश्व की किसी भी भाषा से कमजोर नहीं है। हम सभी का संयुक्त प्रयास हिन्दी भाषा को सुदृढ़ करने का होना चाहिए।

संदर्भ

1. हिन्दी का मैदान विशाल है– डॉ. आर. सुरेन्द्रन, पृ. 89, जवाहर पुस्तकालय, मथुरा
2. भाषा विज्ञान एवं हिन्दी भाषा– डॉ. लक्ष्मीकांत पाण्डेय, पृ. भूमिका, ज्ञानोदय प्रकाशन, कानपुर
3. नालंदा विशाल शब्द सागर– सं. श्रीनवल जी, पृ. 1021, आदीश बुक डिपो, दिल्ली
4. आधुनिक भाषा विज्ञान– डॉ. हणमंतराव पाटील, पृ. 13, प्रेम प्रकाशन मंदिर, दिल्ली
5. भाषा–विज्ञान प्रवेश एवं हिंदी भाषा– डॉ. भोलानाथ तिवारी, पृ. 16, किताबघर प्रकाशन, दिल्ली
6. वही, पृ. 318–321
7. वही, पृ. 322

वैश्विक परिदृश्य में भारतीय साहित्य

(सूर्यबाला के ' मानुष-गंध ' कहानी के संदर्भ में)

प्रा. सोमनाथ तातोबा कोळी

सहा. प्राध्यापक, हिंदी विभाग, छत्रपति शिवाजी कॉलेज, सातारा।

प्रस्तावना :-

इक्कीसवी सदी में भूमंडलीकरण इस शब्द ने पूरे विश्व में हलचल मचा दी हैं। यह शब्द मूल वाणिज्य या अर्थशास्त्रीय शाखा से संबंधित हैं। किंतु आज यह साहित्य का अंग भी बन गया हैं। लोग कहते है पूरा विश्व एक ग्राम बन गया है, किंतु जो आत्मीयता अपनापन संवेदना पहले पायी जाती थी। वह इस युग में नष्ट होती जा रही है। यह एक व्यावहारिक दृष्टिकोन वाला शब्द है। विश्व अपने सीमा में प्रादेशिकता की मर्यादाओं को तोड़कर एक हो गया है, किंतु मनुष्य एक दूसरे से दूर हटता गया। भूमंडलीकरण या वैश्वीकरण यह शब्द आर्थिक दृष्टि से महत्वपूर्ण हैं। वैश्वीकरण का प्रभाव सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक और साहित्यिक सभी क्षेत्रों पर दिखाई देता है।

बीज शब्द :-

जनमानस, वैश्वीकरण, मानवीय, संवेदना, बुद्धिजीवि, मूल्य, ग्राहक, अर्थकेन्द्रित, उन्नति, पूँजी, अनुसंधान, अस्तित्व, व्यावहारिक, लाभ और आस्था आदी शब्द ।

लेखिका सूर्यबाला की 'मानुष - गंध' कहानी में इस बात का परिचय मिलता है। प्रस्तुत कहानी का नायक डॉ वैभव शुक्ला है, जो अपनी डॉक्टरी की पढ़ाई अमेरिका में पूरी करता है उसके मन में अपने देश में जाकर अपनी शिक्षा का लाभ भारतवासीयों को देने की इच्छा है । डॉ येमेकर इस संदर्भ में कहते है ; "वैश्वीकरण में आर्थिक तत्व महत्वपूर्ण है। या पैसा कमाने वाली प्रक्रिया ही वैश्वीकरण है। ऐसा अगर कहें तो गलत नहीं होगा। इस प्रकिया ने भारतीय जनमानस को झकझोर दिया है। वैश्वीकरण ने भारतीयों की आर्थिक प्रगति जितनी की है उतनी अमानवीयता भी प्रगती हुयी है।"[1]इस प्रकार स्पष्ट होता है कि वैश्वीकरण का मूल काम लाभ कमाना ही है। जिसके कारण समाज के प्रति मानवीय संवेदना टूटने का कारण भी यह तत्व है।

भारत में आने के बाद डॉ शुक्ला को उनके योग्यता के अनुसार किसी भी अस्पताल में नौकरी नहीं मिलती। हमारे देश में बुध्दिजीवि लोगों की कोई कदर नहीं की जाती। इसके पीछे भारतीय लोगो की मानसिकता काम करती है। एक तो पुराने विचारधाराओं के लोग है तो दूसरी ओर नए रूप को स्वीकारने की इच्छा नहीं है। डॉ.वैभव को भारत में उसके योग्यता और काबिलियत के अनुसार नौकरी नहीं मिलती। उसके पढाई की प्रशंसा तो की जाती है लेकिन वही लोग उसे नौकरी देने में असमर्थ है। सूर्यबाला इस संदर्भ में कहती है, "एक बात पुछू ? यह इतने परिश्रम और निष्ठा से अर्जित ज्ञान, विज्ञान और अनुसंधान की पूँजी इस ठंडे, भद्दे टूट पूँजिए बाजार में क्यों लाए , मान्यवर मेरी मानिए, आपके लिए उचित स्थान वाशिंगटन, मिशिगन और बोस्टन ही हो सकते है।"[2]इससे स्पष्ट होता है कि हमारे देश मे ज्ञानी लोगो का कोई मूल्य नहीं होता। उसीका यह परिणाम है कि यहाँ शिक्षा प्राप्त कर लोग अच्छी आमदनी के लिए विदेश चले जाते है।

सात वर्षीय बालक निकुंज की मृत्यु किडनिया फेल हो जाने से होती है। इस बात का दुःख डॉ. वैभव को भी होता है। यहाँ की व्यवस्था के साथ वह भी जुड़ना चाहता है। यहाँ के लोग मानवीय सेवा के नाम पर स्वयं की जेबे भरने के लिए काम करते नजर आते है। मरीजों के साथ किस प्रकार व्यवहार करना चाहिए। यह बात भी भारतीय लोगो की मानसिकता से परे है। यहाँ भी सबसे पहले मनुष्य आर्थिक हित की बाते करता है। डॉ सदानंद भोसले इस संदर्भ मे कहते है, "बाजारीकरण की व्यवस्था में प्रत्येक वस्तु का मूल्य रूपयों में ही प्रस्तुत होता है और हर आदमी मात्र ग्राहक ही होता है। इतना ही नहीं बल्कि प्रत्येक व्यक्ति की पहचान रूपयो में ही की जाती है।"[3] इससे स्पष्ट

होता है कि आज सभी लोगों की मानसिकता अर्थकेंद्रित बनती जा रही है। यह बात भारत जैसे मूल्यो पर आस्था रखनेवाले देश के लिए घातक सिद्ध होती है।

डॉ. वैभव को भारत में काम करने का मौका नहीं मिला। वह अमेरिका में जिसके साथ काम करता था वे डॉ. ब्राइसन फिर एक बार बच्चों के किडनी पर काम करना चाहते थे। इस काम में वह वैभव का साथ लेना चाहते है, क्योंकि वैभव अपने काम के प्रति प्रामाणिक था। उसकी योग्यता के कारण डॉ ब्राइसन उसे कोलंबिया बुलाते है। वे वैभव के संदर्भ मे कहते है, "मुझे मात्र एक महत्वाकांक्षी परिश्रमी, शोधार्थी नहीं चाहिए एक रूखा अन्वेषक भी नहीं। एक दोस्त भी चाहिए, एक पिता भी, छोटा भाई, बडा बेटा सब कुछ एक साथ .....और सारे नामी - अनामी रिश्ते तुम हिंदुस्तानी बड़े आसानी से बड़ी गहराई से, ईजाद कर लिखा करते हो .....।"[4] इससे स्पष्ट होता है कि हमारे देश मे लोगों की किमत नहीं है। यह वैश्वीकरण का परिणाम है। हर व्यक्ति दूसरे व्यक्ति से हमें होनेवाले लाभ का ही विचार करता है।

डॉ. वैभव यहाँ नौकरी न मिलने के कारण और जिस उदात्त उद्देश को लेकर भारत में आया था। वैभव का यह उद्देश वह पूरा कर नहीं सकता। यहाँ की स्थिति से नाराज होकर वह डॉ. ब्राइसन के बुलाने पर कोलंबिया चला जाता है। इस प्रकार हमारे देश में सही लोगों को योग्य न्याय नहीं दिया जाता। यह बात स्पष्ट हो जाती है।

उपर्युक्त पद्धति से प्रस्तुत कहानी में सूर्यबाला ने डॉ. वैभव शुक्ला के माध्यम से बुद्धिजीवि लोगों पर भारत जैसे देश में सम्मान नहीं मिलता । तो वे लोग यहाँ की परिस्थितियाँ, व्यवस्था से परेशान होकर विदेश में चले जाते है। यह बात हमारे देश को विचार करने के लिए मजबूर कर देती है। हमारे लोगों के बल पर ही विदेशी देशों ने उन्नति के शिखर पार किए है। भारत देश को वैश्वीकरण की अवस्था मे स्वयं का अस्तित्व बनाए रखना है, तो हमारे देश के लोगों का हुनर देश के हित में काम आना चाहिए।

इस बात के लिए इन लोगों के प्रति राजनीतिक दृष्टि से विचार न करते हुए देश हित की दृष्टि से विचार करना चाहिए। उन लोगों को सही व्यवस्था प्रदान कर उन्हें काम करने का स्वातंत्र्य देना चाहिए, अन्यथा हमें यह कहने का अधिकार नहीं रहेगा कि हमारे देश के युवा दूसरे देश में जाकर काम करते हैं। चाहे वह साहित्य विश्व के किसी भी भाषा में प्रकाशित होनेवाला हो, वैश्वीकरण के माध्यम से एक दूसरे के देश में रहनेवाले सुधी पाठकों के लिए वैश्वीकरण के जरिए सोच विचार करने के लिए सुनहरा मौका जरूर मिल गया है। वैश्वीकरण के कारण लाभ - हानि से कई ज्यादा भाषा और साहित्य का संगम मानव विकास के लिए फायदेमंद सिद्ध हो सकता हैं।

संदर्भ सूची :-

1. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य, संपा.डॉ. सोनटक्के, डॉ. अंबादास देशमुख, पृष्ठ- 45
2. मानुष- गंध, सूर्यबाला, पृष्ठ -16
3. वैश्वीकरण के परिप्रेक्ष्य में भाषा और साहित्य, संपा.डॉ. सोनटक्के, डॉ अंबादास देशमुख, पृष्ठ - 53
4. मानुष-गंध, सूर्यबाला, पृष्ठ - 19

हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना के स्वर

प्रा. डॉ. भारत बा उपाध्य

हिंदी विभाग, वारणा महाविद्यालय, ऐतवडे खुर्द, ता. वालवाजि. सांगली. (महा.)

शोध सार:

राष्ट्रीय-काव्य मूलतः मानवतावादी काव्य ही है।राष्ट्रीय काव्य में समग्र राष्ट्र की चेतना प्रस्फुटित होती है। 19वीं शताब्दी के उत्तरार्ध में भारतीयों में राष्ट्रीय राजनीतिक चेतना का विकास बहुत तीव्र गति से हुआहैं| राष्ट्रीय-भावना राष्ट्र की प्रगति का मंत्र है। एक राष्ट्र में अनेक धर्म हो सकते हैं। भाषायें और बोलियाँ अनेक हो सकती हैं किन्तु मूल भावना और सांस्कृतिक विरासत एक ही होगी। राष्ट्रीय भावना से भरे होने का यह अर्थ कदापि नहीं है कि हम दूसरे राष्ट्रों के समाज को हेय दृष्टि से देखें | राष्ट्रीय भावना मानव जाति के विकास के लिए वरदान स्वरूप है।राष्ट्रीय काव्यधारा के प्रणेता के रूप में माखनलाल चतुर्वेदी कानामसर्वोपरीहैं।समाज का राष्ट्र से सीधा संबंध है। राष्ट्र की मूल कल्पना मनुष्य की उदात्त भावना से प्रेरित है। आधुनिक काव्य में राष्ट्रीय भावना का समावेश है। राष्ट्र एक समुच्चय है, कुलक है और राष्ट्रीयता एक विशिष्ट-भावना है। जिस जन समुदाय में एकता की एक सहज लहर हो, उसे राष्ट्र कहते हैं।

किसी भी संस्कारित समाज की विशिष्ट जीवन शैली होती है। 'वसुधैव कुटुम्बकम्' मंत्र से अंतर्राष्ट्रीयता का सूत्रपात किया |राष्ट्रीयता को श्री गिल ग्राइस्ट ने कहा है- 'राष्ट्रीयता एक ऐसी भावना है जो उन लोगों में उत्पन्न होती है जो एक व्यक्ति ही जाति, धर्म, भाषा, इतिहास, आचार-विचार एवं एक ही राजनीति आदर्श से संगठित हो।1

राष्ट्र और चेतना दोनो स्वतंत्र शब्द हैं जिसके संयोग से राष्ट्रीय भावना अथवा राष्ट्रीय चेतना का स्वर दिखाई देता हैं।राष्ट्रीयता सर्वथा आधुनिक संकल्पना नही हैं। इस का संबंध काफी प्राचीन है। यह हमारी संस्कृतिक धरोहर ह जिससे भारतीय जनमानस में राष्ट्रीय चेतना के स्वर उत्तेजित तथा सुदृढ करने में सहायत्ता करते है।हिंदीसाहित्य के इतिहास में अनेक स्वर दिखाई देते है जैसे – भक्ती, प्रेम, करूणा, साहस, विरता, स्त्रीवादी, दलित, कृषक, पूंजिवादी स्वर के साथ साथ राष्ट्रीय चेतना के स्वर अधूनिक काल के काव्य् मेंदिखाई देते है |हिंदी काव्य में राष्ट्रीय भावना काफि दिनो अविरल गति से काव्य परंपरा में भहती आई है। आदिकाल, भक्तिकाल, रीतिकाल और अधूनिक काल में राष्ट्रीय विचार धारा के गुंज कम - अधिक मात्रा में दिखाई देता है।

कुंजी शब्द: राष्ट्रीय भावना, चेतना, स्वर, सभ्यता, संस्कृति, बलिदान, रंगभेद, जातिगत, भेद,विचार ।

प्रस्तावना

हिन्दी का राष्ट्रीय काव्यधारा भारतीय स्वतन्त्रता संग्राम सेसंबंधित लिखा गया है | देश में व्याप्त उथल-पुथल को हिन्दी कवियों ने अपनी कविता का विषय बनाकरराष्टीयता दायित्व का निर्वहन किया।हिदी साहित्ये में भारतेन्दु युग का साहित्य अंग्रेजी शासन के विरूद्ध भारत की संगठित राष्ट्रभावना का प्रथम परिचय है।राष्ट्र निर्माण में निज भाषा के महत्व को दर्शाते हुए भारतेन्दु जी कहते है-

"निजभाषा उन्नति अहे, सब उन्नति को मूल,
बिन निज भाषा ज्ञान के, मिटत न हिय को सूल।
भारत में सब भिन्न अति, ताहीं सो उत्पात,
विविध देश मतहू विविध, भाषा विविध लखात।"**2**

आधुनिक काल से पूर्व चन्दबरदायी और भूषण के साहित्य में राष्ट्रीयता का स्वरूप प्राप्त होता है, किन्तु उसमें आधुनिककाल जैसी प्रचुरमात्रामेंप्रखरता नही है। हिन्दी साहित्य में राष्ट्रीय काव्यधारा को सशक्त बनाने में काफीकवियों का योगदान दिखाई देता है, जिसमें भारतेन्दु हरिश्चन्द्र, मैथलीशरण गुप्त, रामनरेश त्रिपाठी, सियारामशरण गुप्त, बालकृष्ण शर्मा नवीन, जयशंकर प्रसाद, सूर्यकान्त त्रिपाठी निराला, सुमित्रानन्दन पंत, रामकुमार वर्मा, माखनलाल चतुर्वेदी, सुभद्रा कुमारी चौहान इत्यादि के नाम प्रमुखतासे लिए जा शकते है | इसके आलावाभी अन्य कवियोंने राष्टगान के गीत गाये है| प्रसाद जी लिखते हैं -

अरूण यह मधुमय देश हमारा
जहाँ पहुँच अनजान क्षितिज को मिलता एक सहारा।
सरस तामरस गर्भ विभा पर नाच रही तरूशिखा मनोहर
छिटका जीवन हरियाली परमंगल कुंकुम सारा। 3

राष्ट्रीय चेतना की कवयित्रीसुभद्रा कुमारी चौहान हिंदी की प्रसिद्ध कवयित्री है। वह पारिवारिक संबंधों पर कलम चलाने वाली पहली रचनाकार ही है। इनकी झांसी की रानी कविता को ब्रिटिश सरकार ने जप्त कर लिया था। उनके दो कविता संग्रह प्रकाशित है। एक त्रिधारा और मुकल | त्रिधारा काव्य संग्रह में संकलित कविताएँ जुलियांवाला बाग में बसंत,वीरों का कैसा हो बसंत,झांसी की रानी लक्ष्मीबाई आदि |क्रांति धर्मिता सुभद्रा कुमारी चौहान का भी नाम राष्टीयधारा की कवयित्री के रुप में प्रमुखता से लिया गया है। एक रचना में उनकी क्रांति धर्मिता परिलक्षित होती है- कहा मुझे कविता लिखने को /मैंने लिखा जालियांवाला बाग। इस कविता की बानगी मात्र से ही सुभद्रा कुमारी चौहान की राष्ट्रीय चेतना का अंदाजा लगाया जा सकता है और यह समझा जा सकता है कि उन्होंने 'झांसी की रानी 'कविता क्यों? और कैसे लिखी है ।

प्रसिद्ध कवि और पत्रकार माखनलाल चतुर्वेदी एक स्वतंत्रता सेनानी थे।वह जयशंकर प्रसाद के पश्चात यह सांस्कृतिक चेतना के बड़े कवि माने जाते हैं। इन्होंने प्रभा, प्रताप, कर्मवीर पत्रिका का संपादन किया है। उनके संपादन काल में कर्मवीर पत्रिका राष्ट्रीय जागरण का अग्रदूत बन गई थी जि सके माध्यम से राष्टीय चेतना का स्वर अधिक मुखर हुआ है | हिन्दी के साथ- साथ उर्दू के कवियों ने भी राष्टीय चेतना को अभिव्यक्त किया है-

''सारे जहाँ से अच्छा हिन्दोस्ताँ हमारा
हम बुलबुले हैं इसकी यह गुलसितां हमारा
पर्वत वो सबसे ऊँचा हमसाया आसमाँ का
गोदी में खेलती हैं उसके हजारों नदियाँ
गुलशन है जिनके दम से रश्के जनां हमारा।।''4

छायावाद के स्तंभकार सूर्यकांत त्रिपाठी निराला ने भी मातृभूमि के प्रति अगाध प्रेम प्रकट किया है। निराला के गीत ' भारति जय विजय करें ' में भारतदेश का सुन्दर वर्णन मिलता है -

भारति जय विजय करें
कनक शस्य कमल करें।
लंका पतल शतदल गर्जितोर्भि सागर जल
धोता शुचि चरण-युगल स्तव कर बहु-अर्थ भरे।
तरू-तृण-वन-लता वसन अंचल में खचित सुमन | 5

मैथिली शरण गुप्तकी राष्ट्रीय चेतनासे युक्त कविता 'किसान' मे स्वाभिमानी स्वभावपर प्रकाश डाला है| वह खेती में रात-दिन मेहनत करता है तथा उसे हरा भरा बनाता है और अन्न उत्पन्न करके स्वयं के साथ देश के लोगों का पालन पोषण करता है। यहॉपर मैथिली शरण गुप्त नेएक मेहनती स्वाभिमानी किसान का चित्र उपस्थित किया हैं-

हे भारत मरने से पहले / यह तेरा किसान सैनिक,

तुझे दिए जाता है पहले / आत्मचरित्र ही चिर दैनिक''6

राष्ट्रीय चेतना के पक्षधर मैथिली शरण गुप्त ने भारत का गौरवमयी अतीत का वर्णन करते हुए भारत को देव लोक समान माना गयाहै।

देखो विश्व में हमारा कोई उपमान नहीं था

नर देव थे हम , और भारत देव लोक समान था। 7

बहरहाल! इन सभी कवियों से महाकवि रामधारी सिंह दिनकर का राष्ट्रीय चेतना का स्वर भिन्न है। उन्होंने आरंभ से ही ओज और तेज से परिपूर्ण कविताएं लिखी। बालकृष्ण शर्मा 'नवीन ' राष्टीय काव्य चेतना को अंगीकार करते नजर आते हैं। बचपन से ही दिनकर में राष्ट्रीयता की भावना कूट-कूट कर भरी पड़ी थी। पढ़ाई के दिनों में उन्होंने स्वयं अंग्रेजी स्कूल से अपना नाम कटवा लिया था। युवाआवस्था के दिनों में जब घर गर्दीश दिनों से गुजर रहा था तब उन्होंने सामंती/पूंजीपति व्यवस्था के विरोध में सरकारी स्कूल की नौकरी का इस्तीफा देकर सत्ता और देशप्रेम में देश के साथ खडे हो गये |इसीकारण हिंदी काव्य/साहित्य में राष्ट्रकवि का दर्जा सिर्फ दो ही कवियों को प्राप्त है। प्रथम मैथिलीशरण गुप्त तथा द्वितीय रामधारी सिंह दिनकर। दोनों कवियों के रचना और विशेषताए/पृवत्तियाँ में अंतर है। राष्ट्रवादी चेतना की जो काव्य परंपरा चली आ रही थी उसे और तीव्र एवं प्रखर बनाने का कार्य रामधारी सिंह दिनकर ने ही किया।

राष्ट्रवादी चेतना को पोषित करने वाली हुंकार, रेणुका, सामधेनी, कुरुक्षेत्र, रश्मिरथी, पशुराम की प्रतीक्षा आदि रचनाए उन्होने प्रकाशित की। जिसमें दिनकर ने आर्थिक ,सामाजिक और धार्मिक समस्याओं की अपेक्षा देश की स्वतंत्रता प्राप्ति के लिए क्रांति एवं विद्रोह का सिंहनाद करते हुए जन जागरण के भावना को ही सर्वाधिक महत्व प्रदान किया है। कवि दिनकर भिखारिणी सुकुमारी मिथिला को याद करके करूणा के आँसू बहाकर वर्णन करता है।

''पैरों पर ही है पड़ी हुई

मिथिला भिखारिणी सुकुमारी

तू पूछ कहाँ इसने खोई

अपनी अनंत निधियाँ सारी।।'' 8

वस्तुतः राष्ट्रीय संचेतना को झकझोरने वाला काव्यजन मानस को आन्दोलित कर नैतिक मूल्यों को स्थापित करने का साहस भरताहै। राष्ट्रीय भावना की सृजनात्मक पक्ष मानवता वादीरहा है।

निष्कर्ष -

20 वीं शताब्दी के आरम्भ में जब स्वाधीनता संग्राम में तीव्रता आ गई थी, उसी के परिणाम स्वरूप हिन्दी कविता में राष्ट्र प्रेम, देशभक्ति आदि विषयों की प्रधानता हो गई। हिन्दी कवि नवजागरण से प्रभावित हुए। इसी से प्रभावित होकर कवियों ने राष्ट्रीयता के गीत गाए। किसी भी देश का साहित्य वहाँ की राजनैतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक आदि परिस्थितियों के परिणामस्वरूप बनता व बदलता है।'' साहित्य का मानव जीवन से चिरंतन सम्बन्ध है। साहित्य का स्रष्टा मनुष्य है और मनुष्य के लिए ही साहित्य की सृष्टि है।हिन्दी कविता में राष्ट्रीयता की भावना प्रमुख रही है। राष्ट्रीय सांस्कृतिक पुनरोत्थान में कवि मैथिलीशरण गुप्त की 'भारत - भारती' पुस्तक नवजागरण की अग्रदूत है। इसमें देश के अतीत गौरवगान से लेकर देशप्रेम की भावना का वर्णन मिलता है। मैथिलीशरण गुप्त पर गांधीवाद का जबरदस्त प्रभाव पडा था। यह राष्ट्रीय भावना के ओजस्वी कवि हैं-

"तोड़ लेना वनमाली उस मुझे पथ पर देना तुम फेंक ।

मातृभूमि पर शीश चढ़ाने जिस पर जावें वीर अनेक।।"9

राष्ट्रीय कवि माखनलाल चतुर्वेदी एक तरफ स्वाधीनता हेतु क्रांतिकारी धारा से जुड़े थे तो दूसरी तरफ उनकी रचनाओं में क्रांतिकारी विचारधारा का वर्णनमिलता है ।

संक्षेपमें गोबिन्द राम शर्मा के अनुसार- "जातियां राष्ट्र के व्यक्तियों के एक साथ मिलकर रहने और सामूहिक रूप से अपने देश को उन्नत बनाने की इच्छा ही राष्ट्रीय भावना कहलाती" अत :हिंदी काव्य में राष्ट्रीय चेतना के स्वरके अंतर्गत विविध विषेशताएं दिखाई देते हैं भारत महिमा वर्णन, अतीत का गौरवगान, राष्ट्रप्रेम, अग्रेजोके प्रति विद्रोह के स्वर हिंदी काव्य में दिखाई देते हैं|

संदर्भ सूची-

1.हिन्दी कविता में राष्ट्रीय भावना, विद्यानाथ गुप्त,

2. http://www.anubhuti-hindi.org

3. जयशंकर प्रसाद , चंद्रगुप्त , दूसरा अंक

4.इकबाल ,वतन केगीत ,विनोद पुस्तक मंदर ,आगरा

5. निराला , गीतिका

6.कविता का आधुनिक परिप्रेक्ष्य, मत्स्येन्द्र शुक्ल,

7. मैथिलीशरण गुप्त , भारत-भारती

8.रामधारी सिंह दिनकर रेणुका

9.मधुमती-सितम्बर 2006,

वैश्विक परिदृश्यातून आदिवासी संस्कृतीचे दर्शन

अजय श्रीराम मुरमुरे

संशोधक विद्यार्थी, (स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, नांदेड)

महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि.लातूर

प्रस्तावना :

आदिवासी संस्कृती ही भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य भाग आहे. या संस्कृतीकडे समृद्ध असा सांस्कृतिक वारसा लाभलेला आहे. आदिवासी समाज हा भारतभर अनेक ठिकाणी विखुरलेला आहे. ज्या भौगोलिक प्रदेशात जी आदिवासी जमात राहते, त्या ठिकाणची गुणवैशिष्ट्ये त्यांच्यामध्ये आपणास पहावयास मिळतात. त्यांची जीवन जगण्याची पद्धत, त्यांचे राहणीमान, भाषाशैली, अन्न, रूढी-परंपरा नितीनियम या गोष्टींमध्ये थोडीफार विविधता आढळते. आदर्श जीवन जगण्याची पद्धती म्हणजे संस्कृती होय. प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये आदिवासी साहित्यातील संस्कृतीचा आढावा घेताना त्यांच्या पारंपरिक पोशाख, घरांची रचना, विवाह पध्दती, जातपंचायत, दारूची प्रथा, देवदेवता, अंत्यसंस्कार यांची माहिती घेण्यात आलेली आहे.

पारंपरिक पोशाख :

आदिवासी जमातीतील स्त्री, पुरुषांच्या पोशाखाच्या बाबतीत आजही या लोकांची खिल्ली उडविली जाते.झाडाची पाने अंगाला गुंडाळणारा माणूस म्हणजे आदिवासी. अशी त्याची ओळख देत असताना, आजची परिस्थिती व त्यांच्यात होत असलेला बदल हा आपल्याला लक्षात घ्यायला भाग पाडते.आज परिस्थिती बदललेली आहे, हे आपणास दिसून येते. आदिवासी जमातीच्या आंध जमातीतील पुरुषाचा पोशाख हा धोतर, कुडता व पागोटे असा पेहराव असतो. लाल रंगाच्या पागोट्याच्या जागी आता टोपी आणि पांढरी पागोटी वापरतात. स्त्रिया हया नऊवारी लुगडी नेसतात आणि अंगात चोळी घालतात. पुरुषाच्या हातात अंगठी, कडा व कानात बाळी असते, तर स्त्रिया बांगड्या, जोडवी, गळयात मंगळसूत्र, एकदाणी, गोट, कोपरखळया इत्यादी दागिने परिधान करतात. प्रत्येक जमातीचा पोशाख हा वेगळा असून त्यातील बदलही वेगळे आहेत. आता आधुनिक पोशाखातला आदिवासी पाहिल्यानंतर हा आदिवासी आहे ?असे ओळखणे कठीण झाले आहे. काही पुढारलेल्या जमातींमध्ये असे आधुनिक पोशाख पाहायला मिळतात. चांगला पोशाख परिधान करणे, दाग-दागिने घालून प्रस्थापित समाजासारखे मिरवण्याची हौस मात्र आदिवासींमध्ये दिसत नाही. अंगावर गोंदवून घेण्याची प्रथा ही आदिवासींमध्ये सर्रास आढळते.आजही काही ठिकाणी मात्र काही जमातीमधील लोकं दारिद्र्यामुळे अर्धनग्न पाहायला मिळतात.

घरांची रचना :

समाजातील प्रत्येक घटकांना अन्न, वस्त्र आणि निवारा या मुख्य मानवाच्या गरजा आहेत. याशिवाय तो जगू शकणार नाही. त्याला राहण्यासाठी घराची आवश्यकता भासते. पूर्वीचे आदिमानव आदिवासी, गुहेमध्ये राहत होते, नंतर त्याला घराची गरज वाटू लागली आता तो घरात राहत आहे. आदिवासी जमातीची बांधलेली घरे ही कुडाणाची, कच्चा विंटाची, चिखलमातीने लिंपलेली, गवताचे किंवा कौलाचे छप्पर असलेली घरे बांधलेली दिसता. पूर्वी माणसांच्या घराला लागून जनावरांचा गोठा असायचा आजही ग्रामीण भागात हे आपणास पहावयास मिळते. काही ठिकाणी ती वेगवेगळी दिसतात. त्यांची घरे छोटीशी असतात दोन दरवाजे असतात परंतु खिडक्या

नसतात.आदिवासी प्रत्येक जमातीतील लोकांची घरे त्यांची रचना ही वेगवेगळी आहेत. आदिवासी लोंकाच्या घरामध्ये तवा, वाटी, सूप, तांब्या, परात, लोटा, बादली थाळी, गंज, कंगी, उखळ इत्यादी गृहोपयोगी वस्तू दिसतात. आज यामध्ये काही प्रमाणात बदल झालेला दिसून येतो. पत्राच्या, सलापाच्या घरामध्ये राहतांना हया जमातींची लोकं दिसतात. परंतु आजही जंगल, दरी, डोंगराळ, ग्रामीण भागात हा समाज झोपडीतच आपले वास्तविक जीवन जगत आहे.

विवाह पद्धती :

आदिवासी जमातीतील विवाहाची पद्धत ही इतर समाजापेक्षा थोडी वेगळी असते. प्रत्येक जमातीमध्ये लग्न ठरविण्यापासून ते लग्नाचे सर्व कार्यपार पाडेपर्यंतच्या सर्व विंधीना फार महत्व दिले जाते. पूर्वी लग्नाचा सोहळा सोयी-सुविधा अभावी आठ-दहा दिवस चालत असायचा. परंतु अलिकडच्या काळामध्ये सोयीयुक्त दळण वळणाच्या सोयी झाल्यामुळे व महागाई वाढल्यामुळे हा लग्न विधीचा सोहळा तीन दिवसांचाच राहिला आहे. विवाहाच्या पद्धतीमध्ये वडिलधा-यांनी ठरवून केलेला विवाह, तरुण-तरुणीने एकमेकांना पसंद करून पळून जाऊन केलेला प्रेमविवाह, मुलाला मुलगी पसंत पडली म्हणून, सक्तीने मुलीला पळवून नेऊन केलेला विवाह आणि विधवा विवाह म्हणजे पती मृत्यू पावलेल्या स्त्रीशी केला जाणारा विवाह असे चार प्रकार आहेत. अशा प्रकारची आदिवासी जमातीमध्ये लग्नपद्धती आढळते. आदिवासी जमातीतील साम्यभेद लक्षात घेता काही गोष्टी महत्त्वाच्या मानल्या जातात. मावस भावंडांशी विवाह हा निषिद्ध मानला जातो.बहुपत्नीत्वास मान्यता असून ज्यांच्याकडे पैसा आहे, तोच एकापेक्षा जास्त लग्न करू शकतो. पूर्वी बालविवाह होतहोते आता मात्र मुलगा-मुलगी वयात आल्यावरच लग्न केली जातात.

जातपंचायतीचा निर्णय :

आदिवासी जमातीमध्ये आप-आपसात जास्त प्रमाणात भांडण तंटे होत नाहीत. भारतीय समाजाच्या तुलनेत आदिवासी कोर्टकचे-या करण्यास भीत असतात. कोर्टाची पायरी चढणे ही गोष्ट त्यांच्या मनाला भेडसावत असते. त्यामुळेच हा समाज कोर्टाच्या पायरीपासून दूर राहणे स्वीकारतो.आप-आपसात जर भांडण तंटे झाली असता ती गावातच मिटविली जातात. त्यासाठी जातपंचायतीमधील मुख्य माणसाला प्रत्येक जमातीत वेगवेगळया नावाने संबोधतात. अध्यक्ष, मुखिया, महाजन्या, नाईक, म्हतेरा, मोहतरिया इत्यादी नावाने ओळखले जाते. जातपंचायतीच्या मुख्य माणसाचा निर्णय हा सर्वांना मान्य करावा लागतो.एखादया वेळेस गावातील आदिवासी जमातीतील काही कारणाने होणारी भांडणे जशी दारू पिऊन शिविगाळ करणे, शेतजमिनीच्या वादातून भांडणकरणे, मुक्या जनावरांचे नुकसान करणे, विनाकारण मारहाण करणे, घटस्फोट घेणे, विवाहामध्ये तडजोड करणे अशा काही विविध घटनांवर जातपंचायत न्यायनिवाडा करीत असते. आंध जमातीत पूर्वी पंचायतपद्धत प्रचलित होती. त्यामध्ये परंपरागत प्रमुख पद हे जमातीतील ज्येष्ठ व्यक्तीकडे असायचे. त्यास 'मोहतरिया' म्हणत. स्वातंत्र्योत्तर काळात आंध जमातीतून राजकीय नेतृत्व उदयास आल्याचे दिसून येते. यामुळे जमातीतील तरुण पिढी राजकारणात सक्रीय होत आहे.यामध्ये काही प्रमाणात स्त्रियांचाही सहभाग आहे. जमातीत शिक्षणाच्या वाढत्या महत्त्वामुळे त्यांच्यात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बदल होताना दिसत आहेत.

दारुची प्रथा :

आदिवासी समाज आणि दारू हे एक त्यांचे दृढ समीकरण मानले जाते.दारू ही त्यांच्या जीवनाचा एक अविभाज्य घटक आहे. आदिवासी समाजातील बहुतांश लोकांना त्यांच्या प्रत्येक कार्यक्रमाला दारू ही लागतेच. दारू हे व्यसन म्हणून नाही तर त्यांची गरज म्हणून ती घेतात. आदिवासी जमातीच्या प्रत्येक कार्यक्रमाला दारू ही असतेच. आदिवासींच्या दारू संदर्भात डॉ. ठाकरे राजेंद्र आपले मत व्यक्त करतांना म्हणतात की ''अपत्य जन्म, लग्न सोहळा, पीक काढण्याचा प्रसंग, नातेवाईक भेटण्याचा प्रसंग अशा विविध प्रसंगी समूहाने जेव्हा-जेव्हा एकत्र येते तेव्हा तेव्हा 'सामूहिक मद्यपान' मोठया आनंदात केले जाते. जन्मापासून ते मृत्यूच्या शेवटच्या घटनेपर्यंत दारूचे महत्त्व आदिवासी संस्कृतीमध्ये महत्त्वाचे आहे. आदिवासींच्या देवालाही दारू प्रिय असते, अपत्य जन्मताच त्याच्या मुखात दारू सोडली जाते. प्रसूती होणाऱ्या स्त्रीला सुद्धा प्रसूतिच्या वेदना कमी होण्यासाठी दारुचा वापर केला जातो. दारूला आदिवासी संस्कृतीत खूप महत्व असले तरी मद्यपानामुळे आदिवासीचे खूप नूकसान होताना दिसते. अनेक भांडणाचे कारण दारूच आहे. आदिवासींमध्ये मद्यपानाच्या माध्यमातून समूह मनाचा एकोपा पूर्वी दिसत होता. आता दारू व्यसन झाले आहे.१'' महुआच्या फुलापासून बनवलेली दारू ही औषधी समजली जाते.

देवदेवतांच्या उपासनापध्दती :

आदिवासी समाज हा निसर्गाच्या सान्निध्यात राहत आलेला असून आजही तो जंगल द-यात, डोंगराळ भागात आपले जीवन जगत आहे. या समाज, घटकाला जगण्यासाठी अनेक गोष्टी हया निसर्गातूनच मिळतात. त्यामुळे हा समाज निसर्गावर मनापासून प्रेम करीत आला आहे. त्यातील कित्येक घटकांना त्यांनी तर देवत्वच, बहाल केलेले दिसून येते. यामध्ये नदी,चंद्र, सूर्य प्रामुख्याने दिसून येतात. नदी ही दैवत्त्व प्रामुख्याने दिसून येते. द-याखो-यात राहणा-या, व अज्ञानात भरकटलेल्या आदिवासींच्या देवधर्माबद्दलच्या कल्पना हया त्यांच्या स्वतंत्र अशा दिसून येतात. यामध्ये आसरा, सर्पदेव, वेताळदेव, डोंगरदेव, धानदेव, वाघदेव इ. आदिवासींचे देव आहेत. त्यांचा समाज आजही पूजा अर्चना करताना पहावयास मिळतो. काही देवीचे उपासकहीते आहेत. आदिवासी समाज हा शिक्षित नसल्यामुळे तो अनेक अंधश्रद्धा पाळतांना दिसतो. त्याच बरोबर तो तितकाच धार्मिक सुद्धा आहे, निसर्गावरच देवाप्रमाणे प्रेम करतात, अग्नीची पूजाही करतात. भुतेखेते, चेटकिणी, डाकिणी यांच्यावरही त्यांचा विश्वास आहे. अलीकडच्या काळात हिंदू धर्माच्या प्रभावामुळे हिंदूच्या देवतांची ते पूजा करायला लागले असून गणपती, महादेव, लक्ष्मी माता, दुर्गा माता हया हिंदू संस्कृतीच्या देवतांची पूजा करायला लागले आहेत.

अंत्यसंस्कार पध्दती :

जगात अनेक जुन्या चालीरीती आणि परंपरा आजही मानल्या जातात. तसेच त्यांचे पालन देखील केले जाते. जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत आदिवासी जमातीच्या अनेक रूढी-परंपरा आहेत, मृत्यूनंतर अंत्यसंस्काराच्या वेळी सुध्दा प्रत्येक जमातीच्या प्रथा वेगळया आहेत. आंध जमातीच्या लोकांमध्ये मृत व्यक्तीला दफन केले जाते. मृत्यूनंतर मृत व्यक्तीचे डोके त्यांच्या जवळच्या नातलगाच्या मांडीवर ठेवले जाते. ती व्यक्ती मृताच्या तोंडात साखरेचे पाणी घालते व तुळशीपात्र ठेवते. यानंतर मृताला अंघोळ घालून त्याच्या तोंडात शक्य असल्यास सोन्याचा छोटा तुकडा किंवा पानविडा ठेवून त्याला तिरडीवर ठेवतात. तिरडीला ज्वारी-तुरीचे फुलोरे आणि दोन नाणी बांधतात. मृताचा चेहरा रुई व बेलाच्या पानांनी झाकून मृताला झोपलेल्या अवस्थेत पुरले जाते. नंतर प्रमुख नातलग मृताला मूठमाती

देतात. स्त्रियांना या ठिकाणी प्रवेश निषिद्ध असतो, परंतु वृद्ध स्त्रिया अंत्ययात्रेत सामील होऊ शकतात. काही ठिकाणी सर्वच स्त्रिया अंत्यविधीच्या शेवटापर्यंत असतात.

सारांश :

संस्कृती एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे हस्तांतरीत होत असतांना तिच्यामध्ये प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष बदल घडत असतो. कोणतीच संस्कृती ही स्थिर राहत नाही, तिच्यामध्ये बदल होऊनतिच्यावर चांगले वाईट परिणाम होत असतात. एकतर तिचे संवर्धन होऊन वाढीस लागते अथवा पूर्णत: ती बदलून जाते. प्रत्येक राज्याची, देशाची जशी संस्कृती असते तशीच आदिवासी जमातीच्या समाजाचीही एक वेगळी संस्कृती असते.आदिवासी समाजाची एक वेगळी संस्कृती असून तिला सर्वांत जुनी अथवा सर्वांची जननी म्हटले तरीही चालेल. ज्या संस्कृतीमध्ये उच्चनिचता नसून सर्वसमावेशकता आहे.ज्या संस्कृतीची पाळेमुळे खोलवर रोवलेली आहेत. त्यामुळे ती संस्कृती फक्त वेगळी न राहता ती एक जबाबदार संस्कृती ठरते.आदिवासी संस्कृती ही आदर्श संस्कृती आहे, असे कित्येक अभ्यासकांचे मत आहे.

संदर्भ:

१) देवरे रमेश, लोकसाहित्य दर्शन डॉ.कर्मवीर प्रकाशन, पुणे, प्रआ. २००९. प्र. २२७.

२) कर्वे इरावती, आमची संस्कृती, देशमुख आणि कंपनी (पब्लिशर्स) प्रा.लि. पुणे पुनर्मुद्रण २०१०

३) तत्रैव

४) विनायक तुमराम, आदिवासी साहित्य. दिशा आणि दर्शन, स्वरूप प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती २०१२.

५) माधव मोरे, आदिवासी बोलू लागला, सुगावा प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृती,

६) लोहकर संजय, धार्मिक अस्मितेचा उदय, यशोदीप क्रियशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०११.

जागतिकीकरण व शेतकरी

डॉ. मुक्ता बिरादार

मराठी विभाग प्रमुख, श्रीदत्त महाविद्यालय हदगांव ता.हदगांव

साहित्य हा समाजमनाचा आरसा असतो. साहित्यातून समाजाचे प्रतिबिंब चित्रित होते. पण आजच्या जागतिकीकरणाच्या युगात साहित्यातून समाज चित्रित होण्याऐवजी समाजाचेच साहित्यावर परिणाम दिसून येत आहेत. जागतिकीकरण ही संकल्पना अर्थशास्त्रीशी संलग्नित आहे. आर्थिक व्यापारी व्यवहारांना आंतरराष्ट्रीय रुप देणारी आहे. पण या खाजगीकरण, उदारीकरण आणि जागतिकीकरणाचा परिणाम साहित्यावर, समाजावर सर्व क्षेत्रात दिसून येत आहे. भारत हा ग्रामीण भागांनी नटलेला देश आहे. परंतु जागतिकीकरणाच्या या धामधुमीत शहर, खेडे भरडून निघत आहेत.

जागतिकीकरणाच्या झगममगत्या विळख्यात सापडलेला माणूस म्हणजे ग्रामीण माणूस, शेतकरी, अल्पभुधारक ऊस उत्पादक आहे. जागतिकीकरण असो वा खाजगीकरण शेतकरी व त्याच्या कुटुंबाची वाताहात ठरलेली आहे. एकीकडे जागतिकीकरणामुळे प्रचंड सुविधा निर्माण होत आहेत. जगाला सहजपणे जोडून ठेवणारे संसाधने निर्माण होत आहेत. तर यांत्रिकीकरणामुळे प्रचंड बेकारी वाढत आहे. यांत्रिकीकरणामुळे शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्याऐवजी बिघडतच चाललेली आहे. ग्रामीण माणूस त्याची संवेदनशीलता हरवत चाललेली आहे. जसं–तसं जग बदलत चालले तसंतसे मानवी संवेदना बोथट होते आहे. ग्रामीण शेतकरी त्यांची शेतीवर अवलंबून असणारी कुटुंब व्यवस्था बदलत्या काळानुसार हळूहळू नष्ठ होत चालली आहे. ग्रामीण माणसाचे शेतीशी घट्ट नाते आहे. त्या शेतीवर त्यांची कुटुंबव्यवस्था व त्यांचे सुख–दुःख अवलंबून आहे. पण जागतिकीकरणाच्या या विळख्यात हे सर्व कुठेतरी हरवत चालले आहे. बाजारीकरण,शहरीकरण,दळणवळणाची वाढती संसधाने, वाढते कारखाने कमी होत चाललेली शेती, बाजारभावातील तफावत कारखान्याचे राजकारण, शिक्षणाचे वाढते प्रश्न, भरमसाठ वाढत चाललेली अपेक्षा या चक्रव्युहातून मार्ग काढणारा ग्रामीण शेतकरी रा.रं.बोराडे यांनी रिक्त–अतिरिक्त या कादंबरीतून चित्रित केलेला आहे.

जागतिकीकरण हा शब्द तसा नवीन नाही जागतिकीकरण ही एक अशी प्रक्रिया आहे की, जगभरातील लोकं एका प्रवाहात येतात एकत्र काम करतात. अर्थात विशिष्ठ एका प्रवाहातल्या लोकांचाच फायदा होतो. एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरणाचा उदो उदो चालू असतांना शेतकऱ्यांची स्थिती भयावहच आहे. निसर्गाने साथ दिली शेतात धान्य भरपूर झालं तर हमीभाव मिळत नाही आणि निसर्गाने साथ नाही दिली तर पिकतच नाही.जागतिकीकरण म्हणजे विदेशी गुंतवणूक,यंत्राचा वापर, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर, आंतरराष्ट्रीय गुंतवणूक हया सर्व संकल्पना म्हणजे जागतिकीकरण पण या यांत्रिकीकरणात ग्रामीण भागात काय चालले हे पाहण्याचे कष्ट मात्र कोणी घेत नाही. आजही बऱ्याच ठिकाणी पिण्याच्या पाण्याची सुविधा नाही. अशा ठिकाणी जागतिकीकरणाच्या गप्पा मारणं कितपत योग्य ठरतं जागतिकीकरणाच्या सुधारीत संरचनेत जातीयता नष्ठ होण्याऐवजी त्याचे राजकारण झालेले दिसून येते. सरकारी शाळा बंद करुन इंग्रजी माध्यमाच्या शाळा सुरु करणं सर्वसाधारण शेतकऱ्यांना न परवडणारं शिक्षण देण्याचा अट्टहास म्हणजे जागतिकीकरण रा.रं.बोराडेनी ग्रामीण भागात जागतिकीकरणाचे फायदे होण्याच्या ऐवजी ग्रामीण अल्पभुधारक ऊस उत्पादक कसा भरडला जातो याचे चित्रण करतांना दिसून येतात. जागतिकीकरणाचे अनेक फायदे असतील पण तोटेही कमी नाहीत. छोटया छोटया गावामध्ये इंग्रजी शाळांचे पेव वाढले. विनाअनुदान डोनेशन घ्या संकल्पना रुजू झाल्या सुशिक्षित बेरोजगार वाढले. रोजगाराच्या शोधात स्थलांतर वाढले. शेतकऱ्यांच्या नैराश्येत व आत्महत्येत वाढझाली.

शेतक-यांची स्थिती भयावह झाली. शेतीमध्ये उत्पन्न वाढले तर भाव कोसळू लागले. आणि भाव वाढले तर उत्पन्न घटू लागले. शेतक-यांची मुलं डोनेशनअभावी बेरोजगार झाली. शेती विकण्यासाठी कुटुंब विभक्तीकरण झाले. वस्तुविनियम पध्दतीने शेतकरी काही प्रमाणात तरी सुखी होता पण जागतिकीकरणामुळे मानवी कारागिराची जागा यंत्राने घेउन चलन अस्तिवात आले. शेतकरी आणि व्यापारी यामध्ये राजकारण सुरु झाले. कारखानदार आणि संघटनेची मिलीभगत होऊ लागली शेतकरी उत्पन्न आणि सुविधेच्या अभावी कर्जबाजारी होऊन सावकारी पाशात अडकला अस्मानी आणि सुलतानी संकटाने ग्रासलेला शेतकरी कोलमडून पडून त्याची वाताहात झाली. बोटावर मोजण्या इतके शेतकरी सधन आहेत. त्यांच्याकडे सिंचन व इतर सोयी सुविधा आहेत. पण अल्पभूधारक शेतक-यांचे मात्र जागतिकीकरणामुळे कंबरडे मोडले. अल्पभूधारक उस उत्पादकांचे हाल तर भयंकरच ऊस पिकला तर त्याला भाव नाही भाव मिळाला तर उस वेळेत तोडला जात नाही. कारखान्यावर वेळेत नेने नाहीत. दोन्ही सुविधा मिळाल्यातर एखादी संघटना आणखी भाव वाढीसाठी आंदोलन करते. ऊस वेळेत कारखान्याला जाउ देत नाही असत संभ्रम निर्माण होतो की, आंदोलन शेतक-यांच्या हितासाठी होते की,कारखान्यादाराच्या हितासाठी ! स्वतःच्या राजकिय फायदयासाठी शेतक-यांच्या कष्टाला पायदळी तुडवले जाते. आंदोलनाच्या नावाखाली हजारो लिटर दुध रस्त्यावर फेकून देतात भाजीपाल्याच्या गाडया सडून जातात, भाजीपाला रस्त्यावर फेकतात. नूकसान मात्र शेतक-यांचेच होते. असंख्य प्रश्नानी व समस्यानी ग्रामीण माणूस शेतकरी घेरलेले दिसून येतात जागतिकीकरणाच्या दोन दशकात ग्रामीण शेतकरी हे समाजवास्तव स्वीकारुन अतिशय जिददीने चिवट वृत्तीने जगतो आहे पण एका विशिष्ट वळणावर हतबल होण्याची वेळ त्यांच्यावर येते. आणि तो आत्महत्येच्या दिशेने पावलं टाकतो अशाच एक हतबल ग्रामीण शेतक-यांचे चित्रण म्हणजे रिक्त–अतिरिक्त ही कांदबरी आहे.

रा.रं.बोराडे यांनी अनेक कथा कादंबरीचे लिखाण केले कविता सोडून संपूर्ण साहित्य प्रकार त्यांनी हाताळला समाजातील विशेषतः ग्रामीण भागातील शेतक-यांचे जीवन त्यांची कुटुंबव्यवस्था, नातेसंबध यांचे वास्तव चित्रण त्यांनी केले रिक्त–अतिरिक्त कादंबरीतून अल्पभुधारक, उस उत्पादक नाथाप्पाच्या रुपाने बोराडेनी समग्र ऊस उत्पादकावर प्रकाश टाकलेला दिसून येतो. नाथाप्पा कादंबरीचा नायक आहे. त्यांना दोन मुले आहेत एक मुलगा सुशिक्षित बी.ए.बी.एड. आहे. दुसरा मुलगा शेती करतो. ग्रामीण कष्टकरी कुटुंब जगाच्या राजकारणाची कल्पना नसणारा नाथाप्पा तीन एकर ऊस लागवड करुन अनेक कामं होण्याची आस लावून आहे. नातीच्या लग्नाचा हुंडा आणि पोराच्या डोनेशनाची काही सुविधा होईल या आशेने तीन एकर उस लावून हिशोब करत असतो. जागतिकीकरणाचा विचार करतांना असं जाणवतं की, जग जवळ आलय पण माणूस मात्र माणसापासून दूर जातांनाचे चित्रण निर्माण होत आहे.

सुधारणा झाल्या पण ग्रामीण शेतकरी मात्र त्यांच्या परंपरागत विवंचनेत अधिकच रुतत गेला त्यांची कौटुंबिक ओढ आणि आर्थिक नड चित्रित करतांना लेखक लिहितात,"व्हय एकरभर वाढविलाय आधीचा दोन एकर व्हता आता वट्ट तीन एकर झालाय. आमदा नातीचं लगीन करायचं न्हवं का. म्हणून जोर मारलाय कांडून–कुटून सात एकर रानं आमला त्यातनं उसाला तीन एकर गेलं म्हणल्यावर खरीपला–रब्बीला लई आखडता हात घ्यावा लागला पर करणार काय पांघरुन आखुड आसलं की, आसचं व्हायचं तोंड झाकायचं म्हटलं की, पाय उघडे पडतेत अन पाय झाकायचं म्हणलं की, तोंड उघडं पडतं." (रिक्त–अतिरिक्त पृ.क्र.11)

नाथाप्पा अल्पभुधारक शेतकरी, आपल्या सात एकर शेतीमध्ये आपल्या कुटुंबाच्या संपूर्ण खर्चाची तरतुद व्हावी अशी अपेक्षा बाळगणारा तीन एकर ऊस आहे. ऊस खूप सुंदर झालेला आहे. पण कारखान्याला जाईपर्यत ऊसाचा भरोसा नाही. अनेक प्रकारचे राजकारण त्यात होईल याची भिती नाथाप्पाला वाटते. आणि होतेही तसेच. नाथाप्पाचं संपूर्ण कौटुंबिक विश्व त्या तीन एकर लावलेल्या

ऊसाच्या भोवती फिरतं नातीचे लग्न करता येईल मुलाला नौकरी लावता येईल. पण ऊस कारखान्यावर न्यायची वेळ आली की, कारखाना व्यवस्थापक आणि शेतकरी संघटनेत ऊस भाववाढीवरुन संघर्ष सुरु होतो. वाद इतका चिघळतो की, कारखाना गाळप बंद करतो. ऊस वाळायला सुरुवात होते. नाथाप्पा मात्र अस्वस्थ होतातं. त्यांची एकेक स्वप्न धुळीला मिळण्याचे संकेत त्यांना जाणवतात. एकरी 40 टन ऊस निघतो म्हणून खुश होणारे नाथाप्पा हताश होतात. त्यांना असं वाटतं की, कारखान्याच्या परिसरात उपोषणाला बसावं पण कारखान्याचे चेअरमन केदारला नौकरीचं अमिश दिल्यामुळे केदार उपोषणाला विरोध करतो. हुंडयाअभावी नातीचे लग्न मोडते आणि नाथाप्पा कोलमडून पडतात. शेताकडे जाण्यासाठी नाथाप्पाचं मन धजत नाही. वर्षेभर कष्ट करुन हाती आलेले ऊसाचे पिक कारखाना व संघटनेच्या राजकारणात उभं वाळतांना बघून नाथाप्पाचं मन विदिर्ण होतं. शेतक-यानां भाववाढ मिळावी हे ठीक होतं पण त्या भाववाढीसाठी शेतक-यांचे आलेले पिक नासवावे हे मात्र अनाकलनीय आहे.सिद्राम च्या तोंडून लेखकाने शेतक-यांची व्यथा व्यक्त केलेली आहे.“आप्पा कवाकवा लईचं दाटून येतं हो शेतक-यांच्या नशिबी आसलं दलिदंर जगनं का यावं असं वाटतं (रिक्त –अतिरिक्तपृ.क्र 62)

केदार नौकरीसाठी डोनेशन भरावे लागेल असं नाथाप्पाला सांगतो. आणि डोनेशनसाठी दोन एकर शेती विकण्याचा मानस बोलून दाखवतो. जागतिकीकरणातील सुशिक्षितांची व्यथाच तो मांडतो.“आप्पा तुम्हाला माहीत नसल म्हणून सांगतो. आज काल नोक-या मिळणं खूप अवघड झालंय देणगी दिल्याशिवाय नोकरीच मिळत नाही. साधी चपराशाची नौकरी मिळवायची असंल तर कमीत कमी दोन लाख रुपये मोजावे लागतात.” (प्र.क्र154)

लेखकाने सिद्रामच्या तोंडून शेतक-यांची व केदारच्या तोंडून सुशिक्षित बेरोजगारांची व्यथा मांडलेली दिसून येते. एककीडे कौटुंबिक विवंचना, दुसरीकडे शेतीच्या पिकाचा सर्वनाश होताना नाथाप्पा डोळयानी बघून हतबल होतात. कामगार संघटना आणि कारखाना यांच्या राजकारणात नाथाप्पाचा ऊस वाळतो मुलाला नौकरी लागत नाही. लागवडीसाठी काढलेले कर्ज डोक्यावर राहते. आणि नातीचे लग्नही मोडते. नाथाप्पाच्या सहनशीलतेचा अंत होतो.

अतिशय उत्साहाने ऊस लागवड करणारे नाथाप्पा एका सकाळी शेतात जाऊन अतिरिक्त ऊसाच्या पाचटात थांबून उसाबरोबर स्वतःलाही पेटवून घेतात.थोडक्यात जागतिकीकरणामुळे जग जवळ आले.खूप सुधारणा झाल्या भारत आर्थिक महासत्ता बनण्याच्या मार्गावर आहे. पण ग्रामीण जीवनाकडे कुणाचाही म्हणावं तेवढ लक्ष नाही. महासत्ता बनताना काही घटकाच्या हातात आर्थिक सत्ता जाण्याच्या मार्गावर आहे. ग्रामीण तळागाळातला घटक आजही वंचितच आहे. जागतिकीकरण समाजातील आर्थिक दुर्बल घटकाला आणखीनच दुर्बल बनवत आहे. जागतिकीकरणाचा फायदा तेव्हा होईल जेव्हा समाजाच्या तळागाळातील माणूस जागतिकिकरणाचा भाग बनेल. किमान आज तो नाही लेखकाने रिक्त–अतिरिक्त या कादंबरीच्या रुपाने एका शेतक-याच्या माध्यमातून संबध अल्पभूधारक व सुविधा नसलेल्या ग्रामीण शेतक-यांच प्रतिनिधीत्व केलेले दिसून येते. ही कांदबरी फक्त अतिरिक्त ऊसाचाच प्रश्न मांडत नाही. तर शेतक-यांची होणारी गळचेपी मांडते. नाथाप्पा सारख्या हजारो शेतक-यांनी आत्महत्या केल्या. पण अनुदान आणि वारसाला नौकरी या अमिषावर शेतक-याची बोळवण केली जाते. जागतिकीकरण शेतक-याला स्वतःचा अविभाज्य भाग बनवेल, त्या वेळी त्या जागतिकिकरणाला खरा अर्थ प्राप्त होईल.

संदर्भ सुची :–

1. रा.रं.बोराडे – रिक्त –अतिरिक्त
2. रा.रं.बोराडे – ग्रामीण साहित्य
3. चंद्रकुमार नलगे – घरशिवार
4. माडगुळकर अंबादार /खांडेकर सुर्यकांत–मराठी ग्रामीण कथा
5. पी.विट्ठल– जागतिकीकरण बदलते सामाजिक वास्तव आणि समकालीन मराठी कविता
6. जागतिकिकरण – मराठी भाषा व साहित्य सद्यःस्थिती आणि भवितव्य – भारतीय मराठी अभ्यास परिषदेचे 20 वे अधिवेशन

जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती

प्रा. माळवदकर मंगल तुकाराम
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय चाकूर

एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी म्हणजे १९९० च्या आसपास भारतातील जागतिकीकरण या संकल्पनेचा बोलबाला सुरु झाला भांडवलशाही दळणवळण, टेलीग्राम, हवाई मार्ग, दूरध्वनी, संगणक, बहूराष्ट्रीय कंपन्या, गुंतवणूकीवरील निर्बंध या माध्यमातून जागतिकीकरण सुरु झाले. माहिती तंत्रज्ञान इंटरनेट आणि सेवांचा व्यापार जागतिक पातळीवर सुरु झाल्याने जागतिकीकरण प्रक्रियेला वेग आला. आज संपूर्ण जगात ज्ञान विज्ञान तंत्रज्ञान आणि औद्योगिक, सामाजिक राजकीय शैक्षणिक इ. सर्वच क्षेत्रात एक अभूत पूर्व क्रांती घडून येऊन त्याद्वारे संपूर्ण जग एकजीव बनविण्याची जी क्रांती कारक किमया घडवून आणली जाते तिलाच जागतिकीकरण असे म्हटले जाते.

विसाव्या शतकाच्या शब्दकोशानुसार जागतिकीरण म्हणजे जगभर पसरणे.एकाच वेळी संपूर्ण जगाचा किंवा जगातील सर्व लोंकांचा विचार करणे होय. त्यात व्यापार, विदेशी थेट गुंतवणूक, भांडवलप्रवाह, प्रवास आणि तंत्रज्ञान यांच्या प्रसाराच्या माध्यमाने राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेला आंतरराष्ट्रिय अर्थ व्यवस्थेसाठी खुले केले जाते.

माणूस आपल्या उन्नत क्षणी विश्वाशी तद्रुप पावण्याचा प्रयत्न करतो. जगभरातील पिडीताशी एकरूप होण्याचा प्रयत्न करतो. विश्वचैतन्याशी एकरुप होण्याचा प्रयत्न करतो. माणसाची ही अवस्था म्हणजे मानवाचे उन्नत रुप होय. 'हे विश्वची माझे घर । ऐसी मती जयाची स्थिर ।' असे संत ज्ञानेश्वरांनी म्हटले आहे ही मानवाची उन्नत अवस्था होय. आणि हाच जागतिक दृष्टिकोन किंवा वैश्विक दृष्टिकोन होय.

'माझ्या मराठाची बोलू कौतूके । परि अमृतातेही पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके मेळवीन।' इसवीसनाच्या बाराव्या शतकात संत ज्ञानेश्वरांनी मायबोली मराठी विषयी काढलेले गौरवोद्गार होत. भाषा म्हणजे संवादाचे माध्यम आहे. भाषामुळे मानवी व्यवहार सुरळीत होतो व्यक्तिमत्त्व विश्वासाठी भाषा हा घटक खूप महत्वाचा आहे. व्यक्तीने भाषा आत्मसात केली आणि भाषेने व्यक्तिने भाषा आत्मसात केली आणि भाषेने व्यक्तिमत्व विकसित केले आहे. लेखन, वाचन, श्रवण, भाषण ही भाषेची चार प्रमुख कौशल्ये आहेत.

धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, राजकीय, क्रीडा, सांस्कृतिक, सामाजिक या सर्वच क्षेत्रात मराठी भाषेचे अमुलाग्र योगदान अनन्यसाधारण आहे. त्यामुळे मराठीभाषेला एक जागतिक वारसा लाभला आहे. भारत देशात भाषावार प्रांतरचना अस्तिवात आहे. याच विभागणीतून मराठी भाषीकांच्या स्वतंत्र महाराष्ट्राची स्थापना १ मे १९६० रोजी करण्यात आली. भाषावार प्रांतरचनेची उदिष्टये भाषांना समृध्द करण्यासाठीच होती.

भाषेच्या विकासासाठी शिक्षण खूप महत्वाचे आहे. म्हणून किमान दहावी पर्यंतचे शिक्षण माराठी भाषेतून सक्तीचे करण्यात आले आहे. आज सरकारी कामकाजातही मराठी भाषेची सक्ती करण्याचा निर्णय राज्य सरकारने घेतला आहे. कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्तव्य बजावताना मराठीत लिहीता, वाचता, बोलता येणे अनिवार्य आहे. सरकारी नावे मराठीत असावीत सरकारी योजनांची नावे मराठीतून द्यावीत. मंत्रीमंडळातील निर्णय मराठीतून द्यावीत, सरकारी जाहिराती निवीदा किमान दोन मराठी वर्तमान पत्रात द्याव्या. माहिती तंत्रज्ञान विभागाने माहिती अधिकार आपले सरकार ई निवीदा इत्यादी ऑनलाईन सेवा पोर्टल मराठी भाषेतच उपलब्ध करुन द्यावेत असा आद्यादेश काढला. महाराष्ट्रासारख्या राज्यात माय मराठी भाषेचा सन्मान व्हावा असाच हा निर्णय आहे.

महाराष्ट्रात प्रामुख्याने बोलल्या जाणाऱ्या मराठी भाषेत मराठवाडी, खानदेशी, वऱ्हाडी, कोकणी, अहिराणी या बोलीभाषा दिसून येतात. मानवी भावनांचा अविष्कार साहित्यातून अभिव्यक्त केला जातो. कथा, कविता, कांदबरी, नाटक, चरित्र, आत्मचरित्र, विनोद हे साहित्याचे वेगवेगळे प्रकार दिसून येतात. या साहित्य प्रकारातून मानवी जिवनानुभव अभिव्यक्त केला जातो. हा जिवनानुभव अनन्यसाधारण असतो कोणत्याही साहित्याच्या निर्मितीचे बीज मानवी जीवनातील वास्तवात असतात. जीवनाच्या जडणघडणीत साहित्याचाही वाटा असतो.

कोणतीही साहित्यकृती साकार होत असताना प्रचलीत समाज समाजजीवनातील आशय सांस्कृतीक संदर्भ त्यात आलेले असतात कालखंडानुसार सामाजिक संस्कृतीचे चित्रण साहित्यातून मांडले जाते कोणत्याही साहित्यकृतीत प्रचलित समाजजीवनातील सांस्कृतिक संदर्भ मांडलेल असतात संस्कृती या संस्कृत शब्दाचा अर्थ चांगले करणे धर्मासह समग्र अंतवाहय जीवनाच्या उन्नत असस्थेसाठी संस्कृती हा शब्द वापरात आणला जातो. प्रवृती म्हणजे निसर्ग, विकृती म्हणजे निसर्गात होणारा विकार आणि संस्कृती म्हणजे प्रवृतीत विकार होऊ नये म्हणून त्यावर करायचा करावयाचा संस्कार. संस्कृती हा शब्द संस्कार शब्दापासून तयार झाला आहे. संस्कारानी ज्याची सिध्दी झालेली असते ती संस्कृती म्हणून संस्कार आणि संस्कृती या दोहोंचाअविभाज्य संबंध आहे वाच्यार्थाने संस्कार हा शब्द धर्म, नीती इत्यादी क्षेत्रापुरताच मर्यादित राहिला आणि धर्मासह समग्र अंतर्बाह्य अवस्थेसाठी संस्कृती हा शब्द रुढ झाला. संस्कृती, प्रकृती आणि विकृती यांचा परस्पर संबध आहे. प्रकृती म्हणजे निसर्ग. विकृती म्हणजे प्रकृतीत बिघाड होणे अथवा प्रकृती विकार जडणे आणि प्रकृतीत विकार किंवा बिघाड होऊ नये म्हणून या उद्देशाने प्रकृतीवर करावयाचा संस्कार म्हणजे संस्कृती. मनुष्य आणि त्याच्या भोवतीचे विश्व यांनी मीळून निसर्ग बनतो. स्वतःला हवे असणारे श्रेयस आणि प्रेयस प्राप्त करून घेण्यासाठी मनुष्य कधी निसर्गाची अनुकृती करीत, कधी निसर्गाशी झगडत, कधी निसर्गावर मात करीत स्वतःच्या जीवनोत्कर्षास अनुकूल असे बदल करीत आलेला आहे. याचाच अर्थ असा की निसर्गावर संस्कार करीत माणूस आपली जीवनयात्रा चालवीतो. निसर्गावर संस्कार करताना आपसुकच माणसाच्या देहावर, मनावर, बुध्दीवरही संस्कार होत असतात.

मनुष्य समाजात राहत गेला तेंव्हा संस्कृती उद्भवली. व्यवहारासाठी अनेक साधनांच्या उपयोगात वाचा निसर्गतःच होती त्यामुळे मानवाला भाषा गवसली. भाषा मानवी जीवनानुभव व संस्कृतीचा एक अन्वर्थक घटक आहे. भाषा हे साहित्याचे माध्यम आहे. म्हणुनच भाषा, साहित्य आणि संस्कृती यांचा अविभाज्य संबंध आहे. संस्कृती म्हणजे एका अर्थी समग्र मानवी वर्तनवाद. साहित्य, कला, ज्ञान, नीति इत्यादीचा समावेश संस्कृतीमध्ये होतो. भाषेचे उत्पादन म्हणजे साहित्य. साहित्यातून मानवी जिवनानुभवाचा आलेख आखलेला असतो. तो भाषेच्या माध्यमातूनच. भाषेच्या माध्यमातून मनुष्य, लेखक, कवी, कादंबरीकार, नाटककार आपले अनुभव व्यक्त करतो, दर्शवतो व आपल्या अनुभवांचे दुसऱ्यापर्यंत/ वाचकापर्यंत संक्रमण करतो यातूनच साहित्यकलेचा उगम होतो.

या साहित्यकलेतून प्रत्यक्षाप्रत्यक्ष संस्कृतीचे दर्शन घडते. त्याद्वारे मानवी जीवनाच्या प्रगतीचा अधोगतीचा आलेख समजुन घेणे संभवनीय आहे. म्हणून साहित्यकृती म्हणजे संस्कृतीच्या वेलीवर येणारे फूल. सांस्कृतिक संदर्भ साहित्यकृतीपासून दूर करता येत नाही. जीवनातील आदर्श जगण्याची पध्दती, सामाजिक मूल्ये, माणसाच्या आकांक्षा, सुख-दुःख, आशा - निराशा थोडक्यात माणसाच्या संस्कृतीचे दर्शन साहित्यातुन घडते. संस्कृती म्हणजे केवळ साहित्याची पार्श्वभुमी नसते तर मानवी जीवनाचा आशय त्यात सामावलेला असतो.

थोडक्यात, आत्मप्रकटीकरणाचे माध्यम असणारी भाषा मानवी जीवनानुभव आणि मानवी संस्कृती यांचा संबंध परस्परावलंबी आहे. त्यातील नाते अतूट आहे. जागतिक दृष्टिकोनातून कोणतीही भाषा श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ नाही. म्हणून महान अशा राष्ट्रावर महाराष्ट्रावर अधिराज्य गाजवणारी माझी माय मराठी ही करोडोंची आई आहे. साहित्य आणि संस्कृती यांना जोडणारा दुवा आणि आशीर्वाद आहे.

निस्कर्ष

१. भाषा म्हणजे विचारांचे प्रभावी माध्यम.
२. जिवनानुभवाचा आलेख भाषेतून मातृभाषेतून प्रभावीपणे मांडला जातो.
३. भाषेच्या माध्यमातून समग्र मानवी मनावर संस्कार केला जातो.

संदर्भग्रंथ :-

१. भालचंद्र नेमाडे साहित्य, संस्कृती आणि जागतिककरण.
२. रा.ग. जाधव साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ
३. पळवेकर अशोक भाषाः साहित्य, संस्कृती आणि जागतिककरण
४. गं. बा. सरदार संत वाङमयची सामाजिक फलश्रृती

मराठी दलीत कवितेतील वैश्विक मूल्य

भगवान साळवे
संशोधक विद्यार्थी, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ,नांदेड

प्रस्तावना

स्वातंत्रउत्तरकाळात मराठी साहित्यविश्वात विविध प्रवाह प्रवाहीत झाले. ग्रामीण स्त्रीवादी, जनवादी, अदिवाशी, दलीत इ.विविध शासकिय योजना व शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार यामुळे भारतीय जीवनमानात अमुलाग्र बदल झाला.ि शक्षणामुळे सार्त्र, कामु, किर्केगार्ड आणि फ्राईड, म.फुले, म.गांधी, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या विचारवंताच्या विचाराने प्रभावित होउन भारतीय साहित्यनेही नवा चेहरा अंगीकृत केला. भारताला स्वातंत्र मिळाले परंतु ते स्वातंत्र राजकिय स्वातंत्रयापर्यत सिमीत राहिले. सामाजिक परिस्थिती मात्र विषमच होती. तेंव्हा दलित वंचित समजल्या जाणा–या शिक्षित तरुणाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेतून उद्विग्न भावनेने आपल्या भावना शब्दांत मांडण्यास सुरवात केली.ते त्यांचे साहित्य दलित साहित्य म्हणुन नावारुपाला आले.

''मुकनायक ते महापरिनिर्णाण हा १९२० ते १९५६ पर्यतचा काळ डॉ. बाबासाहेबांच्या लेखणी, वाणी, कार्याने भारावलेला काळ होता.''१ या काळाला शरणकुमार लिंबाळे 'प्रबोधन पर्व म्हणतात.' डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य हे दलित, उपेक्षित, वंचित घटकाला मुक्त करण्यासाठी केलेला एक मुक्तीसंग्रामच होता. या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तात्विक अधिष्ठानावरच दलित साहित्याचा उदय झाला.''दलित साहित्याचा हा उदय मराठी साहित्यातुनच नव्हे तर भारतीय साहित्यात एक नवे अनुभवविश्व व एक मुल्यात्मक संवेदना देणारी घटना आहे.''२ असे प्रकाश खरात म्हणतात.या प्रबोधन पर्व काळात बंधु माधव, शंकरराव खरात, अण्णाभाउ साठे या लेखकांचा उदय झाला. या लेखकाने डॉ.बाबासाहेबांचा विचार तळागाळातल्या माणसापर्यंत पोहचवला.नामदेव ढसाळ, अर्जुन डांगे, यशवंत मनोहर, शरणकुमार लिबांळे, आदि. लेखकांनी आपल्या लेखनातून समाजात आत्मभान निर्माण केले. आपण प्रथमता माणूस आहोत, आपले माणुसपण राखण्यासाठी आपणच सज्ज झाले पाहीजे. ही मानवतेची जाणीव दलित साहित्याने कथा, कविता, कांदबरी, नाटक, वैचारीक लेखनातुन निर्माण केली.म्हणुन आज जागतिक स्तरावर भारतीय साहित्य एक समर्थ व परिपक्व साहित्य म्हणुन ओळख निर्माण करु शकले.

दलित साहित्याचा वैश्विक मानवतावादी मूल्यविचार दलित साहित्याने कथा, कांदबरी, नाटक, वैचारिक लेखन इत्यादी वाड्.मय प्रकारातून परिदृढ व अविष्कृत केला हे निर्विवाद आहे. तरीही या सर्व वाड्.मय प्रकाराहून दलित कवितेतील माणूसपणाची प्रतिष्ठापना, स्वातंत्र, समता, न्याय, बंधुता या वैश्विक मूल्याचा व्यापक स्वरुपात विचार दलित कवितेने गांर्भियाने चिंतनातुन, अनुभवातून आलेल्या विदारक सत्यातून सजगतेने व्यक्त केला आहे. ''स्वातंत्राच्या जाणीवे इतकी तीव्र उत्कट जाणीव दुसरी कोणती असु शकेल म्हणुनच पहिला उत्कट उद्गार काव्य भाषेतुन प्रकटला.''३ हे लक्ष्मण माने यांचे मत सार्थ वाटते. किशन फागु बनसोड, दिनबंधु, शाहिर हेगडे इ. कविनी दलित कविता लिहली. हे दलित कवितेचे प्राथमिक स्वरुप होते. यानंतरची दलित कविता प्रबळ व सशक्त सामर्थ्याने अभिव्यक्त झाली. नामदेव ढसाळ हे या काळातील कवितेच्या प्रांतातील मानदंड म्हणुन ओळखले जातात. त्यांच्या 'गोलपीठा'ने मराठी साहित्याचे दालन हादरवले.नामदेव ढसाळ यांचा सामर्थशाली नवा विचार, नविन भाषा, मुल्यगर्भित जाणीव दलित कवितेला मिळाली. याबरोबरच वामन लिंबाळकर यांचा गाव कुसाबाहेर कविता, महायुध्द, केशव मेश्राम–उत्खनन, अर्जुन डांगळे–छावणी हालते आहे, यशवंत मनोहर–उत्थानगुंफा, प्रज्ञा लोखंडे–अत्यंस्थ, ज्योती लांजेवार–अजून वादळ उठले नाही इत्यादी. कवीनी मानवी मुल्यांची कवितेतून अभिव्यक्ती केली.

नामदेव ढसाळ ते लोकनाथ, यशवंत, भुजंग मेश्राम यांच्या काव्यानेही 'मानव्याची संकल्पना' हेच आपल्या कवितेचे प्राणतत्व मानले.तर अरुण काळे,उत्तम कांबळेया कवीनी विश्वाच्या परिक्षणातून दलित जाणीव आणि जागतिकीकरणाचे महाभयानक–विदारक चित्र आपल्या काव्यातुन मांडले. तर आजच्या नवोदित दलित कवीनेही कविता लेखन करताना ढसाळ यांच्या प्रकटीकरणाच्या भाषेचा आशय आणि अभिव्यक्तीचा आसरा घेतला. तोच पाढा पूढे वाचला हे खरे, परंतू मानवमुक्तीचा विचार दलित कवितेने कधिच दूर केला नाही.

१९७० पासून मराठी साहित्याला दलित कवीतेने प्रभावित केले. १९७० ते १९८०, १९८० ते २०००, २००० ते आजतागायत दलित कवीतेने व्यापक स्वरुप धारण केले.मानवी मूल्यासाठीचा संघर्ष दलित कवितेतून व्यक्त झाला. याविषयी प्रकाश खरात म्हणतात की, ''दलित कवितेतून दलित विश्वाची एक संस्कृतीच साकार झाली आहे.''४ हिच संस्कृती आजचा नवोदित दलित कवी पूढे घेवुन जाताना दिसत आहे.संजय घाडगे–'जेंव्हा अंधाराला डोळे फुटतात',मारोती कसाब–'पोरगं शेकत बसलयं', सतीश नाईकवाडे–'घाव', 'व्हायरस', प्रफुल्ल धामणगांवकर–'चला बारुद पेरुया', ज्ञानेश गायकवाडयांचे–'पिंपळपान', विवेक काठीकर यांचा–'दिक्काल धुकं पसरलेलं', दिपक ढोले यांचे–'चेहरे ओरबडलेल्या देशात', अंकुश शिंदगीकर, विलास शिंदगीकर, राजेंद्र कांबळे इ. कवी आपल्या कवितेतुन मानवी मुल्यांच्या प्रतिष्ठापणेसाठी आवाज उठवताना दिसतात.नामातंर आंदोलन, मंडल आयोग, खैरलांजी हत्याकांड, जवखेडा प्रकरण अशा अस्वस्थ आणि दाहक सामाजिक घटनांना दलित कवितेने केवळ स्पर्शच केला नाही तर,त्याबाबत जागृतीचा ठोस जाबव नकाराची कणखर भुमिका घेतली आहे. चिड, नकार, वेदना, विद्रोहहीच या कवितेची बलस्थाने राहिली आहेत. स्वातंत्र, समता, बंधुता, न्याय हा बाबासाहेब आंबेडकरांचा मानवतावादी विचारच दलित कवितेचा प्राण होता. म्हणुन दलित कवितेने मराठी साहित्यातच नाही तर एकुणच भारतीय साहित्याच्या पूढे जावून विश्व साहित्यात आपले नाव अधोरेखीत केले आहे.

'माणुस' हा दलित कवितेचा केंद्रबिंदू आहे.माणसाला माणूस म्हणुन प्रतिष्ठा मिळाली पाहिजे या भुमिकेतुन दलित कविता अभिव्यक्त झाली –

'एक तीळ सर्वांनी करंडुन खावा.
माणसाने माणसावरचे सुक्त रचावे
माणसाचे गाणे गावे माणसाने'

हा मानवतावाद नामदेव ढसाळ आपल्या कवितेतून प्रस्थापित करु पाहतात.ढसाळांची ही वैश्विकता महाकाय आहे.रा.ग.जाधव म्हणतात की,''मानव्याची विशाल वैश्विक प्रचिती केवळ दलित साहित्याने दिली''५ ही वैश्विक मानवता माणसाची महती गाते.

'धर्म परंपरा आणि ग्रंथ समूळ बदलुन जावेत...
माणसाचा लख्ख प्रकाश पडावा
आणि माणसचं माणसं म्हणुन गळयात पडावी.

हा मानवी महत्तेचा विचार अर्जुन डांगळे व्यक्त करतात. मानवतेचा पुरस्कार करताना ते धर्मग्रंथ, परंपरा नाकारतात.तर मानवतेचा स्विकार हा त्यांच्या कवितेचा आशय राहिलेला आहे. ''असा माणूसकीचा माथा उन्नत करणारी गीते दलित कवि मुक्त कंठाने गातो.'' हे गं. बा. सरदार यांचे विधान सार्थ वाटते. हा विचार दलित कवितेने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या संविधानातून घेतलेला आहे. ''दलित कविता आत्मसन्मानाच्या आत्मवाहनातून विकसित होत गेलेली आहे''.६ दलित कविता ज्या अधिष्ठानावर उभी आहे ते तत्वज्ञान समतामुलक समाजनिर्मीतीसाठी लढायला भाग पाडते.समाजात पसरलेली विषमता मोडीत काढण्यासाठी दलित कविता आपल्या शब्दांतुन समतेचे विचार पेरते. यासाठी ''दलित कविता विषमतेविरुध्द बंदुकीची गोळी होते,माणसाला माणुसपण प्रदान करण्यासाठी ती पाणी होते, आग होते, झोपलेल्यासाठी ती पहाटेची जाग होते.''७ एवढी मोठी ताकद दलित कवितेत आढळुन येते. तुमचा 'क्रुरकर्मा मनू, विषमता प्रतियोगितेत तुमचा अव्वल नंबर जणू' या अरुण काळेंच्या 'सायरनचे श्शहर' या कवितासंग्रहातील कविता हिंदु धर्माची मनुस्मृती नाकारते आणि ती कविता समताधिष्ठीत समाज व्यवस्था निर्माण करु पाहते.

स्वातंत्र हे एक मानवी समुहाचे नैसर्गिक मुल्य आहे. मानवाला स्वतंत्र जगण्याचा अधिकार मिळाला पाहिजे. ही नैसर्गिक वृत्ती विश्वातल्या सगळया मानवाची आहे. परंतु भारताला स्वातंत्र मिळुनही सामाजिक स्वातंत्राचा मागमुसही सर्वसामान्य जनतेपर्यंत पोहचला नाही. म्हणुन,

'१५ ऑगष्ट एक संशयास्पद महाकाय भगोष्ट
स्वातंत्रता कुठल्या गाढवीचं नाव आहे.....

कंचा मुलभुत अर्थ स्वातंत्राचा'

या स्वातंत्राला ढसाळ गाढवीची उपमा देतात. तर ज.वि.पवार स्वातंत्रासाठी बाबासाहेबांचा 'स्वातंत्र हे मागुन मिळत नसते ते हिसकावून घ्यावे लागते' हा विचार कवितेतुन व्यक्त करताना

'उठा उठा तरुणानों बंदुकीला हात घाला !
काल स्वातंत्रासाठी पेटलात
आज भेटेल तेथे पेटित चला
आम्ही तर किती काळ याच व्यवस्थेत खितपत पडणार'

हा सशस्त्र क्रांतीचा एल्गार ज.वि. पवार करतात.हा एल्गार मानवी स्वातंत्राच्या प्रतिष्ठापनेसाठी आहे.

मानवतेच्या प्रतिष्ठापनेसाठी स्वातंत्राबरोबरच न्याय महत्वाचा असतो. सामाजिक न्याय ही प्रक्रिया मानवी जीवनाला व्यापुन टाकते. दलित कवितेने कवितेतून न्यायाची मागणी अभिव्यक्त केली आहे. जवखेडा अत्याचार, खैरलांली प्रकरण हे आजच्या अन्यायाची प्रतिकं आहेत. पुरोगामी समजल्या जाणा–या महाराष्ट्रात न्यायासाठी कुंटूब उध्वस्त व्हावं लागतं. हे उभ्या महाराष्ट्राने पाहिले आहे. ही जाणीव देखील दलित कवितेने शब्दबध्द केली.

दलित कवी हा एक कलावंत आहे.तसा तो कार्यकर्ताही आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या प्रेरणेने तो चळवळीशी जोडला गेला. यातून त्याला परिवर्तन हवे आहे. ''परिवर्तन हे एक मूल्य आहे ते समाजात निर्माण व्हावे लागते आणि नंतर ते जीवनाच्या विविध क्षेत्रात प्रवर्तित होतं''८ हे गं.बा.सरदार यांचे विधान परिवर्तनाची गतीशिलता निर्माण करण्यासाठी दलित कवितेने व्यवस्था बदलाचा विचार मांडला त्याची आवश्यकता स्पष्ट करते. 'जग बदल घालूनी घाव,मज सांगून गेले भिमराव' हा अण्णाभाउ साठेंचा विचार परिवर्तनासाठी दिलेली पहिली आरोळी होती. तर याच प्रेरणेतून भुंजग मेश्राम गाव बांधणीसाठी आवाहन करतात.

'गाव बांधणी म्हणजे एवढं शिकाचा हाय,
व्यवस्थेच्या छाताडावर आग्यामोहळावानी बसायचा आहे'.

दलितांना लढल्याविन मुक्ती नाही म्हणुन भुंजग मेश्राम व्यवस्था बदलू पाहतात. डि.बी.जगत्पुरीया, त्रबंक सपकाळे आदि कवी इतर कवी यांनी दलित कवितेतून परिवर्तनाचा दुर्देम्य आशावाद व्यक्त केला,सजगता निर्माण केली. हा विचार घेवुनच दलित चळवळीने आपली लेखनी व कार्य गतिमान केले.

मानव्याची प्रतिष्ठपना करण्यासाठी दलित कवितेतून कारुण्याची एक आर्त हाक प्रतिध्वनीत होते.''बुध्दांची करुणा हे आंबेडकरी प्रेरणेचे चौथे सुत्र आहे. ही करुणा आत्मसात केल्याशिवाय सर्वोत्तम साहित्याची निर्मिती केवळ अशक्य आहे.''९ म्हणुन बुध्दांचा करुण विचार दलित कवितेत आला. प्रफुल्ल धामणगांवकर यांच्या 'अनुसरण' कवितेतून–

'मलाही होता येतं अमेरीकेचा धाक,
हिरोशिमाची आग,पण मी अनुसरलोय ना बुध्द,
टाळण्या युध्द'

ही बुध्दांबद्दलची निस्सिम आस्था आणि बुध्दांचा कारुण्य विचार दलित कवी अभिव्यक्तच करित नाही, तर तो ते जीवन जगतो, अनुसरतो. यशवंत मनोहर आपल्या काव्यातुन बुध्दांला उद्देशुन म्हणतात–

'सिध्दार्था,
शोषिताच्या दु:खाच्या अंतापर्यंत
सुखाला स्पर्शही न करण्याची प्रतिज्ञा करणारा तू
माणुसकीच्या माथी मुकुट झाला आहेस'

ही बुध्दांची श्शांतता व दु:खाचा अंत स्विकारण्याचा संयमी प्रकार त्यांच्यामध्ये दिसतो. १० ही अपरंपार 'करुणा' दलित कवितेने आपल्या शब्दांच्या माध्यमातून व्यक्त केली आहे. तर प्रज्ञा लोखंडे यांचा करुणा विचार पुढील ओळीतून अभिव्यक्त झाला आहे.

'मला हवाय माझा समकालीन तोंडावळा,
समष्टीच्या ग्लोबल कल्लोळात अम्लान करण्याच्या,
अनाहात आवाजाचा'

ही कविता समुह मनाचे अत:रंग उकलताना आढळते.

स्वातंत्र, समता, न्याय, बंधुता, करुणा, मानवता हा दलित साहित्यातुन व्यक्त होणारा मूल्यविचार,वैश्विक साहित्याचा मानवतावादी दृष्टिकोन दलित कवितेतून अभिव्यक्त झाला आहे. म्हणुन दलित कविता ही मराठी साहित्याला वैश्विक साहित्य म्हणुन अधोरेखित करते.

स्वातंत्रउत्तर काळात समतावादी विचारप्रणालीने दलित तरुणांमध्ये आत्मभान जागृत झाले. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या झंझावाती प्रेरणेने वंचित, उपेक्षित ठरलेला दलित तरुण आपले अनुभव शब्दबध्द करु लागला. यातुन दलित साहित्याची निर्मीती झाली. समता, स्वातंत्र, न्याय, बंधुता ही वैश्विक मूल्याचा अविष्कार त्याच्या कवितेतून झाला. म्हणुन दलित साहित्य वैश्विक स्तरावर आपले नाव अधोरेखित करु शकले. तत्वत: मानवतावादी विचाराच्या अभिव्यक्तीमुळेच दलित कवितेला विश्व साहित्याच्या रांगेत स्थान मिळाले.

निष्कर्ष

१. दलित साहित्य विषमतेच्या उद्विग्नतेतून निर्माण झाले.
२. मानवमुक्तसाठी लिहलेले साहित्य म्हणजे दलित साहित्य.
३. दलित साहित्य प्रवाहात कथा, कांदबरी पेक्षा दलित कविता मोठया प्रमाणावर लिहली गेली.
४. दलित कवितेतून येणारा चिड, नकार, विद्रोह हा समताधिष्ठीत समाज निर्मीतीसाठी आलेला आहे.
५. दलित कवितेतून गौतम बुध्द, महात्मा फुले, बाबासाहेब आंबेडकर यांच्याबद्दल निस्सीम आदर व्यक्त होतो.
६. आजच्या नवोदित दलित कवितेतूनही मानवतादी मूल्यभाव अभिव्यक्त झालेला आढळतो.
७. स्वातंत्र, समता, न्याय, बंधुता, करुणा या वैश्विक मुल्याच्या पुरस्कारामुळेच दलित कविता ही विश्व कविता म्हणुन स्थानबध्द झालेली आहे.

संदर्भ

१. दलित साहित्याचे सौदर्यशास्त्र – लेखक–शरणकुमार लिंबाळे,पान क्र.१० दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.चतुर्थ आवृत्ती
२. साठोत्तरी मराठी वाडमयातील प्रवाह.संपादक डॉ.शरणकुमार लिंबाळे दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.व्दितीय आवृत्ती
३. शतकातील दलित विचार –संपा.शरणकुमार लिंबाळे–अ.भा.दलित साहित्य संम्मेलन महाड.१९८९ पान क्र.३०८
४. साठोत्तरी मराठी वाडमयातील प्रवाह.संपादक डॉ.शरणकुमार लिंबाळे दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.व्दितीय आवृत्ती – प्रकाश खरात.दलित साहित्य पान क्र.१२३
५. शतकातील दलित विचार –संपा.शरणकुमार लिंबाळे
६. भारतीय दलित साहित्य लेखक–शरणकुमार लिंबाळे साहित्य अकादमी प्रकाशन प्रथम आवृत्ती २०१३ पान क्र.१०७
७. साठोत्तरी मराठी वाडमयातील प्रवाह.संपादक डॉ.शरणकुमार लिंबाळे दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि.व्दितीय आवृत्ती – प्रकाश खरात.दलित साहित्य पान क्र.१२३
८. दलित साहित्य एक अभ्यास – संपा. अर्जुन डांगळे
९. भारतीय दलित साहित्य लेखक–शरणकुमार लिंबाळे साहित्य अकादमी प्रकाशन प्रथम आवृत्ती –२०१३ – प्रेमानंद गज्वी अस्मितादर्श लेखक वाचक मेळावा चंद्रपूर १९९४
१०. दलित साहित्याचा इतिहास– योगेंद्र मेश्राम – अक्षरगाथा आय.एस.एस.एन वर्ष पहिले अंक तिसरा १० आक्टोबंर २०१० पान क्र.८३

वैश्विक दृष्टिकोनातून नवीन शैक्षणिक धोरण

सौ आश्लेषा सचिन कुंभार
संशोधक विद्यार्थिनी
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर
प्रा. डॉ. दिलीप भीमराव गायकवाड
मार्गदर्शक
कला वाणिज्य महाविद्यालय सातारा

प्रस्तावना -

वैश्विक दृष्टिकोनातून भारतीय शिक्षण मनुष्य निर्मितीच्या अनेक कथा आहेत .मनुष्याने उत्क्रांती केली याचे उदाहरण आजचा मनुष्य व आजची परिस्थिती आपल्या समोर आहे. त्याला हे सगळं शक्य झालं ते शिक्षणातून. वैदिक काळापासूनच भारतीय शिक्षणाचा विचार करता, शिक्षणपद्धतीमध्ये अमुलाग्र बदल होत गेला. वेगवेगळ्या शैक्षणिक संकल्पना योजना राबविण्यात येत आहेत. देशाची प्रगती ही शिक्षणावरच अवलंबून असते. हेच या बदलांवरून लक्षात येते. शिक्षण म्हणजे देशाच्या व्यवस्थेचा कणा म्हटले तरी वावगे ठरणार नाही. संपूर्ण साक्षरतेचे स्वप्न स्वीकारणारा भारत देश पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या मार्गदर्शनाखाली महासत्ता बनण्याचे स्वप्न साकार करणार यात शंका नाही.

उद्दिष्टे-

१) शैक्षणिक धोरण २०२० चा आढावा घेणे.
२) शैक्षणिक धोरण २०२० मधील नवीन मुद्द्यांवर प्रकाश टाकणे.
३) वैश्विक दृष्टिकोनातून भारतीय शिक्षणाची आवश्यकता स्पष्ट करणे.

संशोधन पद्धती-

विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धती

विविध माहितीपत्रकांच्या चर्चासत्राच्या ,वृत्तसेवांच्या सहाय्याने नवीन शैक्षणिक धोरण २०२०ची माहिती प्राप्त करून त्यावर विचार व विश्लेषण करून पुढील निष्कर्ष व माहिती मिळवलेली आहे. विविध शैक्षणिक धोरणा बरोबर तुलना करून विश्लेषण पद्धतीने त्याचा अभ्यास करून एक वैचारिक दृष्टी प्राप्त करणे हाच या अभ्यासाचा विषय आहे. येणारे शैक्षणिक धोरण हे कशाप्रकारे अमलात आणले जात आहे व त्याचप्रमाणे भविष्यासाठी या शैक्षणिक धोरणाचा जो फायदा होणार आहे त्याचे विश्लेषण शोधनिबंधामध्ये करण्यात आलेले आहे.

शिक्षण म्हणजे काय?

वैदिक काळात मौखिक पद्धतीने ज्ञान दिले जात होते .विद्यार्थी गुरुग्रही ज्ञान आत्मसात करत होता .१२ वर्षे गुरुगृही राहून ज्ञान आत्मसात करून घेणाऱ्या शिष्यास" स्नातक "असे संबोधले जात होते .२४ वर्षे शिक्षण घेणारे "वसू" म्हणून ओळखली जात होते ३६ वर्षे शिक्षण घेणारे "रुद्र" म्हणून संबोधले जात होते .तर ४८ वर्षे ज्ञान आत्मसात करून घेणारे "आदित्य" म्हणविले जात होते. अशाप्रकारे गुरुगृही राहून गुरुच्या सेवेबरोबरच ज्ञानधारना करून एक परिपूर्ण व्यक्ती ज्ञानी समाजामध्ये वावरत असत. यानंतर गौतम बुद्धांच्या काळात देखील बौद्ध धर्माचे ज्ञान तत्वे यांनी समाज संस्कृत केला. गौतम बुद्धांच्या काळामध्ये देखील शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार मोठ्या प्रमाणात झाला सर्वत्र वातावरण होते .बौद्ध धर्माचे ज्ञान तत्त्वे यांनी समाज संस्कृत झाला होता. त्या काळात भारत देशात अनेक नावजलेली विख्यात अशी विद्यापीठे होती. देशात अनेक परदेशी अभ्यासक येऊन अभ्यास करत. अभ्यासासाठी तक्षशिला विद्यापीठ, काशी विद्यापीठ, नालंदा विद्यापीठ ,विक्रमशीला विद्यापीठ, वल्लभा विद्यापीठ इत्यादी अतिशय विख्यात विद्यापीठे होती. नालंदासारख्या विद्यापीठात एका वेळी १०००० विद्यार्थी अध्ययन करत व १५०० शिक्षक अध्यापन करत असत. नालंदा विद्यापीठाचे ग्रंथालय हे अफाट साहित्याने समृद्ध होते ते नऊ मजली होते त्यास "धर्मगंज "असे नाव होते. अशा शैक्षणिक, समृद्ध वारसा लाभलेल्या देशातच पाणिनी, चरक, चाणक्य यांसारखे विद्वान नावारूपास आले ज्यानी विश्वामध्ये आपले नाव निर्माण केले. यानंतर मध्ययुगीन

काळामध्ये देशावर अनेक परकीय आक्रमणे झाली आणि देशाला उतरती कळा लागली. मात्र याच काळामध्ये जे संतश्रेष्ठी होते त्यांनी समाज आपल्या ज्ञानाने बांधून ठेवला. भजन कीर्तनातून प्रबोधन करून ज्ञानी केला ज्ञानेश्वरांसारखे तुकारामांसारखे विद्वान समाज योग्य मार्गावर घेऊन गेले, विपुल प्रमाणात साहित्य संपादा, ग्रंथ निर्मिती झाली. बाराशे सहा ते सतराशे सात हा मुघल काळ या काळामध्ये परकीय सत्तांनी देशाला त्रास दिला शैक्षणिक व भावनिक मोठ्या प्रमाणात हानी झाली .अनेक विद्यापीठे उध्वस्त झाली आणि देश पुन्हा पाठिमागे गेला त्यानंतर कंपनी सरकारने भारतीयांसाठी शिक्षण देण्याचे ठरविले. इंग्रजी राजवटीमध्ये फार कालांतराने असा निर्णय झाला. १८१३ ला चार्टर कायदा आला १८३५ मॅकेलेचा सिद्धांत आला. या सिद्धांतानुसार शिक्षण हे वरच्या थरातील लोकांना दिल्यानंतर ते हळूहळू पाजरत समाजात खालील थरापर्यंत पोहोचेल असा समज होता त्याला पाझर सिद्धांत असे संबोधले गेले. मात्र शिक्षण हे फक्त त्याच लोकांची मक्तेदारी राहिली व हा सिद्धांत अपयशी ठरला .शिक्षण फक्त वरच्या थरातील लोकांकडून खाली पाजरेल असे वाटत असताना याचं उलट परिणाम पाहायला मिळाला जे होते त्यांनी शिक्षण घेतले व समाजातील खालच्या थरातील लोकांवर अन्याय होऊ लागला. यानंतर यास विरोध झाला १८५४ मध्ये वूडचा खलिता निघाला व त्यानुसार शिक्षण देण्यात आले. त्यानंतर १८८२ मध्ये 'हंटर आयोग 'राबविण्यात आला शिक्षण क्षेत्रामध्ये प्रगती केली.

१५ ऑगस्ट १९४७ला देश स्वतंत्र झाला ४ नोव्हेंबर १९४८ ला राधाकृष्णन आयोगाची शिक्षण क्षेत्राच्या प्रगतीसाठी नेमणूक झाली त्यानंतर १९५२ मध्ये "मुदलियार" आयोग स्थापन झाला. त्यानंतर १९६४ मध्ये "भारतीय शिक्षण आयोग" ज्यास 'कोठारी आयोग 'असे आपण म्हणतो. कोठारी आयोगाने आज पर्यंत कार्य केलेले आहे कोठारी आयोगाच्या तरतुदीनुसार शिक्षण पद्धती चालू आहे. आयोगाचा आकृतीबंध १०+२+३ असा होता. गेले ३४ वर्ष या आयोगाच्या योजनेनुसारच शिक्षण पद्धतीमध्ये कार्य होत आहे. देशाच्या गरजा बदलू लागल्या स्पर्धा वाढू लागली की लोकसंख्येच्या अपेक्षा वाढतात देशाचा विकास ,प्रगती या दृष्टीने विचार करून नवीन शैक्षणिक धोरण तयार करण्यात येते आणि त्याचाच परिणाम म्हणून शैक्षणिक धोरण २०२० मध्ये शालेय पूर्व ते माध्यमिक अशा सर्व स्तरावर शालेय शिक्षणाला परिणामकारक असा नवीन शैक्षणिक प्रगतीपट निर्माण करण्यात आला. यालाच आपण शैक्षणिक धोरण २०२० असे म्हणतो.

शैक्षणिक धोरण २०२०मध्ये अमुलाग्र बदल झालेले आहेत. शालेय पूर्व ते माध्यमिक अशा सर्व स्तरावर शालेय शिक्षणाला सार्वत्रिक संधी सुनिश्चित करणे. पायाभूत सुविधा सहाय्यक शाळाबाह्य मुलांना शैक्षणिक प्रवाहात आणणे, त्यासाठी कल्पक शिक्षण केंद्रे, विद्यार्थी व त्यांच्या अध्ययन स्तराचा मागवा घेणे. औपचारिक व अनौपचारिक शिक्षण पद्धतीसह शिक्षणाचे अनेक मार्ग सुलभ करणे. शाळा समवेत समुपदेश किंवा उत्तम प्रशिक्षक क सामाजिक कार्यकर्त्यांची सांगड, एन आय ओ एस आणि राज्यातील मुक्त शाळा याद्वारे तीन पाच आणि आठव्या इयत्तेसाठी खुले शिक्षण, व्यावसायिक अभ्यासक्रम, प्रौढ साक्षरता आणि जीवन समृद्ध करणारे कार्यक्रम या मार्गाने हे उद्दिष्ट साध्य करण्यात येणार आहे. सुमारे दोन कोटी मुले जी शाळाबाह्य मुले आहेत ती मुख्य प्रवाहात आणली जाणार आहेत.

शैक्षणिक धोरण 2020 नुसार शिक्षणाचा अभ्यासक्रम आकृतीबंध ५+३+३+४असा असणार आहे.

शैक्षणिक धोरणाची उद्दिष्टे -

1. पायाभूत साक्षरता आणि संख्या शिक्षण साध्य करणे
2. शालेय अभ्यासक्रम आणि शिकविण्याच्या पद्धतीत सुधारणा सुधारणा
3. शाळांमध्ये व्यावसायिक शिक्षण इयत्ता सहावीपासून सुरू होईल आणि त्यात इंटरशिपचा समावेश असेल
4. बहुभाषिकता आणि भाषेची ताकद वाढविणे
5. मूल्यांकन पद्धतीत बदल व सुधारणा करणे
6. न्याय आणि सर्व समावेशक शिक्षण देणे
7. मजबूत शिक्षक भरती करणे आणि करिअरचे मार्ग निवडीस संधी उपलब्ध करून देणे

8. शालेय प्रशासनात बदल करणे
9. शालेय शिक्षणासाठी मानक निश्चिती आणि मान्यता
10. व्यावसायिक शिक्षणासह उच्च शिक्षणामध्ये सकल नोंदणी गुणोत्तर 26.3% 2018 वरून 2035 सालापर्यंत 50 %पर्यंत वाढवण्याचे एनइपी 2020 चे उद्दिष्ट आहे
11. समग्र बहुशाकीय शिक्षण व विषय निवडीस विद्यार्थ्यास लवचिकता प्रदान करणे
12. पदवी शिक्षण चार वर्षाचे असू शकते यात अनेक निर्गमन पर्याय व योग्य प्रमाणिकरण देण्यात येईल एक वर्षानंतर प्रमाणपत्र, दोन वर्षानंतर पदविका, तीन वर्षानंतर बॅचलर डिग्री, चार वर्षानंतर बॅचलर विथ रिसर्च.
13. तर्कसंगत संस्थात्मक संरचना
14. प्रेरित उत्साही आणि सक्षम शिक्षकांचे शिक्षण
15. मार्गदर्शक मोहीम राबवली जाईल
16. विद्यार्थ्यांना आर्थिक मदतीसाठी वेगवेगळ्या योजना उपलब्ध असतील
17. मुक्त आणि दुरुस्त शिक्षण योजना
18. ऑनलाईन शिक्षण आणि डिजिटल शिक्षण
19. शिक्षणामध्ये तंत्रज्ञानाचा वापर
20. भारतीय भाषांचा प्रसार व प्रचार
21. व्यावसायिक शिक्षणावर भर
22. प्रौढ शिक्षणास प्रोत्साहन

राष्ट्रीय शिक्षण धोरण मसुदा 2019 मध्ये अध्यक्ष के कस्तुरीरंगन माझी संचालक इस्त्रो बंगळूर यांच्या दूरदृष्टीने या धोरणात, शिक्षणास वैश्विक दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी वरील उद्दिष्टांना अनुसरून आकृतीबंध, रचना व त्यानुसार योजना राबविल्या जातील. प्रथम इयत्ता नुसार सहा वर्षे खेळातून शिक्षण. चार वर्षे विज्ञानावर भर, चार वर्षे विषय ज्ञानावर भर व पुढील पाच वर्षे विश्लेषण क्षमतेवर भर आणि विकास हे साध्य करण्यात येणार आहे. पाचवी पर्यंत स्थानिक भाषेतूनच शिक्षण दिले जाणार असून पुढील शिक्षणाचा विचार करता चीन, जपान सारख्या टेक्नॉलॉजीत पुढे असणाऱ्या देशांप्रमाणेच इयत्ता सहावीपासून संगणक ज्ञान दिले जाणार. विद्यार्थ्यांना टेक्नॉलॉजीची आवड निर्माण करणे व त्यानुसार टेक्नॉलॉजीत प्राविण्य प्राप्त करण्यासाठी उद्युक्त करणे हा उद्देश असेल. मुलांना क्रीडा क्षेत्राची आवड लागून क्रीडा क्षेत्रात पारंगत करणे ज्ञान समृद्ध बनविणे हे या शैक्षणिक धोरणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. नवीन शैक्षणिक धोरणानुसार "राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2019 भारताला केंद्रस्थानी मानून अशा शिक्षण प्रणालीची कल्पना करते जी सर्वांना उच्च दर्जाची शिक्षण प्रदान करून आपल्या राष्ट्राला सातत्याने न्याय व चैतन्यमय ज्ञानी समाजामध्ये परावर्तित करण्यात थेट योगदान देते" अशा प्रकारे महान दूरदृष्टी या शैक्षणिक धोरणाने अमलात आणण्यास सुरुवात केलेली आहे. शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये प्रगती करण्यासाठी राष्ट्रीय पातळीवरून मोठ्या प्रमाणात 2020 सालापासूनच सुरुवात झाली आहे शिक्षकांना प्रशिक्षणातून वेगवेगळी शैक्षणिक उद्दिष्टे साध्य करून घेण्यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षणे दिली जात आहेत. निपुण भारत मिशन अशा प्रकारचे एक प्रशिक्षण आयोजित असून त्यावर सध्या अंमलबजावणी सुरू आहे. मेक इन इंडिया, परीक्षा पे चर्चा, यासारख्या अनेक उपक्रमांमधून पंतप्रधान नरेंद्र मोदी शैक्षणिक कार्यावर लक्ष ठेवून आहेत.

भारत देशाने 2015 मध्ये शाश्वत विकासाच्या सन 2030 चा कृती कार्यक्रम स्वीकारलेला आहे .त्यातील उद्दिष्ट क्र.4 "जागतिक शिक्षण विकास कृती कार्यक्रमानुसार सन 2030 पर्यंत सर्वांसाठी समावेशक आणि गुणवत्तेचे शिक्षण सुनिश्चित करणे आणि सर्वांसाठी निरंतर अध्ययनाच्या संधींना प्रोत्साहन देणे यासाठी प्रयत्न" करण्यास सांगितले आहे एकही बालक शैक्षणिक संधी पासून ज्ञानापासून वंचित राहू नये यासाठी प्रयत्न केले गेले आहेत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षक आणि प्राध्यापकांना शिक्षण प्रक्रियेतील शक्तिस्थान म्हटले आहे ..शिक्षक

मार्गदर्शक, चांगला श्रोता व चांगला वक्ता असला पाहिजे तरच तो चांगले मार्गदर्शन करू शकेल. तंत्रज्ञानातील आवश्यक उपयुक्त असाच भाग वेचण्यास विद्यार्थ्यांना शिकविणे हे कार्य शिक्षकाचे आहे. आधुनिक सुविधानियुक्त शैक्षणिक वातावरण, आधुनिक दृष्टिकोनातून विद्यार्थ्यांचा दृष्टिकोन विकसित करण्याची जबाबदारी शिक्षकांची आहे. अनुभवाबरोबर तंत्रज्ञानावर भर यासाठी शिक्षकांना तयार करण्यात येत आहे त्या दृष्टीने प्रशिक्षणाचे नियोजन आणि कार्यवाही व त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी चालू आहे. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींच्या विचारातून आकारलेल्या शैक्षणिक, औद्योगिक संकल्पना आकारत असताना 2020 शैक्षणिक धोरण देखील" इंडस्ट्री 4.0 "हे महत्त्वाचे आणि फायदेशीर तंत्रज्ञान अमलात आणण्याचा प्रयत्न आहे. "एकमेकांशी जोडण्याचा काम करण्याचा आणि शिक्षणाचा मार्ग बदलण्यासाठी इंडस्ट्री 4.0 हे महत्त्वाचे आणि फायदेशीर तंत्रज्ञान आहे .या सर्वांचा राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणात गांभीर्याने विचार केला आहे" -रवींद्र खंदारे

वैश्विक बदलाबरोबर स्वतःस बदलणे शक्य व्हावे यासाठी NEP 2020 मध्ये तंत्रज्ञानाचा विस्तृत असा उपयोग करून घेण्यासाठी या बदलाचा अंगीकार विद्यार्थ्यांच्या व शिक्षकांच्या दोघांच्याही दृष्टीने करण्याचे उपयोजन आहे. इंडस्ट्री 4.0 म्हणजे चौथी औद्योगिक क्रांती. भारतीय तरुणांना या क्रांतीचा हिस्सा बनविण्यासाठी व हि क्रांती देशातील प्रगतिशील मैलाचा दगड ठरावी, त्याचप्रमाणे भारत हा ज्ञानी महासत्ता बनावे यासाठी अंगीकारणे गरजेचे आहे. सर्वांगीण विकासाबरोबर व्यावसायिक आणि कौशल्याधारित शिक्षण देण्याचा मानस आहे.

4.0 ही एक कृत्रिम बुद्धिमत्तेच्या आधारित क्रांती आहे संगणक आणि इंडस्ट्री 4.0 चे प्रगत ज्ञान प्राप्त झाल्यास अज्ञान दूर होऊन प्रगतीचा पथ सुरू होईल. शिकवण्याबरोबर शिकणे या दोन्ही क्रिया प्रभावित होतील एकंदरीत वैश्विक स्पर्धेत उतरण्यासाठी नवीन शैक्षणिक धोरण शिक्षण व्यवस्थेला आधुनिक बनवून बळकटी देण्यास यशस्वी होणार आहे.

निष्कर्ष-

1. शैक्षणिक धोरण 2020 हे अत्यंत उपयुक्त आहे .
2. बदलत्या तंत्रज्ञानाचा व शैक्षणिक अपेक्षांचा विचार करून त्यामध्ये तरतुदी करण्यात आलेल्या आहेत
3. वैश्विक दृष्टिकोनातून भारतीय शिक्षण पद्धती मजबूत होण्याच्या दृष्टीने हे एक खंबीर पाऊल आहे.
4. शैक्षणिक क्षेत्रामध्ये प्रगती करण्यासाठी अत्यंत अभ्यासपूर्ण असे हे शैक्षणिक धोरण सिद्ध होईल यात शंका नाही.

संदर्भ -

1. https://www.ksagaronline.com/sanshodhanpadhat
   by shashikantannadate,swatianndateksagar publication .html
2. शिक्षण संक्रमण -संपादक :अनुराधा ओक राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण .आंधळे राजेंद्र ,पृष्ठ क्रमांक 39, नोव्हेंबर 22.
3. शिक्षण संक्रमण -संपादक: अनुराधा ओक राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण आणि शिक्षकांच्या बदलत्या भूमिका. लेख प्रा. प्राजक्ता खटाटे, पृष्ठ क्रमांक 19 . डिसेंबर 22
4. शिक्षण संक्रमण- संपादन: अनुराधा ओक राष्ट्रीय शिक्षण धोरणातील तंत्रज्ञान शिक्षण .रवींद्र खंदारे पृष्ठ क्रमांक 32 ,जानेवारी 23.

मराठी संतसाहित्यातील विश्वकल्याणाचे विचार - एक दृष्टिक्षेप

प्रा. डॉ. सुरेखा सीताराम बनकर

श्रीमती सुशीलादेवी देशमुख वरिष्ठ महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना :

मराठी सारस्वतातील संतसाहित्य हे समृद्ध असून तो एक वैश्विक अनमोल ठेवा आहे. ज्ञानदेवांपासून तुकाराम-रामदासापर्यंत तसेच संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज इत्यादी महाराष्ट्रातील सर्व संतांनी ओवी अभंगरचना, श्लोक, भारूड, विरहिणी इ. साहित्यप्रकारातून मानवी जीवनास नितीप्रधान विचारांची शिकवण दिली. लौकिक जीवन जगत असताना आपले अलौकिक व्यक्तिमत्व सिद्ध करीत सर्वसामान्य माणसांना भक्तीमार्गातून नितीची शिकवण दिली. संतकालीन समाजजीवनात कर्मठपणाचे अवास्तव बंड माजल्यामुळे नैतिक मूल्यांची जाण समाजाला राहिली नव्हती. अशा परिस्थितीत तत्कालिन समाजाला ख-या नितीमूल्यांची ओळख स्वतःच्या आचार व विचारातून करून देण्याचे महत्कार्य संतांनी केले. असे असले तरी संतांनी एकूण मानवी व समाजजीवनासाठी आवश्यक असलेली नितीच प्रतिपादिली आहे.

संत साहित्याचा पाया संत ज्ञानेश्वर यांनी 'ज्ञानेश्वरी' हा टीकाग्रंथ लिहून घातला. त्या ग्रंथाच्या शेवटी त्यांनी पसायदान लिहिले आणि वैदिक कल्याणाची साद घातली.

व्यक्ती व समाजाच्या उद्धारासाठी जी कटु सत्य सांगावी लागतात ती काही स्वार्थी व व्यवहारी लोकांना अप्रिय वाटू लागतात. त्यामुळे अशा लोकांकडून संतपुरूषांचा छळही होतो पण तो जननिंदेचा छळ सोसूनही जनहितकारक अशा सत्य गोष्टीच ते सांगत असतात. म्हणून ते संतपुरूष होत. 'तुका म्हणजे तोचि संत सोसी जगाचे आघात।' ज्याचा अहंकार गेला आहे, आशा समूळ नष्ट झाली आहे, जो कोणाची निंदा किंवा हिंसा करीत नाही, ज्याच्या बुद्धित कपट नाही, ज्याचे मन स्फटिकाप्रमाणे निर्मळ आहे, 'येती तयापासी अवघी जनें।' अशा सत्पुरूषाजवळ सर्व लोक येतात. सर्व तीर्थांनाही तो तीर्थभूत असतो व त्याच्या केवळ दर्शनानेही मोक्ष मिळतो. त्याने तन-मन-धन सर्व पुरूषोत्तमाला अर्पण केलेले असते. 'तुका म्हणे तो परिसाहुनि आगळा। काय महिमा वर्णू त्याची' अशी रसाळ गोमटी फळे शुद्ध बीजापोटी जन्माला येतात अशा सत्पुरूषाच्या मुखात अमृताची वाणी असते आणि त्याचा देह सत्कार्याकरिता झिजत असतो. 'जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती। देह कष्टविती उपकारे। भूतांचि दया हे भांडवल संता। आपुली ममता नाही देही।' संत तुकोबारायांनी या अभंगात संतपुरूषाचे लक्षण सांगितले आहे. भक्तिमार्गाने ईश्वरप्राप्तीचे ध्येय साध्य झाल्यानंतरही आदर्श भक्त कसे वागतात, स्वतःच्या देहाविषयी ममत्व नाहिसे झाल्याने तो इतरांच्या उपकाराकरिता कसा झिजवितात, भूतदयेमुळे इतरांच्या सुखाने ते कसे सुखी होतात आणि इतरांनाही तसेच वागावे म्हणून अमृतासमान उपदेश ते सतत करीत असतात.

विषय प्रतिपादन:

व्यक्ती व समाजाला या स्पर्धेच्या युगात आपले सुखी व संपन्न् जीवन जगण्यासाठी, दंडेलशाहीला आळा बसविण्यासाठी, आपले कल्याण साधण्यासाठी, व्यक्ती व समाजाचा विश्वास संपादन करण्यासाठी, स्वत:बद्दल इतरांच्या मनात आदराची व प्रतिष्ठेची भावना निर्माण करण्यासाठी, नितीनियमाचे पालन आवश्यक ठरते. संतानी स्वत:चे राहणीमान अत्यंत साधे ठेवून जनसामान्यांना उच्च कोटीची विचारसरणी देण्यासाठी संतपरंपरा आयुष्यभर

झटत राहिली आहे. सर्व संतानी त्यांच्या त्यांच्या कालखंडात केलेले लोकप्रबोधनाचे कार्य अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे. सर्व संतांनी एकच सांगितले आहे की, नीतिमूल्यांवर आधारित जगलेले जीवनच आपल्याला अंतिम कल्याणापर्यंत नेते. शांततामय सहजीवन, परस्परांमध्ये प्रेम, बंधुभाव, संयम व ऐक्यभाव, स्वार्थत्याग, निष्काम कर्मसेवा, विशाल दृष्टीकोन, चरासरावर प्रेम, राष्ट्रीय एकात्मता, श्रमप्रतिष्ठा इ. जीवनमूल्यांना केंद्रभूत धरून समाजाची रचना व बांधणी करण्याचा प्रयत्न संतांनी केला. एकंदरीत मनुष्यदेहाला प्राप्त परिस्थितीत सन्मानपूर्वक प्रतिष्ठेचे जीवन जगण्याचे सूत्र शिकविले. संतांनी आपल्या चतुरस्त्र बुद्धिमत्तेने मानवताधर्म, राजकारण, समाजकारण, इ. सर्व बाबींची अतिशय चातुर्याने सांगड घातली आहे. मानवी दैनंदिन जीवनव्यवहारात व व्यवसायात नीतिची गरज अनन्यसाधारण आहे. संतांनी संपूर्ण मानवी जीवनास व्यापणारी व उपयुक्त ठरणारी अशी नीती सांगितलेली आहे. त्याचेच पुढे व्यवहारात व समाजजीवनात नीतिनियम म्हणून रूढ झालेले आहेत. संतांनी भक्तीमार्गातून व्यावहारिक नित्युपदेश केलेला आहे. संतांनी व्यक्ती समाजोन्नतीसाठी भक्तीमार्गाची कास धरली असली तरी त्यांचा भक्तीमार्ग हा समाजविमुख नसून समाजाभिमुख आहे. संतांची भक्ती ही सर्वव्यापक ईश्वराविषयीची सर्व प्राण्याविषयीची प्रेमभावना म्हणजे भक्ती होय. कारण ईश्वर प्राणीमात्राच्या हृदयात आहे. आपला दैनंदिन व्यवहार नीतिपूर्ण व्हावा म्हणूनच संतांच्या संगती व विचाराची वाट चालावयाची असते. सांसारिकांनी आपला व्यवहार कसा करावा याविषयी सर्व संतांनी आपल्या अभंगातून नीतिउपदेश केलेले आहेत.

परोपकाराकरिता देह झिजवावा -

मनुष्य देह हा दुर्मिळ आहे. मनाने ईश्वराची भक्ती करावी व बुद्धिने परोपकाराकरिता कर्म करावे. 'मना चंदनाचे परी त्वा झिजावे। तरी अंतरी सज्जना निववावे।' रामदासस्वामी म्हणतात, मना तू या चंदनाचा आदर्श समोर ठेव, सज्जनांना होणारा त्रास आणि ताप घालवायला पुढे हो. स्वतः कष्ट कर आणि सज्जनांना संतुष्ट कर. व्यवसायात सुद्धा व्यावसायिकांनी आपल्या सेवेतून इतरांना सेवा देत असताना जणू ईश्वराची भक्तीभावाने पूजा करत आहोत असा मनात भाव ठेवावा.

प्रयत्नवादाचा पुरस्कार -

सर्व संत हे प्रयत्नवादाचे मूर्तिमंत अवतार आहेत. स्वस्थ बसून देवावर किंवा संचितांवर हवाला न ठेवता आपल्या प्रयत्नपूर्वक साधनेने काम, क्रोध, लोभ, मद, मत्सर या अंतःकरण भ्रष्ट करणा-या मनुष्याच्या स्वार्थमूलक विकृतीला त्यांनी दूर केले.

धनाचा सदुपयोग करावा-

'जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारें। उदास विचारे वेच करी।' संत तुकोबांनी व्यवहारी माणसाला धन प्राप्ती करावी. परंतु ते प्रामाणिकपणे व्यवहार व व्यवसाय करून मिळवावी तसेच ते मिळविलेले धन आसक्तीने स्वतःजवळ ठेवून केवळ स्वतःकरिताच त्याचा व्यय न करिता, स्वार्थनिरपेक्ष वृत्तीने त्या धनाचा सदुपयोग करावा.

सेवा प्रामाणिकपणे करावी -

चरितार्थाकरिता जी सेवा, पेशा किंवा व्यवसाय पत्करला असेल तो प्रामाणिकपणे करणे हिच ईश्वरसेवा असते. ज्यामुळे अपकीर्ती होईल असे कर्म वर्ज्य करावे. संत तुकारामांनी म्हटल्याप्रमाणे- 'आला भागाशी तो करी वेवसाव। परि राहो भाव तुझ्या पायी॥... (1425) शरीराने आपल्या वाट्याला आलेला व्यवसाय करीत असता

आपले मन ईश्वराच्या पायी पाहिजे. म्हणजेच आपला व्यवसाय हा ईश्वराची सेवा आहे या भावनेने तो प्रामाणिकपणाचा होईल.'

व्यावसायिक नीतिमूल्ये ही प्रामाणिकपणावर आधारित आहेत. नीतिमूल्यांची दुसरी बाजू म्हणजे प्रामाणिकपणा होय. ग्राहकांच्या अपेक्षांची प्रामाणिकपणे पूर्तता करणे हे प्रामाणिकपणावर अवलंबून आहे. म्हणजेच व्यावसायिक नीतिमूल्ये ही प्रामाणिकपणाशिवाय आचरणात आणता येत नाहीत.

सामाजिक समतेचा पुरस्कार -

'विष्णुमय जग वैष्णवाचा धर्म। भेदाभेद भ्रम अमंगळ॥...(46)' संत तुकाराम विषमतेतील भेदभावास विरोध दर्शवतात. सामाजिक समता आणि सुसंस्कृतपणा यांच्या दृष्टीने समाजातील प्रत्येक घटकात समतेचा सद्‌गुण आवश्यक आहे आणि तो इतरांशी वागताना प्रकट झाला पाहिजे. विद्वत्ता, सत्ता, संपत्ती यांच्यामुळे ज्यांना मोठेपणा आला आहे त्यांनी ताठा व गर्व न करता नम्रता व समता अंगी बाळगली पाहिजे. अशा प्रकारची सर्व प्रकारच्या ग्राहकाप्रती व शिष्याप्रती व्यावसायिकाने समता व नम्रता बाळगली पाहिजे.

व्यवहारात दुस-याला फसवू नये-

सामाजिक व्यवहारात खोटी बुद्धी नसावी. 'न यो वाचे अनुचित वाणी। नसो मनी कुडी बुद्धि...॥' (2183) संत तुकाराम या अभंगात जणू व्यावसायिक नीतिनियमच सांगून जातात. सामाजिक व्यवहार करताना वाणीला अनुचित, दुस-यांना लागण्यासारखे शब्द देऊ नयेत आणि मनामध्ये दुस-याला फसविण्याची खोटी बुद्धि नसावी असे ईश्वराजवळ प्रार्थना करण्यास सांगतात. समर्थ रामदासस्वामी म्हणतात, 'भले सत्य बोला, यथा तथ्य चला।' नेहमी हितकारक बोलावे, गोड बोलावे व खरे बोलावे, सरळ मार्गाने वागावे, सदाचार सोडू नये. समर्थ पुढे म्हणतात, 'भला रे भला बोलती ते करावे। बहुतां जनांचे मुखे यश घ्यावें। परी शेवटी सर्व सोडोनि द्यावे मरावे परी किर्तीरूपी उरावे।' ज्या कामामुळे आपल्याला लोकांचा भलेपणा मिळेल. दुवा व आशीर्वाद मिळेल, अशी कामे करावीत. अनेक लोकांच्या तोंडी आपली किर्ती असावी. आपल्या यशाची प्रशंसा असावी; पण एवढे केले तरी शेवटी सर्व सोडून द्यावे. आपल्या माघारी आपली सत्कीर्ती राहिल असे जगावे.

व्यावसायिकाने आपला व्यवसाय निवडताना समाजोपयोगी पडेल, ज्यातून समाजातील लोकांचा आपणास भलेपणा मिळेल याचा विचार जरूर केला पाहिजे. व्यवसायातून मिळणा-या नफ्यातून समाजोपयोगी सार्वजनिक किंवा खाजगी उपक्रम व संस्थास दानधर्म करावा. ज्यामुळे आपल्या माघारी आपली सत्कीर्ती राहील.

आधी केले मग सांगीतले -

संतांचा उपदेश हा कोरडा नसतो, 'लोकां सांगे ब्रह्मज्ञान। आपण कोरडे पाषाण' असा नसतो. उपदेशाप्रमाणे स्वतः ते वागत असतात. संत हा निष्क्रीय नसतो 'क्रिया करुनि दाविती अंगी।' संत हे स्वतः जातीने क्रिया करतात. आपल्या कृतीने नीतिनियम पुढच्या पिढीसाठी वहिवाट करून देतात. रामदास स्वामी म्हणतात, 'आधी प्रपंच करावा नेटका। मग घ्यावे परमार्थ विवेका।' याप्रमाणे सर्व संतांनी प्रपंचासाठी कोणता व्यवसाय प्रामाणिकपणे केलेला दिसून येतो. संत नामदेव यांनी कपडे शिवण्याचा, संत सावता माळी यांनी पालेभाज्या पिकविण्याचा, संत गोरा कुंभार यांनी मडके तयार करण्याचा, संत सेना न्हावी यांनी न्हाव्याचा निरपेक्षपणे जनता जनार्दनाची सेवा, परोपकार, त्याग, दानधर्म करून सदाचाराने आपले जीवन घालविले. त्यातूनच त्यांना परमार्थ साधल्याचे समाधान मिळाले.

उत्पादक किंवा व्यावसायिकाने फक्त नियम करू नयेत तर केलेले नियम प्रत्यक्ष आचरणात आणण्यासाठी कृती केली पाहिजे. नीती म्हणजे योग्य किंवा अयोग्य यांची निवड करणे असा अर्थ असल्याने व्यावसायिकांनी व्यावसायिक नीतीमूल्ये तयार करून प्रत्यक्ष आचरणात आणले पाहिजेत.

रंजले गांजलेल्यांना मदत -

'जे का रंजले गांजले त्यासी म्हणजे जो आपुले। तो चि साधू ओळखावा देव तेथेचि जाणावा।' (347) संत तुकारामांनी या अभंगातून समाजातील गोर-गरीब, अडले-नडले, दीन-दुबळे यांना यथोचित मदत करून सन्मार्ग दाखविणे हीच ईश्वरसेवा मानली आहे. संत गाडगेबाबांनी तर देव देवळात नसून माणसात आहे हे त्यांनी लोकांवर बिंबवले. मानवी जीवनासाठी अमर संदेश देताना धनाचा सदुपयोग कसा करावा हे सांगताना गाडगेबाबा सांगत असत. "भुकेल्याला अन्न, तहानलेल्याला पाणी, उघड्यांना वस्त्र, बेघरांना आसरा, बेकारांना रोजगार, दुःखी व निराशांना हिंमत, गरीब मुलांना शिक्षण, गरिबांचे लग्न, अंध, पंगु, रोग्यांना औषध, मुक्या प्राण्यांना अभय" हिच खरी देवपूजा आणि हाच खरा रोकडा धर्म याच उद्देशाने त्यांनी धर्मशाळा उघडल्या, अन्नछत्रे उघडली, निरक्षरांसाठी शाळा काढल्या.

याचा विचार करता व्यावसायिकांनी आपल्या अधिक्य मिळकतीतून त्या धनाचा सदुपयोग कसा करावा? याचा जणू आपल्यापुढे संतांनी आदर्शच ठेवला आहे. व्यावसायिकांनी आपली सामाजिक जबाबदारी निश्चितच वाढवली पाहिजे. सामाजिक विकासासाठी तसेच दुर्लक्षित व दुर्बल घटकांसाठी सुद्धा कार्य केले पाहिजे. त्यांच्या संकटकाळात त्यांना भरीव असे योगदान दिले पाहिजे.

व्यवसायामध्येसुद्धा व्यावसायिकाचा दृष्टीकोन हा ग्राहकांच्या अडीअडचणी व तक्रारींची योग्य दखल घेणारा असावा. आपल्या वस्तू व सेवेबद्दलची संपूर्ण माहिती त्यांना दिली जावी. ग्राहकांना वस्तूची निवड करणेबाबत साह्य करावे. अज्ञानी, निरक्षर ग्राहकांनी फसवणूक करू नये. ग्राहकाची सेवा हिच ईश्वरसेवा अशी त्यांची दृष्टी व वर्तन असावे.

आत्म समाधानासाठी सेवा -

ग्रामगीतेत राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज म्हणतात- 'प्रतिष्ठेसाठी सेवा नोहे। ती स्वाभाविक हौसचि आहे। आत्मसमाधान हेचि राहे। पूर्ण फळ तियेचे॥...(102)' कोणताही पेशा स्वीकारून समाजाची सेवा करतांना त्यामागे आत्मसमाधान हाच हेतू असला पाहिजे. समाजात आपल्याला डॉक्टर, वकील, शिक्षक, करसल्लागार म्हणून प्रतिष्ठा मिळेल या अपेक्षेने ती समाजसेवा निष्फळ ठरते. राष्ट्रसंत पुढे म्हणतात- 'ज्यासि आहे प्रलोभन। ईर्षा, राग-द्वेष जाण। त्याची सेवा विडंबन। समजा ख-या सेवेचे॥...(106)', कोणताही पेशा किंवा व्यवसाय स्वीकारून समाजाची सेवा करणा-याच्या मनात त्या सेवेच्या मागे प्रलोभन असेल किंवा त्या सेवा करणा-याच्या मनात ईर्षा किंवा रागद्वेष असेल तर त्याची ती सेवा ख-या अर्थाने समाजसेवा न ठरता ते एक विडंबन ठरेल. 'सेवेचे अनंत प्रकार ते समजोनि करावी निरंतर। आपणासि साधेल तो व्यवहार। सेवाभावाने करावा॥ (93)', 'सर्वास व्हावे समाधान सेवक-सेवाभावियांसि पूर्ण। घेता, देता दोघेजण। संतुष्ट व्हावेत सेवेने॥.. (79)' 'सेवा नसावी वरपांग दांभिक। आत एक, बाहेर एक। सेवा नसावी कृत्रिम, सुरेख। कागदी फुलांपरि॥..(80)', खरी सेवा म्हणजे निष्काम कर्म। परस्परांच्या सुखाचे वर्म। समजोनि करी तो त्याग उद्यम। तोचि सेवाभावी समजावी॥..(82) अशा प्रकारे संत तुकडोजी महाराज यांनी वरील विचारातून समाजाची सेवा अनेक प्रकारे करता येते. आपणास जमेल ती सेवा व व्यवहार समाजाप्रती

सेवाभाव ठेवूनच करावा त्यामुळेच आपणहून निवडलेला सेवेचा मार्ग हा वरपांगी, ढोंगी, दिखाऊपणाचा, ज्याच्यातून आनंद प्राप्त होणार नाही अशा कृत्रिम स्वरूपाचा नसावा तर त्यातून सेवाकाराचे व समाजातील व्यक्तींचे, दोघांनाही सुख प्राप्त होईल असे समजून सेवा करावी.

नम्र व स्वागतशील बनावे -

'मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास कठीण वज्रास भेदू ऐसे॥..(987)' आम्ही मनाने अत्यंत मृदू व नम्र असलो तरी कठीणातल्या कठीण प्रसंगातून आम्ही पुढे जाऊ. संत तुकारामाच्या या विचाराचा सार व्यक्तीच्या जीवनात अत्यंत मौलिक आहे. अगदी त्याप्रमाणेच कोणत्याही व्यवसायामध्ये शांत स्वभावाला महत्त्व आहे. व्यवसायात संयम न पाळल्यामुळे त्या व्यवसायाची अधोगती झालेली उदाहरणे पाहावयास व ऐकावयास मिळतात. व्यवसायात काम करताना स्वागतशील असले पाहिजे. व्यापारी, हॉटेल व्यवसाय, बँकींग, वकील, व्यापारी, वैद्यक व्यवसाय यांचा पदोपदी ग्राहकांशी संबंध येतो. तेथील संबंधित व्यावसायिक व कर्मचारी यांनी आपला स्वभाव नम्र व मनमिळावू ठेवला तरच त्यांना यश मिळते. नुसती कोरडी वागणूक दिल्यास ग्राहक त्या व्यावसायिकांकडे पाठ फिरवतात. जीवनाच्या सर्व क्षेत्रात नम्रता, स्वागतशीलता, शिष्टाचार इत्यादींच्या नीतीनेच अपूर्व यश मिळू शकते.

दुरितांचे तिमिर जावो :

संत ज्ञानेश्वर पसायदानात म्हणतात, दुष्ट लोकांच्या दुष्टपणाचे कारण त्यांचे अज्ञान असते. त्यांच्या या अज्ञानाचा अंधार दूर होवो अशी प्रार्थना ज्ञानेश्वर करीत आहेत. स्वधर्म म्हणजे 'जीव' म्हणून प्रत्येक प्राणीमात्राचे कर्तव्य, प्रकाश संश्लेषणाद्वारे अन्ननिर्मिती हे वनस्पतीचे कर्तव्य तर मृत प्राणीवनस्पतीचे विघटन हे सुक्ष्म जीवांचे कर्तव्य, मनुष्यजातीचा विचार केला तर शिकविणे शिक्षकाचे, उपचार करणे डॉक्टरांचे तर राज्यव्यवस्था राखणे राज्यकर्त्याचे कर्तव्य. जगाचा पसारा व्यवस्थित चालायला हवा असेल तर प्रत्येकाने आपल्याला नेमून दिलेले काम प्रामाणिकपणे करायला हवे. प्रत्येकाने आपापले काम प्रामाणिकपणे केले तर सर्वांच्याच इच्छा पूर्ण होतील कारण 'स्वधर्म' आचरणारा प्रत्येक जीव केवळ मंगल, पवित्र इच्छाच बाळगणारा असेल.

निष्कर्ष :-

थोडक्यात संतांचा मानवी जीवनाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन समग्र व परिपूर्णतेचा होता. त्यांना जीवन व व्यवहाराचे यथार्थ आकलन झालेले होते. त्यामुळे त्यांच्या विचार, लेखणी व कृतीतून नीतिविषयक नियमांचे जे आकलन होते ते केवळ मानवी जीवनाला किंवा व्यावसायिक क्षेत्राला उपयुक्त आहे असे नव्हे तर सर्व चराचर सृष्टीला पोषक व मार्गदर्शक ठरणारे आहे. संतांनी आपल्या जीवनानुभवातून, सदाचारातून, विश्वाच्या कल्याणाचा मार्ग सांगीतला आहे. श्रमप्रतिष्ठा, निष्काम कर्म, प्रयत्नवाद, परोपकार, संपत्तीचा सदुपयोग, समतादृष्टी, गरजूंना मदत, आत्मसमाधान, प्रामाणिकपणा, नम्रता, प्रसन्नता, बंधुभाव, षड्रिपुंचा त्याग, इ. नीतिगुणांचा पाठपुरावा केलेला आहे. अशाच नीतिगुणांची गरज व्यवसायातसुद्धा व्यावसायिकांच्या अंगी असणे उपयुक्त ठरते.

संदर्भ :-

1) साक्षात्कारी संत तुकाराम - डॉ. शंकर दामोदर पेंडसे
2) सार्थ श्रीमत दासबोध - प्रा. के. वि. बेलसरे
3) संतदीप, नंदादीप व शिदोरी (खंड 1 व 2, अप्रकाशित)-संकलन-डॉ. सुरेखा बनकर
4) व्यवसायाचे सोनेरी नियम - ह. अ. भावे
5) ग्रामगीता - राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज

वैश्विक परिदृश्यातून मराठी संत साहित्यातील कृषि संस्कृती दर्शन

प्रा. डॉ. अनिल व्यंकटराव मुंढे

मराठी विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर ता. अहमदपूर जि. लातूर

मानवाचे आध्यात्मिक जीवन समृद्ध होण्या करिता संतांनी जे अध्यात्म सांगितले, भक्तीतत्त्वाची रुजवणूक करून मानवी मूल्यांची शिकवण दिली आणि ज्या देहाच्या आधारे परमात्मा स्वरूपाकडे जाण्याची अनुभूती अनुभवायची असते तो देह शुद्ध निसर्ग सान्निध्यात वावरायला हवा यासाठी संतांनी पर्यावरणाच्या संबंधी आणि कृषी संस्कृतीच्या संबंधी आपल्या साहित्य रचनेतून अनेक बाबी उद्धृत केलेल्या आहेत. प्राचीन काळापासून चालत आलेली कृषी संस्कृती आणि पंचमहाभूतांचे महत्त्व या आधारे पर्यावरणाच्या संदर्भातील चिंतन संतांनी संत साहित्यातून प्रभावी पणे मांडले आहे. पर्यावरणातील, कृषी संस्कृतीतील अनेक घटकांचा पदोपदी उल्लेख करून संतांनी निसर्ग चैतन्यास बहर आणलेला आहे. संतांनी पर्यावरणाच्या आणि कृषी संस्कृतीच्या संदर्भात ज्या ज्या भूमिका आपल्या वाङ्मयातून मांडल्या आहेत त्यातून आधुनिक काळाच्या संदर्भात नवी दृष्टी आपल्याला प्राप्त करून देणाऱ्या आहेत. आधुनिक काळात माणसाच्या स्वार्थी केंद्री स्वभावामुळे कृषी संस्कृतीत अमुलाग्र बदल झाला आहे, निसर्गाची प्रचंड हानी झालेली आहे. यावृत्तीमुळे माणसाला आज अनेक प्रकारच्या नैसर्गिक संकटांशी सामना करावा लागत आहे. आधुनिक काळात कृषी संस्कृतीच्या संदर्भात ज्या काही उपाययोजना केल्या जातात त्यासाठी संत साहित्याचे आकलन महत्त्वपूर्ण ठरते. कृषी संस्कृतीच्या जपणुकीसाठी संतांनी विविध रचना करून कृषी जीवनाचे महत्त्व मानवी जीवनाच्या संदर्भात किती महत्वपूर्ण आहे हे विविध रचना प्रकारांतून सांगितले आहे.

भारतहा कृषि प्रधान देश आहे. भारतात मुख्य व्यवसाय हा शेती असून शेती व्यवसाय इथल्या अर्थव्यवस्थेचा कणा मानला जातो. जगातील अनेक उद्योगधंदे, व्यवसाय शेतीवर आधारित आहेत. आपल्या भारत देशात शेतीपूरक पर्यावरण असल्याने वर्षानुवर्ष शेती करण्याची परंपरा फार प्राचीन काळापासूनची आहे. इथल्या बहुतांश लोकांच्या उपजीविकेचे साधन शेती हेच होते आणि अजूनही आहे." कृषी संस्कृतीत पर्यावरणाला अत्यंत महत्त्व दिले होते. आर्यांच्या पूर्वी पासून भारतात कृषी विद्या आणि कृषी संस्कृती नांदत होती ऋग्वेदव अथर्ववेदात ही कृषी विषयक पुष्कळ उल्लेख आढळतात."१ म्हणजेच भारतातील शेती व्यवसायाला कित्येक शतकांची परंपरा असलेले दिसून येते. शेतीत राबणारा शेतकरी आणि ज्यांच्या साह्याने शेती केली जाते ते गोधने म्हणजे बैल यांनाही कृषी संस्कृतीत अत्यंत महत्त्वाचे, आदराचे स्थान प्राप्त झालेले दिसून येते. याचेच प्रतीक म्हणून शेतकरी जीवनात बैलाला अतिथी संबोधून दरवर्षी पोळा या सणाच्या दिवशी त्याची मिरवणूक काढून त्याला आज ही पुरणपोळीचा नैवेद्य देण्याची परंपरा असलेली दिसून येते. भारतीय कृषी संस्कृतीत बैल हा शेतकऱ्याचा सखा, सोबती असून तो त्याच्या कुटुंबातील सदस्यां इतकाच जिव्हाळ्याचा विषय असतो.

शेतीहा पर्यावरणातील महत्त्वाचा घटक असून शेतीच्या माध्यमातून शेतकरी शेतीत योग्य पिकांची पेरणी करून अन्नधान्य उत्पादन करतो. शेतीमध्ये अहोरात्र काबाड कष्ट करून अधिकाधिक धान्य पिकवून उत्पादन करण्याच्या दृष्टीने शेतकरी सदोदित प्रयत्नशील राहिलेला आहे. शेतीची मशागत करून शेतीला पाणी देऊन शेतीचे योग्य असे व्यवस्थापन करण्याचे प्रयत्न फार पूर्वी पासून होत आलेले आहे. "पाणिनीच्या अष्टाध्यायीत कृषी कर्माचे

अनेक उल्लेख असून नदीचे पाणी कालव्याद्वारे शेतात येणे व विहिरीचे पाणी मोटेने वर खेचून शेतात सोडणे असे उल्लेख अष्टाध्यायीत सापडतात. नांगरणी, पेरणी, कापणी, साठवणी इत्यादी कृषी विषयक क्रियांना अनुलक्षून करावयाच्या विधीचे वर्णन 'श्रोत' व 'गृह्य' या सूत्रात ही केले आहे तर कौशिक सूत्रांत उंदीर, पक्षी, टोळयां पासून पिकांचे रक्षण करण्यासाठी काही उपायही सांगितले आहेत. कौटिल्याच्या काळात 'देव मातृक' म्हणजे केवळ पावसावर अवलंबून असलेला आणि 'नदी मातृक' म्हणजे नदीच्या पाण्यावर अवलंबून असलेला असे शेतक़ऱ्याचे दोन वर्ग पाडले जात होते."२ नदीच्या वाहत जाणाऱ्या पाण्याला अडवून शेतीला पाणी देण्याची खास पद्धत प्राचीन काळात ही होती. आज याच नद्यांवर मोठ मोठे धरणे बांधून कालव्याद्वारे अथवा विद्युत पंपाद्वारे शेतीला पाणी दिले जाते. आज जे बंधारे, तलाव निर्माण केले आहेत त्याला मागील अनेक शतकांची परंपरा असलेली दिसून येते. सुमारे साडेसातशे वर्षांपूर्वी संत ज्ञानेश्वरांनी आपल्या ज्ञानेश्वरीतून जलाशयाचे आणि वृक्षाचे महत्व विषय केलेले होते.

'नगरेचिर चावी। जलाशये निर्मावी।
महावने लावावी। नाना विधे।।'

इतकेच नव्हेतर संतांनी कृषी व्यवस्थेतल्या प्रत्येक बाबीचा अगदी बारकाईने विचार करून मार्गदर्शन केले आहे. अधिक अधिक धान्याचे उत्पादन कसे घेतले पाहिजे, शिवाय धान्यसंरक्षण, बियांचेसंरक्षण, धान्यसाठवण्याची पद्धती, पिकांना केला जाणारा खत पुरवठा याच्याही खास नियोजनात्मक बाबी संतांनी आपल्या रचनेद्वारे सांगितलेल्या आहेत. आज ज्ञान- तंत्रज्ञानाच्या, माहितीच्या युगात ही पिकांवर किडींचा प्रादुर्भाव जाणवतो, शेतीला रासायनिक खतांचा आणि औषधांचा बेसुमार केला जाणारा पुरवठा शेतीच्याच सुपीकतेला आज मारक ठरलेला आहे, याचा प्रचंड विपरीत परिणाम पर्यावरणावर होऊन पर्यावरणाचा समतोल वरचेवर ढासळत चाललेला आहे. आजच्या उत्पादित अन्नधान्यावर रासायनिक खतांचा, औषधांचा वापर झाल्याने त्याच्यातील रोग प्रतिकारकता कमी झाल्याचे दिसून येते; परंतु आज ही खेड्या पाड्यात पारंपरिक शेती करण्याची प्रथा आहे. रासायनिक खतांपेक्षा शेणखत वापरून केली जाणारी शेती सर्व बाबतीत सरस ठरताना दिसते आहे. आज सेंद्रिय शेतीचे महत्व लक्षात येऊन सेंद्रिय पद्धतीने घेतलेल्या फळांना भाज्यांना प्रचंड मागणी निर्माण होऊन शेतक़ऱ्यांना त्याचा योग्य मोबदलाही मिळताना दिसत आहे. शेतीत राबराबराबणारा शेतकरी कृषी संस्कृतीचा एक महत्त्वाचा घटक असल्याने या शेतक़ऱ्यांबद्दलचा आपुलकी भाव संत साहित्यातून व्यक्त झालेला आहे. शेतकरी हा प्रामाणिक पणे शेतीची कामे करतो. त्याच्या जवळ कुठलाही आपपरद्वेष भाव नसतो. शेतकरी कधीही अभिमानाने, अहंकाराने वागत नाही म्हणूनच तर संत तुकाराम महाराज म्हणतात,

"बरे देवा कुणबी केलो। नाही तरी दंभेची असतो मेलो।।
भले केले देवराया। नाचे तुका लागे पाया।।"३

या अभंगातून संत तुकाराम आपण कुणबी झाल्याचा म्हणजे शेतकरी झाल्याचा आनंद व्यक्त करतात. त्याबद्दल ते देवाचे आभार ही माणतात. शेतकरी झाल्यामुळे आपल्या ठिकाणी कसल्याही प्रकारचा गर्व, ताठा, अहंकार निर्माण झाला नाही याची जाणीव संत तुकाराम व्यक्त करताना दिसतात. माणसाच्या जन्माला येऊन ही समाजात असे असंख्य माणसे आहेत की, जी स्वतःच्या सत्ता, संपत्तीच्या लोभाने अंध झालेली आहेत. त्यांना इतर सामान्य माणसाचे काहीही देणे घेणे वाटत नाही. त्यांच्या ठिकाणी प्रचंड अहंभाव, गर्व निर्माण झालेला आहे; परंतु असा ताटा मिरवणारे माणसं ही समाजाच्या भल्यासाठी काडीमात्र ही कामाची नाहीत. स्वतःच्या स्वार्थापाई अशा

प्रकारच्या प्रवृत्ती सामान्य माणसाला प्रचंड छळताना दिसतात. परंतु एक प्रकारे त्यांच्या हातून हा एक अनर्थ घडत असताना याचे त्यांना काही देणेघेणे वाटत नाही, इतकी ही माणसं स्वार्थाने मोहमायेने, गर्वाने पछाडलेली आहेत. माणसाचा गर्व हा त्याला सर्वनाशाकडे घेऊन जाणारा आहे 'गर्वाचे घर खाली' ही म्हण काही उगीच पडलेली नाही. त्यामुळे तर संत तुकाराम महाराज कुणबी केल्याचा आनंद व्यक्त करून देवाचे आभार मानतात. कसलाही अहंकाराचा वारा न लागू देणारा आमचा शेतकरी शेतीत मूठभर धान्य पेरतो आणि ढीगभर धान्य त्याला शेती देते. कृषी संस्कृतीचा महिमाच न्यारा आहे. शेतीही शेतकऱ्याकडून कसल्याही मोबदल्याची अपेक्षा न करता धान्याच्या ढिगांच्या राशीच्या राशी उत्पन्न देते. याबाबत संत नामदेवांनी कृषी संस्कृतीचे केलेले वर्णन विचारात घेण्यासारखे आहे. संत नामदेव म्हणतात,

" शेती बीज नेता थोडे।
मोटे आणिता ती गाडे।।"४

विठ्ठल नामाची गुढी किती आगाध आहे हे सांगताना संत नामदेवाने दिलेला हा दाखला कृषी संस्कृतीचे महत्त्व सांगणार आहे. शेतीत पेरणी करताना थोडेच बीज आपण घेऊन जातो; परंतु पिकं आल्या नंतर अगदी गाडीभर धान्य घेऊन येतो. इतके दातृत्व शेती जवळ आहे. म्हणून तिची योग्य मशागत व देखभाल होणे आवश्यक आहे. मूठभर घेऊन ढीगभर देण्याची दातृत्व शक्ती शेतीमध्ये आहे. त्यामुळे या कृषी संस्कृतीचे महात्म्य संत नामदेवाने त्यांच्या अभंग रचनेतून गायलेले आहे.

शेतकरी हा आपल्या शेतीशी प्रमाणिक राहून इमान इतबारे काळया आईची सेवा सातत्यपूर्ण करत असतो. त्याची ती काळी आई शेती त्याच्या पिढ्यान पिढ्यांना जगवत आलेली आहे. त्यामुळे शेतकरी हा खऱ्या अर्थाने कर्मयोगीच असतो. शेतीत राबताना त्याला ऊन- वारा, पाऊस, थंडी याचे काही देणेघेणे राहत नसते. तो सर्व ऋतूत, सर्व काळ शेतीत राबराबराबतो. त्या त्या वेळेत शेतीची सारी कामे व्यवस्थित पार पाडतो. शेतकऱ्याच्या जीवनात 'पेरणी' हा विषय फार महत्त्वाचा असतो. त्याच्या घरात कसले संकट आले तरी तो पेरणी अगदी वेळेवर करतो. पेरणी वेळेत झाली तरच पीक जोमदार येऊन धान्याच्या राशी तयार होतात. म्हणून तो संकटावर मात करून पेरणी वेळेत करतो. या विषयी संत तुकाराम महाराजांनी रचलेला अभंग शेतकऱ्यांच्या जीवनात पेरणीचे महत्त्व सांगणारा आहे. संत तुकोबा राय म्हणतात,

"मढे झांकुनियां करिती पेरणी।
कुणबियाची वाणी लव लाहे।।
तयापरी करी स्वहित आपुले।
ज्यांनी पावले नर देह।।
ओटीच्या परिस मुठीत ते वाढे।
या परि कैवाडे स्वहिताचे।।
नाही काळ सत्ता आपुलिये हाती।
जाणते हे गुंती उगविती।।
तुका म्हणे पाहे आपुली सूचना । करीतो शहाणा मृत्यू लोकी।।"५

काळवेळेचे महत्व सांगताना संत तुकाराम यांनी वरील अभंगातून एक दृष्टांत दिला आहे. कृषी संस्कृतीचे एक उत्तम उदाहरण म्हणून संत तुकारामांच्या या अभंगाकडे पाहता येईल. पाऊस पडल्यानंतर जमिनीला वापसा

झाल्या बरोबर पेरणी करणे आवश्यक असते. जर वापसा जाऊन जमीन कोरडी झाली तर पीक जोमदार येत नाही. इतकेच नव्हे तर पेरणीत मुठीतील धान्य आणि ओटीतील धान्य याच्या उगवण्यात ही फरक पडतो. ओठीतील धान्य आणि मुठीतील धान्य यांच्या क्षमतेत पडणारा अंतर काही क्षणांचा असला तरी त्याच्या उगवण क्षमतेत पडणारा फरक कसा असतो हे संत तुकारामांनी उदाहरणा दाखल पटवून दिले आहे. यावरून आपल्या लक्षात येते की संतांनी देखील शेती हा विषय किती जिव्हाळ्याने जपला आहे. त्यामुळे शेतकरी आपल्या घरात कुणी मृत्यू पावले तरी त्याचे मढे झाकून अगोदर पेरणी करतो हा तुकोबांनी दिलेला विचार शेतीकडे अगदी गांभीर्याने पाहायला लावणार आहे. संतांचा हा उपदेश ध्यानात घेऊन शेती व्यवसायाला महत्त्व दिले तर अन्नधान्याचा तुटवडा पडणार नाही.

संत ज्ञानेश्वर माऊलींनी शेतीच्या बाबतीत फारच महत्त्वाचे उपदेश केलेले आहेत. त्यांनी शेतीच्या पेरणीतील निरंतरता सांगून शेतकऱ्यांनी कमी भांडवलात अधिक कष्टाने शेती केली पाहिजे इतकेच नव्हे तर शेतीचे राखणे किती महत्त्वाचे आहे या बाबतचा उपदेश केला आहे. पेरणीची निरंतरता सांगताना माऊली म्हणतात,

प्रतिवर्षी क्षेत्र पेरिजे। पिके तरी वाहतो नुबागिजे।।
पिकांची निवाडू देखिजे । अधिकाधिक।। "६

शेतकऱ्यांनी प्रत्येक वर्षी पेरणी करायलाच पाहिजे. एखाद्या वर्षी पीक जास्त आले म्हणून पुढील वर्षी पेरणी करावयाचे ठेवू नये. तर अधिकाधिक धान्य उत्पादन करावयास पाहिजे शेतीचे भांडवल व कष्ट याबाबत ज्ञानेश्वर माऊली म्हणतात,

"तरी भूमी बीज नांगरू । यया भांडवलाचा आधारू।
घेऊनी लाभू अपारू। मेळविणे जे।।"७

शेतकऱ्यांकडे शेती करण्यासाठी जमीन, बी आणि नांगर इतकेच भांडवल असते. एवढ्या कमी भांडवलात अधिक कष्ट करून भरपूर धान्य पिकविले पाहिजे. खरेतर ज्यांचा हेतू शुद्ध आहे, काहीतरी करण्याची इच्छा शक्ती आहे त्याला नानातहऱ्हेच्या गोष्टींची आवश्यकता नसते. तो आहे त्यातून ही नवनिर्माण क्षमता ठेवून अधिकाधिक यशस्वी कसा होतो हे शेतकऱ्यांच्या बाबतीत लक्षात घेता येईल. शेतकरी अगदी कमी भांडवलात धान्याच्या राशी कशाने निर्माण करतो याबाबत संतांनी केलेले मार्गदर्शन अनमोल स्वरूपाचे आहे. केवळ पेरणी करून पीक वाढवणे इतकेच नाहीतर त्याचे संवर्धन करण्या विषयी देखील मार्गदर्शन केलेले आहे. शेतीची राखण करण्याची काळजी घेण्या विषयी ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

"कांतृणाचा बाहुला। जो आगरा मेरेठेविला।
सोसांचचि राखता कोल्हा।मानिजेना।।"८

पिकाचे रक्षण करण्यासाठी गवताचे बुजगावणे करून शेतीत उभे केल्यास पीक नासावयास येणारा कोल्हा त्या बुजगावण्यालाच राखणदार समजून घेऊन पळून जातो. इतक्या बारकाईने शेती करण्या विषयी व तिचे संरक्षण करण्याविषयी माऊलींनी त्याकाळात सांगितल्याने शेतकऱ्यांना त्याचा फायदा झालेला आहे. कृषी संस्कृतीचे हे साधे, सोपे तत्त्वज्ञान संतांनी आपल्या साहित्य रचनेतून सांगितल्याने नक्कीच शेती विषयीचा जिव्हाळा सामान्य माणसाच्या मनात निर्माण व्हायला मदत झालेली आहे. म्हणूनच आज ही शेतकरी आपल्या जमिनीला आपल्या माती पेक्षा ही जिव्हाळ्याने जपताना दिसतो.

आधुनिक काळातील शेतकरी मराठी संता विषयी आपुलकी भाव बाळगून आहे संतांच्या शिकवणुकीचा चांगला परिणाम त्यांच्यावर असल्यामुळे संताच्या विचारातून आलेले कृषी संस्कृतीचे जतन शेतकरी करत आलेला आहे. परंतु आजच्या काळात शेती व्यवसायात अमुलाग्र बदल झालेला आहे. शेतीच्या क्षेत्रात यांत्रिकता आली आहे.

मोट जाऊ नविद्युत मोटारी आले आहेत. रासायनिक खते, बी- बियाणे औषधे आलेली आहेत. रात्रंदिन काबाड कष्ट करणारा शेतकरी सततच्या दुष्काळामुळे वरचेवर अल्पभूधारक भूमिहीत होतो आहे. भांडवलदार आणि राजकीय सत्ताधीश जमीनदार बनत आहेत. त्यामुळे उत्तम परंपरा असणारी कृषी संस्कृती विघटनाकडे जाताना दिसत आहे. मोठ मोठ्या पिकांच्या अपेक्षेने पाण्याचा अनिर्बंध वापर होत असल्याने जमिनीतील पाणी पातळी खोलवर गेली आहे. मोठमोठ्या उद्योगधंद्यासाठी जमिनी पडीक पाडल्या जात आहेत. वृक्षतोडीचे प्रचंड प्रमाण दिवसागणित वाढतेच आहे. त्यातुलनेने वृक्ष लागवडीचे प्रमाण कमी आहे. विविध कार्यक्रम प्रसंगी वृक्ष लागवडीचे उपक्रम आज भरपूर घेतले जातात; परंतु त्या वृक्षांचे संवर्धन व जतन पुढे होताना दिसत नाही. त्यामुळे पर्यावरणाचा ऱ्हास होऊन पावसाचे प्रमाण खूप कमी झाले आहे. तसेच वाढत्या कारखान्यांमुळे प्रदूषण निर्माण होऊन पर्जन्यमान कमी झाले आहे. पर्यावरणाचा सारा समतोल ढासळत चालल्याने आज दुष्काळाचे भयान दुष्टचक्र निर्माण होताना दिसत आहे. संतांनी कृषी संस्कृती सांगताना कुठे ही पर्यावरणाला बाधा येणार नाही याची काळजी आपल्या विचारांतून तंतोतंत घेतली आहे. त्यामुळे संतांनी केवळ परमार्थिकच नव्हे तर शेतीच्या संदर्भाने केलेले प्रबोधन कृषी संस्कृतीला नक्कीच नटवणारे आहे असे म्हणता येईल.

थोडक्यात संत साहित्याने कृषी संस्कृतीतील नैसर्गिक बाबींचे महत्त्व तत्कालीन काळात सांगून शेती व्यवसायाला खऱ्या अर्थाने चालना दिलेली दिसून येते. ज्या शेतीतून धान्य पिकते ती शेती आणि तिच्या विषयीचे कष्ट याची महती संतांनी तत्कालीन काळात ओळखून त्याबाबत एक प्रकारे समाज प्रबोधन केलेले दिसून येते. समस्त मानवजातीचे उपजीविका भागवण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणजे शेती व्यवसाय आहे. शेती टिकली तरच मानवाला अन्न खायला मिळणार आहे ही समाजाची गरज संतांनी तत्कालीन काळात ओळखली होती. म्हणून त्यांनी त्याबाबत आपले विचार प्रकट केले आहेत. संतांचे हे कृषि विषयक विचार आधुनिक काळात ही मूलभूत ठरणारे आहे. संतांच्या या शिकवणुकीचा विचार प्रत्यक्ष आचरणात आणल्याने कृषी संस्कृतीचा विकास ही होतो आणि पर्यावरण समतोल राखणे हेही शक्य होते. आज कृषी संस्कृतीला तसेच पर्यावरणाला मारक ठरणाऱ्या अनेक बाबी मानवी स्वार्था पोटी निर्माण होताना दिसत आहेत. त्यामुळे पर्यावरणाला उत्तरोत्तर बाधा निर्माण होत आहे. जर याकडे आपण वेळीच लक्ष नाही दिले तर येणाऱ्या काळात ही समस्या आणखीन गंभीर बनत गेल्यास सजीव सृष्टीला याचे विपरीत परिणाम भोगावे लागल्या शिवाय राहणार नाहीत. त्यामुळे संतांनी सांगितलेले कृषी संस्कृतीचे, पर्यावरण संवर्धनाचे महत्त्व वेळीच ओळखून त्याची काळजी घेतल्यास मानवी जीवन सुखी संपन्न व समृद्ध बनवता येईल.

संदर्भ सूची

1. संत साहित्यातील पर्यावरण विचार- डॉ. रामचंद्र देखणे, पदम गंधा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती १९९४, पृ. ११, १२
2. संत तुकाराम महाराजांची गाथा- ह. भ. प. देवडीकर प्रत, अभंग१७८
3. संत नामदेवांची अभंग गाथा- संपादक ह. भ. प. दादागोंदकर, गीताप्रेस, गोरखपूर, अभंग१४८४.
4. संत तुकाराम महाराजांची गाथा- ह. भ. प. देवडीकर प्रत, अभंग४५७.
5. ज्ञानेश्वरी- अध्याय दहावा, ओवी ५५.
6. तत्रैव, अध्याय अठरावा, ओवी १८०
7. तत्रैव, ओवी ४३८.

मराठी भाषा : साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचा वैचारिक अनुबंध

डॉ. सुरेश वि. शिंदे

प्राध्यापक व मराठी विभागप्रमुख, शिवाजी महाविद्यालय, उदगीर जि.लातूर

प्रास्ताविक :

मराठी भाषा : साहित्य, समाज आणि संस्कृतीचा वैचारिक अनुबंध जोडत असताना महाराष्ट्र या भूप्रदेशातील मराठी भाषा व तिचा उदय प्राकृत भाषेच्या महाराष्ट्री या बोली भाषेतून झाला. मराठी भाषिक संस्कृतीचा पहिला राजवंश म्हणून पैठण येथील सातवाहन राजवटीकडे पाहिले जाते. सातवाहन राजांनी इ.स. सातव्या शतकात मराठी भाषा सर्वप्रथम आपल्या राज्याच्या प्रशासनात उपयोगामध्ये आणली. त्यानंतर देवगिरी येथील रामदेवराव यादव नावाच्या राजांनी तेराव्या शतकात मराठी भाषा व संस्कृतीची भरभराट केली. या पुढील काळात सतराव्या शतकात भाषेचे बदललेले विकसित रूप आपल्याला रयतेचे राजे छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या राजवटीत पहावयास मिळते. रामचंद्रपंत यांचा 'आज्ञापत्र' व रघुनाथपंत हणमंते यांचा 'राजव्यवहारकोश' या ग्रंथांनी राज्याच्या प्रशासकीय कारभाराची आदर्श आचारसंहिता मांडली. या ग्रंथांना प्रमाण मानून राज्यकारभारात शिवाजी महाराज व त्यांच्या वारसदारांनी मराठी भाषेचे उपयोजन मोठ्या प्रमाणात केले. राज्याचा पत्रव्यवहार, तवारिखे, खलिते व अन्य काव्यमय स्फुट रचना मराठी भाषेतून केल्या जात होत्या. अर्थात शिवकाळात मराठी भाषेचे अत्यंत विलोभनीय व उन्नत रूप दिसून येते. मराठी समाजाच्या सर्वांगीण जीवन व्यवहाराची अत्यंत प्रागैतिहासिक (Pre-history) भाषा म्हणून मराठी भाषेला दीड हजार वर्षांची अतूट परंपरा लाभली आहे. सुमारे पंधरा कोटी लोकांची ती मातृभाषा आहे. भारतातील ९ घटकराज्ये, ४ केंद्रशासित प्रदेश आणि जगभरातल्या ७२ देशांमध्ये मराठी भाषिकांची वस्ती आहे. तसेच मराठी भाषा बोलणाऱ्यांचे उत्तरोत्तर प्रमाण वाढत आहे. मराठी भाषा भारतासह मॉरिशस, इस्त्रायल या देशांमध्ये बोलली जाते. मराठी ही जगातील दहाव्या व भारतातील तिसऱ्या क्रमांकाची उपयोजित भाषा समजली जाते. मराठी भाषा भारताच्या भाषांपैकी एक असून महाराष्ट्री प्राकृत भाषेचे हे आधुनिक रूप मानले जाते. आजतागायत मराठी भाषेतून अनेक उत्तम व श्रेष्ठ साहित्यकृती निर्माण झालेल्या आहेत. सातव्या शतकापासून सुरू झालेली मराठी भाषेची लिखित व वैचारिक परंपरा ताडपत्रे, भूर्जपत्रे व शिलालेखातून प्रत्ययास येतात. आद्यकवी मुकुंदराज यांच्या 'विवेकसिंधू', 'हेमाडपंडित- 'चतुरवर्गचिंतामणी', म्हाइंभट्ट- 'लीळाचरित्र', केसोबास- 'दृष्टांतपाठ', महदंबा- धवळे व 'साती' ग्रंथाचा आपल्याला आवर्जुन उल्लेख करावा लागतो. या पार्श्वभूमीवर मराठी भाषेच्या मध्ययुगीन व आधुनिक कालखंडातील भाषेचे रूप तपासता येते.

बाराव्या शतकापासून महानुभाव संप्रदाय, वारकरी संप्रदाय, वीरशैव संप्रदाय, दत्त संप्रदाय व समर्थ संप्रदाय यांनी मराठी भाषेच्या जडणघडणीत मोलाचे योगदान दिले. संस्कृत वळणाची प्राकृत भाषा अतिशय स्वच्छपणे अपभ्रंश मराठी भाषेची कात टाकून मराठीमय झाली. वैश्विक परिदृश्यातून मराठी भाषेचा विचार करताना संत ज्ञानेश्वर माऊली यांनी या विश्वाला माझे घर मानले. तसेच मराठी भाषेची अवीट गोडी अमृतालाही पैजेत जिंकणारी आहे, असा आत्मविश्वास त्यांनी प्रकट केला. म्हणून ते आपल्या जगप्रसिद्ध 'ज्ञानेश्वरी' या ग्रंथात लिहितात,

"हे विश्वची माझे घर।
ऐसी मती जयाची स्थिर।
किंबहुना चराचर आपणची जाला।।"

संत ज्ञानेश्वरांनी बाराव्या शतकात संबंध विश्वाला आपले घर मानण्याची शपथ घेतली. 'ज्ञानेश्वरी' हा जगाचे वैभव असणारा ग्रंथ आहे. यासंदर्भात ज्येष्ठ विचारवंत डॉ.साहेब खंदारे लिहितात, "संत ज्ञानेश्वराचा ग्रंथ 'ज्ञानेश्वरी' हा गीतेवर आधारित सर्वांगसुंदर काव्यग्रंथ आहे की, भाषांतरित हा वादाचा मुद्दा तूर्तास बाजूला ठेवून संत साहित्याकडे पाहिल्यास संत नामदेवांपासून संत तुकारामांपर्यंत व त्या पुढेही वारकरी संप्रदायातील संतांच्या मांदियाळीतील कोणाही संताने कोणत्याही संस्कृत ग्रंथाचे भाषांतर व अनुवाद करून साहित्याची निर्मिती केल्याचे दिसत नाही. महानुभाव संप्रदायातील नरेंद्रकृत 'रुक्मिणी स्वयंवर', भास्करभट्टकृत 'शिशु पालवध' व 'उद्धवगीता' असे काही मोजके ग्रंथ प्राचीन साहित्यावर आधारित असले तरी त्याचे स्वरूप स्वतंत्र काव्यसंग्रंथाचे आहे."१ या विवेचनावरून हे स्पष्ट होते की, मराठी भाषा स्वतंत्रपणे आपल्या विचाराचे रूप सर्जनशीलरीत्या अभिव्यक्त करीत होती.

संत, पंत व तंत कविता, बखर वाङ्मय, ब्रिटिश कालखंडातील भाषांतरित साहित्य, आधुनिक साहित्य, उत्तर आधुनिक व जागतिकीकरणाच्या काळातील साहित्य व भाषा यामध्ये कालखंडानुसार मराठी भाषा कसकशी घडत गेली हे भाषिकदृष्ट्या आपल्या ध्यानात येते. संत साहित्य हे मराठी भाषेच्या प्रारंभ काळातील वैशिष्ट्यपूर्ण व सामाजिक तसेच सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वाचे ठरते. पंडिती काळातील साहित्याची भाषा वैदिक धर्मग्रंथाचा प्राकृत भाषेत मिश्र स्वरूपाचा संस्कृतमय वेध घेणारी ठरते. शाहिरी काव्याची भाषा ही अवैदिक परंपरेतील लोकभाषेचा वापर करणारी आहे. बखर वाङ्मयात अन्य् भाषांच्या प्रभावातून निर्माण झालेले शब्द अवतरतात. ऐतिहसिक पत्रव्यवहाराची भाषा ही वस्तुनिष्ठ स्वरुपाचे संकेत घेऊन निर्माण होते. ब्रिटिश कालखंडातील भाषा ही पाश्चात्य शैलीतून जन्म पावते. त्यानंतर इथल्या एतद्देशीयांनी आपल्या रचना प्रकारांची गद्य व पद्य शैलीनुरूप भाषा घडविली. तिला प्रमाण घाटाचा आधुनिक बंध जोडला. जागतिकीकरणाच्या काळात मराठी भाषा अभिवृद्धीसाठी आपण जोरकसपणे प्रयत्न केले पाहिजेत. शेवटी ती भाषा वापरणारा समूह महत्त्वाचा ठरतो. त्यावर तिच्या अस्तित्वाचे यश अवलंबून असते. भाषेच्या संदर्भात असा विचार आपण सर्वांनी केला तर तिच्या अस्तित्वासाठी काळजी करण्याचे कारण शिल्लक राहणार नाही. मराठी साहित्याचे अभ्यासक व समीक्षक डॉ.रा.ग. जाधव लिहितात, "भाषा भयाचा मनोगंड दूर केल्याखेरीज वास्तव भाषा विवेक रूजू शकत नाही. हिंदी व इंग्रजी या दोन भाषांशी तुलना किंवा स्पर्धा करण्याची शंकाकुल सवयही टाकून देण्याची आवश्यकता आहे. त्याचप्रमाणे इस्त्राएल, जपान यासारख्या निखालसपणे भिन्न राजकीय, सांस्कृतिक व भाषिक इतिहास परंपरा असलेल्या देशांतील भाषाव्यवहारांशी मराठी भाषा व्यवहाराची तुलना करत राहणेही निरर्थक ठरणारे आहे. आपला मृतभाषाविषयक आत्मविश्वास दृढ राखणे, हेच आज अत्यंत महत्त्वाचे आहे. अशा आत्मविश्वासासाठी आपल्या भाषिक प्रश्नांची यथार्थ ओळख असावी लागते, हेही जाणले पाहिजे."२ थोडक्यात असे म्हणता येईल की, दीड ते दोन हजार वर्षांपासून निर्माण झालेल्या भाषेला टिकवून ठेवण्यासाठी आपण मोठ्या प्रमाणात शासकीय व लोकव्यवहाराच्या पातळीवर उपयोजन केले तर, मराठी भाषेला जिवंत ठेवण्यासाठी वेगळे प्रयत्न करण्याची आवश्यकता नाही. कारण भाषा ही मानवी जीवनाचा गाभा आहे. भाषा ही एक सामाजिक संस्था आहे. भाषा आणि मानवी जीवनाचे अस्तित्व

सर्वव्यापक आहे. मानवाने भाषिक अंग व्यापक व विकसित केल्याने तो इतर प्राण्यांपेक्षा वेगळा ठरला. यासंदर्भात मराठी भाषेचे अभ्यासक व भाषातज्ज्ञ कृ.पा. कुलकर्णी लिहितात, "मानवाने भाषा निर्माण केली व भाषेने मानव निर्माण केला. असा थोडासा विरोधाभासात्मक दिसणारा सिद्धांत भाषेसंबंधी घालता येण्यासारखा आहे. मानवानेच आपल्या बुद्धिसामर्थ्याने मूळ एकसुरी आवाजात निरनिराळे प्रकार उत्पन्न केले. त्यांचे पुन: निरनिराळे वरसमूह किंवा उच्चारसमूह तयार केले व त्या उच्चारसमूहांना निरनिराळे अर्थ दिले. ही सर्व मनुष्याची कमाई आहे. ही त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची फलश्रुती आहे. मानवाने भाषा निर्माण केली, ह्या सिद्धान्ताच्या मुळाशी हीच विचारसरणी आहे."[३] भाषेच्या निर्मिती प्रक्रियेसंबंधाने कुलकर्णी यांचे मत विश्वसनीय व स्वीकाराई आहे. मराठी भाषेचा साहित्य आणि संस्कृतीवर कोणता परिणाम झाला, काय प्रभाव पडला याचा भाषिक संबंध जोडणे हे शोधनिबंधाचे मुख्य प्रयोजन आहे.

साहित्य :

साहित्य ही भाषेची निर्मिती असते. (Literature is a product of language) साहित्य हे मानवतावादी असते. माणूस हा साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. माणसाचे आचार, विचार, स्वभाव, उक्ती, कृती, संवेदना, जाणिवा व भावभावना या गोष्टींची अभिव्यक्ती ही साहित्याद्वारे होत असते. मानव प्राणी हा वस्त्यांनी बनलेल्या समाजात राहतो. मानवी व्यक्तित्व हे स्वभाव, अनुभव व वर्तनामुळे घडत असते. साहित्य हे मानवसापेक्ष आहे. साहित्याचे मौखिक आणि लिखित साहित्य असे दोन प्रकार पडतात. या दोन्ही प्रकारांमध्ये भाषा ही निराळ्या पद्धतीने कार्य करते. लिखित साहित्य हे प्राचीन काळापासून वेद, उपनिषदे, श्रुती स्मृती पुराणे व महाकाव्याच्या रुपाने लिहिले गेले. तर मौखिक वाङ्मय लोकवाङ्मयाच्या रुपाने संक्रमित होत एका पिढीपासून दुसऱ्या पिढीपर्यंत आपला वारसा हस्तांतरित करण्याचे कार्य करते. ती मौखिक साहित्य परंपरा होय. लोकगीते, लोककथा, म्हणी, उखाणे, आहाणे, वाक्प्रचार व विविध सण उत्सवाच्या प्रसंगी गाईलेली विधीगीते हे परंपरेने चालत आलेले असते. त्याचा कर्ता अनामिक असतो. तर याउलट कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, लघुकथा, दीर्घकथा, चरित्र, आत्मचरित्र, आत्मकथा, ललित गद्य, निबंध व लघुनिबंध इत्यादी अनेक प्रकार लिखित साहित्यामध्ये येतात. सर्व रचनाप्रकारांमध्ये भाषा एकसारखी कार्य करत नाही तर प्रकानिहाय त्यामध्ये बदल संभवतो. साहित्याला मानवतावादाचे अधिष्ठान असते. माणूस साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. साहित्य हे मानवसापेक्ष असल्याकारणास्तव 'माणूस' हा केंद्रबिंदू मानून साहित्याचा अभ्यास झाला पाहिजे. कोणतेही साहित्य हे शेवटी मानवतावादी दृष्टिकोनातून जन्माला येत असते. साहित्य म्हणजे काय? तर ज्यामध्ये सामाजिक व सांस्कृतिक पर्यावरणाच्या संबंधात मनुष्यमात्रांचा अभ्यास केला जातो, त्याला साहित्य म्हणावे. 'मानुषता' हेच साहित्याचे सारतत्व आहे असे शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांना वाटते. या संदर्भात डॉ.सदा कऱ्हाडे लिहितात, "साहित्य हे सामाजिक अंत:सत्वाचे (Social ethos) निर्देशक असते. तसेच साहित्य हे सामाजिक अंत:सत्वाचे निर्माणकही असते. साहित्य ही सामाजिक निर्मितीही असते आणि सामाजिक शक्तीही असते. साहित्यिक हा ठरवला गेलेलाही असतो. तसाच ठरवणाराही असतो. म्हणून साहित्यामध्ये सामाजिकता आणि कलात्मकता यांचे अटळ साहचर्य असते."[४] साहित्य हे शेवटी या समाजाचे अपत्य आहे. हे अपत्य समाज आणि भाषा या माध्यमातून उदयाला येते. म्हणून भाषा, साहित्य आणि समाज यांचे अन्योन्यश्रयी संबंध आहेत, असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये. थोडक्यात लेखक साहित्यकृतीची निर्मिती करतो. वाचक साहित्यकृतीचा आनंद घेतो. साहित्यनिर्मिती ही संश्लेषणाची प्रक्रिया आहे. तर, साहित्यसमीक्षा ही विश्लेषणाची प्रक्रिया असते.

समाज :

साहित्य आणि समाज यांचे परस्परसंबंध असतात. ते संबंध अत्यंत व्यामिश्र व गुंतागुंतीच्या स्वरूपाचे असल्यामुळे कलाकृती ही त्या समाजातील कलावंताच्या प्रातिभिक व बौद्धिक संपदेचा अंश बनते. कलाकृतीची निर्मिती ही व्यक्तिगत असते. पण हा सर्व व्यवहार समाजाचा भाग असतो. सांस्कृतिक, आर्थिक व सामाजिक घटकांचा परिणाम हा लेखकाच्या मनावर होत असतो. शेवटी लेखक व वाचक हा देखील सामाजिक पर्यावरणात घडत असतो. साहित्य निर्मिती हा मानवाच्या सामाजिक जीवनातील सांस्कृतिक उपक्रम असतो. साहित्याचे स्वरूप आणि त्याच्या निर्मितीच्या पाठीमागे असणारे हेतू याला देखील सामाजिक संदर्भ असतो. अशा प्रकारे साहित्य आणि समाज यांच्या संबंधाविषयी बहुविधदृष्ट्या अनेक विचारवंतांनी आपले सिद्धांतन केले आहे. सुप्रसिद्ध फ्रेंच विचारवंत तेन याने जो विचार मांडला आहे, तो अत्यंत मूलभूत स्वरूपाचा ठरतो. या संदर्भात डॉ.सदा कऱ्हाडे लिहितात, "साहित्यकृतीतून मानवी अनुभवाचे दर्शन घडते. मानवी वर्तनाचा प्रत्यय येतो. मानवी संपन्नतेचे दर्शन घडते. म्हणून कलाकृती अथवा साहित्यकृती, कलावंत (व्यक्ती) आणि समाज यांच्यातील संप्रेषणाचे साधन बनते."[५] थोडक्यात तेन या समाजशास्त्रज्ञाने मांडलेल्या घटकांचा परामर्श डॉ.कऱ्हाडे यांनी मांडलेल्या मताचा विचार करून करता येईल. वंश, काळ आणि परिस्थिती हे तीन घटक साहित्य निर्मितीस अनुकूल ठरतात. माणसाला अनुवांशिकदृष्ट्या वंश प्राप्त होतो. त्यामुळे त्याची जडणघडण ही वंशपरत्वे होत असते. काळ हा युगप्रवृत्तीशी संबंधित असतो. काळाचाही परिणाम शेवटी व्यक्ती आणि साहित्यावर होतो. परिस्थिती ही काळाच्या ओघात निर्माण होते. म्हणून लेखकाच्या निर्मिती प्रक्रियेवर त्याचाही परिणाम जाणवतो. शेवटी कलावंत हे सर्व हेतूपुरस्सर करतोच असे नाही. त्याला आलेले अनुभव तो मांडतो. तो समाजशील प्राणी असतो. समाजाचा तो घटक असल्यामुळे स्वत:ला समाज जीवनापासून वर्ज्य करू शकत नाही. तसेच स्वत:च्या अनुभवविश्वातून समकालीन समाजजीवनालाही वर्ज्य करू शकत नाही. म्हणून साहित्यकृतीत असे संप्रेषण महत्त्वाचे ठरते. साहित्य आणि समाज यांच्यातील अतूट संबंध अधोरेखित झाले तर समकालीनत्वाचे भान येते. अशी निर्माण झालेली कलाकृती शेवटी अक्षय व अजरामर ठरते.

संस्कृती :

भाषा ही मानवी जीवनाचे अभिन्न अंग आहे. अशी भाषा जेव्हा पुढील पिढ्यांसाठी अपरिचयाची बनते. खरे तर हे भाषेचे मरण असते. ते मरण हे लोकसंस्कृतीचे देखील असते. कारण भाषा ही संस्कृतीची वाहक असते. भाषा ही संस्कृती आहे आणि संस्कृती ही भाषा आहे. एवढे दोघींचे अभिन्न असे नाते आहे. संस्कृती हा समाजाचा परिवेश, (पोशाख) साहित्य आणि कला हे संस्कृतीचे घटक आहेत. मनुष्य हा समाज करून राहू लागला तेव्हापासून त्याचे समूहात्मक व संस्थात्मक जीवन सुरू झाले. संस्थात्मक जीवन हा माणसाच्या सामाजिक जीवनाचा एक आविष्कार आहे. संस्थात्मक गरजेनुसार लिखित व अलिखित नियम सिद्ध झाले. त्यामधून चालीरिती आणि रिवाज परंपरा जन्माला आल्या. त्यातून माणसाची कला (Art), संस्कृती (Culture) आणि सभ्यता (Civilization) विकसित होत गेली. सभ्यता ही नागरी जीवन जगण्याची पद्धत आहे. अगदी सखोलपणे विचार केला तर संस्कृती ही देखील जीवन पद्धतीच आहे. या संदर्भात डॉ.अनिल गवळी लिहितात, "जीवनातल्या शिस्तबद्ध, सर्वमान्य आणि आवश्यक सवयींचा संग्रह म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृतीत सर्व सामाजिक संस्था, रुढी, परंपरा, श्रद्धा, संकेत यांचा समावेश होतो. एखाद्या विशिष्ट समाजाची विशिष्ट संस्कृती असते. अर्थातच मानवी जीवनाची सर्व अंगे श्रुतिगोचर करणारी भाषा आणि संस्कृती यांचा निकटचा संबंध आहे."[६] संस्कृती या संज्ञेने समुहाच्या जीवन जगण्याच्या व त्याचबरोबर भाषा जाणून घेण्याच्या पद्धतीचा खऱ्या अर्थाने बोध होईल. यावरून संस्कृतीची दोन रूपे प्रत्ययाला येतात. एक

व्यक्त रूप तर दुसरे अव्यक्त रूप होय. व्यक्त रुपाला भौतिक संस्कृती असेही म्हणतात. यामध्ये शेती, व्यापार, व्यवसाय, रस्ते, वाहने, अवजारे, भांडीकुंडी, यंत्रसामुग्री, घरेदारे व गुरेढोरे इत्यादी गोष्टींचा समावेश होतो. तर अव्यक्त करूपात धर्म, तत्त्वज्ञान, नीती, कायदा, वाङ्मय, कला व करमणुकीची साधने या घटकांचा समावेश होतो. या दोन्ही घटकात विभागली गेलेली संस्कृती ही मानवाला उपकारक ठरणारी आहे. माणूस हा समाजात राहतो. त्याच्या सामाजिकीकरणाची प्रक्रिया अव्याहतपणे चालू असते. एका पिढीकडून तो दुसऱ्या पिढीला वारसा देण्याचे कार्य करीत असतो. आपल्या अनुभवाद्वारे तो संस्कृतीत भर घालीत असतो. त्यामुळे संस्कृतीचा विकास होतो. प्रत्येक समूहाच्या संस्कृतीचे व भाषेचे गुणधर्म व आचरणाच्या पद्धती, भाषा वापराच्या सवयी भिन्न असतात. या संदर्भात डॉ.सुधीर रसाळ यांचे मत चिंतनीय वाटते ते लिहितात, "भिन्न-भिन्न गुणधर्माच्या भूभागांवर स्वाभाविकपणे भिन्न-भिन्न संस्कृती उभ्या राहत असल्यामुळे प्रत्येक संस्कृती ही दुसऱ्या संस्कृतीपेक्षा वेगळी असते. प्रत्येक संस्कृतीला आपापला स्वत:चा चेहरा असतो. तिला स्वत:ची ओळख असते. तिच्यातील प्रत्येक व्यवस्थेतून तिचा हा खास चेहरा प्रकट होत असतो."[७] म्हणून असे म्हणता येईल की, संस्कृती ही साहित्याप्रमाणे निसर्गदत्त नसून मानवनिर्मित आहे. संस्कारातून जी घडते ती संस्कृती होय. प्रकृती, विकृती आणि संस्कृती या तीन संज्ञा आहेत. मानव व निसर्ग यांचे निकटचे नाते व साहचर्य लक्षणीय आहे. या बळावरच ती टिकून आहे.

निष्कर्ष

१) भाषा, साहित्य, समाज, संस्कृती आणि इतिहास आपल्या जगण्याचे आधारस्तंभ असतात. आपल्याला मानसिक आधार पुरवून ते आपला देशाभिमान जागवितात.

२) साहित्य व भाषेमुळे संस्कृतीचे संरक्षण व संवर्धन होते.

३) साहित्य हे जीवनसापेक्ष असते. त्यामुळे साहित्याचा संस्कृतीशी असणारा अतूट संबंध नाकारता येत नाही.

४) शुद्ध कला या हेतूरहित असतात. त्यांची निर्मिती हीच त्यांचा हेतू असतो. परंतु साहित्यासारख्या व्यामिश्र कलेत ही संभाव्यता नसते.

सारांश :

मराठी भाषा, साहित्य, समाज, कला आणि संस्कृतीचा वैचारिक अनुबंध जोडताना पाचही घटकात एक परस्परान्वयी नातेसंबंध निर्माण होतात. संस्कृती ही सर्वसमावेशक अशी संकल्पना आहे. मानवी जीवनाच्या भौतिक आणि अभौतिक गरजा संस्कृतीमुळे पूर्ण होतात. संस्कृतीमुळे भाषा, साहित्य आणि समाजाला एक प्रकारचा अर्थ प्राप्त होतो. साहित्यातील लेखकनिष्ठ अनुभवात संस्कृतीचे रूप प्रत्ययाला येते. एका अर्थी ते सामाजिक परावर्तन असते. म्हणून भाषेच्या माध्यमातून निर्माण झालेले साहित्य सामाजिक व सांस्कृतिक बदलाचे बलस्थन असते; असे म्हटल्यास वावगे ठरू नये.

संदर्भ सूची

१) खंदारे, साहेब (२०१९) : 'उपयुक्त आणि अनिवार्यही', अंतर्भूत : अनुवाद : सिद्धांत आणि प्रक्रिया, डॉ.सुरेश शिंदे, प्रतिमा पब्लिकेशन्स, पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ.९

२) जाधव, रा.ग. (२००६) : 'निवडक समीक्षा', पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ.१२३

३) कुलकर्णी, कृ.पा. (२००९): 'मराठी भाषा उद्गम व विकास', मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ.१८

४) कऱ्हाडे, सदा (२००७) : 'समाज आणि साहित्य', लोकवाङ्मय गृह, मुंबई, आवृत्ती तिसरी, पृ.४, ३१

६) गवळी, अनिल व इतर (२०१३): 'भाषासंवाद', सायन पब्लिकेशन्स, पुणे, आवृत्ती पहिली, पृ.३४

७) रसाळ, सुधीर (२०१०) : 'वाङ्मयीन संस्कृती', मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, आवृत्ती पहिली, पृ.२

भारतीय परिप्रेक्ष्यातील समाजाभिमुख ग्रामीण कादंबरी

प्रा. डॉ. रेखा रा. जगनाळे - मोतेवार

श्री भैय्याजी पांढरीपांडे नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल वर्क हनुमान नगर नागपूर

भारतीय साहित्याच्या संदर्भात एकोणिसावे शतक फलदायी ठरले.या शतकात आधुनिक भारताचा जन्म झाला. वेगवेगळ्या बदलाबरोबरच सर्वांगीण परिवर्तनातून समाजजीवनात बदल घडून आला आणि या परिस्थितीमध्ये ग्रामीण कादंबरी उदयाला आली आणि आजही ती विकास पावत आहे.भारत देश हा खेड्यापाड्यांचा कृषिप्रधान असा देश आहे. याला महाराष्ट्र देखील अपवाद नाही. भारत देशाबरोबरच महाराष्ट्राची खरी संस्कृती व जीवनपद्धती खेड्यामधून स्पष्टपणे जाणवते. देशातील जवळपास अंशी टक्के जनता ही खेड्यातच असल्याचे प्रामुख्याने जाणवते अशा या मोठ्या प्रवाहाच्या जीवनजाणिवा ग्रामीण कादंबरीतून चित्रित होऊ लागल्या. ग्रामीण जीवनात अनेक रोमहर्षक घटना घडत होत्या परंतु या घटनांची दखल मराठी साहित्यातून व्यक्त होत नव्हती. मराठी साहित्यावर या कालावधीत पांढरपेशा समाजाचे वर्चस्व असल्याने ग्रामीण जीवन साहित्याच्या दृष्टीने दुर्लक्षितच होते. शहरातील लोकांची सुखदुःखे त्यांच्या आशा-आकांक्षा, त्यांच्या धडपडी यांनाच जणू वाङ्मयीन मूल्ये प्राप्त झालेली होती. उलट ग्रामीणांचे जीवन रंगविणे, ग्रामीणांच्या बोलीतून ग्रामीणांना त्यांच्या वास्तव समस्यांसहित उभे करणे हे जणू कलासंरक्षकांनी कलाबाह्य ठरविले. ही जाणीव महात्मा फुले तसेच महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला' या घोषणेमुळेही झाली. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या निमित्ताने ग्रामस्थांकडे लक्ष वेधण्याचे फार मोठे कार्य महात्मा गांधींनी केले. साहित्याच्या आधारे सामाजिक परिवर्तनाचे कार्य करू शकतो याची जाणीव या दोन्ही महात्म्यांना झाली.

१९२० च्या आसपास सुरू झालेला हा ग्रामीण साहित्याचा प्रवाह साठोत्तरी कालखंडात विविधांगांनी विकसित होत गेला. आज या साहित्य प्रवाहात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक इत्यादी वाङ्मयप्रकारातून विपुलपणे लिहिले जात असले तरी ग्रामीण कादंबरीने मराठी कादंबरीच्या क्षेत्रात आपला निराळा ठसा प्रस्थापित केला. या साहित्यावर महात्मा फुले यांच्या विचारसरणीचा प्रभाव जाणवतो.महात्मा फुले यांची वैचारिक भूमिका ग्रामीण साहित्याने स्वीकारली आणि ग्रामीण, दलित,आदिवासी जीवन ग्रामीण साहित्यातून अभिव्यक्त होऊ लागलं. त्यातून मानवमुक्तीचे तत्त्वज्ञान प्रकट होऊ लागले.

मानवी हक्क, न्याय, शांतता आणि मानवाची उन्नती या महात्मा फुले यांच्या तत्त्वांना स्थान मिळाले. शूद्र आणि अतिशूद्र यांची होणारी पिळवणूक बंद करणे, त्यांना त्यांच्या मानवी हक्कांची व अधिकारांची शिकवणूक देणे आणि परंपरेच्या मानसिक आणि धार्मिक गुलामगिरीतून त्यांना मुक्त करणे हे 'सत्यशोधक' मधून सांगितलेले ध्येय धोरण ग्रामीण साहित्याचे उद्दिष्ट ठरले.

मराठी साहित्यातील कादंबरी या साहित्य प्रकारामध्ये प्रारंभापासून मुख्यत: तीन प्रवाह स्पष्टपणे आढळतात. ते म्हणजे रंजनप्रधान, सामाजिक आणि ऐतिहासिक हे प्रवाह ठळकपणे रुजत असतानाच कमी अधिक प्रमाणात मराठी ग्रामीण कादंबरीचा प्रवाह आपले अस्तित्व दाखवू लागला. याशिवाय ग्रामीण साहित्याची वेगळी अशी प्रेरणा घेऊनही ते जन्मास आले नव्हते. त्यामुळे ग्रामीण जीवन उपेक्षितच राहिलेले दिसते. विशेषतः १९२०

पासून मराठीत ग्रामीण साहित्याची निर्मिती होऊ लागली. या काळात मराठी साहित्यावर गांधीवादी, मार्क्सवादी, समाजवादी विचारसरणीचा विशेष प्रभाव होता ग्रामीण कादंबरीच्या प्रथम कालखंडावर महात्मा फुले यांच्या विचारसरणीचा अधिक प्रभाव जाणवतो. महात्मा गांधींच्या 'खेड्याकडे चला', 'भारताचा आत्मा खेड्यात आहे.' या उपदेशामुळे ग्रामीण साहित्याच्या निर्मितीवर लोकांनी अधिक भर देण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या विचारसरणीने या कालखंडातील लेखकांना अंतर्मुख केले. या सर्व बाबींमुळे प्रेरित होऊन साहित्याची निर्मिती तर होऊ लागली. परंतु या कादंबऱ्यांमधून येणारे ग्रामीण वास्तव हे वरवरचे जाणवू लागले. त्यात आत्मीयतेचा अभाव वाटू लागला. एकूणच एकोणीसशे वीस नंतरचा काळ हा अनेक बाबतीत महत्त्वाचा काळ ठरला. या काळात महाराष्ट्रात सामाजिक व राजकीय स्वरूपाच्या विविध घडामोडी होऊ लागल्या. परिवर्तनवादी विचारांचे प्रवाह साहित्यिकांना भेडसावू लागले.या घटनांमुळे मराठीत ग्रामीण कादंबऱ्यांची निर्मिती होऊ लागली. आज ग्रामीण या संज्ञेचा अर्थ व्यापक झालेला असला तरी केवळ ग्रामीण वास्तवाचे चित्रण करणे ग्रामीण कादंबरीत अभिप्रेत नाही तर वास्तवामागचे वास्तव चित्रित करणे हा प्रमुख हेतू आहे. त्यामुळेच ग्रामीण कादंबरी अनेक अर्थाने लक्षवेधक आणि निराळी ठरली. यामुळेच ग्रामीण कादंबरीला सुमारे शंभर वर्षांचा समृद्ध वारसा लाभला.

'अमृतातेही पैजा' जिंकणाऱ्या मराठी भाषेतील पहिली कादंबरी ही भाषांतरित आहे हे सर्वश्रुत आहे. या समृद्ध अशा मराठी भाषेचा अभ्यास करताना मराठी ग्रामीण साहित्यातील पहिली कादंबरी कोणती याविषयी संभ्रम निर्माण झाला आहे. पण आजवरच्या साहित्यिकांनी काढलेल्या अनुमानानुसार रा.वि.टिकेकरांची १९०३ सालची 'पिराजी पाटील' ही कादंबरी पहिली ठरली, तर या दृष्टीने पाहिल्यास मराठी कादंबरीच्या वाटचालीत अनेक चढउतार दिसून येतात. मराठी ग्रामीण कादंबरीच्या निर्मितीपासून ग्रामीण कादंबरीचा प्रवास बघावयाचा असल्यास या कादंबऱ्यांची निर्मिती प्रेरणा काय होती, कोणत्या कादंबऱ्यांनी मराठी ग्रामीण कादंबरी विश्वाला विशिष्ट वळण लावले, निवेदन व पात्र संवाद यात कसा फरक पडत गेला.

भारतीय जीवन जाणिवेचा आत्मा ग्रामीण असल्यामुळे आणि कृषी संस्कृती हीच भारतीय जीवन व्यवस्थेचे अंग असल्यामुळे महात्मा फुले आणि महात्मा गांधी यांच्या प्रेरणेने ग्रामीण लेखकांनी ग्रामीण कादंबरीचे रूप विस्तारून ग्रामीण कादंबरीला प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली या दृष्टिकोनातून भारतीय परिप्रेक्षात वास्तवदर्शी समाजाभिमुख झालेल्या काही निवडक कादंबऱ्यांचा विचार येथे करता येईल.

फकीरा' ही अण्णाभाऊ साठे यांची कादंबरी. वारणेच्या खोऱ्यातील अन्यायाविरूद्ध चीड असलेल्या एका विराची शौर्यगाथा आहे. 'फकिरा' कादंबरी अनेक दृष्टींनी महत्त्वाची आहे. ग्रामीण- प्रादेशिक, दलित,ऐतिहासिक कादंबरी म्हणून जशी महत्त्वाची आहे. तशीच ती एका उपेक्षित समाजातील नायकाचे बंडखोर जीवन समाजासमोर आणणारी कादंबरी म्हणूनही महत्त्वाची आहे.कादंबरीतील नायकाचे बंड सामाजिक न्यायाची आणि स्वातंत्र्याची प्रेरणा घेऊन येते. त्याचे जगणे व जगवणे त्याचा संघर्ष हा व्यवस्था परिवर्तनाचा इतिहास ठरणारा आहे.या इतिहासात अनेक वीर आहेत उदा. बिरसा मुंडा ,बारा मोकाशी चंद्रपूर जिल्ह्यातील उमाजी नाईक अशा अनेक समाजासमोर न आलेल्या शूरवीरांच प्रतिनिधीक रुप फकिरा आहे'या शूरवीरांनी इंग्रजांशी लढताना स्वातंत्र्य लढ्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे .फकीरा'मध्ये नैतिकतेचे वेगळेच चित्र पाहायला मिळते. याचे कारण गावांत दुष्काळ पडतो भूकेने माणसे मरायला लागतात. त्यावेळी धान्य मागण्यासाठी फकीरा विष्णुपंतांच्या वाड्यावर जातो. त्यावेळी विष्णुपंत कुलकर्णी सांगतात, 'कोणी कोणाचा धनी नाही'. 'तुमचे हे ही दिवस

जातील,दिवस घर बांधून राहत नाहीत! 'दुष्काळ आणि उपासमारी व महामारीमुळे हतबल झालेल्या फकीराला आणि गावकऱ्यांना निराशेच्या गर्तेतून बाहेर काढून आशेचा नवीन किरण दाखविणारे विष्णुपंतांचे हे लाखमोलाचे वाक्य आजच्या काळातही तंतोतंत लागू पडतात. माझ्याभोवती आक्रोश सुरू झाला आहे, 'तुम्ही जगलंच पाहिजे. मरणापेक्षा आज जगणं खूप महत्त्वाचं आहे.' येथे त्यांचा मानवतावादी दृष्टिकोन दिसतो.त्याचबरोबर मी संकटात आहे.येथे त्यांचा प्रामाणिकपणा दिसतो.एवढे दुष्काळाचे सावट गावावर असतानाही माणसं जगली पाहिजे.' या त्यांच्या उद्गारातून त्यांचे गावातील लोकांप्रति अपार प्रेम दिसून येते. ज्यावेळी स्वत:हून फकीरा माळावर जाऊन अटक करून घेतो, त्यामुळं त्याच्या कुटुंबातील लोकांची सुटका होते. त्यावेळी फकीराला तेथील एक इंग्रज अधिकारी विचारतो, ही तलवार तुला कुठे मिळाली. तेव्हा ही तलवार माझ्या पूर्वजांना शिवाजी महाराजांनी दिली हे फकिरा गंभीर होऊन सांगतो.---ही तलवार घेऊन माझा बाप लढला आणि मी आज तुमच्याशी लढत आहे. या संवादात फकीरचा निर्भीड व प्रामाणिकपणा दिसतो.यासोबतच छत्रपती शिवाजी महाराजांविषयीचा आदरभाव, वडिलांच्या पराक्रमाबद्दल अभिमान दिसतो. नैतिकतेच्या दृष्टीनेही 'फकिरा' ही कादंबरी महत्त्वाची आहे.

अण्णाभाऊंनी 'फकिरा' हा परिवर्तनवादी नायक म्हणून उभा केला.या नायकाने भारतातील वंचित समाजाला जगण्याचे आशावादी धडे दिले.अशाच वंचितांचा प्रेरणास्त्रोत आजही फकिराच आहे.दुष्काळात मरणारी माणसं वाचवणारा, छळछावणीतून दुर्बलांची मुक्तता करणारा आणि खजिना लुटून गरिबांना वाटून देणारा.असा हा फकीरा आहे.वास्तवाचे भान आणि जनसामान्यांचा प्रतिनिधी फकिरा हा या कादंबरीचा नायक म्हणून श्रेष्ठ ठरतो. अण्णाभाऊ साठे यांची 'फकिरा' ही सर्वोत्कृष्ठ कादंबरी.या कादंबरीच्या माध्यमातून ते सामाजिक एकीकरण, संस्कार, राजकीय व्यवस्था, प्रेम अशा उच्च मूल्यांची पेरणी करताना दिसतात. सोबतच दीन दलितांचे हीन जीवन, सहिष्णुता, लढवय्येपणा, राष्ट्रीय कर्तव्य या मूल्यांचीही शिकवण देतात. म्हणूनच 'फकिरा' कादंबरी सामाजिक दृष्टीने उदात्त व उन्नत भावनेने भरलेली एक अविस्मरणीय अशी कथा ठरते. 'फकीरा' कादंबरी मधून इंग्रजी राजवटीच्या दरम्यान भारतीयांची झालेली होरपळ त्याविरुद्धचा लढा, उपेक्षित समाजाची होणारी हालअपेष्टा, इंग्रजी राजवटीचा जुलूम व या सर्वांच्या विरोधात बंड पुकारणारा मातंग वाड्यातील फकीरा हा कादंबरीतील नायक ज्याला ब्रिटिश फौजा कधीही पकडू शकल्या नाहीत. फकीराने ब्रिटिशांसमोर समर्पणही केले नाही. परंतु सर्व गावकऱ्यांच्या जीवाचा धोका ओळखून गावाकरिता हसत, हसत आत्मसमर्पण करणारा व फासावर जाणारा उमदा व दिलदार लढवय्या म्हणजे अण्णाभाऊंचा 'फकिरा' होय. फकीरामधून सामाजिक प्रबोधन भारतीय खेड्यांतील चिवट परंपरा जातीयतेच्या पिढ्यानपिढ्या चालत आलेल्या उतरंडी, त्यातून मानसिकदृष्ट्या विभागलेला समाज आणि सामाजिक सलोखा राखण्यासाठी जिवाची बाजी लावणारे राणोजी मांग यांचा मुलगा फकीरा, विष्णुपंत कुळकर्णी आणि असंख्य आदर्शवत पात्रे यांसोबत ब्रिटिश सरकारचे हजरुक बापू खोत, रावसाहेब पाटील यासारखी अनेक पात्रे साकारली आहेत.

कोण्या दुसऱ्या गावातील जोगतीण हिमतीच्या व शस्त्राच्या जोरावर आपल्या गावात पळवून आणल्याने गावाची जमीन सुपीक होईल, पाऊस पडेल. अन्नधान्य पिकेल व वाटेगावात सुबत्ता येईल. या भावनेने राणोजी जिवाची बाजी लावून जोगतीण पळवून आणण्याचे अलौकिक कार्य करतो. म्हणतो,'मी मेलो तरी चालंल पण गाव जिता राहिला पाहिजे.' या उदात्त भावनेने प्रेरित होतो. व गावावरून जीव ओवाळून टाकण्यास सज्ज झालेला राणोजी शौर्य दाखवून तीनशे माणसांच्या घोळक्यातून शिगावची जोगतीण पळवून वाटेगावच्या हद्दीत आणतो.

परंतु शिगावात येताच बापू खोत राणोजीचे शीर कापून नेतो. हाच वाटेगाव व शिगावमधील संघर्षाचा मुद्दा ठरतो. राघोजींचा मुलगा फकीरा बापाच्या खुनाचा बदला घेण्याचा निश्चय करतो.' विंचू ठार मारण्याऐवजी त्याला नांगी तोडून जिवंत ठेवणारा' फकिरा हा गावकऱ्यांचा अत्यंत प्रिय होतो. रावसाहेब पाटील व बापू खोत ब्रिटिश सरकारला फकिरा व त्याच्या साथीदारांना गुन्ह्याचा आरोप लावून सोपविण्याकरिता प्रयत्नशील असतात. परंतु फकिराच्या बाजूने वाटेगावचा विष्णुपंत कुलकर्णी खंबीरपणे उभा राहतो. गावकऱ्यांना म्हणतो, 'जगा कुत्र्याच्या माैतिनं मरू नका' हे विष्णुपंतांचे शब्द फकीराला प्रेरीत करतात. फकीरा दरोडे टाकून गावांतील दुष्काळात मरणाऱ्यांना जीवदान देतो. पुढे फकीराला धान्य लुटल्या कारणाने अटक होते.परंतु अत्यंत निर्णायक क्षणी विष्णुपंत कुलकर्णी फकीराला अटकेतून सोडवतात. फकीरा अखेर शिगावची जोगतीण पळवून आणतो.बापू खोताचे मुंडके कापतो व आपल्या बापाच्या खुनाचा बदला घेतो. यामुळे फकीरा संपूर्ण वाटेगावचा व मांग समाजाचा नायक ठरतो. अस्पृश्यांच्या असहाय्यतेला अण्णाभाऊंचा फकीरा वाचा फोडताना दिसतो. समाजाच्या अंतर्मनातील पेटते अस्मितेचे निखारे विजेप्रमाणे कडाडणारे त्याचे 'शब्द' थरकाप उडवणारी जिद्द व शौर्य अण्णाभाऊंच्या शब्दांतून 'फकीरा'त प्रकट होते. 'फकीरा' ही कादंबरी सामाजिक स्मितेचा ठेवाच आहे. जातीपाती विसरून आपला गाव म्हणून एकत्र लढण्याचा संदेश स्पृश्य अस्पृश्यांनी एकत्र लढण्यातून दिला तो 'फकिरा'नेच. फकिराच्या रक्तात ओतप्रोत भरलेला गुण म्हणजे माणूसकी! रघुनाथ या ब्राह्मणाच्या वाड्यावर खजिना लुटायला गेलेला.फकीरा त्याच्या माणुसकीचे दर्शन घडवतो. याचबरोबर स्त्रियांची अब्रू व चरित्र स्वत:च्या जीवापेक्षा अधिक महत्त्वाचे मानणारा फकीरा त्याची साक्ष देतो. फकीरा हा दरोडेखोर नाही तर माणुसकीची जाण असणारा स्वाभिमानी निर्भयी,निर्मळ मनाचा व अन्यायाविरोधात बंड करण्याची धमक असणारा नायक आहे. इंग्रजी सत्ता व ब्रिटिशांना न जुमानणारा फकिरा देशातील पारंपरिक श्रद्धा-भक्तिभाव घेऊन अत्यंत स्पष्टपणाने या कादंबरीत साकारला आहे. कादंबरीतील जोगीणीची कल्पित कथा अंधश्रद्धांवर आधारलेली असली तरी लोकसंस्कृतीशी नाळ जोडणारी आहे. शंकर पाटील व विष्णुपंत कुळकर्णी हे संस्कृतीचे पुढारी आहे.विष्णुपंत हे एक आदर्श करारी दमदार व्यक्तिमत्त्व आहे. त्यांच्या मते, 'मरण्यापेक्षा जगणं महत्त्वाचं आहे.' असं ते गावकऱ्यांना सांगतात. वंचित समाजातील अंधश्रद्धा अशिक्षितपणा आणि दारिद्र्यावर फकीरा प्रहार करते. मानवी जीवनातील संघर्ष, नाट्य, दारिद्र्य फकिरा मधून प्रकट होते. वास्तवाचे भान आणि जनसामान्यांचा प्रतिनिधी फकिरा हा या कादंबरीचा नायक श्रेष्ठ आहे. म्हणूनच मराठी साहित्यात 'फकिरा' ही कादंबरी मैलाचा दगड ठरते.

साहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा आहे.या आरशामध्ये समाजमनाचे आणि समाज जीवनाचे खरेखुरे प्रतिबिंब दिसते. समाजात सौंदर्य असते तसेच कौरुप्य-सुरुपता -विकृती असते. तसेच नीती- अनीतीही असते. या सर्व बऱ्या-वाईट वास्तवपूर्ण आणि कलात्मक पातळीवरिल दर्शन शंकर बाबाजी पाटील यांच्या 'टारफुला' या कादंबरीतून आले आहे.

'टारफुला' म्हणजे शेतात रानात उगवणारे अनावश्यक तण/गवत, पिकाला मारक ठरणारे तण. शेतात टारफुला वाढला की, तो पिकालाच खाऊन टाकतो.पिके वाढू देत नाही. म्हणून तो सारखा काढून टाकावा लागतो. पण तो कितीदा जरी काढला तरी जरासं खत पाणी मिळताच डोकं वर काढतो, म्हणूनच त्याच्या नष्ट होण्याच्या प्रक्रियेतूनच त्याच्या नव्या अस्तित्वाची सुरूवात होते असं म्हणतात ते याचमुळे. अशी कित्येक टारफुलं समाजात

जगत असताना, वावरताना पाहायला मिळतात आणि यातून जर प्रश्न राजकारणाचा, सत्ताचक्राचा असेल तर असं अनावश्यक तण माजायला वेळ तरी किती लागतो.

शंकर पाटलांनी पहिल्याच कादंबरीमधून गावागावात पसरलेल्या या सत्ताचक्राच्या, राजकारणाच्या विषयाला आपल्या अस्सल ग्रामीण बोलीभाषेत साकारले. तत्कालीन पाटीलकी सारख्या विषयावर हे कथाचक्र फिरतं राजकारणातील ईर्षेने व त्यातून बदलत जाणारा मानवी स्वभावाचा प्रवास 'टारफुला' कादंबरीतून आपल्याला घडतो. तसं पाहता राजकारणासारख्या क्षेत्रात नायक हा केवळ काही काळापुरता स्थायी असतो, कारण सत्तेची चक्र बदलताच नायकही बदलतो. शंकर पाटीलांनी बहुधा याच निरीक्षणाच्या जोरावर कादंबरीतला नायक कोणा एका व्यक्तीला केलेला नाही हेच या कादंबरीचं वेगळेपण आहे.

'टारफुला'मधे ग्रामीण जीवनातील घटनांचा आढावा घेतलेला आहे. कोल्हापूर जवळपासच्या एका दुर्गम खेड्यातील पहिल्या पाटलाचा गावावरील प्रभाव संपताच पाटलीन बाईकडे दत्तक म्हणून आपल्या मुलाची वर्णी लावण्याचा प्रयत्न करणारे गाव-गट, त्यातून फरारी- रामोशी- गुन्हेगारांना जवळ करण्याची प्रवृत्ती, कुलकर्णी यांचा खुन, त्यानंतर नव्या पाटलाचे आगमन, त्याची गावावर बसलेली जरब आणि शेवटी त्यालाही झालेला त्रास-- --- यात 'टारफुला' हे प्रतीक बनलेले आहे. सत्तेचा प्रभाव संपला की अराजकता माजते. स्वार्थासाठी ग्रामीण लोकं एकमेकांचे खून पाडण्यासही मागेपुढे करीत नाहीत. शेतजमीनी लाटण्याची त्यांची प्रवृत्ती व त्यातून परस्परांबद्दल वाटणाऱ्या अविश्वासू ग्रामीण जीवनाचे चित्रण शंकर पाटील या कादंबरीतून करतात.

'टारफुला'मधे हुकूमत गाजवणाऱ्या माणसाची कथा आहे पण तेवढीच त्याला डावलून स्वतः जागा बळकावणाऱ्या व्यक्तीची कथा आहे. सत्तेसाठी चाललेल्या वैरात मग गावातील मंडळी कोणतीतरी बाजू घेतात. तेथे त्यांना तटस्थ राहता येत नाही. सुभानराव पाटील, आबा कुळकर्णी, लखु भटजी, पाटलीण बाई तसेच पाटलीण बाईने आपल्याच पोराला दत्तक घ्यावे म्हणून दाजीबा गायकवाड व केरूनाना पवार यांच्यात चाललेली शक्तिपरीक्षा, आणि त्यासाठी घळीतल्या पिऱ्या दरोडेखोराचा केला जाणारा वापर यातून ही कथा गुंफली गेली आहे. या गावचा न्याय म्हणजे एकाला डावलून दुसऱ्याने त्याच्या जागी येणे, आणि अखेर मागीलांच्याच मार्गाने जाणे म्हणजे इतिहासाची पुनरावृत्ती वठविणे. ग्रामीण जीवनात सावकार व कुळे, शेती आणि मालकी, पाटीलकी आणि कुळकर्णीपण, मारामारी या सारयांचे ग्रामीण भागातील स्थान टारफुलासारखेच असते. कोणी कोणाला तरी नष्ट करायचे आणि त्याला नष्ट करण्यासाठी दुसऱ्याने उभे राहायचे. 'टारफुला' हे एका अर्थाने अशाच वृत्तीचे द्योतक आहे.

वर्षानुवर्षे पाटीलकी सांभाळणाऱ्या सुभानराव पाटलांच्या मृत्यूनंतर टारफुलास खऱ्या अर्थानं सुरुवात होते. पाटलाचा कारभार सांभाळणाऱ्या कुलकर्णींना त्याच्या निधनानंतर गावगाडा सांभाळण्यात आलेला असमर्थतेचा फायदा गावातला बंडखोर गट उठवतो. पाटीलकी सोबत होणाऱ्या गावाच्या हेळसांडीमध्ये आबा कुलकर्णींचा निर्घृण खून होतो. हे सगळं बेबंदपणे सुरू असताना अचानक एक दिवस गावात दादा चव्हाण नावाचं वादळ येऊन धडकतं. या नवीन पाटलामुळे गावगाडा सुरळीत चालू होतो.चावडीवर नेमाने जोहार सुरू होऊन दादा पाटलांचा एकछत्री अंमल सुरू होतो. परंतु सत्ता कधी एकटी येत नाही. त्यासोबत येणारी सत्तेची नशा, पैशांची लालसा माणसाला पोखरून टाकते. आपसूकच मग त्यातून विवेकबुद्धीचा लोप होत जातो आणि सुरूवात

होते माणसाच्या र्‍हासाची ! अशीच काहीशी अवस्था दादा चव्हाणांची झालेली इथे पाहायला मिळते. सर्वस्वाचा र्‍हास होत असताना सत्ताचक्र बदलत जाऊन, पुन्हा नवा नायक जन्माला येतो.

गावपातळीवरील संस्कृती तिथले रीतिरिवाज आणि मानवी विचारामधली विविधता याचं सांगोपांग दर्शन कादंबरीतून घडतं. एका साध्या खेडेगावातील सत्ताकारण देखील किती भयंकर असू शकतं याचं वास्तव दर्शन या 'टारफुला' कादंबरीतून घडते. पिढ्या बदलल्या तरी राजकारणाचा पोत बदलत नाही. याची जाणीव देऊन जाते. सत्तेचा खेळ आजदेखील लोकशाहीत तसाच आहे. निरनिराळ्या प्रांतांत आपल्याला तो पाहायला मिळतो

असं हे अनावश्यक असणारं, समाजात खोलवर फोफावलेलं व वेळोवेळी आपली मान जमिनीतून वर करणारं 'तण' काही क्षणात होत्याचं नव्हतं करून जातं. ते मरत नाही, मीटतही नाही कारण त्याच्या नाशातच त्याचं बीज रोवलेलं असतं. असं हे टारफूल सत्ता चक्रातही आढळतं, ते अव्याहतपणे पसरतं, त्याला ना आदी ना अंत! माणसांना मात्र ते सत्ताधारी व विरोधक या दोन गटात सहज विभागून टाकतं! अन् त्यातून उद्भवत जातो राजकारणाचा रक्तरंजित डाव! 'टारफुला' साहित्यकृतीच्या साडेचार दशकानंतरही ते समाजात तसंच आहे.जनमानसात फोफावत सतत आपलं काम चोख बजावत आहे.

'टारफुला' हे मानवी जीवनाच्या जगण्याचाच एक भाग आहे. इर्षेने पेटलेल्या समाजाचं वास्तव यात आहे. आज गरज आहे त्यातून धडा घेण्याची व सर्वत्र फोफावणार्‍या टारफुलाला प्रत्येकवेळी थोपविण्याची अन् माणसाने माणुसकिवर विजय मिळविण्याची.

व्यंकटेश माडगूळकरांनी मराठी साहित्याला समृद्ध करण्यात मोलाचा हातभार लावला. ज्या नजरेतून माडगूळकरांनी मराठी साहित्यात बारकाव्यानिशी माणदेशचा प्रांत उभा केला. त्याच नजरेतून त्यांनी तिथला निसर्ग, प्राणी, पक्षी आणि माणसांचे दैनंदिन व्यवहार टिपले आहे. विविध प्रसंगानुरूप तिथल्या साध्या पण कणखर प्रेमळ माणसांना शब्दांत बांधले. ग्रामीण कादंबरीच्या संदर्भात माडगूळकरांनी मोलाची कामगिरी बजावली 'बनगरवाडी', 'वावटळ',' पुढचं पाऊल', 'कोवळे दिवस', 'करुणाष्टक', आणि 'सत्तांतर' ह्या त्यांच्या उल्लेखनीय कादंबऱ्या आहेत. 'वावटळ' या कादंबरीत अत्यंत वास्तव अनुभवाचे चित्रण आले आहे. ३० जाने.१९४८ला ५ वाजून ३० मिनिटांनी राष्ट्रपिता महात्मा गांधीजींचा वध झाला. त्याची जी प्रतिक्रिया प्रथम शहरात आणि नंतर महाराष्ट्राच्या खेड्यापाड्यातून उमटली व त्यामुळे खेड्यातील जनजीवन बेबंद झालं. ही 'वावटळ' एकदम आली आणि शांत झाली पण त्यामुळे ग्रामीण भागातील सहजीवनात रुंद आशी दरी निर्माण झाली. ती आजही तशीच आहे. ही 'वावटळ' नुसती विध्वंसक ठरली नाही विचारप्रवर्तकही ठरली.

म.गांधींच्या वधानंतर महाराष्ट्रात सर्वत्र दंगली उसळल्या त्याचे पडसाद खेडोपाडी उमटले. जुने वैर वैमनस्याचा सूड उगवण्यास खेडय़ातील गुंडांना ही नामी संधी लाभली होती. पुण्याच्या दंगलीचे पडसाद सातारा जिह्यातील 'सारंगपूर ते नांदवडी' या दरम्यानच्या सोमेवाडी, वळवडे, चोपडी अशा खेडोपाडी उमटले. त्यानिमित्ताने त्या क्षेत्रातील तेवढय़ा कालखंडापुरते जनजीवन, त्यातून व्यक्त झालेले स्वार्थ, हेवेदावे, आत्मनिरीक्षण इत्यादीचे चित्रण या कादंबरीतून आलेले आहे. कादंबरीतील जनजीवन जणू विशिष्ट जमातीचे अस्तित्व नामशेष करायला टपलेले, फक्त प्रसंगाची वाट पाहणारे, संधी मिळताच राग-द्वेष प्रगट करणारे असे चित्रीत झालेले आहे. देशात घडलेल्या एका प्रसंगाने ग्रामजीवनात झालेली खळबळ हा या कादंबरीचा विषय.

वावटळ'मधून एका वर्गाच्या स्थानांतर प्रक्रियेचा वेध माडगूळकर घेतात. गांधीवधानंतर ग्रामीण भागात जो ब्राह्मण जातीविरुद्ध उठाव झाला त्याची कथा शंकर नावाच्या एका तरुण ब्राम्हण विद्यार्थ्यांच्या तोंडून ऐकवली. पुण्यात अस्थिरता निर्माण झाल्यानंतर शंकर आपलं सर्व सामान गुंडाळून आपल्या मित्रांसमवेत बेचिराख झालेल्या गावांना वळसे घालत घरी जात असताना त्याने अनुभवलेल्या प्रसंगांतून संशय, अविश्वास, धैर्य, कौर्य, पराकोटीचा अविचारीपणा यांचे चित्रण माडगूळकरांनी साकारलेलं आहे. शंकर सारख्या कुटुंबातील माणसं असल्या वावटळीत निरर्थक होरपळून निघतात. शंकरचे कुटुंब ज्यांनी उभी हयात कधी अध्यात-मध्यात केलं नाही. गावक़ऱ्यांच्या विश्वासावर जगलेलं आयुष्य आणि दंगलीच्या वेळी कोणीही मदतीला न येणं यामुळे त्यांच्या मनात कळत नकळत एक अढी पडते. शेवटी एका उद्विग्न मनाने त्यांना अविश्वासापायी गावातील आपलं हक्काचं घर सोडून जावं लागतं. त्यांचा शेवट तिकडेच होतो. सुसंस्कृत समाजात घरांना लागून असलेली घरे अडीनडीला एकमेकांची मदत घेणारी एक दुसऱ्याला मदत करणारी पण ज्यावेळी स्वत:च्या गावातील हीच माणसं शत्रू होऊ शकतात असे ज्यांना कधी वाटलं नव्हतं. त्यांच्यापासून धोका आहे ही जाणीव देखील त्यांना पहिल्या प्रथमच होत होती. हा धक्का त्यांना अनपेक्षित होता. त्यानेच ही मंडळी मनापासून खचली. कधी नव्हे ती तुटलेपणाची जाणीव त्यांना होत होती.की आपण अनाथ आहोत आपले असे म्हणायला कोणी नाही. आता कशाची शाश्वती नाही. केव्हा काय होईल याचा नेम नाही.एका वावटळीमुळे हे सर्व घडलं. केवळ एक घटना एक 'वावटळ' घेऊन येते अन् सर्व उद्ध्वस्त करून जाते. म्हणून मनापासून दुखावलेला माणूस, मनापासून दुखावला अन् दुरावला जातो.त्याचे हे तुटलेपण त्याला भीतीच्या गर्तेत घेऊन जाते. जातीवरून होणारा अत्याचार हा भारतीय इतिहास आहे. असे प्रसंग अनेक समाजावर उमटलेले आहेत. पण असं का होतं याचाही विचार व्हायला हवा नाही का?कुणा एका व्यक्तीची शिक्षा सर्व समाजाला मिळावी? आणि तेही निरपराध! आणि मग त्याची 'धग' सर्वच समाजाला सोसावी लागवी. मग कारण कुठलंही असो पण दुभंगलेल्या मनावर फुंकर घालणं अशक्य. 'एकदा विश्वास तुटल्यावर कुठल्याच गोष्टीला फारसा अर्थ उरत नाही!

म.गांधीच्या वधानंतर झालेल्या होरपळीची 'वावटळ' समाजात कशी आली याचे चित्रण म्हणजे माडगूळकरांची 'वावटळ' कादंबरी होय. यात ब्राह्मण समाजाच्या घरांची झालेली होरपळ, लुटालूट आणि त्यातून मानवी मनाची झालेली तगमग येथे स्पष्ट दिसते. येथे धर्म जात या गोष्टी ग्रामीण जीवनातही भिनलेल्या दिसतात. जातीधर्माच्या नावाने सत्ताकारण, राजकारण करणारे काही लोक व प्रवृत्ती खेडोपाडी आढळून येतात. तर एक जात दुसऱ्या जातीला पाण्यात पाहते. तरी तेथे कधीकधी माणुसकीचाही प्रत्यय येऊन जातो. महादा म्हणतो,"गावाच्या लोकांनी अक्कल नाही. अरे तुमच्यासारख्या मूर्ती कशाला येतील ह्या गावात ?ऑ ?चला माझ्या घरी. कोण काय करते ते बघू. तुमच्या केसाला धक्का तर माझ्या प्राणाला धक्का.मग तिघेही पिशव्या उचलून महदा बरोबर चालू लागतात." यामध्ये या महादूमधील माणुसकी स्पष्ट होते. धर्म हा शब्द शेजारधर्म, लोकधर्म, मानवधर्म यांनाही कवेत घेत असतो नाही. ग्रामीण माणसामध्ये धार्मिकता असल्याने आपो-आप माणुसकीची, संवेदनशीलतेची भावना वेळप्रसंगी जागृत होत असते. हे वरील वक्तव्यातील 'मूर्ती' हा शब्द देवत्वाचा साक्षात्कार करून देते. कारण माणसांची मदत करणे हा धर्म आहे. ही शिकवण आपलीच संस्कृती देऊ शकते. म्हणूनच भारतीय ग्रामीण संस्कृती ही शहरी संस्कृतींपेक्षा महान आहे.

ना.धों.महानोर यांनी मराठी साहित्यावर अमीट अशी नाममुद्रा उमटविली आहे. त्यांच्या अद्‌भुत निसर्ग कवितांनी रसिकांना अक्षरशः वेड लावलं, गद्य लेखनातही महानोरांचा हातखंडा आहे. 'गांधारी' ही कादंबरी त्याची साक्ष आहे. निजामी राजवट संपुष्टात आल्यानंतर एका खेड्यात आलेल्या परिवर्तनाची प्रत्ययकारी कहाणी 'गांधारी' कादंबरीतून साकारली आहे. निजामी राजवटीत अनेक उत्पातांना तोंड देऊनही जिवंत राहिलेलं पुन्हा तरारलेलं खेडं म्हणजे 'गांधारी'. गांधारी महाभारतातील राणी गांधारी सारख्याच नशिबाची! 'राजयोगी' पण 'दुर्दैवी' निझामी पाशातून सुटताना नेमकं गांधारींचंच नशीब वाईट! निझामीतून सुटताना शेवटच्या दंगली लढ्यात मुफ्ती सेनेनं जिवाचं रान केलं. स्वातंत्र्य मिळालं त्यावेळी फारच थोडी गावं दुर्दैवी ठरली. अगदी गांधारीसारखी ज्यांच्या सगळ्या इभ्रती टांगल्या गेल्या. अगदी सगळयांनी पराकाष्ठा करुनही निजामीतील भोग भोगावे लागलेच. नंतरच्या काळातही आलेल्या गावातील संधिसाधू महाभागांनी घेतलेले भोग, तिच्याच साम्राज्यातील विलासी आणि दूर्विलासामुळे डोळे असून पाहाता येत नव्हते असे! गांधारी हे एका गावाचं नाव रझाकारी निजामांच्या राजवटीतील हे गाव. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर निजामी अमलाखाली असलेला मराठवाडा प्रांत, पण तत्पूर्वी ग्रामीण माणसांवर रझाकारांनी जो अन्याय अत्याचार केला. त्याचं हृदय पिळवटून टाकणारं चित्रण 'गांधारी' कादंबरीतून येतं. शेतकरी-शेतमजूर, स्त्रिया, लहान मुलं-मुली यांच्यावर झालेल्या अत्याचाराचं वर्णन वाचून अंगावर काटे येतात. कादंबरीकारांचं वास्तव्य याच भागात असल्यानं जनमानसातील जखमांचे ताजे व्रण ते सहजपणे शब्दबद्ध करु शकले.

लष्करी हस्तक्षेपानंतर रझाकारी जुलूम संपून गंधारी गावांतील लोकं शेतीवाडीच्या कामाला लागतात. एकोप्याने आणि गुण्या गोविंदाने ही अठरापगड जाती जमातीची माणसं नांदत असताना, गावात शेती करायला आलेेले जगदेव आणि अमराठी शेठ रामलाल हे, राबून खाणाऱ्या शेतक-यांना लुबाडून खाणाऱ्या व्यवस्थेचे दोघेही प्रतिनिधी ठरतात. पुढील काळात समाजव्यवस्थेला वेढून ग्रामीण संस्कृतीला छिन्नभिन्न करणाऱ्या चंगळवादाची जाणीव देणाऱ्या जागतिकीकरणाचे प्रतिनिधीही हे दोघं ठरतात. साधेभोळे गावातील लोकं दरिद्री आणि हे बाहेरून आलेले फसवेगिरी करणारे उपरे लोकं श्रीमंत कसे बनतात. या़चं प्रभावी चित्रण गांधारी मधून येतं. म्हणूनच 'गांधारी' कादंबरी महाभारतकाळातील प्रतीक म्हणून उभी राहते. गावात पतसंस्थेच्या माध्यमातून शेतक-यांचा विकास होईल असं भासवून लोकांना मोहात पाडलं जातं. शेतकरी कर्ज काढतात पण त्यातला अर्धा पैसा पाट्यांसाठी म्हणून जगदेव हडप करतो. रामलालही तेच करतो. सावकारीचा हा नवा फंडा गावाला अशारीतीने कर्जाच्या गर्तेत घेऊन जातो. त्यामुळे कृषिव्यवस्था मोडकळीला येते आणि या कर्जबाजारीपणामुळे आत्महत्या करण्याशिवाय शेतकर्यांना पर्याय ऊरत नाही. याचे सूचन या कादंबरीच्या माध्यमातून होते. गावाला या गर्तेपासून सावध करण्याचा प्रयत्न शेतीनिष्ठ भागवत हा सुशिक्षित शेतकरी करतो. पण तो गावातील लोकांना सावध करतो म्हणूनच शेतातील त्याचं ऊभं पीक जाळलं जातं. गावातील विठ्ठल महाराज गावातल्या सुंदर स्त्रियांना फसवून मंदिरासारख्या पवित्र ठिकाणी त्यांच्यावर अत्याचार करण्याचे कृत्य करतो. या नराधम बुवा बाबांच्या लैंगिक विकृतीच्या कितीतरी कथा आपण आजही ऐकतो आहोतच, पण बुवाबाजी म्हणजे संधिसाधू अत्याचारी असा धोक्याचा इशारा देणारी ही कादंबरी म्हणून 'गांधारी'कडे आपल्याला पाहाता येते. कादंबरीतील तृतीयपंथी हरिबाच्या भोवती गोळा होणाऱ्या बायाबापड्या, गावातील रिकामटेकडे व व्यसनी यांच्या बोलण्यातूनही ग्रामजीवनाच्या वेगवेगळ्या अंगांचा राजकीय सामाजिक घडामोडींचा, गावातील अनैतिक भानगडींचा संदर्भ येतो.

मात्र शेतीनिष्ठ भागवत आणि मानवतावादी वृत्तीचा कलासक्त लालजी या दोन्ही व्यक्तिरेखा गावातील नवजागृत सकारात्मक विचारपरिवर्तनाकडे संकेत करतात. म्हणूनच खेड्यातील बदलत्या मानसिकतेचा 'गांधारी' ही कादंबरी वास्तवदर्शी वेध घेतानाच कृषीसंस्कृतील अंतर्विरोधावर प्रकाश टाकताना दिसते.

'गांधारी'मधून ग्रामीण भागात फोफावलेल्या अंधश्रद्धा, लोकांच्या भावनेचा विकृत लाभ उठवणारी बुवाबाजी, तसेच 'गांधारी'मध्ये भ्रष्ट महाराज महंतांचे तर हंसा कुंटिनीचे प्रतीक म्हणून आले आहे. यातून ग्रामीण भागातील स्त्रियांच्या वेदना आणि भोगवटा कशा आहेत त्यांच्या आयुष्याचं दर्शन या कादंबरीतून होतं. शेतीनिष्ठ शेतक़्याला त्याच्या पत्नीची कशी साथ लाभते व कृषिनिष्ठ व्यवस्था टिकवून ठेवण्यासाठी ती कशी आवश्यक ठरते.याचं वर्णन करणारी ही कादंबरी आहे.कादंबरीतील नायक भागवत आणि गंगा या पती पत्नींच्या माध्यमातून हे साकारले आहे. 'गांधारी'मधून जात, प्रांत इत्यादी बाबी महत्त्वाच्या नसून, कुटुंब व्यवस्था टिकून राहण्यासाठी हृदयातील खरं प्रेमच कारणीभूत असतं, याची साक्ष आंतरजातीय आंतरप्रांतीय विवाह करणार्या लालजी आणि सावित्री या पात्रांच्याद्वारे लेखक देतात स्वातंत्र्यानंतर जगदेवसारख्या समाजघातकी लोकांकडून गावाचं कसं शोषण होतं. हे सांगणारी 'गांधारी' ही कादंबरी आहे. त्याचबरोबर भागवतसारख्या कष्टाळू शेतीनिष्ठ शेतक़्याला कसा त्रास दिला जातो आणि गावातील सज्जन सात्विक माणसांना सुद्धा त्यांच्या मनाविरोधात संघर्ष कसा करावा लागतो, त्यातही कृषिप्रधान खेड्यांची कशी वाताहत होत जाते. याचं चित्रण करणारी ही कादंबरी आहे. म्हणूनच समाजव्यवस्थेतील बदलांच्या पाऊलखुणा नोंदविणारी 'गांधारी' ही कादंबरी मराठी साहित्यात श्रेष्ठ दर्जा मिळविते.

भारतीय मराठी ग्रामीण कादंबरीविषयी वरील काही कादंब़्यांमधून जे चिंतन आले ते बहुआयामी समाजाभिमुख आहे. या कादंबरीला जरी महाराष्ट्रातील लोकजीवनावर आधारित असल्यातरी भारताचं प्रतिनिधित्व करणार्या आहेत. ग्रामीण समाज म्हणजेच समग्र भारतीय समाजाचा एक भाग आहे. ग्रामीण समाज म्हणजे समग्र समाज नव्हे, तसेच ग्रामीण समाज म्हणजे काही स्वतंत्र अलिप्त समाजही नव्हे. त्यामुळे ग्रामीण समाजाचा विचार समग्र भारतीयतेच्या संदर्भातच करावा लागतो. भारताच्या अस्मितेतच ग्रामीण समाजाची अस्मिता आणि भारताच्या हितातच ग्रामीण समाजाचे हित सामावलेले आहे. भारतीय विशाल समाजात अनेक धर्म, जाती, संप्रदाय, भाषा, सीमा, लिंगभेद आहेत. त्यांचा मुक्तपणे स्वतंत्र आविष्कार व्हावा म्हणून निरनिराळ्या साहित्यप्रवाहांचे अपरिहार्यता आहे पण ग्रामीण समाजाचे वास्तव प्रतिबिंब ग्रामीण साहित्य प्रवाहातच उमटले हे स्वाभाविक नाही का ? अंतिमतः समता स्वातंत्र्य बंधुता लोकशाही समाजवाद धर्मनिरपेक्षता विज्ञाननिष्ठा भयमुक्त शोषणविरहित समाज निर्मिती व्हावी अशीच आकांक्षा ग्रामीण साहित्यांची आहे. ग्रामीण विश्वबांधवांविषयी, समाजजीवनाविषयी ग्रामीण लेखक काय विचार करतो?हे ग्रामीण कादंबरीतून पाहता येतं.

संदर्भ सूची :

1. 'ग्रामीणता : साहित्य आणि वास्तव': आनंद यादव, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, द्वितीयावृत्ती १९९३
2. 'मराठी ग्रामीण साहित्य : परिसर आणि प्रवाह' गो कुलकर्णी मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती
3. 'ग्रामीण वाङ्मयाचा इतिहास' संपादक प्रा. चंद्रकुमार नलगे सुरेश एजन्सी
4. ग्रामीण साहित्य स्वरूप आणि समस्या डॉ आनंद यादव
5. 'ग्रामीण साहित्य ' रा रं बोराडे, साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद प्रथमावृत्ती
6. 'सुनिता' मनोगत श्रीराम बिवलकर प्रथम पृष्ठ
7. 'फकिरा' अण्णाभाऊ साठे :दोन शब्द प्रस्तावना वि.स.खांडेकरा

वैश्विक परिदृश्यातून संत कान्होपात्रांच्या अभंगांचे साहित्यिक योगदान

कराड बाळासाहेब निवृत्ती
संशोधक विद्यार्थी, मराठी विभाग, महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर

मध्ययुगीन महाराष्ट्रात भक्ती मार्गाचे जे अनेक पंथ निर्माण झाले त्यातील एक प्रमुख आणि जनसामान्यांच्या मनावर आजही अधिराज्य गाजवणारा पंथ म्हणजे वारकरी संप्रदाय होय. समाजातील रंजल्या-गांजल्या भक्तांची चळवळ संप्रदायाच्या रुपाने आणि 'स्व' अस्तित्वाच्या प्रेरणेने पुढे आली. आमचा देव, आमची भक्ती आणि आमचे साहित्य ही त्रिसूत्री वारकरी संप्रदायात महत्त्वाची ठरली. पंढरपूरच्या चंद्रभागेतीरावरील वाळवंटातही भक्तांची मांदियाळी वारकरी संप्रदायी कचळवळीत स्व कर्तृत्वाने 'यारे यारे लहान थोर । याती भलत्या नारी नर ॥' किंवा 'सकळांसी येथे आहे अधिकार' म्हणत तत्कालीन समाज जीवनातील सर्वांना बरोबरीच्या म्हणजे जात, धर्म, वर्ण, लिंग असा भेदाभेद न करता संत पदाला घेऊन गेली.

समाजाला धर्म, संस्कृती आणि सदाचार शिकवून समाजातील सर्व स्तरापर्यंत जीवन जाणीवेचे बीज पेरण्याचे महत्त्कार्य वारकरी संप्रदायाने अविरतपणे चालू ठेवल्याचे दिसून येते. सर्वसमावेशक अशी भूमिका स्वीकारलेल्या वारकरी संप्रदायात पुरुष संतां इतकीच स्त्री संतांची ही कामगिरी उजळ असलेली दिसून येते. अशा वेळी या संप्रदायात जे साहित्य निर्माण झाले ते पुरुषां इतकेच स्त्रियांसाठी सुद्धा महत्त्वपूर्ण ठरले.

तत्कालीन परिस्थिती, वारकरी संप्रदायाच्या सततच्या संपर्काने आणि सहवासाने महाराष्ट्रातील स्त्रियांसुद्धा लेखन करू लागल्या; त्यातूनच वारकरी संप्रदायात हळूहळू स्त्री संत कवयित्रींचा उदय झाला. या संत कवयित्री वारकरी संत कवींच्या सततच्या संपर्काने, सहवासाने राहिल्या व वाढल्यामुळे त्यांच्यात अध्यात्म आणि साहित्य निर्मितीची प्रेरणा वारकरी संत आणि संत कवींपासूनच मिळालेली दिसते.

महाराष्ट्रात मध्ययुगीन काळात होऊन गेलेल्या संत कवयित्रींनी आपल्या काव्यातून अध्यात्मा सारख्या विषयाची मांडणी केली असली तरी अध्यात्मिक विषयाची सहज व सोपी मांडणी करण्यासाठी त्यांनी तत्कालीन समाज जीवनात रूढ असणारे उदाहरणे, दाखले, दृष्टांत, रुपके वापरलेले दिसून येतात. त्यामुळे समाज व काव्याचा किती व कसा निकटचा संबंध आहे; हे त्यांनी 'स्व' उदाहरणाने व स्व कर्तृत्वाने दाखवून दिले आहे. हे संत कवयित्री रचित साहित्य तत्कालीनच नाही तर आजच्या आधुनिक काळातील स्त्री जीवनांच्या अनुभवांना स्पर्श करणारे आहे. म्हणून मध्ययुगीन महाराष्ट्रातील वारकरी संत कवयित्रींचे स्व रचित काव्य म्हणजे समाजातील स्त्री-मनाचा आणि स्त्री-जीवन जाणिवांचा आरसाच म्हणावा लागेल.

भक्तीच्या तत्त्वाखाली आणि वारीच्या वाटेवर वारकरी संप्रदायात दाखल झालेल्या या संत कवयित्री समाजातील सर्व स्तरांतून, जातीतून आलेल्या होत्या. यात काही सामान्य कुटुंबातून तर काही समाजाने ठरवलेल्या ही नवर्गातूनही आलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांना जीवन जगत असताना जे दुःखमय क्लेश पूर्ण जीवन जाणिवांचे अनुभव आलेत्यांचे ही प्रतिबिंब त्यांच्या भक्ती काव्यातून उजागर होताना दिसते. मध्ययुगीन महाराष्ट्रात सामाजिक आणि धार्मिक बंधनात अडकलेल्या स्त्री-जीवनाच्या मूक वाणीला भक्ती काव्याच्या माध्यमातून आविष्कृत करताना वारकरी संप्रदायातील संत कवयित्रींनी स्व अनुभूतींच्या आधारे तत्कालीन समाजात रूढ असणाऱ्या अनिष्ट प्रथा, परंपरा व पद्धती, आचार-विचार, अनीतीची कृत्ये, अनिष्टा व अंधश्रद्धेला साहित्याच्या वेशीवर मांडले.

संत कान्होपात्रा:

जन्मतःच कायेचं देखणे पण लाभलेली कान्हो पात्रा मंगळवेढ्याच्या शामा नामक नायकिणीची मुलगी होती. तिच्या जन्मा बद्दल अनेक मतमतांतरे असले तरी साधारणतः तिचा जीवन काळ १४५० ते १४८० या काळातील मानला जातो. काही अभ्यासकांच्या मते ती संत ज्ञानेश्वर यांच्या समकालीन असावी असे मानले जाते. कारण तिच्या एका अभंगात तीने संत ज्ञानेश्वर भेटीचे वर्णन करूनत्यांच्या कार्यकर्तृत्वाची माहिती दिली आहे. भेटीने आपण भाग्यवान झालो आहोत. असे ही ती अभंगात नमूद करते.

शिव तो निवृत्ती । विष्णू ज्ञानदेव पाही ।
सोपान तो ब्रह्मा । मूळ माया मुक्ताई ।
धन्य कान्हुपात्रा । आजी झाली भाग्याची ।
भेटी झाली ज्ञानदेवाची । म्हणूनिया ॥

या अभंगावरून संत ज्ञानेश्वरांची आणि संत कान्होपात्रेची प्रत्यक्ष भेट झाली असावी असे वाटत असली तरी ही भेट ज्ञानेश्वरांची प्रत्यक्ष भेट होती की, त्यांच्या समाधीची भेट होती. हे निश्चितपणे सांगता येत नाही. कारण तिच्याच एका अभंगात आळंदी क्षेत्राच्या महात्म्यासह संत ज्ञानेश्वरांच्या समाधी भेटीचे वर्णन आले आहे.

अलंकापुरी पुण्यठाव । तेथ समाधी ज्ञानदेव ।
पांडुरंगे दीधला वर ।भेटी निर्धार कृष्णपक्षी ॥

रूपाने सुंदर असलेल्या कान्होपात्रेची कीर्ती परिसरात सर्वदूर पसरली होती. आईच्या म्हणण्याप्रमाणे वागूनकान्होपात्रा जगली असली तर लौकिक जगात ती श्रीमंतही झाली असती. परंतु आईचे जगणे आणि वागणे, शरीर आणि संगीताचा विक्रय करून आयुष्य जगणे तिला मान्य नव्हते. ऐहिक जगण्यातील असारता तिला पदोपती जाणवत होती. तिच्या विश्रांतीचा ठाव पंढरपूरात होता. म्हणून एक दिवस मंगळवेढ्यातून निघालेल्या काही वारकऱ्यांच्या दिंडी सोबत तिने जगण्याचे अनेक प्रश्न घेऊन पंढरपूर गाठले. परंतु तिच्या रुपाची ख्याती बेदरच्या बादशहाच्या कानी गेली. तिच्या प्राप्तीची ओढ मनात निर्माण झाल्याने, खुशीने अथवा सक्तीने तिला आणण्यासाठी त्याने आपले सैनिक पाठवले. आता आपली काही धडगत नाही हे जाणून पांडुरंग दर्शनाची शेवटची इच्छा तिने शिपायाजवळ व्यक्त केली. परवानगी मिळताच ती अनन्यभावे पांडुरंगाला शरण गेली. आपल्या देहाचा त्याग करून ती परमात्म्यामध्ये कायमची विलीन झाली. मंदिराच्या दक्षिण दरवाजा जवळ तिच्या शरीरावर अंत्यविधी केला गेला. पुढे त्या ठिकाणी तरटीचा वृक्ष उगवला. आपल्या देहाची समिधाच जणूतिने पांडुरंग चरणी अर्पण केली. अपार निष्ठा आणि श्रद्धेचं प्रतीक म्हणजे संत कान्होपात्रांचं व्यक्तिमत्व होतं.

संत कान्होपात्राच्या नावे सकल संत गाथेत २३ अभंग उपलब्ध आहेत. यात सर्वाधिक अभंग हे विठ्ठल भक्ती आणि महती विषयीचे अभंग संख्येने जास्त आहेत.

पंढरपूरचा विठ्ठल हा रंजल्या गांजल्या जीवाचा विसावा आहे. तो अनाथाची माय आहे आणि या विठू माऊलीचे गाव म्हणजे माझे माहेर पंढरी आहे. आईच्या दर्शनाने जसा लेकराचा शिण भाग जातो तसा माझ्या विठु माऊलीच्या दर्शनाने माझी चिंता, दुःख कायमचे संपते. सांसारिकता पाने तापलेल्या जीवाला आंतरिक गारव्याची शीतलता लाभते. अशा या विठेवर उभा असलेल्या माझ्या शोभाय मान विठू माऊलीला पाहून माझ्या मनाला धन्यता लाभते.

माझे माहेर पंढरी। सुखे नांदू भीमा तीरी॥१॥
येथे आहे माय बाप। हरे ताप दरूशने॥२॥
निवारिली तळमळ चिंता । गेली व्यथा अंतरीची॥३॥
कैशी विटेवरी शोभली। पाहूनी कान्होपात्रा धाली॥४॥

विठेवरचा विठ्ठल हा दीनाचा दयाळ आहे. भक्तांचा कनवाळू आहे. तो कृपावंत असून तो भाव भक्तीचा भुकेला आहे. जो निर्मळ अंतःकरणाने भक्ती करतो. त्याची सगळी चिंता तो वाहतो. सर्व सुखाचे सार म्हणून कान्होपात्रा श्री विठ्ठलाकडे पाहते आणि शब्द रूप करताना म्हणते.

विठू दीनाचा दयाळ । वागवी दासाची कळकळ॥
देव कृपावंत मोठा । उणें पडेनेदी तोटा ॥
देव भक्तांचा अभिमानी।वाहे चिंता सकळमनी ॥
देव भावाचा भुकेला । कान्होपात्रे आनंद झाला ॥

विठेवरच्या विठ्ठल भेटीचा भेटीचा प्रत्यक्ष अनुभव अनेक संतांनी आपल्या साहित्यिक शब्दांतून आपापल्या परीने सांगितला. अनेक संत मंडळी इतरे जनांना ही हाच मार्ग सांगून विठ्ठल भेटीची त्यांची वाट मोकळी करून देतात. संत कान्होपात्रा ही विठ्ठल भेटीचा, विठ्ठल प्राप्तीचा मार्ग सांगताना म्हणते की, विठ्ठल प्राप्तीसाठी कुठलेही इतर साधने करण्याची आवश्यकता नाही. फक्त मुखाने नामस्मरण करत पंढरपूरला या आणि माझ्या विठूरायाचे दर्शनघ्या. चार वेद, सहा शास्त्र आणि आठरा पुराण ज्याचे गुणगाण करताना दमले तो पंढरीनाथ भक्ताचा कैवारी असून त्याच्या नामस्मरणाने तुमच्याही जन्माचे कल्याण होईल.

जन्मांतरीचे सुकृत आजी फळासी आलें ।
म्हणोनी देखिले विठ्ठल चरण॥
धन्य भाग्य आणि डोळिया लाधले ।
म्हणोनी देखिले विठ्ठल चरण ॥

घ्यारे घ्यारे मुखी नाम।
अंतरी धरोनिया प्रेम॥
माझा आहे भोळा बाप।
घेतो ताप हरोनी ॥
आपुलिया नामासाठी।
धावे संकटी लवला हे ॥
घ्या रे घ्यारे अनुभव।
कान्होपात्रेचा माधव॥

तर नामस्मरणाची महती सांगताना कान्होपात्रा म्हणतात. माझ्या विठ्ठलाचे नामस्मरण केल्याने दुःख नष्ट होते. त्याच्या नामस्मरणाने पापाचे दोष जळतात आणि त्यांचा उद्धार होतो.

नामे दोष जळती। नामे पापी उद्धरती ॥
हे आले अनुभवा। सत्य जीवा प्रत्यया ॥
नामे अपार तारिलें। नामे जीवन मुक्त केले॥
कान्होपात्रा नाम घेता। पायी जडली तत्वता ॥

पांडुरंग प्राप्तीचा सहज सोपा मार्ग संतांनी दाखवून दिला. त्यांच्या मार्गाचा अवलंब केल्याने इतरही संकटांचे मार्ग सुकर होतात. त्यामुळे संतांबद्दल कान्होपात्रेच्या मनात अतीव आदर आहे. विठ्ठल भेटीचे भाग्यही आपणास त्यांच्या मुळेच लाभले. अशा संतांचा सहवास मिळाल्याने आपली तहान भूक ही हरपली. त्याबद्दलचा कृतज्ञ भाव आपल्या अभंगातून ती व्यक्त करते.

अलंका पुरी पुण्य ठाव । तेथ समाधी ज्ञानदेव॥
पांडुरंगे दीधला वर । भेटी निर्धार कृष्णपक्षी॥
नित्य स्नाना लागी जाणा। भागीरथी दिधली ज्ञाना॥

सरस्वती मणिकर्णिका। त्रिसंग मी वाहती देखा॥
येथे स्नान करीता। वास वैकुंठी तत्वता॥
ऐसे देव सांगत। कान्होपात्रा आनंदत॥

हरलीतेभूकतहाननिमाली।
संतांचीदेखिलीचरणांबुजे॥
कीर्तनाचेरंगीआनंदेनाचता।
कान्होपात्राचित्तासमाधान॥

कान्होपात्रा जेव्हा परमार्थाच्या प्रवासाला निघाली होती तेव्हा तिच्या मनात आपल्या अज्ञानासह आपल्या जातीची खंत होती. याचे ही ती आठवण करून देते. मी याती हीन, कुठला ही शुद्ध भाव मला माहित नाही. आचरण माहीत नाही. माझ्या मुखात नामस्मरण येत नाही. तरीही विठ्ठलातू मला भेट दे. तुझ्या चरणाची जागा मला दे कारणतू अनेकांचा उद्धार केलास अनेक पतितांना तू पायाशी जागा दिलास. मग माझाच स्वीकार तू करणार नाहीस का ? अशी आर्त विनवणी ती करते.

जीवींचे जीवलगे माझे कृष्णाई कान्हाई ।
सावळे, डोळसे करुणाये ऊदे काही ॥

कनवाळू, कृपाळू असा माझा पांडुरंग माझा धावा नक्की ऐकेल अशी तिची खात्री होती. पण तिच्या वर अचानक एक वाईट प्रसंग आला, बेदरच्या बादशहाची वाईट नजर तिच्यावर पडली. यातून आपली सुटका नाही हे लक्षात आल्यावर तिने श्री विठ्ठलाला विनवणी केली की, तू पतित पावन असताना आम्हांवर येणारे संकटं हा तुझा कमी पणा नाही का ? असा प्रश्न विचारताना कान्होपात्रा म्हणते–

सिंहाचे भातुके जंबूकपै नेता।
थोराचिया माथाला जवाटे ॥
म्हणे कान्होपात्रा देह समर्पणे।
करावा जतन ब्रीदासाठी॥

अती व अशा करुणेने कान्होपात्रा श्री विठ्ठलाला आळवते की, "हे देवराया माझा अंत पाहू नको. माझा प्राण आता जाऊ पाहत आहे. ज्याप्रमाणे हरिणीच्या पाडसाला वाघाने खाण्यासाठी पकडावे तशी माझी गत झाली आहे. मी आता उदासले आहे. तू तुझ्या हृदयात मला स्थान दे. "आणि खरोखर पांडुरंगाने तिची करुणा ऐकली आणि तिला आपलेसे केले.

नको देवराया अंत पाहू आता।
प्राण हा सर्वथा फुटो पाहे ॥
हरिणीचे पाडस व्याघ्र धरियेले।
मज लागी जाहले तैसे देवा ॥
तुजवीण ठाव न दिसे त्रिभुवनी।
धावे हो जननी विठाबाई ॥
मोकलोनी आस झाले मी उदास।
घेई कान्होपात्रेस हृदयात॥

वारकरी सांप्रदायात करूण रसाची मांडणी करणारी संत कवयित्री म्हणून संत कान्होपात्रा भक्ती सामर्थ्याने उच्च पदाला पोहोचते. उपेक्षीत जीवन घेऊन जगताना सात्त्विक, उज्जवल आणि व्रतनिष्ठ व्यक्तिमत्वाने तेजस्वी जीवन समर्पण करून श्री विठ्ठल दरबारात स्थान प्राप्त होते आणि कित्येक पिढ्यांपासून आज ही येणाऱ्या वारकऱ्यांच्या

पिढ्यांना आपल्या आस्तित्वाने प्रेरणा देते. त्यामुळेच संत कान्होपात्रा वारकरी संप्रदायात जगावेगळी भक्त ठरते. एका समर्पित जीवनाची गाथा गात पंढरपुरातील विठ्ठल मंदीराच्या दक्षिण दरवाज्याशी असणारा तरटीचा वृक्ष संत कान्होपात्रांच्या विठ्ठल प्रेमाची व त्यागाची साक्ष देत आज ही उभा आहे.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. 'श्री सकल संत गाथा', खंड पहिला, संपा. गोसावी प्रा. डॉ. र. रा. (संपादक), सारथी प्रकाशन १००५, सदाशिव पेठ, पुणे. द्वितीय आवृत्ती (२०१६).

२. गावंडे डॉ. शैला, '१० संत कवयित्री', पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पुणे.

३. मराठी संत कवयित्रींचा इतिहास' संपा. पाटंगणकर विद्याधर,साहित्य अकादमी, २०१५.

४. पोटे देवी दास (संपादक) 'मुक्त आनंद घन – संत कवयित्री विशेषांक 'वार्षिक २००४, न्यूएज प्रिटिंग प्रेस, प्रभादेवी, मुंबई.

५. यादव प्रा. मा. के. 'मराठी संत कवयित्री', स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे.

६. कौठेकर भगवान, 'संत कवयित्री', निर्मल प्रकाशन, नांदेड.

लक्ष्मण माने यांच्या 'किटाळ' आत्मकथनातील गुन्हेगारी विश्वाचे चित्रण

डॉ. मारोती द. कसाब

सहयोगी प्राध्यापक व संशोधन मार्गदर्शक, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर जि. लातूर

१९८० ते ९० हे खऱ्या अर्थाने संपूर्ण भारतात सामाजिक परिवर्तनाचे दशक होते. महाराष्ट्रात महाविद्यालयीन शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेली दलित, उपेक्षित, वंचितांची पहिली पिढी सामाजिक परिवर्तनाच्या लढ्यामध्ये मोठ्या प्रमाणावर याच काळात दाखल झाली. एका बाजूला दलित पँथरचा सर्वंकष आंबेडकरी क्रांतीचा जात मुक्तीचा नारा; तर दुसऱ्या बाजूला कम्युनिस्टांचा सर्व हारांच्या वर्ग मुक्तीच्या क्रांतीचा नारा सर्वदूर दुमदुमत होता. आणि या दोन्ही चळवळींना खो देणारा, क्रांतीला अवरोध निर्माण करू इच्छिणाऱ्या समाजवाद्यांचा तिसराच गट या काळात सक्रिय झालेला होता. चळवळीचा नेता मार्क्स, गांधी का आंबेडकर ? असा संभ्रम याकाळात जाणीव पूर्वक निर्माण केला गेला. मार्क्सवादी आणि आंबेडकरवादी या दोन्ही क्रांतिकारक चळवळींना मागे टाकून समाजवाद्यांनी वंचित समूहातील तरुणांना आपलंसं करुन त्यांच्यात नुकतीच उमलू पाहणारी क्रांतीची उर्मी मारून टाकली होती. कथित उच्च जातीय मुलींची दलितांतातील हुशार मुलांशी लग्नं लावून देऊन जाति अंताचा आणि सामाजिक क्रांतीचा आभास निर्माण करण्यात समाजवादी पुढारी यशस्वी झाले होते.

या काळात दलित चळवळीचे नेतृत्व नामदेव ढसाळ, राजाढाले, अर्जुन डांगळे, केशव मेश्राम, अरुण कांबळे, ज. वि. पवार, भाई संगारे, दया हिवराळे यांच्या सारख्या विद्रोही साहित्यिकांच्या हाती आले. याच काळात डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्थापन केलेल्या औरंगाबाद आणि मुंबई येथील पीपल्स एज्युकेशन सोसायटीच्या महाविद्यालयांतून नवे तरुण लेखक घडत होते. प्राचार्य म. भि. चिटणीस, म. ना. वानखेडे, य. दि. फडके यांच्या नेतृत्वा खाली तरुण विद्रोही लेखकांची पिढी घडत होती. मराठवाड्यातील उदगीर, अहमदपूर, जळकोट या डोंगराळ भागातील प्र. ई. सोनकांबळे या तरुणाचे आत्मकथन 'आठवणींचे पक्षी' या नावाने; तर पश्चिम महाराष्ट्रातील दया पवार या लेखकाचे 'बलुतं' हे आत्मकथन याच काळात प्रकाशित झाले. या दोन्ही आत्मकथनांनी दलित जीवनाचे आगळे वेगळे दर्शन वाचकांना घडविले.

दरम्यान निरगुडी ता. फलटण जि. सातारा येथील विमुक्त भटक्यांच्या पालात जन्मलेले लक्ष्मण बापूराव माने यांचे 'उपरा' हे आत्मकथन आले. या आत्मकथनाने दलितांपेक्षा ही विमुक्त भटक्यांची अवस्था किती वाईट आहे हे दाखवून दिले. आणि त्याला दलित बहुजनांसह सवर्णांनी ही डोक्यावर घेतले. काडीकाडी जमवून संसार करणाऱ्या कैकाड्यांची व्यथा तर लक्ष्मण माने यांनी मांडलीच; त्याच बरोबर एकूणच विमुक्त भटक्यांची गाथा ही त्यांनी आपल्या लेखनातून मांडली. या पुस्तकाने माने यांना साता समुद्रापार पोहोचविले. अनेक मानसन्मान मिळवून दिले. तसेच दलित साहित्याची आणि चळवळीची व्याप्ती ही वाढवली.

लक्ष्मण माने जरी समाजवादी चळवळीत वाढलेले असले तरी पुढे त्यांनी आंबेडकरी चळवळीशी स्वतःला जोडून घेतले. त्यांना समाजकारणा बरोबरच राजकारण ही जमले. शरद पवारांनी त्यांच्यातील कार्यकर्ता हेरून त्यांना विधान परिषदेवर १९९० ते ९६ या काळात आमदार म्हणून संधी दिली. ४२ जाती- जमातीच्या विमुक्त

भटक्यांची एकजूट उभी करीत असतानाच माने यांनी स्वतःच्या शैक्षणिक संस्थाही उभ्या केल्या. शरद पवार, बाबा आढाव यांना सोबत घेऊन चार आश्रम शाळा, एक कनिष्ठ महाविद्यालय, एक वरिष्ठ महाविद्यालय असा मोठा पसारा त्यांनी निर्माण केला.

सामाजिक कार्यकर्ता ते संस्थाचालक आणि लेखक ते दुसऱ्या बौद्धधर्मांतर सोहळ्याचा मुख्य प्रवर्तक या उर्ध्वगामी प्रवासातच घोटाळा झाला. शैक्षणिक संस्थेच्या जागेसाठी हट्टाला पेटलेले स्थानिक संस्थानिक आणि राजकारणी यांच्या नाराजीचा फायदा घेत मनुवादी शक्तीने मानें कडून दुखावले गेलेले आणि निलंबित केले गेलेले शिक्षक, कर्मचारी यांना एकत्र करून मानेंच्या बदनामीचा कट रचला आणि त्याचा फटका त्यांना बसला .

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनंतर मोठ्या संख्येने धर्मांतर चळवळीचे नेतृत्व करणाऱ्या, दलित वंचित आणि बहुजनांसह ४२ विमुक्त भटक्यांचे प्रश्न सोडविणाऱ्या, राज्यपाल नियुक्त विधान परिषद सदस्य राहिलेल्या, पद्मश्री किताब मिळविलेल्या मोठ्या लेखकास व नेत्यास एक नाही दोन नाही तर सहा महिलांवरील बलात्काराच्या आरोपा खाली तब्बल तीन महिने जेलात कारागृहात अडकून पडावे लागले. त्याची कर्म कहाणी म्हणजेच ग्रंथालीने प्रकाशित केलेले लक्ष्मण माने यांचे अलीकडचे पुस्तक 'किटाळ' हे होय.

या पुस्तकातून लक्ष्मण माने यांनी स्वतःचे निर्दोषत्व न्यायालयाच्या निकाला नुसार सिद्ध केले आहे. आपल्या विरुद्ध जातीयवादी, भांडवलदार आणि मनुवाद्यांनी कसा कट रचला हे दाखवून दिले आहे. तीनदा जीवे मारण्याचा प्रयत्न करून ही लक्ष्मण माने थांबत नाहीत, म्हणून व्यवस्थेच्या हस्तकांनी खालच्या पातळीवर जाऊन त्यांना सार्वजनिक जीवनातून उठविण्याचा रचलेला कट म्हणजे तथा कथित बलात्काराचे प्रकरण होय.

एका अर्थाने हा आपल्या विरुद्ध रचल्या गेलेल्या सामुहिक कटाचा डाव उघडकीस आणण्याचा प्रयत्न असला, आणि स्वतःच्या निर्दोषत्वाचा कबुली जबाब असला तरी ही या पुस्तकाचे महत्त्व साहित्यिक दृष्टीने ही खूप उंचीचे आहे. एवढा मोठा अन्याय होवूनही लेखकाने आपला संयम कुठेही सोडलेला नाही. सर्व घटना प्रसंगांची नोंद घेतघेत लेखकाने वाचकांना नव्या जगाची सफर घडवून आणली आहे. भारतीय राज्यघटनेतील गुन्हेगार आणि आरोपी या विषयीच्या तरतुदी, भारतीय दंड विधान आणि स्त्रियांना दिलेले स्वातंत्र्य, त्यांचा गैर फायदा घेणारी हुकूमशाही प्रवृत्तीची माणसं, भारताची न्याय व्यवस्था, पोलीस यंत्रणा, तुरुंग व्यवस्था, कायदे आणि कायदेतज्ञ, जेल आणि जेलमधील माणसं, त्यांचं भावविश्व अशा कितीतरी अनोळखी बाबी 'किटाळ' च्या वाचनाने वाचकांच्या ओळखीच्या होतात.

पुस्तक एकदा हातात घेतले की संपवल्या शिवाय सोडूच नये, अशा प्रकारची उत्कंठावर्धक लेखन शैली लक्ष्मण माने यांना जमलेली आहे. या पुस्तकात अनेक पात्रे असून, त्या त्या पात्रांची स्वतंत्र भाषा ही आहे.

या पुस्तकातील सर्व घटना या सांगली, सातारा, कोल्हापूर या परिसरातील असून, त्या परिसराचाही चेहरा मोहरा वाचकांच्या ओळखीचा होतो. लेखकाने आपल्या खास शैलीने हा सगळा परिसरच बोलका आणि जिवंत केला आहे.

ज्याने 'उपरा' वाचले; त्याने 'किटाळ' वाचलेच पाहिजे. यात यशवंतराव चव्हाण आहेत, शरद पवार आहेत. डॉ. बाबा आढाव आहेत, नरेंद्र दाभोळकर, अनिल अवचट, भाई वैद्य आहेत. तसेच विद्याबाळ, बाळकृष्ण रेणके, हरीनरके ही आहेत. प्रसंगानुसार माणसं कशी वागतात आणि बदलतात याचे उत्तम दाखले दिले आहेत.

कार्यकर्त्यांनी स्वतःच्या घरादाराकडे ही लक्ष दिले पाहिजे. कारण संकटाच्या काळी घरचीच माणसं कशी धावून येतात, याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे लेखकाचा मुलगा-भाई, मुलगी समता, सून कादंबरी, जावई जीवन

आणि पत्नी शशी. लेखकावर प्रचंड मोठे संकट आले असताना ही घरची माणसं अजिबात डगमगली नाहीत. कारणती सर्व उच्चशिक्षित होती. मुलगा, मुलगी, सून, जावई चौघेही नोकरीला होते, त्यामुळे लेखकाच्या पाठीशी ते खंबीरपणे उभे राहू शकले. एवढ्या मोठ्या संकटाच्या प्रसंगी जशी घरच्यांनी मदत केली ; तशीच किसन चव्हाण, बाबुराव धोत्रे, एकनाथ आव्हाड, सुषमा अंधारे, विलास माने या कार्यकर्त्यांनी ही.

पोलिस कस्टडीमध्ये, तुरुंगामध्ये भेटलेल्या तथाकथित आरोपींमध्ये सुद्धा कशी माणुसकी असते हे लक्ष्मण माने यांनी फार सुंदर शब्दात दाखवून दिले आहे. तसेच तपासकरणारे पोलिस अधिकारी, त्यांची अरेरावीची गलिच्छ भाषा, आरोपीं बाबतचा, विशेष म्हणजे आरोपींच्या जाती बद्दलचा त्यांचा पूर्वग्रह दूषित दृष्टिकोन हे ही येथे आपल्याला पाहायला मिळते. जेलमधील वातावरण, तिथलं एकूणच भाव विश्वलेखकाने फार सुंदर पद्धतीने उलगडले आहे. वकील आणि न्यायाधीश, तपास, सरतपास, साक्षीपुरावे, जाबजबाब, निकाल तसेच एकूणच न्याय व्यवस्थेतील बारकावे टिपले आहेत. तीन वर्षा नंतरका होईना, न्यायालयाने त्यांना निर्दोष मुक्त केले. यावरून न्याय व्यवस्थेवरचा वाचकांचा विश्वास वाढत जातो.

'किटाळ' या आत्मकथनातून लक्ष्मण माने यांनी गुन्हेगारी विश्वाचे अनोखे दर्शन घडविले आहे. भारतात किती ही पुढारलेपणा आलेला असला तरी जात व्यवस्था किती पक्की आणि मजबूत आहे याचे दर्शन या लेखनातून घडते. जगात सर्वत्र विविध कारणावरून माणसामाणसात भेदभाव केला जातो. कुठे कातडीच्या रंगावरून, कुठे धर्मावरून, कुठे गरिबी श्रीमंती वरून, कुठे लिंगावरू नतर कुठे जाती वरून एवढाच काय तो फरक. मानवी भेदभाव हे जगाचे व्यवच्छेदक लक्षण आहे. लक्ष्मण माने सारखा कैकाडी समाजातील मुलगा शिकून शहाणा होतो, स्वतःचं नाव कमवतो, त्याच बरोबर आपल्या अज्ञानी समूहाचे परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी जीवाची बाजी लावतो. इथल्या दुःखाचे मूळ धर्म व्यवस्थेत आहे हे समजून घेत सामूहिक धर्मांतर करतो हीच गोष्ट या व्यवस्थेला आव्हान देणारी आहे. लक्ष्मण माने जोपर्यंत समाजवादी असतात तोपर्यंत व्यवस्थेला चालते. ते राजकारणी होतात आमदार होतात तेही चालते. संस्थाचालक होतात शाळा महाविद्यालय काढतात तेही व्यवस्था खपवून घेते. मात्र जेव्हा ते बौद्धधर्मात प्रवेश करतात तेव्हा व्यवस्थेचे पित्त खवळते आणि या माणसाला जीवनातून उठविण्याचा प्रयत्न व्यवस्थेकडून केला जातो. 'ज्यांची करावी कीव तेच घेतात जीव' याचा प्रत्यय लक्ष्मण माने यांना येतो. ज्या सर्व हारा महिलांना लक्ष्मण माने यांनी आपल्या संस्थेत नोकरी दिली, त्यांनाच हाताशी धरून वेगवेगळी आमिषे देत व्यवस्थेकडून लक्ष्मण माने यांच्या विरोधात गुन्हे दाखल करायला भाग पाडले जाते. बुद्धाच्या सम्यक मार्गावरून निघालेल्या लक्ष्मण माने यांना बदनाम करण्यासाठी कटरचला जातो. मात्र भगवान बुद्ध, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, महात्मा फुले, राजर्षी शाहूमहाराज अशा महामानवांच्या विचारांवर प्रखर निष्ठा असलेले लक्ष्मण माने या किटाळातून सही सलामत सुटतात ही मोठी अभिमानाची गोष्ट आहे. लक्ष्मण माने यांच्यातील खंबीर कार्यकर्ता व्यवस्थेला पुरून उरतो ही गोष्ट चळवळीच्या दृष्टिकोनातून अत्यंत महत्त्वाची ठरते.

एकंदरीत अत्यंत वाचनीय अशा स्वरूपाचे हे आत्मकथन म्हणजे व्यवस्थेच्या जीवघेण्या सापळयातून सहीसलामत सुटलेल्या एका बहाद्दर कार्यकर्त्याचं मन मोकळेपणानं केलेलं अनुभव कथन आहे. सर्व सामान्यांना अपरिचित अशा वेगळया जगाचे दर्शन घडविणारे हे आत्मकथन मराठी साहित्यामध्ये मोलाची भर टाकणारे आहे.

संदर्भ -

१. माने लक्ष्मण, किटाळ, ग्रंथाली प्रकाशन, १०१, १/ बीविंग, दनेक्स्ट, पिंपळेश्वर को- आॅप. सोसायटी, माटुंगा, मुंबई - ४०००१६, पहिली आवृत्ती – ६ डिसेंबर २०१९

२. लिंबाळे शरणकुमार (संपा.), दलित साहित्य, प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर , प्रथम आवृत्ती - एप्रिल -१९९१.

३. नलगे चंद्रकुमार वपानतावणे गंगाधर (संपा.), दलित आत्मकथने, सुरेश एजन्सी पुणे, प्रथम आवृत्ती- जानेवारी १९८६.

४. मुलाटे वासुदेव, दलितांची आत्मकथने: संकल्पना व स्वरूप, स्वरूप प्रकाशन , औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती- १९९९.

'फरफट' या कादंबरीतील स्त्री विषयक वैश्विक जीवन जाणीवाः एक आकलन

मेघा भास्करराव ढवळे

संशोधक विद्यार्थीनी, स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

कादंबरी हा एक प्रवाही व सतत बदलणारा वाङ्मय प्रकार आहे. 'नॉव्हल' या संज्ञेचा 'कादंबरी' हा मराठी पर्याय असून तो बाणभट्टाच्या 'कादंबरी' या संस्कृत कथात्मक ग्रंथ नामावरुन मराठीत रुढ झाला. सुरुवातीला 'नॉव्हल' या शब्दासाठी मराठी भाषेत 'नावल' असा शब्द उदयास आला होता. बाळकृष्ण मराठे यांनी १९७२ मध्ये 'नावल' म्हणजे 'नवल समूह' असा अर्थ स्पष्ट केला होता. रा. ग. जाधव यांनी 'कादंबरीचा' उदय सांगत असते वेळी असे स्पष्ट केले आहे की, कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार इंग्रजी साहित्यात आठराव्या शतकाच्या मध्यास आला, तर भारतीय साहित्यात तो एकोणीसाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आला. यावरुन असे स्पष्ट होते की, मराठी कादंबरीच्या उत्पत्तीमागे इंग्रजी साहित्याचा मोलाचा सहभाग आहे. कादंबरीच्या व्याख्या अनेक लेखकाने केल्या आहेत. त्यापुढील प्रमाणे पाहू.

श्री. मा. कुलकर्णी - 'कार्यकारण शृंखलाबद्ध अशा कल्पित कथानकाच्या द्वारा मानवी जीवनाचे दर्शन घडविणारी सविस्तर ललित गद्य कथा म्हणजे कादंबरी' अशी व्याख्या श्री. मा. कुलकर्णी यांनी स्पष्ट केली आहे. **भालचंद्र नेमाडे -** 'कादंबरी म्हणजे प्रदीर्घ भाषिक अवकाश असलेली आशय सुत्रांचे अनेक पदर असलेली, त्यामुळे विस्तृत संरचना मांडणारी, अनेक पात्र, प्रसंग अपूर्ण ते पेक्षा संपूर्णतेकडे जास्त झुकलेली आहेत, अशी साहित्यकृती असते.' स्त्रियांच्या लेखन कर्तृत्वाचा विचार साहित्य क्षेत्रात करत असते वेळी स्त्रियांचे लेखनकार्य समग्र आहे. साहित्यातील 'स्त्री लिखीत मराठी कादंबरी (१९५० ते २०१०)' पहिला कालखंड दिसून येतो. त्याचे संपादन करुणा ढेरे यांनी केले आहे. गेल्या पाच दशकाच्या काळात मराठी कादंबरीच्या इतिहासात ज्यांनी विशेष ठसा उमटवला, अशा अकरा लेखिकांच्या कादंबऱ्यांचा अकरा अभ्यासक- समीक्षकांनी परामार्श घेतला आहे. कमल देसाई, ज्योत्सना देवधर, आशा बगे, निर्मला देशपांडे, गौरी देशपांडे, तारा वनारसे, रोहिणी कुलकर्णी, अंबिका सरकार, शांता गोखले, कविता महाजन या तीन पिढ्यांच्या स्त्री कादंबरीकारांचा या खंडात समावेश होतो.

२०१० नंतर अशीच नावारुपाला आलेली व मूळात कवयित्री असलेली लेखिका छाया बेले. या नांदेड जिल्ह्यातील माकणी या छोट्याशा गावात जन्माला आल्या. पण आपल्या 'लढाई अस्तित्वाची', 'घरयाचे हृदयी माझ्या असे' (कविता संग्रह) व 'चकवा', 'वैशाख वणवा' हे (कथा संग्रह) अशा आपल्या साहित्यकृतीच्या यशाने डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ग्रंथ पुरस्कार, राजर्षी शाहू साहित्य गौरव पुरस्कार, थेरगाव, कोल्हापूर अश पुरस्काराने त्यांना सन्मानीत करण्यात आले आहे. अशा या त्यांच्या साहित्य लेखनातील महत्त्वाचे व संवेदनशील असे साहित्य म्हणजे 'फरफट' ही कादंबरी होय.

'फरफट' ही छाया बेले यांची सामाजिक वास्तवावर आधारित कादंबरी आहे. छाया बेले यामुळात कवयित्री आहेत. त्यांनी या कादंबरीतून दलित स्त्रीच्या जीवन जाणीवा मांडण्याचा यशस्वी प्रयत्न केलेला. दलित स्त्रीच्या

वेदनांची संवेदनशील मांडणी करण्याचे श्रेय छाया बेले यांना जाते. या लेखिकेच्या 'फरफट' या कादंबरीतील सगुणा या दलित स्त्रीवर तिच्या मुक्ताई नावाच्या सासू कडून होणारा छळया कादंबरीत लेखिकेने मांडला आहे. मुक्ताई व सगुणाचा नवरा हनुमंत यांच्या दोघांतील वादामुळे मुक्ताई सगुणाला तिच्या मुलाबाळांसह रात्री घराबाहेर काढते मात्र सगुणा नहार मानता हनुमंताच्या साथीने नवीन घर उभे करण्याचे सामर्थ्य सगुणा दाखवते. ती संकटांना न घाबरता खंबीर पणे सामोरे कशी जाते याचे वर्णन लेखिकेने या कादंबरीत केले आहे.

मात्र सगुणा समोरील संकटे येथेच न थांबता पुढे अनेक येतात. त्यामध्ये हनुमंताचा मृत्यू होतो. तसे एका मुलाचाही मृत्यू होतो; मात्र ती न कोसळता वादळात थांबलेल्या वटवृक्षावाणी खंबीर पणे उभी राहते, याचे वर्णन लेखिकेने स्पष्ट केले आहे. कितीही दुःख झाले तरी ती आशेने उभी राहत होती व हे सांगतेवेळी असे लक्षात येते की, हनुमंताच्या मृत्यूनंतर गर्भात असलेले मूल मुलगाच होईल या आशेने ती जगत होती. कादंबरीतील संवेदनेने भरलेले स्त्री पात्र म्हणजे, सगुणाची मोठी मुलगी कचरी. अनेक प्रकारचे कष्ट सहन करुन ती कशीबशी मोठी होते आणि तिच्या आयुष्यात सूर्य उगवून प्रकाश पडावा तसे झाले तिचे. लग्न किस्ना नावाच्या श्रीमंत मुलासोबत झाले. मात्र ते ही पती सुख तिला चार दिवसाचेच लाभले. ती वडिलांच्या मृत्युमुळे आईला व भावंडांना सहारा देण्यासाठी माहेरी जाते. आणि कमळी सारख्या लावालावी करणाऱ्या स्त्रीमुळे कि स्नासंगी नावाच्या मुलीच्या नादाला लागतो. माहेरचे दुःख सारुन सासरी येताच किस्ना कचरीचा छळ करायला सुरुवात करतो व संगी सोबत दुसरे लग्न करतो. यामुळे तिच्यावर आणखी दुःखाचे डोंगर कोसळतात याचे वर्णन लेखिकेने 'फरफट' मध्ये अत्यंत तळमळीने वास्तव चित्रण केले आहे.

कचरी ही एक दलित स्त्री असल्यामुळे पाटलांकडून तिच्यावर होणारा अत्याचार लेखिकेने या कादंबरीत अतिशय संवेदनशील पणे मांडला आहे. कचरी सोडून दिलेली स्त्री. समाज तिच्याकडे वाईट नजरेने पाहणे, वाईट बोलणे अशी तिची अवहेलना करत होता. मात्र ती त्यांना न घाबरता खंबीरपणे उभी होती. अशा वाईट लोकांसाठी व मायच्या काळजी पोटी कचरी दुसरे लग्न करते मात्र तेथे ही तिला मूलं जन्माला घालणारी वस्तू समजून लग्न केलेले असते. मात्र पहिल्या पत्नीला मूल झाल्यामुळे तिचा छळ करण्यास सुरुवात होते. म्हणून ती माहेरी येते मात्र ती गर्भावती असते हे तिला माहित नसते. तिला जाणीव होताच ती सासरी जाते, पण त्या लेकराला सासरचे लोक लेकरु आमचं नसल्याचं स्पष्ट करतात. पण ती न घाबरता त्या मुलाला जन्म देते आणि त्याचा कष्ट करुन सांभाळ करते.

या कादंबरीत सगुणा आणि कचरी यांच्या नात्यातील संबंध स्पष्ट करते वेळी लेखिकेने असे स्पष्ट केले आहे की, मायला ठेच लागली तर त्याची इजा मुलीला होतो आणि मुली समोर संकट उभे राहिले तर मुली आधी माय त्याच्या पुढे ताठ उभी राहते. तसेच दुसरा संबंध सासा- सुनाचा स्पष्ट करीत असताना मुक्ताई आणि सगुणा यांच्यातील संबंध स्पष्ट केला आहे. सगुणाचा दोष नसलेल्या ही गोष्टीत मुक्ताई तीला आरोपी ठरवून कशी जाच करते याचे वर्णन केले आहे. तसेच कचरी आणि तिच्यातील द्वेषाचा संबंध स्पष्ट केला आहे. तसेच लेखिकेने श्रावण व कचरी यांच्यातील माया नाते संबंध अतिशय संवेदनशील पणाने स्पष्ट केली आहे. श्रावणाने गुरं राखून एक भाकरीचा मायच्या चेहऱ्यावर आनंद पाहून झालेली खुशी स्पष्ट केली आहे. यांच्यातील प्रेमाचे वर्णन लेखिकेने गाय- वासराची उपमा देऊन केली आहे. त्याच प्रमाणे शिक्षक व विद्यार्थ्यांतील नाते एक वडील व मुला प्रमाणे लेखिकेने या कादंबरीत स्पष्ट केले आहे. लेखिकेने या कादंबरीमध्ये दारिद्र्याचे वर्णन अगदी उरभरुन यावे असे केले आहे.

झड लागल्यामुळे सगुणा कुरडूची भाजी आणून लेकरांचे कसे पोट भरते, घरी मिरची नसल्यामुळे वाणीने फेकलेल्या मिरच्यांचे देठ वापरुन भाजी केली या अतिशय गंभीर खडतर परिस्थितीचे वर्णन लेखिकेने या कादंबरीत केले आहे. या दारिद्र्यातून वर निघण्यासाठी काबाड कष्टा बरोबरच शिक्षण किती महत्त्वाचे आहे हे श्रावणाच्या शिक्षणामुळे कचरी आणि सगुणाचे दारिद्र्य कसे नाहीसे झाले हे स्पष्ट केले आहे.

निष्कर्षः-

शिक्षण मानवाच्या जीवनात किती महत्त्वाचे आहे हे जगाला पटवून देण्यासाठी व अज्ञानामुळे माणसाला किती प्रकारचे अन्याय सहन करावे लागतात हे लेखिकेने या कादंबरीतून स्पष्ट केले आहे. स्त्री सुशिक्षीत व स्वावलंबी नसेल तर तिच्या जीवनाची कशी फरफट होते, हे या कादंबरीतून विश्वाला पटवून देण्याचे कार्य लेखिका छाया बेले यांनी आपल्या 'फरफट' या कादंबरीतून केले आहे.

संदर्भ सूची –

१. बेले छाया, 'फरफट', प्रकाशक – यशोदीप पब्लिकेशन्स्, २१६ बजोरी निवास, नारायण पेठ, पुणे- ३०, प्रथम आवृत्ती- २८ डिसेंबर २०२०.

'बनगरवाडी' या कादंबरीतील वैश्विक जाणीवा: एक अभ्यास

रमेश गोविंदराव शेंडगे
संशोधक विद्यार्थी, श्री हावगीस्वामी महाविद्यालय, उदगीर

प्रस्तावना:

कादंबरी हा वाङ्मय प्रकार मूळ पाश्चात्य असून तो आपल्याकडे आयात केलेला आहे१८५० पर्यंत आपलं भारतीय जीवन आध्यात्मिक सुख-दुःखात बुडालेलं होतं. 19 व्या शतकात महाराष्ट्रात उदयास आलेली कादंबरी सामाजिक जाणीवेतून निर्माण झाली.१८५७ मध्ये प्रथम मराठी मध्ये कादंबरी लेखनाला प्रारंभ झाला १८५७ ते १८९०या काळात मराठीमध्ये कादंबरीच्या नावाखाली अनेक प्रकारचे लेखन सुरू झाले.

मुक्तामाला, मंजूघोषा या कादंबऱ्या वाचकांच्या रंजन करणाऱ्या होत्या हरिभाऊंच्या उद्यापर्यंत कादंबरीचे घटक माहीत नव्हते. हरिभाऊंच्या 'पण लक्षात कोण घेतो?' आणि 'मी' या दोन कादंबऱ्यातून आलेले मध्यमवर्गीय समाजाचे वर्णन हे सर्वसामान्य वाचकाला खूप आवडले. कादंबरी लेखनामध्ये वातावरण निर्मिती महत्त्वाचे कार्य करीत असते. हे वातावरण ऐतिहासिक, सामाजिक, राजकीय, पौराणिक स्वरूपाचेअसते. कादंबरी हेच जीवनचित्र आहे. जीवनाच्या अनेक घटकाचा समावेश त्यात होतो. कादंबरी हा मनाच्या अंतर्मनाचा शोध घेणारा वाङ्मय प्रकार आहे.

कादंबरीची व्याख्या:

अर्नेस्ट बेकर –

"ज्यात मानवी जीवनाचे स्पष्टीकरण केले गेले असेल असा गद्यात लिहिलेला कल्पित वृत्तांत म्हणजे कादंबरी होय."

उषा हस्तक –

"कादंबरी म्हणजे एक संसार चित्र होय."

वि.का.राजवाडे –

"कादंबरी म्हणजे समाजाचा एक दस्तऐवज आहे, की ज्याच्या मध्ये मानवी जीवन आणि मानवी समाजाचे प्रतिबिंब असते. संबंध जीवनाला हा प्रकार कवेत घेतो."

वरील व्याख्येवरून कादंबरीचे विस्तारित रूप लक्षात येते. कादंबरीचा आवाका विशाल सागरासारखा आहे. कादंबरीत स्थळ काळाचा व्यापक विचार आलेला असतो. कादंबरी जीवनाचे दर्शन घडवते. असेच जीवनाचे दर्शन घडविणारी कादंबरी म्हणजे व्यंकटेश माडगूळकरांची 'बनगरवाडी' ही होय. यात निसर्ग, व्यक्ती, समाजव संस्कृती यांचे दर्शन घडते.

बनगरवाडीतील मानवी स्वभावाचे चित्रण:

बनगरवाडी या कादंबरीत अनेक मानवी स्वभावाचे सूक्ष्मतेने चित्रण करण्यात आले. त्यातील एक महत्त्वाचं व्यक्तिमत्व म्हणजे 'कारभारी'. सर्वांना एकत्र करणारा, आधार देणारा, मदत करण्याची वृत्ती असणारा, सर्वांना सोबत घेऊन चालणारा हा व्यक्ती. त्याच्या बोलण्यातून पाणी आणून देणे, चिमणी आणणे, दूध देणे यातून माणुसकीचे दर्शन घडते.

टिवल्याबावल्या करून जगणारा, चाडीचुगली लावणारा, तालुक्याच्या अधिकाऱ्यांशी बसउठ करणारा, थोडेफार लिहायला वाचायला येणारा दादू आपल्या गावगाड्यात इतरांचा हस्तक्षेप नको. आपापली कामे मास्तरांनी करावीत अशी अपेक्षा ठेवणारा दादू! लहान मुलासारखा मिळेल ते खाणारा आयबू अशा या पात्रातून मानवी स्वभावाचे चित्र लक्षात येते .

बनगरवाडीतील बालविश्व:

बनगरवाडीचा आजूबाजूचा प्रदेश माळरानअसल्यामुळे मेंढपाळ हा मुख्य व्यवसाय. या व्यवसायात आपल्या वडिलांना मेंढ्या राखण्यात मुले मदत करत. मुलगा थोडा मोठा झाला की त्याला मेंढ्या मागे धाडले जायचे त्यामुळे शाळेत जाणे जवळपास नसेच. काही मुले शाळेत येत त्यातलाच एक म्हणजे सत्ता. तो थोडा हुशार चार अक्षरे नीट शिकल्यामुळे चार-सहा मुलात तो उजवा होता. स्वतःमध्ये शिकण्याची इच्छा होती. तसेच मुलाणी, आनंदा रामोशी व रामा बनगर ही शाळेत येणारी मुले. आनंदा रामोशी पोट भरण्यासाठी रात्रभर शिवार धुंडाळायचा आणि दोन-चार दिवसांनी मालकालाच चोरी बद्दल कबुली द्यायचा यावरून त्याच्या ठिकाणी असलेला प्रामाणिकपणा लक्षात येतो.

शिक्षण विषयक जाणीवा:

बनगरवाडीत विद्यार्थ्यांमध्ये शिक्षणाविषयी समज नव्हती. शिक्षणामध्ये वेळ घालवण्यापेक्षा सद्यस्थितीत काम होणे महत्त्वाचे वाटत असे. मुलगा थोडा थोराड झाला की लगेच त्याला मेंढरा मागे पाठवले जायचे लेखक आल्यापासून विद्यार्थ्यात शिक्षणाविषयी गोडी निर्माण झाली होती. स्वतः चार अक्षर लिहिता वाचता येणारा मुलगा पण यालाही वडिलांच्या अनुपस्थितीत मेंढरामागे जावे लागत असे. गुरुजीमुळे तीस-पस्तीस खोपट्याच्या बनगरवाडीत आठ दहा मुले शाळेत येऊ लागली. ज्ञानसंवर्धनाबरोबर बलसंवर्धनासाठी तालीम बांधण्यात आली. शिकून कोणी अंमलदार होणार आहे का? अशी भावना येथील लोकांचीहोती. शिक्षणापेक्षा मुलाला आपल्या व्यवसायात आणणे हेच त्यांच्यासाठी खरे शिक्षण होते.

सामाजिक जाणीवा:

बनगरवाडीत रामोशाची आणि धनगराची खोपटे होती. बनगरवाडीत दगडगोट्यांची जमीनवसतत पडणारा दुष्काळ यामुळे दारिद्र्य त्यांच्या पाचवीला पुजलेले होते. उघडी नागडी माणसे कष्टाळू होती. बाहेरगावशी संपर्क नसल्यामुळे आपल्या रहाटगाड्यातच गुंतलेली होती. शेकूचा एक बैल मेल्यामुळे पेरणीच्या काळात मदत न झाल्यामुळे शेकूची बायको हतबल न होता स्वतः जू खांद्यावर घेऊन तिफणओढते आणि दोन एकर शेत दिवसभरात पेरले जाते.

तालीम बांधण्यासाठी एक गाव एकत्र येतो. ही माणसेसामाजिक रूढी, परंपरा यांना धरून जीवनजगतात. जत्रा -यात्रा साजरे करतात एकमेकांच्या सुखदुःखामध्ये सहभागी होतात.यातून सामाजिक जाणीवा लक्षात येतात.

निष्कर्ष :

बनगरवाडी या कादंबरीमध्ये वास्तवदर्शन पाहायला मिळते.या कादंबरीचा नायक मास्तर वाटत असला तरी खरा नायक निसर्गच वाटतो. बनगरवाडी हे दुष्काळी गावाचे प्रतीक आहे. चारा,पाणीव अन्न या चक्रव्यूहात माणसासोबत तो मेंढरानाहीदुष्काळात ओढतो. यात जगण्याची धडपड आहे. येथील माणसाने दुष्काळ मनाला लावून घेतला नाही. या माणसाने कायम आपल्या कष्टाला आणि भावनांना जिवंत ठेवलं.यातीलदुष्काळ माणसांना लढायला, संघर्ष करायलाशिकवतो.

संदर्भ :

१. माडगूळकर व्यंकटेश,'बनगरवाडी' मौज प्रकाशन, दहावी आवृत्ती - ऑगस्ट १९८३
२. https://wikipedia.in

जागतिक दृष्टिकोनातून मराठी भाषा साहित्य आणि संस्कृती

संतोष मारोती चमकुरे

संशोधक विद्यार्थी, रा. धावरी ता लोहा जि नांदेड पिनकोड.४३१७०८.

प्रस्ताविक -

भारत हा एक मोठा खंडप्राय देश आहे. निरनिराळे मानववंश, निरनिराळ्या चालीरीती धर्म ,जाती, परंपरा, भाषा विचार, भौगोलिक रचना या सर्वांनी मिळून हा खंडप्राय देश बनला आहे. भारतीय संस्कृतीचा जागतिक मानवतावादी आणि निसर्ग विषयाचा दृष्टिकोन भारतीय संस्कृतीचा अविभाज्य घटक आहे आपल्या परंपरांमध्ये वृक्ष, नद्या, झाडे, पशु, पक्षी, प्राणी, अग्नी, वायू, सूर्य, चंद्र, धरणी त्याच बरोबर मूर्ती पूजेचे उपासक ही मोठ्या प्रमाणावर दिसून येतात या संस्कृती पासून मानवाला दूर करता येणार नाही. अशा संस्कृतीचा अभिमान असतो.

मानवाचा संचार पृथ्वीवर जसा होऊ लागला त्याच बरोबर भाषेचा वापर ही तो करू लागला. प्रारंभीच्या अशा ही समाजभिमुख असून प्रारंभी काळात मौखिक भाषेचा वापर करत असे त्यानंतर श्रवणातून मग तो वेगवेगळ्या आवाजाच्या द्वारे, देह बोलीच्या द्वारे बोलण्याचा प्रयत्न करू लागला आणि भाषा अस्तित्वात येऊ लागली.

१ मौखिक भाषा

२ खाना खुणांची, इशाऱ्याची भाषा

३ चित्ररूपी आकार मानाची भाषा

अशी भाषेचे हे रूप आढळते त्यानंतर भौगोलिक रचने नुसार बोलण्याची, लिपीबद्ध करण्याची, आवाजात चढ उतार करून शैली अवगत करण्याची कला मानव जोपासू लागला आणि भाषेला महत्त्व प्राप्त झाले. विचार व्यक्त करण्यासाठी, परस्पर व्यवहार करण्यासाठी निर्माण समाजभिमुख निर्माण झालेल्या भाषेला, मानवाला अत्यंत उपयोगी कशी भाषा आहे याचे महत्त्व पटू लागले. भाषा ही व्यक्तीची समाजाची समूहाची महत्त्वाचा घटक बनली भाषा त्या समूहाची त्या व्यक्तीची ती भाषा, मातृ भाषा झाली.

जगात अशा कितीतरी भाषा उदयाला आल्या आहेत त्या भाषेतून संस्कृती निर्माण झाल्या प्रादेशिक भाषेपेक्षा मातृभाषेला अधिक महत्त्व व्यक्ती अथवा तो समाज देत असतो. ती समुदायाची जननी असते.

मराठी भाषेचा उदय. -

ज्ञान हा भारतीय संस्कृतीचा आधार आहे आणि भाषा ही त्याची जननी आहे. ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद हे एवढेच वेद आहेत असे नाही तर जीवनाला आनंद देणारा विचार म्हणजे एक वेदच होय. वेद हे ईश्वर लिखित असून त्यातून संस्कृत भाषेचा उदय झाला आणि त्यातून मग मराठी, हिंदी, गुजराती अशा भाषेचा जन्म झाला असे ही पुराव्याद्वारे सांगता येईल. ज्ञान प्राप्तीसाठी भाषा किती महत्त्वाची आहे हे वेगवेगळ्या भाषा वैज्ञानिकांनी पाश्चिमात्य आणि भारतीय भाषा वैज्ञानिकांनी भाषेच्या संशोधनाच्या बाबतीत खूप मोठे योगदान दिले, वि. का. राजवाडे यांनी मराठी भाषेचा शोध इसवीसनाच्या चौथ्या शतका पर्यंत घेतला असता तिथपर्यंत मराठी भाषेचे अस्तित्व आढळून आले याचाच अर्थ असा होतो की मराठी भाषेचेमूळ हे मराठवाड्यातच रुजलेले दिसते.

महानुभव पंथा पासून ते ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम व समकालीन संत मंडळी संत, पंत, तंत आज पर्यंतच्या सर्व भाषा वैज्ञानिकांनी मराठी भाषेची थोरवी गायली आहे.

मौखिक साधने, लिखित साधने, भौतिक साधने, वदृक श्राव्य साधने या साधनांच्या द्वारे काही ऐतिहासिक पुरावे भाषेच्या बाबतीमध्ये आढळून येतात. शिलालेख, ताम्रपट, भूर्जपत्रे या साधनांच्या माध्यमातून ओवी, अभंग, रामायण, महाभारत, खंडकाव्य, आरत्या, भूपाळी, भारुड लावणी, कटाव, पोवाडे, खलिते, बखर अशा माध्यमांच्या द्वारे मराठी भाषेला आणि त्यातील ज्ञान हे अधोरेखित होते. बदलत्या प्रवाह नुसार वेगवेगळ्या काळानुसार भाषेमध्ये चढउतार आणि शब्दांचे आदान, प्रदान होत असते. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भाषेच्या आधारावरच भारतातील राज्यांची निर्मिती झाली इथे ही आपल्याला भाषेला किती महत्त्व आहे याची जाणीव होते.

भाषिक आक्रमण आणि लोभसपणा -

भाषेचा उदया पासून जर विचार केला तेव्हा पासून तिच्यामध्ये खूप बदल झालेला दिसतो मूळ भाषेपेक्षा इतर भाषेतील शब्दच अधिक प्रमाणात दिसतात संदर्भ असा लावला जातो की मराठी भाषेवर इतर भाषेचे आक्रमण झालेले दिसते. संस्कृत, उर्दू, पार्शियन, इस्लामी, पेशवाई हिंदी, गुजराती, बंगाली, असामी, तमिळ, केरळी, मल्याळम ओडिसा, तेलुगु, इंग्रजी अशा अनेक भाषेचे शब्द मराठी भाषेत आले त्याच मानाने मराठीतील शब्द इतर भाषेमध्ये ही गेले केवळ मराठीच्या बाबतीतच असे होते नाही तर इतर भाषेच्या बाबतीमध्ये ही याहून परिस्थिती वेगळी नाही.

भाषिक सौंदर्य -

भाषेच्या आदान-प्रदान या क्रियेमुळे काही मूळ शब्द लुप्त झाले असले तरी त्याजागी नवीन शब्दाच्या भरीमुळे भाषेची हानी झाली असे म्हणता येणार नाही तर त्या शब्दातून तिच्या सौंदर्यात अधिक भर पडली लोभस पणा निर्माण झाला भाषा जरी बारा कोसावर भाषा बदलत असली तरी भाषेतील बोली बदललेल्या दिसतात, त्यातील ढग निरनिराळी दिसते भाषा ही भाषा कायम असते फक्त आकारमानाने ढभी वरून बदल आणि बोलीच्या रूपातला बदल हे पाहायला मिळतो. अशा बोली भाषेमुळे भाषेला सौंदर्य लाभते, मराठी भाषेला अधिक सौंदर्य प्राप्त झाले बोलीमुळे त्या त्या भागातील शब्द रचनेच्या आकर्षण कायम राहते आणि अशा बोलीतून येणारे संदर्भ, साहित्य निर्मिती, संस्कृतीचे दर्शन नेहमीच जगाच्या आकर्षणाचे केंद्र बिंदू ठरते.

ज्ञानेश्वरी सारख्या ग्रंथातील संस्कृत भाषेचे शब्द, एकनाथाच्या भारुडातील लोक भाषेचे संदर्भ, तुकारामाच्या गाथेतील साधी सरळ भाषा, त्याच बरोबर लावणी, पोवाडे सारखे शृंगारिक व वीर रस प्रदान युक्त शब्दरचने मुळे ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावतातच शिवाय भावनिकतेची जोपासना ही दिसून येते आणि आणि त्या भाषेला लोभस पणा प्राप्त होते. इतर भाषेपेक्षा मराठी भाषेमध्ये बोलीचे प्रमाण जास्त आहे मराठवाडी बोली, अहिराणी बोली, खानदेशी बोली, वऱ्हाडी बोली, कोकणी बोली, डोंगरी बोली, पोवारी बोली, डांगी बोली बंजारा बोली आदिवासी बोली, अशा भाषेला स्वतंत्र लिपी नाही ती फक्त विविध बोलीमुळे भाषिक सौंदर्य वाढवते, भाषाही प्रवाही आहे बदलामुळे तिची हानी होत नसून लोभसपणा अधिक जाणवतो सौंदर्यामध्ये भर पडते.

साहित्य आणि संस्कृती-

भाषेच्या उदया बरोबरच संस्कृतीचा उदय होत असतो. जगाच्या पाठीवर जशी जशी भाषा उदयाला आली त्याच बरोबर भाषेतून परस्पर व्यवहार सुरू झाले. वस्तूची विचाराची देवाण घेवाण होऊ लागली आणि कळतनकळत संस्कृतीचा उदय होत राहिला. दिवसभराच्या कामकाजातून तो जणु थकू लागला आपसूकच तो विरंगुळकडे वळला तेंव्हा त्याला त्याचे आकर्षण वाटू लागले मनोरंजनातून नवीन ऊर्जा मिळू लागली तो अधिकच

ताजा तवांना दिसू लागला. मनोरंजनातून शारीरिक, मानसिक विकास होऊ लागला इतिहासाचे साधना द्वारे मौखिक, लिखित, भौतिक साधनांच्या साह्याने संस्कृतीचा शोध होऊ लागला आणि साहित्य निर्माण होऊ लागले. रामायण, महाभारत शिवलीलामृत, रुक्मिणीस्वयंवर, भागवत, अभंग, ओवी भारुड, कथा, कविता, कादंबरी, नाटक, स्त्रीगीते, जात्यावरच्या ओव्या, शेतकरी गीते, लग्नविधीतील गीते, सण उत्सवाच्या वेळी गायली जाणारी वेगवेगळी गाणी यासर्व गोष्टीच्या धांडोळा केला असता भाषेतून संस्कृती संस्कृतीतून साहित्य निर्माण झाल्याचे दिसते.

बदलत्या काळानुसार साहित्यामध्ये आणि संस्कृतीमध्ये बदल होत असतो कागदाचा शोध लागल्यानंतर धोबड मांडणीचे पुरावे दिसतात. साहित्याचा आकारमान बदलत असतो बदललेल्या साहित्याच्या माध्यमातून साहित्याचे अनेक प्रवाह ही दिसतात सामाजिक जाणीव असलेले, शृंगार प्रधान असलेले, समाजाच्या उनिवा मांडणारे देशभक्ति, मातृभूमि, चळवळी, स्त्रीवादी, बालसाहित्य, प्रौढसाहित्य, लोकसाहित्य, संतसाहित्य, प्रादेशिक साहित्य, ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, वैज्ञानिक साहित्य आणि अशा सारख्या साहित्यातून वेगवेगळया विषयाची मांडणी करणारे समाजाच्या अंगोपंगाची चर्चा करणारे बोली भाषेतील साहित्य हे उदयाला आले आणि येते आहेत. यामधून भाषा आणि संस्कृती याचे महत्त्व अधोरेखित होते बदल त्याकाळा नुसार बदलते विषय, बदललती भाषा, बदलते साहित्य हे मराठी भाषेचे, साहित्याचे आणि संस्कृतीचे वेगळेपणा जाणवते.

भारतीय संस्कृती ही विज्ञानवादी संस्कृती -

जगाला हेवा वाटावा अशी भारतीय संस्कृती विविधतेने नटलेली आहे अग्निपूजा, वृक्षपूजा, जलपूजा, पूजाधरणी पूजातत्त्वज्ञान, धार्मिकता, कुटुंबव्यवस्था, लग्नविधी, सणउत्सवाचा आनंद, वेगवेगळया भागातल्या परंपरा जो पासून आणि त्यातून मिळालेले तत्त्वज्ञान हे वाखण्या जोगे आहे, अद्वैताचे अधिष्ठान, अद्वैताचा साक्षात्कार, बुद्धीचा महिमा, प्रयोग करणारे ऋषी, वर्ण, कर्मभक्ती, ज्ञान, संयम कर्मफल त्याग, गुरु, शिष्य, चार पुरुषार्थ, पुरुषमानवतेशी व सृष्टीचे प्रेमाचे संबंध, अहिंसा, ध्येयाची परकाष्टा, अवतार कल्पना, श्रीकृष्ण व त्याची मुरली, मृत्युकाव्य अशी असे तत्वज्ञान, विचाराने, समाज सुधारकांनी, जिज्ञासू व्यक्तींनी अंधश्रद्धेला कधीच थारा दिला नाही, भारतीय संस्कृती ही विज्ञानवादी संस्कृती आहे याची प्रचिती वारंवार करून दिली वैज्ञानिकांनी त्यावर शिक्कामोर्तब केले. भारत हे अनेक भाषा आणि संस्कृतीचे माहेरघर आहे आणि मराठी भाषा आणि महाराष्ट्र अशा संस्कृतीचे केंद्रबिंदू आहे ज्ञानेश्वरी सारखा ग्रंथ आणि इतर संतांचे साहित्य आणि लोकसाहित्य, परंपरा संस्कृती याचा अभ्यास जगभरामध्ये केला जातो इतर भाषेमध्ये साहित्य अनुवादित होते भारतीय परंपरा त्यातील तत्त्वज्ञान याचा विचार जगभरात मोठ्या प्रमाणामध्ये केला जातो.

समारोप -

भाषा ही प्रत्येक संस्कृतीची जीवनवाहिनी असते आणि भाषाही संस्कृतीला बळकट करत असते जग राहाटी प्रमाणे भाषा बदलते भारतासारख्या देशात अनेक धर्म, जाती, भाषा बोली भाषा आणि त्यातून निर्माण झालेले साहित्य आणि एकात्मतेचे दर्शन घडवणारे संस्कृती जगाच्या पाठीवर कुठेही पाहायला मिळत नाही, भाषा टिकली तर संस्कृती टिकते संस्कृतीची जोपासना होते आपली भाषा आणि परंपरेच जतन करणे हे प्रत्येक भारतीयांचे कर्तव्य आहे शिवाय इतर भाषा आणि संस्कृतीचा सन्मान ठेवणे ही महत्त्वाचे आहे बदलत्या काळानुसार बदल ही स्वीकारायला पाहिजे. !

संदर्भ ग्रंथ

1. भारतीय संस्कृती - साने गुरुजी साधना प्रकाशन१९३७

मध्ययुगीन मराठी संतकवितेतील वैश्विक जाणिवा

प्रा. डॉ. यादव सूर्यवंशी

मराठी विभाग, महात्मा गांधी महाविद्यालय, अहमदपूर

महाराष्ट्रातील वारकरी, महानुभाव, नाथ, समर्थ, वीरशैव आदी वेगवेगळ्या भक्तीसंप्रदायातील संतकवींनी मराठी साहित्यक्षेत्रात विपूल अशीनिर्मिती केलेली आहे. मध्ययुगीन काळात उदयास आलेल्या या संप्रदायांची भक्तीच्याक्षेत्रातील अधिष्ठान दैवते व उपासना पद्धती ही वेगवेगळी होती. तसेच साहित्यक्षेत्रातही त्यांनी ओवी, अभंग, दृष्टांत, लीळा, धवळे, आख्यान, भारुड, श्लोक, अष्टके, वचनअशा वेगवेगळ्या रचनाप्रकारांतून निर्मिती केलेलीआहे. परंतु या भक्तीसंप्रदायातील एक समान वैशिष्ट्ये असे की, या संप्रदायांनी सर्वसामान्यांसाठी त्यांच्याच बोलीभाषेत भक्तीचा सोपा मार्ग सांगितला असून, त्यांच्या साहित्यातून मानवी-वैश्विक कल्याणाची जाणीव प्रकट झालेली पाहावयास मिळते.

'जगाच्या कल्याणा संताच्या विभूती, देह कष्टविती परोपकारे|' अशी संतांची प्रामाणिक भूमिका होती. याच भूमिकेतून संतांनी आपले आयुष्य समर्पित केलेले आहे. तत्कालीन धर्मकेंद्रित समाजजीवन रूढी, परंपरांनी जखडलेले होते. चातुर्वर्ण्यावर आधारित समाज अनेक धर्मपंथ, जाती-जमाती आणि आचारविचारात विभागलेला होता. शुद्ध भक्तीपेक्षा उपासनेच्या तंत्रांना अधिक महत्त्व दिले जात होते. वृत्तवैकल्ये, नवसायास, तीर्थयात्रा, श्राद्धविधी यामध्येच मुख्यतः समाज गुरफटलेला होता. अनेकप्रकारची क्षुद्र दैवते पूजली जात होती. कर्मकांडांना अनावश्यक महत्त्व दिले जात होते. अशापरिस्थितीत 'बुडताहे जन देखवेना डोळा, येतो कळवळा म्हणवुनी' संत पुढे आले आणि अंधश्रद्धेवरकठोर आघात करून अज्ञानमूलक उपासनेचा त्यांनी निषेध केलाव धर्माचे खरे स्वरूप स्पष्ट केले. परमेश्वर हा एकचअसून, तो सर्व प्राणिमात्रांमध्ये भरलेला आहे; म्हणून सर्व माणसे समान आहेत, हेच संतांनी सांगितले. तसेच माणसांविषयीचे प्रेम याच्या बळावर व्यक्तीची उन्नती होऊ शकते, त्यासाठी कुठलेही यज्ञयाग, वृत्तवैकल्ये, पशूहत्या किंवा कसलेही अघोरी कृत्य करण्याची गरज नाही, असे संतांचे ठाममत होते. संतांच्या साहित्यामागे समानतेची, करूणेची भावना समाजापर्यंत पोहोचविण्याची उत्कट प्रेरणा होती.'या रे या रे लहान थोर' असे म्हणून संतांनी बाराव्या-तेराव्या शतकात सर्वजाती, वर्ण, व्यवसायातील लहान थोर स्त्री-पुरुषांना व अठरापगड जाती-जमातीत विभागलेल्या समाजाला अध्यात्मिक लोकशाहीच्या एकाच छताखाली आणले. आणि प्रस्थापित वर्णव्यवस्थेची बंदिस्त चौकट मोडण्याचा प्रयत्न केला. मनुष्य कोणत्याही जातीचा असो त्याला आत्मोद्धाराची संधी आहे, असा विश्वास त्यांनी निर्माण केला. एवढेच नव्हे, तर 'बोले तैसा चाले त्याची वंदावी पाऊले' या उक्तीप्रमाणेच संतांचे आचरण होते, म्हणून कृती आणि उक्ती या दोन्ही बाबतीत जगाने कायम आदर्श घ्यावा अशी मूल्ययुक्त जगण्याची शिकवण संतांनी दिलेली आहे.

संत कवितेतील वैश्विक जाणिवांचा आपण विचार करू लागतो; तेव्हा वारकरी पंथातील संत नामदेव, ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, गोरा कुंभार, सावता माळी, संत जनाबाई, मुक्ताबाई, कान्होपात्रा आदी सर्वच संतकवी व कवयित्रींची रचनाही ठळकपणे आपल्या नजरेस भरते. या संतांनी 'वसुधैव कुटुंबम्' यादृष्टीने जगाकडे पाहिले आहे. त्यांच्या प्रत्येक शब्दाशब्दांतून याचा आपणास प्रत्यय येतो.'हे विश्वचि माझे घर, ऐसी जयाची मती स्थीर' असे जेव्हा संत ज्ञानेश्वर म्हणतात, तेव्हा ते संपूर्ण जगासमोर एक उच्च आदर्श ठेवतात. तसेच 'म्हणोनी कुळ जाती वर्ण, हे अवघेची गा अकारण' असे म्हणून ज्ञानेश्वरांनी स्त्री, पुरुष, कुळ, जाती, वर्ण अशा सर्वप्रकारच्या भेदाभेदांवर प्रहार

केले आहेत. तर संत तुकाराम 'विष्णुमय जग वैष्णवांचा धर्म, भेदाभेद भ्रम अमंगळ' म्हणून सामाजिक जीवनाबरोबरच शैव, वैष्णव वगैरेतत्कालीन भक्तीच्या क्षेत्रातील द्वैत मिटवण्याचा प्रयत्न करतात. तसेच, लौकिकजीवनातही सर्व समान आहेत, असा जगाला संदेश देतात. संत नामदेवांनीही 'नाचू कीर्तनाचे रंगी, ज्ञानदीप लावू जगी' म्हणून संपूर्ण जगातील अज्ञान, अंध:कार दूर सारून चोहीकडे ज्ञानाचा प्रकाश पडावा, अशी प्रतिज्ञा केलेली आहे. ज्ञानेश्वरांचे 'पसायदान' हे तर त्यांच्या हृदयातून उचंबळलेली विश्वाच्या कल्याणाचीच प्रार्थना म्हणता येते.

जे खळांची व्यंकटी सांडो| तया सत्कर्मी रती वाढो|
भुता परस्परे पडो| मैत्र जीवांचे||
दुरितांचे तिमिर जावो| विश्वस्वधर्मसूर्य पाहो|
जो जेवांछील तोते लाहो| प्राणीजात||

विश्वातील प्रत्येक घटकाच्या कल्याणाचा 'एवढा उच्च विचार जगाच्या साहित्यात कुठेही आढळत नाही'१हे जनार्दन वाघमारे यांचे विधान निर्विवाद सत्य आहे. ज्ञानेश्वरांच्या उदार, मानवतावादी दृष्टीचाया प्रार्थनेतून परिचय घडतो. सर्व कल्याणाच्या भावनेने विश्वात्मक परमेश्वराजवळ ज्ञानेश्वरांनी जे मागणे मागितले आहे, ते वैयक्तिक लाभाचे नाही तर सर्व प्राणिमात्रांच्या सुखाचे, कल्याणाचे मागणे मागितले आहे. म्हणून वर्ण, वंश, प्रांत व भाषा यापलीकडील ही वैश्विक जाणीव ठरते.

संतांच्या जीवनात अनेक संघर्षाचे, कसोटीचे प्रसंग आले. परंतु संतांनी कधीही आपला विवेक ढळू दिला नाही. कारण संत वैयक्तिक जीवनातील सुख-दुःख, राग-लोभव आपपर भाव या पलीकडे जाऊन स्थितप्रज्ञवृत्तीने जगले. सुरेश द्वादशीवार यांनी म्हटल्याप्रमाणे,''आपल्या दुःखाला व आनंदाला विराट परिमाण देणे हेप्रतिभेचे काम आहे. ती फोटोग्राफी नाही, चित्रकृती आहे.''२ आणि मराठी संतांनी अगदी तटस्थपणे ही चित्रकृती रेखाटलेली आहे, असे म्हणता येते.'बरे झाले देवा निघाले दिवाळे, बरी या दुष्काळे पीडा गेली' किंवा 'बरे देवा कुणबी केलो, नाही तरी दंभेची असतो मेलो' असे संत तुकारामाने आपल्या जीवनातील दुःख व आपदांबद्दल ईश्वराचेच आभार मानणे, किंवा 'स्त्री जन्म म्हणवुनी न व्हावे उदास','डोईचा पदर आला खांद्यावरी, भरल्या बाजारी जाईन मी' असे जनाबाईने प्रचंड आत्मविश्वासाने प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरुद्ध कृती करण्याचा दाखविलेला धीटपणा असो, की 'ऊस डोंगा परी रस नव्हे डोंगा, काय भुललासी वरलीया रंगा' म्हणून संत चोखामेळा यांनी केलेला सवालअसो, किंवा 'आनंदाचे डोही आनंद तरंग, आनंदची अंग आनंदाचे' हे संत तुकारामाच्या अभंगातील 'आनंदाचे कोंदण' म्हणजे आपल्या दुःखाला व आनंदाला संतांनी विराट परिमाण प्राप्त करून दिल्याचे दाखले आहेत.'अणू रेणूहुनिया थोकडा, तुका आकाशाएवढा' असे संत तुकाराम म्हणतात, तेव्हा ते नुसते अध्यात्म व भक्तीभाव सांगत नाहीत, तर सार्वत्रिकमाणसाच्या अंगी असलेल्या व्यापकतेची जाणीव करून देतात, हे आपणलक्षात घेतलेपाहिजे.तुकारामाच्या गाथेतील अभंगांचे हे सामर्थ्य लक्षात येताच ब्रिटीशकालीन मुंबईचा गव्हर्नर सर अलेक्झांडर या ख्रिश्चन अधिकाऱ्याने गाथेचा इंग्रजी अनुवाद करण्यासाठी मुंबईच्या अर्थसंकल्पामध्ये तरतूद करण्याचे महत्त्वाचे कार्य केले. तसेच, युनेस्कोने तयार केलेल्या 'वर्ल्ड हेरिटेज ऑफ बुक्स' म्हणजेच जागतिक वारसा ग्रंथामध्येही मराठीतील 'ज्ञानेश्वरी' आणि 'तुकोबाची गाथा' या ग्रंथांचा समावेश झालेला आहे. याचा अर्थ मराठी संतांच्या काव्यातील वैश्विक जाणिवांचे महत्त्व जागतिक पातळीवर आधोरेखित झालेले आहे.

संतकविता ही मानवतावादी बैठक असलेली निर्मिती आहे. स्वातंत्र्य, समता, बंधुता याबरोबरच सत्य, अहिंसा, करुणा, सहिष्णुता ही माणसाला महान मानणारी उच्चतम तत्वे संतांच्या कवितेचे मुख्य गाभा

घटकराहिलेले आहेत. व्यक्तीचे उत्तम चारित्र्य, शुद्ध मन व पवित्र भाव हाच त्याच्याआत्मोन्नतीचा खरा मार्ग आहे, हे संत कवितेतून प्रत्ययाला येते. संत चोखामेळा, निर्मळा, जनाबाई किंवा गणिकेची मुलगी म्हणून जन्माला आलेल्या संत कान्होपात्राने ते प्रत्यक्ष दाखवून दिले आहे. कर्मनिष्ठा, भूतदया, परोपकार, प्रेम, शांती, दया, क्षमा अशा अनेक मानवतावादी जीवनमूल्यांची जोपासना संतांनी केली व ती प्रचारात आणली. ही मूल्ये संपूर्ण जगासाठी प्रेरक व आदर्श अशीच आहेत.

'जे का रंजले गांजले, त्यासी म्हणे जो आपुले|
तोचि साधू ओळखावा, देव तेथेचि जाणावा||

किंवा 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरी, वनचरे पक्षीही सुस्वरे आळविती|' असे तुकोबा म्हणतात तेव्हा, देव देवळात किंवा दगडात नसून तो माणसात आहे, दीन-दुबळे व रंजल्या गांजल्यांच्या सेवेमध्ये आहे, असा मानवतावादी विचार सांगतात. तसेचपशू, पक्षी, वनस्पतीव चराचरांमध्ये परमेश्वर असून, सृष्टीतील प्रत्येक घटकाचे संरक्षण व संवर्धन करणेहेच माणसाचे खरे पवित्र कार्यआहे, अशी विश्वात्मक जाणीव त्यातून व्यक्त झालेली दिसून येते. 'जग झाले वन्ही, तेथ संतमुखे व्हावे पाणी' असा मुक्ताबाईने जो उपदेश केला आहे, तो वैश्विक शांततेच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचा असून, जगातील प्रत्येक व्यक्तींनी नेहमीसाठी ध्यानात घेतल्यास जागतिक शांतता परिषदेची सुद्धा गरज भासणार नाही, असे म्हणता येते. 'पुण्य परोपकार, पापते पर पीडा' ही पाप-पुण्याची केलेली सोपी व्याख्या, 'परस्त्रिया सदा बहिणी माया' म्हणूनस्त्रीत्त्वाचा संतांनी केलेला सन्मान, 'येत्ने रगडिता वाळूचे तेलही गळे' किंवा 'ओले मूळ भेदी खडकाचे अंग' अशी प्रयत्नवादाची दिलेली शिकवण, 'जोडोनिया धन उत्तम व्यवहारे' म्हणून केलेला व्यावहारिक उपदेश, तसेच 'मढे झाकूनिया करिती पेरणी' म्हणून मानवी जीवनातील सांगितलेले वेळेचे महत्त्व किंवा 'समयासी सादर व्हावे' असा व्यक्त केलेला कालगतीचा महिमा ही आणि संपूर्ण मानव जातीला पदोपदी मार्गदर्शक ठरावी अशी अनेक संत वचने मध्ययुगीन मराठी संत कवितेतून व्यक्त झालेली आहेत. जी देश, काल व परिस्थितीच्या पलीकडे जाऊन विश्वात्मक व सार्वकालिक मानवाच्याकल्याणाची प्रामाणिक भावना व्यक्त करतात. बाळासाहेब विखे-पाटील यांनी म्हटल्या प्रमाणे, ''ज्ञानोबा, तुकोबा, गोरा कुंभार यांच्यापासून गाडगे महाराज, तुकडोजी महाराज यांच्यापर्यंत सर्वच संत वारकरी संप्रदायाकडे सामाजिक प्रबोधनाचे साधन म्हणून पाहत होते. हे सर्व संत काळाच्या पुढे पाहून समाजामध्ये जागृती व क्रियाशीलता निर्माण करत होते. कर्मकांड व धर्ममार्तंडांच्या जोखडातून मुक्त होऊन नवीन ते स्वीकारावे, काळाची पावले ओळखावीत, असा त्यांचा आग्रह होता.''३संत हे दृष्टे होते. तसेच त्यांनी कायम विश्वाच्या कल्याणाचाच विचार केलेला आहे. माणसाच्या उन्नतीस उपकारक होतील अशी प्रत्येक गोष्ट संतांनी सांगितली असून, ज्ञान आणि कर्म, विवेक आणि नीती यांची त्यांनीउत्तम सांगड घातलेली आहे. प्रामाणिकपणे व परिश्रमपूर्वक धनार्जन न करता आपली कर्तव्य सोडून भक्तीच्या नावाने भिक्षा मागणे ही प्रवृत्ती सर्वांसाठी घातकच असून, 'भिक्षापात्र अवलंबिणे, जळो जिने लाजिरवाणे' (संत तुकाराम) असे म्हणून संतांनीया प्रवृत्तीचा धिक्कारच केला आहे. म्हणून संत कविता म्हणजे केवळ आध्यात्मिक भक्तीभावच व्यक्त करीत नाही तर, मानवाच्या कल्याणाचा ती विवेकी विचार मांडते. म्हणून संत कवितेतून सत्य, अहिंसा, प्रेम, दया, शांती अशी सार्वत्रिक, शाश्वत व वैश्विक मूल्ये व्यक्त झालेली दिसून येतात.

संदर्भ:

१. डॉ जनार्दन वाघमारे:'साहित्याचे तत्त्वज्ञान'(लेख), 'अश्मक', स्मरणिका ९५ वे अ. भा. मराठीसाहित्य संमेलन, उदगीर २०२२ पृ. २४२
२. सुरेश द्वादशीवार:'वैश्विकता आणि आत्मग्रस्तता'(लेख),'लोकराज्य', ऑक्टोबर२०२१ पृ.४९
३. बाळासाहेब विखे-पाटील:'काळाबरोबर बदलण्याची तयारी हवी..'(लेख), मराठा समाज वास्तव आणि अपेक्षा, राम जगताप/ सुशील धसकटे(संपा), राजहंस प्रकाशन, पुणे, आवृत्ती पाचवी ऑक्टोबर २०१६पृ.२१५

वैश्विक परिदृष्यातून भारतीय मूल्य शिक्षणाचा अभ्यास

प्रा. विजयकुमार पाईकराव
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

जगामध्ये गेल्या ५०० वर्षात नवीन धर्मसंस्थापक झालेला दिसून येत नाही याचे कारण धर्म म्हणजे काय आणि मूल्यशिक्षण म्हणजे काय ? तसेच नैतिकता म्हणजे काय याच्या संकल्पना निरनिराळ्या धर्म संस्थापकांनी आपापल्या संदेशामधून दिलेल्या आहेत. मुस्लिम धर्माचा धर्मसंस्थापक पैगंबर मानला जातो. ख्रिश्चन धर्माचा धर्म संस्थापक येशू ख्रिस्त मानला जातो. बौद्ध धर्माचा संस्थापक तथागतबुद्ध तर जैन धर्माचा दिगंबर-श्वेताबंर आदी तत्ववेत्ते समजले जातात. हिंदू धर्मामध्ये धार्मिक भावना व धर्मविचार प्रथम कोणी मांडले हे सांगता येत नाही. पुराणातील कथानके आणि धर्मतत्त्वे यांना आधार म्हणून चार प्रकारचे वेद सांगितले जातात. वेद हे हिंदू धर्माचे तत्वज्ञान सांगणारे ग्रंथ समजले जातात. परंतु वेद कुणी तयार केले याची सत्य माहिती आजही उपलब्ध होत नाही. त्यानंतर महाभारत, गीता, रामायण यासारखे धार्मिक व नैतिक मूल्य सांगणारे धर्मग्रंथ कुणी आणि कधी लिहीले याबाबत देखिल विद्वानांमध्ये मतभेद दिसून येतात. तथापि मूल्य म्हणजे या धर्मग्रंथातून सांगितलेल्या जीवनपद्धती असे समजण्यात येते. गीतेचा अभ्यास करताना भगवान श्रीकृष्णाने अर्जुनाला केलेला उपदेश म्हणजे धार्मिक मूल्य समजण्यात येतात. अर्जुनासारख्या शिष्याने द्रोणाचार्यसारख्या गुरुवर हत्यार चालवले किंवा भिष्मासारख्या नातेवाईकावर हल्ला करणे किंवा आप्तेष्टांवर प्राणघातक हल्ला करून युद्ध जिंकले याला नितीमूल्ये समजण्यात आलेले आहे. तसेच सीतेला रावणाने पळवून घेऊन जाणं याला अनिती व मूल्याचा ऱ्हास होण असं संबोधण्यात येते. त्याचवेळी पभू रामचंद्रांनी राज्य सिंहासनाचे पालन करण्यासाठी स्वतःच्या पत्नीवर अन्याय करून तिला सोडून देणं हे अनैतिक कृत्य देखिल धर्माच्या नावाखाली मूल्यात बसवल जात.

गौतम बुद्ध स्वत:चे राज्य सोडून बायको मुलांचा त्याग करून सांसारिक जबाबदारी झटकून वनवासात निघून जातात ह्याला कोणी नावे ठेवत नाही. परंतु त्याचवेळी ज्ञानेश्वराच्या वडिलांनी संन्यास घेवून परत संसारात आले म्हणून त्यांना वाळीत टाकले जाते. यावरून धर्म व धार्मिक मूल्य यांच्यामध्ये एकसूत्रीपणा दिसून येत नाही, त्याचाच अर्थ माझ्यामते मूल्याची संकल्पना आणि धर्माची संकल्पना जगामध्ये निरनिराळ्या कालावधीमध्ये निरनिराळ्या ठिकाणी वेगवेगळी दिसून येते.

जगातल्या प्रत्येक देशात धर्माची संकल्पना हळूहळू विकसित होत गेल्यानंतर समाजाच्या चालीरिती धर्माला घरून करण्याची प्रथा रूढ झालेली दिसते. त्या अनुषंगाने धार्मिक सण साजरे केले जातात. प्रत्येक धर्मात देव देवतांच्या जयंत्या साजऱ्या करणे आणि त्या अनुषंगाने उत्वसाजरे करणे, याला धार्मिक नितीमत्ता / नैतिकता समजण्यात येते. उदा. गणेशोत्सव, हनुमान जयंती, रामनवमी, वेद नाताळ, मोहरम याशिवाय छोट्यामोठ्या देवतांच्या यात्रा भरविणे. उदा. यल्लमादेवी यात्रा, जोतिबाची यात्रा इत्यादी यात्रांत भाग घेण किंवा ती साजरी करण हा नैतिकतेचा भाग समजला जातो. माझ्या मते ह्या ठिकाणी मूल्य आणि मूल्यशिक्षण यात आपण गफलत करत आहोत, काय असा प्रश्न पडतो. शाळा, महाविद्यालयामधून सांस्कृतिक कार्यक्रम केले जातात त्यामध्ये धार्मिक गीते, प्रवचने, जे कीर्तने यांना आपण मूल्य शिक्षण म्हणतो सिनेमातील गाणे म्हणणे किंवा तमाशातील नृत्य याला आपण मूल्यशिक्षण मानतनाही, तरी देखील समाजामध्ये या गोष्टींना अधिक महत्व कसे काय दिले जाते याचा विचार शिक्षणात व्हायला हवा. अभ्यासक्रमामध्ये मूल्यशिक्षणाची जोड असावी म्हणून काही कविता, संतांची चरित्रे, कथा, महापूरुषांचे विचार ह्याचा अभ्यास केला जातो त्यामधून मूल्याची जोपासना व्हावी अशी अपेक्षा ठेवली जाते. समाजामध्ये देखील राष्ट्रपुरुषांच्या जयंत्या आणि संतांच्या पुण्यतिथ्या साजऱ्या केल्या जातात त्यासाठी व्याख्याने, स्पर्धा घेऊन मूल्यशिक्षणाची वाढ करण्याचा प्रयत्न केला जातो. परंतु शेवटी धार्मिक शिक्षण हे मूल्यशिक्षण ह्याच मुद्यावर आपण सर्वजण येवून थांबतो.

अगदी इ.स.पू. पासून धर्मसत्ता व राजसत्ता असा संघर्ष चालू आहे. अगदी अलिकडील काळात अगदी बुद्धीच्या पुनरुज्जीवनाच्या काळामध्ये देखील युरोपात हा संघर्ष चालूच होता. आपल्याकडे मात्र ज्या सत्ताधीशांनी लोकांच्या धर्माला हात घातला त्यांना लवकर पायउतार व्हावे लागले. तर ज्या सत्ताधीशांनी जनतेला धर्म स्वातंत्र्य दिले त्यांच्या धार्मिक श्रद्धांना धक्का पोहोचू दिला नाही अशा सत्ताधीशांनी सुखाने राज्य केले. याचा परिणाम म्हणून इंग्रजांनी भारतीयांना कोणते शिक्षण घ्यावे या बाबत सतत धर सोडीचे धोरण चालू ठेवले. १९४७ साली भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यावर आपण अगदी काळजीपूर्वक राज्यघटना तयार केली. या राज्य घटनेमध्ये आपण धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व स्वीकारले. घटनेच्या Right to Freedom of Religion (२८) यामध्ये स्पष्टपणे असे नमूद केले आहे की, (१) पूर्णत: राज्याच्या पैशातून चालवल्या जाणाऱ्या अशा कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेत धार्मिक शिक्षण दिले जाणार नाही. ही गोष्ट धर्मनिरपेक्षतेशी संबंधित आहे ही बाब अधोरेखित व्हावी म्हणून ४२ वे संविधान संशोधन करून धर्मनिरपेक्ष या शब्दाचा स्पष्टपणे समावेश करण्यात आला. धार्मिक शिक्षण देणे ही अशी घटना स्विकारलेल्या राष्ट्रामध्ये गैर आहे. कारण मनुष्याला जगण्यासाठी कोणत्या तरी धर्माची आवश्यकता असते असे गृहित धरलेले आहे. परंतु हे गहीतकच तपासून पहायला हवे. सध्या सर्व जगभर विविध धर्माचे लोक राहतात. तसेच ज्यांना धर्म नावाची संकल्पनाही माहीत नाही असे आदिम जमातीचे लोकही राहतात. काही ठिकाणी तर या आदिम संस्कृती या तथाकथित धर्म संस्कृतीपेक्षा काकणभरही कमी नाहीत. सध्या तर संपूर्ण जगभर या धार्मिक जाणाऱ्या लोकांनी संपूर्ण जगभर धुमाकूळ घातला आहे. स्वत:ला धार्मिक म्हणवून घेणारी व्यक्ती दैनंदिन जीवनात किमान सभ्यता पाळतेच असे दिसत नाही असे असताना पुन्हा पुन्हा धार्मिक शिक्षण द्यावे की न द्यावे असा प्रश्न तज्ज्ञ मंडळी का उपस्थित करतात हे समजत नाही.

भारतासारख्या राष्ट्रात धार्मिक शिक्षण घ्यावयाचे ते कोणत्या धर्माचे ? अगदी बहुसंख्य असलेल्या भारतीयांच्या वैदिक धर्मामध्ये कितीतरी विविधता आहे. भारतातील हिंदू ज्या धर्माचे आचरण करतात त्यामध्ये देखील टोकाची भिन्नता आढळते. याच धर्मापासून फुटून निघालेले बौद्ध, जैन, शैव यांच्या आचार पद्धतीतदेखील साम्य आढळत नाही. धार्मिक शिक्षणाचा पक्ष घेणारे विचारवंत नेहमी सर्व धर्माचे एकच सूत्र असते त्यामुळे सर्व धर्मातील सामाईक तत्वे शिकवायला काय हरकत आहे ? असा विचार मांडतात. परंतु हा विचार एक तर भाबडेपणाचा तरी आहे किंवा ही मंडळी जाणिवपूर्वक सामान्यजनांचा बुद्धीभेद करत असावीत. यावर या मंडळीची अशी मखलाशी असते की तात्विक धर्म वेगळा व आचारधर्म वेगळा. आचारधर्मापेक्षा त्या धर्माचे तत्वज्ञान पहावे हाही एक बुद्धिभेदाचाच प्रकार आहे. कारण सामान्य जनतेला धार्मिक तत्वज्ञानाशी काही देणे घेणे नसते त्यांचा संबंध त्यांच्या धर्ममार्तडांनी सांगितलेल्या आचार धर्माशीच असतो. दोन भिन्न धर्मांच्या आचार पद्धतीही भिन्न असतात. किंबहुना धर्माचे समाजामधील हेच दृष्य रूप असते. या आचारपद्धतीला किंवा कर्मकांडाला सामान्य जनाने चिकटून रहावे अशीच कोणाही धर्ममार्तंडाची इच्छा असते. आपल्या शाळेत विविध धर्माची, पंथाची मुले येतात त्यांना तुम्ही कोणता आचारधर्म शिकविणार ? कोणाच्या आचारपद्धती योग्य ? आणि हे कोण ठरविणार ? अलिकडच्या काळात तर प्रत्येकजण आत्मशोध घेण्याच्या पाठीमागे लागलेला आहे. ज्या देशात किंवा प्रांतात धर्म बदल / स्वीकार ही सहज बाब असते तेथे एकवेळ असे शिक्षण देणे क्षम्य ठरेल. परंतु केवळ जी बाब मला माझ्या अनुवंशाने मिळालेली आहे. तो धर्म स्विकारण्याचा मला चॉईस (Choice) नव्हता त्या धर्माचे ओझे नाईलाजाने आयुष्यभर वागवावे लागते. या व्यवस्थेविरूद्ध लढा देणारा एखादाच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जन्मतो. धर्मतत्वाच्या विरोधात थोडीशीही नाराजी व्यक्त केली तर त्याचे काय परिणाम भोगावे लागतात हे आगरकर, म. फुले यांच्यावर आलेल्या प्रसंगातून ध्यानी येते. अशा धर्माचे शिक्षण द्यावयाचे कशाला ? धर्मनिरपेक्षता हे घटनेतील तत्व असेल तर किमान शासनाच्या (की जे शासन धर्मनिरपेक्षतेचे तत्व स्वीकारलेल्या लोकांनी निवडून दिलेले आहे.) पैशाने व शासनाच्या परवानगीने तरी हे धार्मिक शिक्षण दिले जाऊ नये.

काही मंडळी असा कांगावा करतात की, व्यक्तिच्या नैतिकतेचा विकास व्हावयाचा असेल तर त्याला धार्मिक अधिष्ठान हवे. हा. केवळ भ्रम आहे. असेच जर असते तर पाकिस्तानसारख्या राष्ट्रातील नागरिक (ज्यांची घटना धर्माधिष्ठित आहे.) तर राष्ट्रातील नागरिकांच्या तुलनेने तरी खूपच नीतीमान असावयास हवे होते. प्रत्यक्षात तसे

चित्र दिसत तरी नाही. मग असा प्रश्न निर्माण होतो की धर्म पाळावयाचाच नाही का ? धार्मिक शिक्षण द्यावयाचेच नाही का ? याचे उत्तर होय असे आहे. मात्र हे शिक्षण कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय किंवा शासकीय मदतीवर चाललेल्या संस्थेतून देता कामा नये तर पालकांना जर आवश्यकता वाटत असेल तर अशा पालकांनी आपल्या पाल्यास आपल्या घरी आपणास हवे असलेल्या धर्माचे शिक्षण द्यावयास हरकत नाही. मूल्य शिक्षणाचा विचार करताना धर्मासंबंधीच्या शिक्षणाचा विचार करण्याची आवश्यकता नाही. मूल्य शिक्षण हे स्वतंत्रपणे देता येते या शिक्षणाने इप्सितही साध्य होण्याची शक्यता आहे. सध्या शाळेमध्ये दिले जाणारे मूल्य शिक्षण हे बरेचसे धार्मिक शिक्षणाच्या वळणाने चाललेले आहे असे दिसते. मूल्य शिक्षणाच्या नावाखाली हरितालिकाची पूजा करणे किंवा विविध महाराजांच्या चमत्कृतींचे कौतुक करणे अशा सारखे उपक्रम केले जात आहेत. हे होण्याचे कारण देखील शिक्षकांच्या मानसिकतेत दडलेले आहे. शिक्षकानाही असेच वाटत असावे की, धर्माबद्दलच्या शिक्षणाशिवाय मूल्य शिक्षण देता येणार नाही.. याचाच परिणाम म्हणून शाळाशाळांमधून गणपती व दत्ताच्या तसबिरी अडकविलेल्या दिसतात व त्या देवांच्या वारानुसार पूजा, आरत्यांसारखे उपक्रम म्हणजेच मूल्य शिक्षणासाठीचे उपकरण अशी धारणा होत चाललीआहे. कोणत्याही धर्माच्या पलिकडे जावून मानवता हीच सर्वात महत्वाची गोष्ट आहे आणि ही जोपासण्यासाठी कोणत्याही धर्मशिक्षणाची किंवा धर्माबद्दलच्या शिक्षणाची गरज नाही.

मूल्य म्हणजे मनोधारणा की व्यक्तिला विशिष्ट प्रकारचे वर्तन करायला प्रवृत्त करते. वर्तनाला दिशा देते, वर्तनाचे नियमन व नियंत्रण करते. ही मनोधारणा होण्याची प्रक्रिया आपल्या सभोवताल्या परिसरातून होणाऱ्या संस्काराशी निगडीत असते. कोणताही एखादा संस्कार करायचा असेल, कोणतीही वृत्ती विकसित करावयाची असेल तर मानसशास्त्रामध्ये त्यासाठी काही पद्धती सांगितलेल्या आहेत आणि पद्धतीच्या व उपक्रमाच्या आधारे आपण ज्याप्रमाणे वृत्ती विकसित करू शकतो किंवा विशिष्ट संस्कार करू शकतो अगदी त्याच पद्धतीने आपण मूल्येही विकसित करू शकतो. मूल्याची व्याख्या Rokeachने पुढीलप्रमाणे केलेली आहे. "Value is defined as enduring belief, a specific mode of conduct or end state of existence along with continuum of importance" यापेक्षा थोडीशी वेगळी व्याख्या Kluchhonने केलेली आहे त्याच्या मते Value is a conception of desirable and not something desired. मूल्याची व्याख्या Shaver ने पुढीलप्रमाणे दिलेली आहे. Values are standard and principles for judging worth. या व्याख्यांच्या आधारे Gawandeमूल्यांची + पुढीलप्रमाणे करतात. "If is such adjusted human व्याख्या behavior which is conductive to the development if himself, society, nation and International understanding.

आपण शैक्षणिक धोरणात केंद्रीय पातळीवर तेवीस मूल्याचा समावशे केलेला आहे. महाराष्ट्र शासनाने यापैकी दहा मूल्यांचा समावेश अभ्यासक्रम तयार करताना केलेला आहे. हे करीत असताना कोठेही धर्मासंबंधीच्या शिक्षणाची गरज पडत नाही किंबहुना त्यामुळेच कदाचित आपण मानवी विकास व मानवतेचा विकास डोळयासमोर ठेवून अभ्यासक्रम तयार करू शकलो आहोत. धर्म शिक्षणामुळे मूल्य शिक्षणाला एक उंची प्राप्त होईल असे काही मंडळींना वाटत असावे परंतु मी मात्र याबाबत बिलकूल सहमत नाही. किंबहुना धर्मशिक्षणासह मूल्यशिक्षण देणे म्हणजे मूल्यशिक्षणाच्या नावाखाली धर्मशिक्षण होईल आणि भारतासारख्या राष्ट्राला तरी हे अपेक्षित नाही. आपल्या शाळेत आलेला विद्यार्थी कोणत्या जातीचा, धर्माचा आहे असा विचार न करता तो धर्मनिरपेक्ष भारतीय राज्यघटना मान्य केलेल्या नागरिकाचा मुलगा आहे व या मुलाला याच घटनेशी प्रामाणिक राहण्यासाठी तयार करावयाचे आहे. जर त्याला स्वत:ला एखाद्या धर्माच्या अभ्यासाबद्दल अभिरूची असेल तर त्याने संबंधित धर्मसंस्थेकडे जाऊन शिक्षण घ्यावे.

सदर विचार कटु वाटण्याची शक्यता आहे. कोणाच्या भावना दुखावाव्यात म्हणून नव्हे तर एका विशिष्ट विचारांशी प्रामाणिक राहण्याच्या भावनेने निबंध लिहिलेला आहे.

शिक्षणाचा मूलाधार मूल्यशिक्षण आहे. शिक्षणप्रक्रियेतून जो सुसंस्कृत व्यक्तीमत्वाचा नागरिक तयार होतो त्याने मानवी मूल्यांची जोपासना केलीच पाहिजे असा प्राचीन काळापासून शिक्षणक्षेत्रात संकेत रूढ होता. परंतु

प्रत्यक्षात औद्योगिक क्रांतीनंतर समाजाचे निरीक्षण केले तर नवीन पिढीचा नैतिक स्तर प्रचंड प्रमाणात घसरलेला दिसून येतो त्यामुळे अनंत अशा सामाजिक समस्या निर्माण झाल्या आहेत. परिणामतः सर्व शिक्षणतज्ञांनी एकमुखाने सर्व पातळयांवरील शिक्षणात मूल्याशिक्षणाचा आग्रह धरला आहे. मूल्यशिक्षण इतर विषयांप्रमाणे शिकवायचे नसून विद्यार्थ्यांच्या आचरणात, व्यवहारात व वर्तनात रुजवायचे आहे. त्याचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे

१) आध्यात्मिक मूल्ये, २) नैतिक मूल्ये, ३) सामाजिक मूल्ये, ४) राजकीय मूल्ये, ५) सांस्कृतिक मूल्ये किंवा १) व्यक्तिगत मूल्ये, २) सामाजिक मूल्ये, ३) राष्ट्रीय मूल्ये

मूल्यशिक्षण अभ्यासक्रमातील (दक्षता)

१) अध्ययनार्थींच्या संवेदनशील मनावर होणाऱ्या सुसंस्काराद्वारे मूल्यशिक्षण घडावे.

२) आशयामध्ये मूल्ये अंतर्भूतच असावीत.

३) मूल्यशिक्षणासाठी पाठ्यपुस्तक असू नये.

४) योग्य मूल्यामापन पद्धतीने मार्गदर्शन व्हावे.

शेवटी २१ व्या शतकातील शिक्षणावर नेमलेल्या आंतराष्ट्रीय आयोगाच्या अहवालाच दाखला घेऊ. त्याचे नाव Learning - the Treasure within असे आहे. जेम्स डेलर हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते. त्यातील ठळक मुद्दे-

१) शिक्षणाचे चार दृष्टीकोन

क) Learning to knowव्यापक सामान्यज्ञान व त्याबरोबर एखाद्या विषयाचा सखोल अभ्यास याचा संयोग व्हावा.

ख) Learning to do कृतीकौशल्ये आत्मसात व्हावीत.

ग) Learning to live together परस्पर व सामंजस्य व दुसऱ्याच्या स्वातंत्र्यास मन देऊन, एकत्र राहण्यास शिकले पाहिजे.

घ) Learning to be स्व-विकास व स्वयंत्तता यासाठी व्यक्तीच्या सर्व क्षमतांचा उपयोग केल पाहिजे.

२) मूलभूत शिक्षण ३२ शी निगडीत असावे Reading, Writing, Arithmatic

३) दूरशिक्षणात सुधारणा हवी.

४) आंतराराष्ट्रीय सहकार्याने, आंतरराष्ट्रीय प्रकल्प, भागीदारीतून हाती घ्यावे.

५) स्त्रीशिक्षणास प्राधान्य दिले पाहिजे.

६) 'आजीवन - अध्ययन' या संकल्पनेस महत्व

७) शिक्षणातील उणिवांचा शोध घेणाऱ्या दर्शकाला ठरविले पाहिजे (Indicators).

एकविसाव्या शतकातील शिक्षणाचा विचार करता या शतकाची आव्हाने पेलणारा मूल्यशिक्षण अभ्यासक्रम हवा यात वादच नाही.

तरूण पिढीला समाजाचे कार्यक्षम व उत्पादक घटक बनवून समाज जीवनात सहभागी करून घेण्याचे साधन या दृष्टीकोनातून अभ्यासकर्माचा विचार व्हावा. हाच खरा वैश्विक भारतीय परिदृश्य होय. समता मूलक समाज आणि सामाजिक न्याय हा गाभा असावा.

संदर्भसूची:

१) शिवणेकर ल.भा, माध्यमिक शिक्षण संरचना व कार्यपद्धती, नूतन प्रकाशन, पुणे.

२) पारसनीस न.स शिक्षणाची तात्विक व समाजशास्त्रीय भूमिका, नूतन प्रकाशन, पुणे.

३) पाईकराव विजयकुमार संपा., संविधान दिन व बालदिन विशेष अंक संवाद पत्रिका, नोव्हेंबर २०२२, यचममूवि प्रकाशन, नाशिक.

४) परोळेकर सुरेश, स्वच्छंदी, करवीर काशी फौंडेशन, कोल्हापूर.

साहित्य समीक्षा : दिशा आणि दृष्टी

प्रोफेसर डॉ. युवराज मानकर

पदवी व पदव्युत्तर मराठी विभाग प्रमुख, भाऊसाहेब भोरे शिवशक्ती महाविद्यालय, बाभुळगाव, जि.यवतमाळ-४४५१०१

प्रस्तावना :

साहित्य आणि समीक्षा हे दोन्ही क्षेत्र जीवनाशी निगडित असल्याने ते जगभर लोकप्रिय झाले आहे.दरवर्षी साहित्याच्या विविध दालनात मोठ्या प्रमाणात साहित्य लिहिल्या जाते आणि प्रकाशित केले जाते.या प्रकाशित झालेल्या साहित्यावर समीक्षक मोठ्या प्रमाणात समीक्षाही लिहितात आणि पुस्तक रूपाने प्रकाशितही करतात. अलिकडच्या काळात समीक्षेची पुस्तके मोठ्या प्रमाणात प्रकाशित होऊ लागली आहे.इंग्रजी,हिंदी, मराठी आणि इतरही भाषेतील साहित्य आणि समीक्षेचे क्षेत्र हे व्यापक होत आहे .साहित्याचे जसे विविध प्रकार केले जातात तसेच समीक्षेचेही विविध प्रकार केले जातात. साहित्यिकाकडून लिहिलेले साहित्य उत्तमरित्या जमले की नाही हे सांगण्याचे काम समीक्षक समीक्षेद्वारे करतो आणि केलेली समीक्षा उत्तमरित्या जमली की नाही हे सांगण्याचे काम समीक्षेचे शास्त्र करत असते .शास्त्रात एखाद्या विषयाचा व्यवस्थित,तर्कशुद्ध व सखोल अभ्यास केलेला असतो. तो तर्काच्या,बुद्धीच्या पातळीवर प्रमाण ठरत असतो. समीक्षा ही अशा प्रमाणशास्त्रावरच आधारित असते .या प्रमाणमूल्यांच्या पातळीवर साहित्याची तपासणी करून त्याची उत्तमता आणि त्यातील निकृष्टता सांगण्यात येत असते. खऱ्याला खरे आणि खोट्याला खोटे, चांगल्याला चांगले आणि वाईटाला वाईट, सत्याला सत्य आणि असत्याला असत्य म्हणण्याचे धाडसी कार्य समीक्षेला करावे लागते. एका अर्थाने समीक्षा ही साहित्यासंबंधी न्यायदानाचे, निर्णयाचे काम करते असे म्हणायला हरकत नाही. समीक्षा ही साहित्याची वजाबाकी,त्याचा हिशोब आणि त्याचे उरलेले बॅलेन्स सांगण्याचा प्रयत्न करते. कोणत्याही साहित्याला समीक्षेचा हा न्यायदानाचा स्वभाव आवडतोच असे नाही.त्याचे कारण समीक्षेने साहित्याच्या विरोधी न्याय दिल्यास तो साहित्याला रुचेलच असे नाही. याउलट समीक्षेने साहित्याची मखलाशी केली तर साहित्य समीक्षेला आपल्या डोक्यावर घेते. अशा मखलशी करणाऱ्या समीक्षेला चांगले न्यायदान केले आहे म्हणून शाबासकीची थापही मिळते.आजकाल आत्मस्तुतीचे वेड प्रत्येकाला लागले आहे. यातून साहित्यही सुटले नाही. कोणालाही चांगले नसतांना देखिल मीच किती चांगला आहे अशी बढाया मारण्याची आणि मिरविण्याची प्रवृत्ती बळावत आहे. एखाद्या माणसातील एखाद्या त्रयस्थानी वैगुण्य दाखविले तर ते त्याला आवडत नाही. उलट त्याला चांगले नसताना देखिल चांगले म्हणून घेणे हे फार आवडते. तसेच कोणत्याही साहित्यिकाला आपले साहित्य हे चांगले नसतांना देखिल चांगले आहे असे इतरांनी म्हटले पाहिजे अशी भावना वाढीला लागली आहे .माणूस आणि त्याचे साहित्य हे आत्मस्तुतीच्या चौकटीत अडकले आहे .हा त्याचा स्वभावच झाला आहे .तसेच वाचकांना साहित्याच्या मूल्यांचे भान असो नसो पण एखाद्या विशिष्ट साहित्यिकाची कविता, कथा, कादंबरी, नाटक हे चांगले आहे म्हणून ते वाचणाऱ्याची संख्या देखिल वाढली आहे.साहित्य क्षेत्रात वाचकलक्षी असेही एक फॅड बनले आहे. समीक्षा ही न्यायदानाचे अचूक मूल्यमापनाचे कार्य करते असे समजले जाते .समीक्षेने आपली ही न्यायदानाची चौकट सोडून आत्मस्तुती स्वभावाच्या चौकटीत अडकलेल्या साहित्याच्या चौकटीला अभिप्रेत असलेला न्याय देऊ नये अन्यथा समीक्षेला आपले समीक्षा म्हणून असलेले स्वतंत्र अस्तित्त्व टिकवून ठेवता येणार नाही. समीक्षेने साहित्याच्या आवडी- निवडी ओळखून तसा न्याय देऊ नये .तसेच तिने अहंकारही अंगी बाळगून उत्तम साहित्याकडे दुर्लक्षही करू नये.समीक्षा ही तर्ककठोर बुद्धीवादी वृत्तीची असते असे म्हटले जाते.ती कोणत्याही काळ टप्यातील अमिषाला बळी पडत नाही आणि आपले सत्त्व गहाण ठेवून साहित्याचे मूल्यमापन करत नाही. ती शास्त्राधारावर उभी झालेली असते .अशा समीक्षेची आज गरज आहे.जो पर्यत

खोट्या,असत्य,वाईट आवडी- निवडी अस्तित्त्वात आहे. तो पर्यत समीक्षेला मरण नाही आणि तिची गरज संपणार नाही .

अलिकडच्या काळात नव्या शैक्षणिक धोरणाच्या परिणामातून मराठी भाषा व साहित्याचा अभ्यासक्रम बदलत आहे. या बदलाच्या परिणामातून साहित्य आणि समीक्षा या विषयाच्या अनुषंगाने विविध चर्चा, परिसंवाद, परिषदांचे आयोजन होत असलेले दिसते. साहित्य समीक्षा हा विषय जरा अडचणीचा, अडगळीतला म्हणून या विषयाकडे जाणूनबुजून दुर्लक्ष केले जाते. असा समज साहित्य समीक्षेसंबंधी केला जातो. याउलट पाश्चात्य लोक साहित्य समीक्षेकडे फार आस्थेने आणि गंभीरपणे बघतांना दिसतात. ते त्यांच्या जीवनक्षेत्रातील ही एक अनन्यसाधारण बाब मानतात. समीक्षेला आणि समीक्षकाला पाश्चात्य लोक विशेष महत्त्व देतात. तसे भारतीय जीवनाच्या परिघात पाश्चांत्याच्या तुलनेत समीक्षेला पाहिजे तसे महत्त्व दिले जात नाही. समीक्षकालाही पाहिजे तसा दर्जा आणि सन्मान दिला जात नाही. भारतीय भूमी नेहमीच समीक्षेला आणि समीक्षकाला दुय्यम आणि गौण समजत आली आहे. साहित्याला आणि साहित्यिकाला विशेष असे महत्त्व देत आली आहे. आई आणि दाई असा भेदभाव बालकाच्या संगोपनाच्या पातळीवर एकवेळ मान्य केला तरी साहित्य नावाच्या बालकाचे संगोपन समीक्षेच्या प्रांगणात केले जाते. या प्रांगणातच साहित्य खेळते, बागडते आणि विकासाच्या दिशेने मार्गक्रमण करते. एकदा हे साहित्य मोठे झाले, लोकप्रिय झाले की ते समीक्षा या प्रांगाणाचे विस्मरण करते. कदाचित साहित्याला समीक्षा ही परोपजीवी आहे. ज्यांना कविता लिहिता येत नाही ते समीक्षा करतात. अपयशी ठरलेला कवी म्हणजे समीक्षक असा दृष्टिकोन साहित्य वर्तूळात वाढीला लागला आहे .साहित्य हे प्रधान मानून या साहित्यावर वाढलेले बांडगुळ म्हणजे समीक्षा, समीक्षा म्हणजे दुसऱ्याच्या घरचे भांडे घासणे आहे असे कवीला आणि अन्य साहित्यिकांना वाटते. त्याचा परिणाम साहजिकच समीक्षेला उपरे समजण्यात होत आहे. साहित्याच्या परिघात समीक्षेला फारसे महत्त्व उरलेले दिसत नाही. साहित्य समीक्षक साहित्याला न्याय देण्यात कुठे तरी कमी पडतो आहे. समीक्षेची दिशा आणि दृष्टी मर्यादीत झालेली आहे. हा समीक्षा व्यवहारा बाबत जसा दृष्टीकोन निर्माण झाला आहे तसा साहित्या संबंधीहीदृष्टीकोन निर्माण होत आहे.खरेच साहित्य हे समीक्षेपेक्षा श्रेष्ठ मानले जाते. या श्रेष्ठत्वाच्या अंहकाराने साहित्याने समीक्षेला उपरेपणाची वागणूक देणे योग्य नाही. साहित्याची निर्मिती कोणासाठी आणि कशासाठी केली जाते. तर साहित्य हे देशासाठी आणि देशातील लोकांसाठी लिहिले जाते. या साहित्याचा उपयोग देशाला आणि देशातील लोकांच्या उन्नत जीवनासाठी होतो. पण आजचे साहित्य हे विशिष्ट समाजगटांसाठी, जातीसाठी लिहिले जात असलेले दिसत आहे. साहित्याने व्यापक राष्ट्रहित आणि समाजहिताचे ध्येय समोर ठेऊन साहित्य लिहिणे आणि उपयोगी पडणे अशी अपेक्षा करणे यात काय चुकीचे आहे. ते जर उपयोगी ठरत नसेल तर साहित्याची पुनर्रचना समीक्षेने करणे आवश्यक आहे. साहित्याने आणि समीक्षेनेही आपली व्याप्ती,मर्यादा उपयोगिता नव्याने तपासणे गरजेचे आहे. साहित्याचे साहित्यपण आणि त्यातील चांगले आणि वाईटपण समजावून सांगण्याची जबाबदारी शहाण्यासुरत्या समीक्षकावर आणि त्याच्या समीक्षेवर असते. ही जबाबदारी समीक्षेने समर्थपणे पेलणे आज काळाची गरज आहे. परंतु सत्ता आणि साहित्य, साहित्य आणि समीक्षा यांच्यातील स्नेह हा साहित्याला आणि समीक्षेलाही मधूमेहाची बाधा करीत आहे. सत्तेला साहित्याचे भय उरले नाही. सत्तेने साहित्याला आपल्या भोवती मेंढीच्या बैलाप्रमाणे फिरवणे सुरु केले आहे आणि साहित्याने देखिल स्वतःला मधमाशा समजून सतेच्या पोळाशी घट्ट नाते प्रस्थापित केले आहे. साहित्य समीक्षेकडून मधूमेहाची अपेक्षा करत आहे. आज सारे जग मधुमेहाने पीडित झाले आहे तसे साहित्याने आणि समीक्षेने देखील पीडित होता कामा नये. अन्यथा अशा पीडितपणाने देशाचे आणि देशातील लोकांचे सर्वहित साधले जाणार नाही. साहित्य हे जोडण्याचे काम करत असेल तर त्याने समीक्षेकडे हीन ,तुच्छ, निम्न दर्जाचा दृष्टिकोन ठेवून स्वतःपासून तोडणे बरोबर नाही. साहित्य आणि समीक्षेच्या आंतरसंबंधाचे, त्यांच्या ध्येयदिशेचे, हरवत चाललेल्या दृष्टीचे पुनरावलोकन करून पुनर्रचना करणे साहित्य आणि समीक्षेला जडलेल्या आजाराचे मूळ तपासणे भारतीय साहित्यासाठी आणि भारतीय समीक्षेसाठी आवश्यक आहे .

समस्या :

नव्या शैक्षणिक धोरणाचा साहित्यसमीक्षेवर काही परिणाम पडला आहे काय ? साहित्य समीक्षा हा खरेच दुर्लक्ष आणि गौण समजण्याची बाब आहे का? समीक्षा म्हणजे काय? समीक्षेचे कार्य कोणते आहे? समीक्षा ही परोपजीवी आहे का ? समीक्षेची हेटाळणी का केली जाते? समीक्षकाला साहित्यिकांसारखा मानसन्मान का दिला जात नाही? साहित्य क्षेत्र हे समीक्षा क्षेत्राकडे आपला विरोधक म्हणून का पाहते ? समीक्षकाचे खरेच काही चुकते का? चुकत असेल तर समीक्षकांनी स्वशोध का घेऊ नये?आत्मचिंतन का करू नये? झालेल्या चुका दुरूस्त का करू नये? आणि स्वतःला निर्दोष करून साहित्य जगाला आपल्या चांगलेपणाचा परिचय का करून देऊ नये? असे नाना प्रश्न या निमित्ताने उपस्थित होतात.

शोध निबंधाचा उद्देश.:

साहित्यसमीक्षा म्हणजे काय, साहित्य आणि समीक्षा यांचे नातेसंबंध, त्याचे स्वरूप, समीक्षेचे कार्य, साहित्य आणि समीक्षेची पुनर्रचना, त्याची दिशा आणि दृष्टी समजून घेणे हा उद्देश साध्य करण्यासाठी हा लेखन प्रपंच केला आहे.

शोधनिबंधाची कार्यपद्धती :-

साहित्यसमीक्षा :दिशा आणि दृष्टी याविषयासंबंधी उभ्या ठाकलेल्या समस्या सोडवण्यासाठी आणि त्याचा उद्देश साध्य करण्यासाठी साहित्य म्हणजे काय, समीक्षा म्हणजे काय, साहित्यसमीक्षेचे नातेसंबंध, त्याचे स्वरूप, त्याचे कार्य आणि साहित्य समीक्षेच्या दिशा आणि दृष्टी इत्यादी मुद्यांच्या अनुषंगाने चिंतन करतांना ते वस्तुनिष्ठ, विश्लेषणात्मक आणि तर्कशुद्ध पद्धतीचा वापर करूनच केले आहे.

शोधविषयाचे विश्लेषण :

आजवर मराठी साहित्य क्षेत्र साहित्य आणि समीक्षा संकल्पनेच्या चिंतनाच्या परिघातून पूर्णपणे बाहेर पडले नाही .साहित्य आणि समीक्षा संकल्पनेच्या पूर्णत्त्वासाठी सतत चिंतन सुरू असलेले दिसते. काळाच्या गती बरोबर जगही झपाट्याने बदलत आहे. हा बदल हे जग नित्य नाही ते अनित्य आहे हेच सांगत आहे. या बदलणाऱ्या जगात कोणतीच गोष्ट स्थिर नाही ती सतत बदलणारी आहे. साहित्य आणि समीक्षा हे स्थीर नाही ते सतत बदलणारे असल्याने स्वाभाविकच काळाच्या बदलाबरोबर साहित्य आणि समीक्षा ही बदलले की नाही. साहित्य आणि समीक्षा संकल्पनेच्या स्थितीगतीचा नव्याने पुनर्शोध घेणे हे या संकल्पनेच्या स्वास्थ्यासाठी महत्त्वाचे असते.

साहित्य आणि समीक्षा शब्दाची चर्चा :-

साहित्य आणि समीक्षा या संकल्पना प्रथम समजून घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय साहित्याचे जन्मध्येय समजणार नाही. समीक्षेचे जन्मध्येयसमजून घेण्यासाठी समीक्षेचा विचार करावा लागतो. या दोन्ही क्षेत्राकडून समाज जीवनाला काही अपेक्षा आहे. साहित्याची आणि समीक्षेची कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या कोणत्या आहेत ते समजून घेणे आवश्यक आहे. याशिवाय साहित्य आणि समीक्षेच्या पुनर्रचनेची कारण मीमांसा करता येत नाही. यासाठी साहित्य, समीक्षा यांचा विचार करावा लागतो. साहित्य आणि समीक्षा या संकल्पना पाश्चात्यांची देण आहे. यासंबंधी जसा त्यांनी विचार केला तसा भारतीयांनीही विचार केला आहे. साहित्यासाठी भारतीय साहित्यशास्त्र जन्माला घातले आणि समीक्षेसाठी पाश्चात्याच्या तसेच भारतीयांच्या चिंतनातून नवे समीक्षाशास्त्र जन्माला घातले आहे. साहित्यसमीक्षा ही संकल्पना समजून घेताना या संकल्पनेत समीक्षेपूर्वी साहित्य हा शब्द वापरला गेला आहे. तेव्हा साहित्य हा शब्द भारतीय भाषेत कधी वापरला गेला आहे तर हा शब्द पाली, प्राकृत, मागधी या भाषेत साहित्य या अर्थाने गाथा, पद म्हणून वापरला गेलेला आहे. पण साहित्य हा शब्द इ.स. सहाव्या शतकापूर्वी वापरल्या गेलेला नाही. भामहाने 'शब्दार्थो सहितौ काव्यं गद्यं पद्यंच तद् द्विधा'१ भामहाने या व्याख्येत सहितौ हा शब्द वापरला आहे. यात त्याने शब्दासह अर्थ म्हणजे काव्य, गद्य होय असे म्हटले आहे. तर पाणिनीने 'सहितस्य भाव '२ असे म्हटले आहे. यात सहितस्य म्हणजे हितासह भाव, हितकारक भाव असे म्हटले आहे. याचा अर्थ साहित्य

या शब्दात सहित या घटकाला विशेष महत्त्व दिले आहे. सहित म्हणजे काय? सहित म्हणजे सोबत, बरोबर,सह असा होतो. शब्द आणि अर्थ यांचे साहचर्य, यांचा सहभाव काव्यात,गद्यात असावा असे सांगितले आहे. तसेच हित, सहित म्हणजे जे हितकर आहे ते सहित होय. या गद्यात व पद्यात येणाऱ्या सहितलाच साहित्य असे म्हटले आहे. अशा हितकर विचार वचनाचा, मूल्यरचनाचा, विचारमुल्यांचा समूह म्हणजे साहित्य असा अर्थ साहित्य या शब्दाचा आहे .

साहित्य या शब्दांचा विग्रह 'सहित + यत्' म्हणजे साहित्य. डॉ. यशवंत मनोहर लिहितात,' साहित्य या संकल्पनेचे मूळ 'सहित' मध्ये सांगितले जाते. सहित म्हणजे सोबत, सह किंवा बरोबर. समाज संस्कृतीसोबत चालतो आणि साहित्य समाजासोबत चालते. याचा अर्थ साहित्य संस्कृतीच्या मूल्यांना सोबत घेऊन चालते आणि समाजातील असदवर फुल्या मारीत सद् सोबतीला घेऊन चालते असा आहे.'३ साहित्यात सहित हे कोणासह किंवा कोणाबरोबर चालते याला विशेष महत्त्व आहे. साहित्य म्हणजे शब्द अर्थासोबत आणि अर्थ शब्दासोबत अर्थपूर्ण पद्धतीने येणे म्हणजे साहित्य. शब्द आणि अर्थ यांचा सौंदर्यसर्जक व्यवहार म्हणजे साहित्य. शब्दांचा जन्म मानवी जीवनात होतो आणि या शब्दांच्या सुघटितचिन्हाला अर्थ देखील मानवी जीवनातच प्राप्त होतो. मानवी जीवन हे सुख आणि दुःखाने, शोषक आणि शोषितांनी, अन्याय अत्याचार दास्य, पीडा आणि त्याच्या निर्मूलनासाठीच्या पर्यायानेही तसेच चिदवाद आणि इहवाद या परस्परविरोधी भूमिकेनेही भरलेले आहे. स्वाभाविकच शब्द आणि त्याचे अर्थ हे वरील कोणत्यातरी भूमिकेसह, मूल्यांसहच साहित्यात येतात. साहित्यात अन्यायी जीवनाचे समर्थन करणारे शब्द आणि त्याचे अर्थ सोबत येत असतील तर ते साहित्य विशिष्टांच्या हितसंबंधाचेच साहित्य होणार आहे. अन्यायाचे निमूर्लन करण्यासाठी समतामयी जीवनाचे समर्थन करणारे शब्द आणि त्याचे अर्थ हे जर साहित्यात सोबत येत असतील तर हे साहित्य सर्वांच्या हिताचे साहित्य ठरते. साहित्यात येणाऱ्या शब्दांचा आणि त्याच्या अर्थाचा संबंध हा जीवनातील सत्याशी, वास्तवाशी असतो. असत्याचे प्रतिनिधीत्त्व करणारे शब्द आणि त्यांचे अर्थ हे साहित्यात येत असतील तर त्याला साहित्य म्हणता येणार नाही. साहित्य या संज्ञेत सर्वहितकारकता आणि विशिष्टांची हितकारकता असे दोन ध्रुव ध्वनीत केलेले आहे. साहित्यात येणाऱ्या शब्दाने जीवनाच्या अर्थपूर्णतेचे सौंदर्य वाढवावे. सत्य मांडणारे शब्द हे असत्य मांडणाऱ्या शब्दाना त्यांच्या गुलामीची जाणीव करून देण्यासाठी साहित्यात येतात. एका विशिष्ट भूमिकेने गुलाम झालेले शब्द हे साहित्याला आणि जीवनाला नवे अर्थ देत नसतात. ते काळाबरोबर चालत नसतात. अशा तुरुंगात अडकलेल्या शब्दांना स्वतःचा चेहरा नसतो. स्वतंत्र स्वयंभू असे त्याला व्यक्तित्वही नसते. या शब्दांना जीवनसृष्टी आणि दृष्टीही नसते .ते सर्वाच्या हिताचे नसतात. सर्वाच्या हितांचे शब्द हे निर्दोष, नितळ जीवनाच्या निर्मितीसाठी जन्माला घातलेले असतात आणि तेच खरे जिवंत व बंधमूक्त जीवनसर्जक शब्द असतात. अशा जीवनसर्जक शब्दरूपांच्या लेखनरूप आविष्काराला साहित्य असे म्हणतात. साहित्य ही संज्ञा कविता, कथा, कादंबरी, नाटक, वैचारिक, ललित निबंध, प्रवासवर्णन, स्वकथन, चरित्र-आत्मचरित्र अशा व्यापक अर्थाने वापरली गेली आहे.

समीक्षा या संज्ञेचा विचार करणे आवश्यक आहे .डॉ यशवंत मनोहर समीक्षण या संज्ञेच्या अर्थाचा उलगडा करताना लिहितात,' सम्यक + ईक्षण ही दोन पदे समीक्षण या शब्दात आहेत .सम्यक म्हणजे साकल्याने, पूर्णपणे, जबाबदारीने आणि ईक्षण म्हणजे पाहणे, तपासणी करणे. कलाकृतीची अत्यंत जबाबदारीने, पृथक्करण करीत समग्रपणे पाहणी करणे म्हणजे कलाकृतीची समीक्षा करणे होय.'४ त्यांनी समीक्षण या संज्ञेचा विग्रह करून त्याची कार्यप्रणाली सांगितली आहे. एक जबाबदार, समंजस, समग्र जीवनाचे आकलन आणि जीवनदृष्टी असलेला असा समीक्षक असतो. या समीक्षकावर समाज जीवनाला आणि साहित्य व्यवहाराला दिशा आणि दृष्टी देण्याची जबाबदारी सोपवली गेली आहे. अशा जबाबदार असणाऱ्या समीक्षकाचे कार्य लक्षात घेता

समीक्षा म्हणजे नेमके काय ? यासंबंधी विचार करणे आवश्यक आहे. समीक्षेची व्याख्या प्रा.रा ग.जाधव यांनी केली आहे .ते म्हणतात, 'ललित साहित्याचे आकलन, आस्वाद व मूल्यमापन करण्यासाठी गांभीर्याने होणारा

विचार व्यवहार म्हणजे समीक्षा' ५ येथे साहित्याचे आकलन, त्याचा आस्वाद आणि आस्वादोत्तर मूल्यमापन समीक्षकाने गंभीर पणे करणे म्हणजे समीक्षा असे म्हटलेले आहे. या समीक्षा शब्दाला मीमांसा, टीका,भाष्य, रसग्रहण, परीक्षण, समीक्षण असे पर्यायी शब्द वापरले आहेत. यासर्व चर्चेवरून साहित्य लिहिणारा तो साहित्यिक आणि समीक्षा करणारा तो समीक्षक अशा दोन भूमिका असलेल्या दिसतात. यातील एक हा अगोदर भूमिका वठवून मोकळा होतो तर दुसरा नंतर भूमिका वठवतो. एक परीक्षा देतो आणि दुसरा दिलेल्या परीक्षेचे मूल्यांकन करतो. जीवनाच्या परीक्षेचा पेपर हा जसा विशिष्ट निकषाच्या, तत्त्वांच्या आधारे सोडवावा लागतो तसेच विशिष्ट तत्त्वांच्या, निकषांच्या आधारे त्याचे मूल्यमापनही परीक्षकाला करावे लागते. परीक्ष्यार्थी आणि परीक्षक अशा दोन भूमिका प्रत्ययाला येतात. यासाठी साहित्यसमीक्षेचा विचार करावा लागतो.

साहित्यसमीक्षा म्हणजे काय?:-

साहित्यसमीक्षा म्हणजे काय? याचे उत्तर 'साहित्यसमीक्षा म्हणजे अर्थातच उपयोजित समीक्षा होय. साहित्यकृतीच्या साहित्यत्वाची शहानिशा करणे आणि या साहित्यत्वाचा कलागुणदृष्ट्या आणि तौलनिकदृष्टया दर्जा निश्चित करणे या प्रक्रियेला साहित्यसमीक्षा असे म्हटले जाते.'६ साहित्याला साहित्यत्व कशाने प्राप्त होते. यासंबंधी साहित्याचे तत्त्व, त्याचे निकष यांची सैध्दातिक किंवा तात्त्विक मांडणी करणारा समीक्षा व्यवहारातील साहित्यशास्त्र हा पहिला भाग आहे आणि साहित्याच्या निश्चित केलेल्या निकषा- तत्त्वांनुसार साहित्याचे आकलन,आस्वादन आणि मूल्यमापन केले जाते त्या दुसऱ्या भागाला उपयोजित साहित्य समीक्षा म्हटले जाते. याचा अर्थ साहित्यिकांना जसे जीवनाचे मर्म मांडण्यासाठी जीवनानुभवाची, या जीवनदृष्टीची आणि साहित्याच्या तत्त्वांची किंवा साहित्याच्या तत्त्वज्ञानाची माहिती असणे आवश्यक असते. तसेच समीक्षकांना साहित्यसमीक्षा करतांना जीवनविषयक तत्त्वज्ञान आणि साहित्याचे तत्त्वज्ञान चांगल्या प्रकारे माहित असणे आवश्यक असते.समीक्षा काय करते तर ती एखाद्या साहित्यकृतीचे आकलन करते म्हणजे साहित्यकृतीचे वाचन करून तिला सर्व बाजूंनी समजून घेते. त्या साहित्यकृतीचे अंतरंग, साहित्यिकाचे मन, त्याचे व्यक्तिमत्त्व,त्याची निर्मिती प्रक्रिया, त्याची भाषा, शैली, रचना वैशिष्ट्ये,शब्दसंपत्ती,प्रभाव,साहित्यकृतीचा रूपबंध हे सर्व वाचन करून समजून घेतल्या जाते. त्याचा आस्वाद घेतला जातो आणि त्यानंतर मनात निर्माण झालेल्या प्रतिक्रिया साहित्याच्या निकषाच्या आधारे मूल्यमापन करून लेखनरूपात मांडल्या जाते.साहित्याचे मूल्यमापन केल्या जाते. अर्थात साहित्य निर्मिती आणि समीक्षा निर्मिती हे सर्व साकल्याने,जबाबदारीने करावे लागते.

साहित्य आणि समीक्षा यांचे नातेसंबंध :-

अगोदर साहित्य जन्माला येते आणि त्यानंतर त्याचे व्यवस्थापन जन्माला येते. साहित्यातून साहित्यसृष्टी जशी आविष्कृत होते तसेच त्यातून त्या लेखकाची दृष्टीही आविष्कृत होते. साहित्य जन्माला येण्यापूर्वी लेखकाच्या मनात साहित्य लेखनाचे प्रयोजन, त्याची प्रेरणा,त्या साहित्य लेखनाचा संभाव्य होणारा परिणाम आणि या साहित्य लेखनाकडे वाचकाची दृष्टी यासंबंधीचे चिंतन साहित्यनिर्मिती पूर्वी साहित्यिकाच्या मनात आराखड्याच्या रुपाने येतात .पण सर्वच साहित्यिक असा सुनियोजित साहित्य लेखनाचा आराखडा लेखनापूर्वी तयार करतात आणि मग साहित्य लिहितात असे नाही. साहित्य निर्मिती ही उत्स्फूर्त असते असे म्हटले जाते. या उत्स्फूर्ततेचे तर्काधारे काटेकोर विश्लेषण करणे शक्य नाही. पण एकदा साहित्य निर्मिती झाली की त्या साहित्य निर्मात्याची ती राहत नाही. ती समाजाची प्रॉपर्टी होते. समाज या संपत्तीवर अनुकूल आणि प्रतिकूल विचार व्यक्त करतात. लेखकाकडे हे अनुकूल आणि प्रतिकूल विचार स्वीकारण्या पलिकडे त्याच्या हातात काहीच शिल्लक नसते. म्हणून अगोदर साहित्य व नंतर समीक्षा येते. या साहित्याचा आणि समीक्षेचा परस्पर संबंध हा आकलनाच्या, आस्वादाच्या आणि मूल्यमापनाच्या पातळीवरचा असतो हे लक्षात येते. तसेच साहित्याची प्रकृती ही सत्याशी, वास्तवाशी, जीवनाशी आणि सर्वांना बरोबरीने सोबत नेणारी आणि सर्वांचे हित साधणारी आहे. हे खरे मानले तर समीक्षेची प्रकृती ही सत्य मांडणारी कोणावरी अन्याय न करणारी, विशेषत : न्यायाची बाजू घेणारी आहे. तेव्हा साहित्य आणि समीक्षा

या दोघांची प्रकृती वैशिष्ट्ये मिळतीजुळती असताना साहित्याने समीक्षेला आपल्या बरोबरीचे समजून सोबत करण्याला हरकत नाही. शेवटी साहित्य हे सत्याची बाजू घेणारे आहे आणि समीक्षा ही देखील सत्याची बाजू घेणारी आहे. जीवनात जे नको ते नाकारण्यासह जे हवे ते मांडण्यासाठी, कोणीही मागे राहू नये तर त्याला बरोबरीने सोबत घेऊन तो आपल्या बरोबरीचा व्हावा, असावा हेच तर साहित्याला वाटते. समीक्षा देखील कोणी कोणावर अन्याय करून कोणाला मागे ठेवणार नाही यासाठीच तर ती न्यायाची बाजू घेते आणि जे अन्यायी आहे त्याविरुद्ध रोकठोक, कोणाचीही पर्वा न करता निर्णय देते, भाष्य करते. मॅथू अर्नोल्ड म्हणतात Poetry is the criticism of life by gifted men. साहित्य ही जीवनाची समीक्षा आहे. ते जीवन भाष्य आहे. तर समीक्षा देखील ही साहित्याची समीक्षा करण्याचे पर्यायाने जीवनाची समीक्षाच करत असते. असे असेल तर साहित्याने समीक्षेची घृणा करू नये. गौण, दुय्यम समजू नये. कारण साहित्य आणि समीक्षा यांच्यात प्राकृतिक परस्परावलंबीजीवनबंधाचे नातेसंबंध आहे.

साहित्य समीक्षेचे ध्येय :-

साहित्य समीक्षेला ध्येय असते. कोणताही समीक्षक एखाद्या साहित्याची, साहित्यकृतीची जेव्हा समीक्षा करतो तेव्हा तो विशिष्ट ध्येय ठेवूनच करीत असतो. त्याचे ध्येय तीन पातळ्यावर असते .यातील पहिली पातळी तो लेखकाच्या साहित्यनिर्मितीच्या सामर्थ्याची जाणीव करून देतो. साहित्याचा आढावा घेणे, साहित्यातील गुण आणि दोषांची चर्चा करणे, तुलनात्मक अभ्यास करणे, साहित्यासंबंधी सिद्धांत मांडणे, साहित्य क्षेत्राला मार्गदर्शन करणे, साहित्य गतिमान करणे, साहित्य प्रवाहाला योग्य दिशा आणि गती देणे, वाङ्मय मूल्ये आणि जीवनमूल्याचा शोध घेणे व त्यासाठी प्रयत्नरत राहणे, साहित्य प्रवाहातील दोषांचे निराकरण करणे, साहित्याचा, साहित्यकृतीचा दर्जा ठरविणे, समीक्षेच्या कसोट्या निश्चित करणे, तर दुसऱ्या पातळीवर वाचकाला साहित्याचे मूल्यमापन कसे करावे, त्याचे परिशीलन कसे करावे हे समजून सांगत असतो.या अर्थाने तो वाचक आणि लेखक यांच्या मधील पुल म्हणून कार्य करतो,साहित्यभिरूची निर्माण करणे, साहित्य क्षेत्राची शुद्धता राखणे, साहित्यातील अपप्रवृतीना रोखणे आणि लेखक व वाचक यांना मार्गदर्शन करणे आणि तिसऱ्या पातळीवर तो स्वत: साहित्याच्या प्रकृतीची ,स्थितीगातीची जाण प्रगल्भ करून घेतो. असे तिन पातळ्यावर साहित्य समीक्षेचे ध्येय आहे. यासाठी समीक्षा साहित्याकडे काळजीपूर्वक पाहते. नैसर्गिक उर्मीच्या आधारे साहित्याची समीक्षा करते, जीवनाचा शोध घेते,लेखकाला अप्रत्यक्षपणे मार्गदर्शन करते आणि योग्य तो बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न करते. हे कार्य तसे कठीण आहे.यात भूमिका न्यायाची, निर्णयाची भूमिका आहे. जेथे भूमिका घेऊन कार्य केले जाते तेथे बऱ्यावाईट समस्या उपस्थित होतात. आजकाल भूमिका घेऊन कार्य करणाऱ्यांची संख्याच मुळात अल्प आहे. कारण आजकाल समाजाला गोलमालपणा अधिक आवडतो आहे. अशा भूमिका हीन वातावरणात आजचा माणूस टोकाची भूमिका घेण्याला कचरतो कारण आपले भले होणार नाही असे त्याला वाटते .आपला स्वार्थ साधण्यासाठी ना इकडचा ना तिकडचा, यालाही गोड आणि त्यालाही गोड असा बुड नसणारा भूमिकाहीन,चमचेगिरी करणारा, चमकीस स्वभाव धारण करीत आहे. नसता विरोध कोणी घ्यायचा, कशासाठी घ्यायचा अशी प्रवृत्ती वाढीला लागली असल्याने अशीच अपेक्षा साहित्यसमीक्षकडून केली जाते.एखादा समीक्षक गोलमाल भूमिका न घेता कठोर भूमिका घेऊन आपले कार्य करीत असेल तर त्याला प्रचंड विरोध केला जातो. त्याची हेटाळणी केली जाते .त्याच्या समीक्षेवर प्रश्न उपस्थित केले जातात. साहित्यिक मंडळी त्याचा विरोध करतात, त्याला आपला विरोधक समजतात .परंतु असे समजणे हे चुकीचे आहे. समीक्षकाने एखाद्या साहित्यकृतीवर टीका केली तर तो त्या साहित्यावर प्रेम करतो म्हणूच तो टीका करतो. काही दुरुस्तीचे कानमंत्र दिले असेल तर तेही प्रेम, आपुलकीच्या आणि दुरुस्तीच्या भावनेतूनच देत असतो. तो त्या साहित्यिकाला अद्ययावतच करत असतो. त्यामुळे साहित्याने समीक्षेला आपला विरोधक मानू नये तर आपला सखा, मित्र मानला पाहिजे. जे गुळगुळीत साहित्यावर समीक्षा करतात ते खरे मित्र नसतात. ते खरे तर साहित्यिकाची जीवंतपणी हत्या करणारे शत्रूच असतात. टीकेत आस्था, प्रेम, दुरुस्तीची सद्भावना असते आणि गुळगुळीत, चांगले

चांगले म्हणणाऱ्या समीक्षेत साहित्यिकाला हळूहळू संपून टाकण्याची भावना असते. म्हणून जो स्पष्ट, तिखट, रोकठोक समीक्षा करतो तो साहित्याचा खरा मित्र असतो. या मित्राला शत्रू वा विरोधक समजणे हे चुकीचे आहे.

समीक्षेच्या नजरेतून आजची साहित्यसमीक्षा :-

साहित्यसमीक्षेचा विचार केला तर आज साहित्य या व्यापक संज्ञेखाली तुकड्या-तुकड्यात, गटा-गटात, जाती-जातीत, धर्मा-धर्मात विभागलेले साहित्य दृष्टीस पडते. त्यात ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, भटक्या विमुक्त जातीचे साहित्य, स्त्रीयांचे साहित्य, गांधीवादी साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लीम साहित्य, मार्क्सवादी साहित्य, आंबेडकरवादी साहित्य असे तुकड्या-तुकड्यात विभागलेले साहित्य दृष्टीस पडते. साहित्य हे खरे तर सकल करण्याचे कार्य करते पण साहित्याची अशी विभागणी करणे हे साहित्याचे तत्त्वज्ञान आणि समीक्षा व्यवहारावर प्रश्न चिन्ह निर्माण करणारी आहे. साहित्य आणि त्याचे तत्त्वज्ञान या सकलसाहित्याच्या एका छताखाली अशा विविध साहित्याच्या छावण्याची वस्ती वसलेली आहे .ही वस्ती साहित्याचे अखंड भारतीयत्त्व निर्माणात आमचाही सहभाग आहे हेच व्याकूळ होवून अनेक शतकापासून सांगत आहे. पण या वस्तीने अखंड भारतीयत्त्वाचा उसना आव आणणाऱ्या प्रस्थापित साहित्याला आणि त्याच्या धुरिणांना हे निर्वाणीचा टाहो ऐकता आला नाही. मुळात साहित्याच्या व एकूणच कलेच्या दिशेसंबंधी टॉलस्टॉय लिहितात, 'मानवांना जोडणे, एकत्र आणणे, हृदय हृदयाला मिळविणे हे कलेचे सर्व प्रकारच्या कलेचे ध्येय आहे. हा कलेचा हेतू आहे. कला तोडत नाही तर कला जोडते, हा कलेचा विशेष होय.'७ येथे टॉलस्टॉय यांनी साहित्याचा धर्म हा जोडण्याचा आहे आणि तो बंधुभावाशिवाय शक्य नाही. सर्वच साहित्याचे हित कशात तर बंधुभावात आहे. विविध साहित्य प्रवाहाच्या निर्मितीमुळेहा बंधुभाव आटत असलेला जाणवतो आहे. साहित्याच्या विविध प्रवाहात हा बंधुभाव नसेल तर साहित्यातून सर्वांचे हित व कल्याण साधले जाते आहे का? असा प्रश्न निर्माण होतो. याचा अर्थ साहित्याची दिशा कुठे तरी चुकत चालली आहे असे म्हणण्याला जागा निर्माण होते. खरे तर साहित्याने सत्य व्हावे, त्याने भारतीय व्हावे, त्यांचे प्रश्न मांडावेत पण आजचे साहित्य हे समाज जीवनाची विभागणी करणारे, कंपूशाही निर्माण करणारे झाले आहे. अशा गटा-गटात, जाती-जातीत विभागलेल्या साहित्याचे आणि साहित्यिकाचे तत्त्वज्ञान एकच की अनेक आहे? भारतीय साहित्याचे तत्त्वज्ञान आणि साहित्यशास्त्र हे एकच असेल तर या विभागलेल्या साहित्य गटांनी भारतीय साहित्य व्हावे. त्याने ग्रामीण, दलित, आदिवासी, मुस्लीम, स्त्रीवादी असे होऊ नये. भारतीय साहित्य हे जोडणारे असते. जोडणे हेच त्याचे संविधान आहे. जोडणे हाच साहित्याचा भारतीय म्हणून धर्म आहे. असेच साहित्य भारतीय असते. हाच साहित्याचा ध्येयवाद आहे. भारतीयत्वाच्या अखंडत्वाची विभागणी करून वेगळी चूल मांडणारे साहित्य हेभारतीयत्वाच्या विरोधी आहे. दलित, आदिवासी, ग्रामीण, मुस्लीम, भटक्या विमुक्त अशा साहित्याच्या वेगवेगळया चुली का निर्माण झाल्यात ? याचा गंभीरपणेविचार करणे आणि समजून घेणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ भारतीय साहित्यशास्त्र हे या विभक्त झालेल्या साहित्याच्या अनुभवविश्वासाठी अपुरे होते .या साहित्यशास्त्रांनी निर्माण केलेला साहित्याचा साचा या विभक्त झालेल्या साहित्याच्या विश्वजाणीवेला अपुरा आणि न्यादर्शी असा नव्हता. भारतीय साहित्यशास्त्र निर्माण कर्त्याचे मन आणि मेंदू हा विशिष्टाच्या हितासाठी साहित्यशास्त्राची चौकट उभी करण्यात गुंतला होता. त्यामुळे या साहित्यशास्त्राने साहित्याचे निर्माण केलेले निकष आणि चौकट ही या देशातील संधीवंचित जीवनमर्म मांडणाऱ्या संवेदनशील सर्जक लेखकाला ही चौकट थिटी वाटू लागली. या साहित्यशास्त्राने साहित्याचे निकष हे विषमतेच्या, परमार्थतेच्या तत्त्वांना शरण येणाऱ्या साहित्यिकाला आपले वाटू लागणे हे स्वाभाविक होते. तसेच अशा साहित्यशास्त्रावर आधारित साहित्य हे जीवनाला नवे काही देऊ आणि दाखवू शकत नव्हते. स्वाभाविकच या साहित्यशास्त्रावर आणि समीक्षाशास्त्रावर पोसल्या गेलेला समीक्षक हा उपेक्षिताच्या, संधीवंचितांच्या साहित्याला साहित्य म्हणून स्वीकारतच नव्हता. यांचे साहित्य हे साहित्य या पदवीत बसतच नाही. असे साहित्याचे साहित्यपण नाकारल्यामुळे स्वाभाविकच नव्या साहित्याची, नव्या साहित्यशास्त्राची, नव्या साहित्य तत्त्वज्ञानाची, नव्या समीक्षाशास्त्राचीआणि नव्या सौंदर्यशास्त्राची गरज निर्माण झाली. या गरजेतून

नवे साहित्यशास्त्र, नवे सौंदर्यशास्त्र, नवे आंबेडकरवादी समीक्षा शास्त्र जन्माला येऊ लागले आहे. ग्रामीण साहित्य, दलित साहित्य, आदिवासी साहित्य, भटक्या विमुक्त जातीचे साहित्य, स्त्रीयांचे साहित्य, गांधीवादी साहित्य, ख्रिस्ती साहित्य, मुस्लीम साहित्य, मार्क्सवादी साहित्य, आंबेडकरवादी साहित्य आणि समीक्षा उदयाला आल्या आहेत. मुख्यत: भारतीय साहित्यसमीक्षा ही कलावाद आणि जीवनवाद, रुपवाद आणि आशयवाद या संघर्षातून पुढे आली. हा संघर्ष साहित्याकडे पाहण्याच्या दोन भिन्न समीक्षा दृष्टीकोनाचा निर्देश करणारा आहे. तसेच साहित्य व समीक्षा ही दोन भारतीय साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृती परंपरेच्या चौकटीत अडकलेली आहे. एक भरताची साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृती परंपरा आणि दुसरी बुद्धाची साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृती परंपरा या दिशेने प्रवास करणारी आहे. वैदिक आणिअवैदिक, चैतन्यवादी आणि निरीश्वरवादी, इहवादी आणि परलोकवादी या दोनभिन्न साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृतीच्या मुशीतून दोन साहित्यसमीक्षा जन्माला आल्या आहेत आणि तिसरी पाश्च्यात्य साहित्य, समीक्षा आणि संस्कृतीच्या मुशीतूनसाहित्यसमीक्षा जन्माला आली आहे .ही सर्व साहित्य समीक्षा परंपरेशी सापेक्ष आहे. ही सापेक्षता साहित्यासह समीक्षेला निकोप, निर्मळकरू शकली नाही आणि निरपेक्ष, नि:पक्षपाती होऊ शकली नाही. त्यामुळे स्वाभाविकच साहित्याला आणि समीक्षेला देखील आपली कोंडी झाल्यासारखे वाटू लागले आणि ही कोंडी फोडून त्यांनी स्वत :ला मुक्त केले आणि आपल्या जाणिवाचे, मूल्यांचे साहित्य आणि समीक्षा निर्माण केली.

साहित्याच्या अशा विविध चुलीमुळे ग्रामीण, दलित, आदिवासी, स्त्रीवादी, ख्रिस्ती, मुस्लीम, भटक्याविमुक्त, गांधीवादी, मार्क्सवादी, आंबेडकरवादी साहित्यसमीक्षेच्या देखिल विविध चुली आकाराला आल्या आहेत. हा केवळ विस्तार नाही तर भिन्न भिन्न दृष्टीकोन, जीवनमूल्याचे आक्रंदन आहे. साहित्याचे आकलन, आस्वादन आणि मूल्यमापन करण्यासाठी त्या त्या जात, धर्म, पंथ, वर्ण, वर्ग, वंश जाणीवेचा समीक्षक असल्याशिवाय या साहित्याला न्याय मिळणार नाही. त्याचा परिणाम म्हणून समीक्षक आणि त्याची समीक्षा ही एका जात गटाच्या जीवन जाणीवेची समीक्षा झाली आहे .उच्च वर्णीय समीक्षक संधीवंचितांच्या साहित्याची दखल घेत नाही आणि घेतली तरी चिपळूणकरी नजरने फुल्यांच्या साहित्यावर जसे आसूड ओढले तसे या नजरेने या संधीवंचितांच्या साहित्यावर आसूड ओढण्यात धन्यता मानली जाऊ लागली. अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्याची दखल जशी प्रस्थापित समीक्षकांनी घेतली नाही, त्यांना साहित्यिक म्हणून मान्यता देली नाही. अशी द्वेष मुलक भावना या समीक्षकात असलेली दिसते. डॉ. यशवंत मनोहर सारख्या लोकप्रिय साहित्यिक, विचारवंत यांना अ.भा.मराठी साहित्य संमेलनाच्या अध्यक्ष पदापासून हेतुः दूर ठेऊन हे साहित्य संमेलन एका बुद्धिवादी, इहवादी, तत्त्वज्ञ साहित्यिकांच्या मार्गदर्शनापासून स्वत:ला धन्य मानत आहे. भारताची गान कोकिळा मानलेल्या कलावंत लत्ता मंगेशकर यांनी डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे उभ्या आयुष्यात एकही गाणे गायले नाही. यातून कलावंत, समीक्षक हा मनाने आणि मेंदूने जातीच्या आणि अशा विविध चौकटीच्या बाहेर पडला नाही आणि पडू इच्छित नाही ही गंभीर बाब साहित्य समीक्षेच्या समोर उभी ठाकली आहे. यातून समीक्षक स्वजातीच्या, स्वधर्माच्या, स्वविचाराच्या साहित्याबद्दलच्या प्रेम आणि आस्थेतून समीक्षा करू लागला आहे. त्याचा परिणाम जबाबदारीने, नि:पक्षपातीपणे साहित्याच्या होणाऱ्या मूल्यमापन प्रक्रियेवर होऊ लागला आहे. यातूनच साहित्याला आणि समीक्षेला मधुमेहाचा आजार जडल्याचे जाणवते आहे. स्वजातीच्या,स्वधर्माच्या जीवन जाणीवेने केल्या जात असलेली आजारग्रस्त समीक्षा ही आपले तर्क कठोर, बुद्धिवादी कार्य आणि जबाबदारी विसरली की काय? ती समीक्षाशास्त्राने सांगितलेले निकष विसरली आहे का? समीक्षेने भरकटलेल्या साहित्याला रस्ता दाखवावा, दिशा आणि दृष्टी द्यावी, पण स्वजातीच्या प्रेम आणि जिव्हाळ्याने समीक्षेला निरपेक्ष राहता आले नाही ती सापेक्ष झाली आहे. त्यामुळे साहित्य क्षेत्रात आणि समीक्षा क्षेत्रात घोटाळे कमी होण्या ऐवजी त्याच्यात वाढ झाली आहे. ही वाढ नव्या दिशा आणि दृष्टी कडे बोट दाखवत आहे.

साहित्य समीक्षेची दिशा आणि दृष्टी :-

आज नवे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण स्वीकारले आहे. या धोरणानुसार पदवी व पदव्युत्तर पातळीवरील मराठी व मराठी साहित्य या विषयाच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करणे आवश्यक झाले आहे. या अभ्यासक्रमात साहित्यसमीक्षा हा देखील एक पेपर आहे. या पेपरमधून विद्यार्थ्यांना समीक्षा ही संकल्पना, त्याची उद्दिष्ट्ये, महत्त्व, अपरिहार्यता सांगणे आवश्यक आहे. समीक्षेची प्रक्रिया कशी होते, त्यात कोणते घटक असतात, साहित्यात विविध वाद जन्माला आले ,त्याचे स्वरूप काय, समीक्षेने या वादाचे समर्थन की असमर्थन करायचे,या वादातील साम्य कोणते, त्यांच्यात कोणताभेद आहे, हे सांगण्याचे कार्य समीक्षेला करावे लागते.साहित्यासंबंधीविद्यार्थ्यांची आकलनक्षमता आणि त्याची चिकित्सक दृष्टी विकसित करण्यासाठी समीक्षाप्रक्रियेतील,आकलन आस्वादन, वर्णन, विश्लेषण आणि मूल्यमापन हे घटक समजून सांगणे आवश्यक आहे .यातून त्यांची साहित्याभिरुची निर्माण होईल. गांधीवादी, मार्क्सवादी, देशीवादी आणि आंबेडकरवादी समीक्षा,या समीक्षेच्या मुळाशी असलेला मुल्यव्युह समजून सांगणे आज आवश्यक झाले आहे. हे सांगत असतानाच समीक्षकाने साहित्याचा मूळ धर्म सांगण्याची जबाबदारी देखील स्वीकारली पाहिजे. यासंबंधी वा.ल.कुलकर्णी म्हणतात,' साहित्य हा जीवनाचाच एक भाग असला तरी त्याला स्वत : चे असे स्वतंत्र अस्तित्त्व आहे. त्याचे नियमन आणि नियंत्रण करणारी स्वतंत्र तत्त्वे आहेत. त्याचा बरा वाईट पणा पारखणारी स्वतंत्र गमके आहेत. ही सर्वमान्य जाणीव साहित्यसमीक्षेच्या बुडाशी आहे.' ८ साहित्याला स्वत :चे स्वतंत्र अस्तित्त्व असते याचा अर्थ त्याला स्वत :चे स्वतंत्र मन असते, स्वतंत्र मन असल्याशिवाय नव्या मूल्य जाणीवा जन्माला येऊ शकत नाही. हे मान्य केले की त्याचे अस्तित्त्व ज्या घटकांवर उभे आहेत ते घटक समीक्षकाला माहित असणे आणि त्या घटकांचा शोध घेणे, समीक्षेचे स्वतंत्र अस्तित्त्व ज्या घटकांवर उभे झाले आहे. त्या घटकांच्या अनुरोधाने त्याचे आकलन ,आस्वादन करून त्यातील बरावाईटपणा सांगणे आवश्यक आहे. हे सांगण्याचे काम समीक्षक करत असतो. याचा अर्थ साहित्याच्या प्रकृतीची, प्रयोजनाची, स्थितीगतीची जाण कारण देणे, साहित्य ज्या मूलतत्वावर उभे झालेले असते त्या मूलतत्त्वाची जाण करून देणे आवश्यक आहे. टॉलस्टॉययांनी कला म्हणजे काय ? या ग्रंथात साहित्याचा नीतीविचार सांगितला आहे. ते म्हणतात, 'आजच्या काळातील अत्यंत व्यापक, विशाल, थोर व व्यवहार्य अशी धर्मभावना म्हणजे आपले सर्वांचे ऐहिक व पारलौकिक कल्याण आपल्यातील बंधुभावाच्या वाढीवर अवलंबून आहे ,हा विचार होय .सर्व मानवांनी स्नेहाने व प्रेमाने एकत्र गुण्यागोविंदाने नांदावे, एकमेकाना उन्नत होण्यास ,पुढे जाण्यास सहाय्य करावे यातच सर्वाचे हित व कल्याण आहे. ही दृष्टी म्हणजे आजचा धर्म होय.'९ येथे टॉलस्टॉय कलेचा अथवा साहित्याचा धर्म अर्थात नीती केवळ बंधुभाव सांगतात. केवळ बंधुभाव हाच साहित्याचा धर्म असू शकतो काय ? स्वातंत्र्य, समता, न्याय, प्रज्ञा, शील, करुणा, निब्बाण आणि मानुषता ही मुल्य साहित्याने सांगू नये का ? बंधुभाव कधी प्रस्थापित होईल जेव्हा न्यायाचे, समतेचे तत्त्व साहित्य आपल्या साहित्यातून आविष्कृत करत असेल तरच बंधुभावाच्या तत्त्वाला अर्थ राहील अन्यथा नाही, साहित्याने केवळ मानुष्यता मांडून उपयोग नाही तर याच्या जोडीला न्यायाचे तत्त्वआहे की नाही हे समीक्षकाने तपासले पाहिजे. साहित्य सत्य मांडते की असत्य मांडते याचाही विचार केला पाहिजे.साहित्याने मानवाचे निर्दोष जीवन मांडले पाहिजे, हा निर्दोष शब्द दोषपूर्ण जीवनाचा जसा निर्देश करते तसेच तो दोषपूर्ण जीवनाची कारणे नष्ट करण्याचे आणि निर्दोष जीवन निर्माणासाठी उत्तम कृती कार्य करण्याचे सांगते, हे उत्तम कार्य करण्यासाठी सदाचाराची आवश्यकता असते. हा सदाचार मनावर अवलंबून असतो. मन हे वाईटही बाब जन्माला घालते आणि जन्माला घातलेली वाईट बाब नाहीशीही करू शकते. म्हणून मनावर ताबा, त्यावर नियंत्रण असणे आवश्यक असते. जो मनाने मुक्त, स्वतंत्र असतो तोच सर्जनशील असतो. सर्जनशीलतेलाच जाणीवपूर्वक सदाचारासाठी प्रयत्न करावे लागते. सदाचाराचा मार्ग हा निर्मळ, स्वतंत्र मनातून आणि स्वतंत्र असलेल्या प्रज्ञेतून जाणारा मार्ग आहे. या सदाचारात सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्म, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधी या निर्दोष जीवनाच्या मांडणीसाठी हा सदाचार साहित्यातून मांडला आहे की नाही

याचा विचार केला पाहिजे.माणसाच्या दु:ख निर्मितीला जसे पंचशीलाचे आचार विहिनता हे कारण आहे तसेच पंचशील पालनाने दु:ख नाहीसेही होते. साहित्य हे सांगते काय ? डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या बावीस प्रतिज्ञा सांगते काय ? याचा देखील समीक्षकाने साहित्याची समीक्षा करताना साहित्याला विचारले पाहिजे. समीक्षक हे प्रश्न साहित्याला विचारत नाही त्याची समीक्षा ही संस्कृत साहित्य व समीक्षाशास्त्राच्या पावलाने प्रवास करणारी समीक्षा ठरते तर साहित्याला जे प्रश्न विचारतात, त्याच्या मूळ तत्त्वाचा शोध घेतात त्यांची समीक्षा सर्व सामन्याचा जीवन व्यवहार व साहित्य ज्या पालीभाषेतून मांडला गेला त्या पाली साहित्य व समीक्षाशास्त्राच्या मार्गाने प्रवास करणारी ठरते. समीक्षकाने साहित्याची समीक्षा करतांना या साहित्याच्या नीती तत्त्वाचे ज्ञान ठेवणे आवश्यक आहे. समीक्षक हा साहित्याचा उपासक असावा तो शिक्षकही असावा.शिक्षक हाच सदाचाराचे साहित्याला, वाचकाला आणि लेखकाला जबाबदारीने सांगू शकतो. पण त्याने हे कार्य करताना कधीही स्वत:तील विद्यार्थी मारून टाकता कामा नये, जेव्हा त्याच्यातील हा विद्यार्थी मरतो त्यावेळी त्याच्यातील समीक्षक नाहीसा होतो .ही बाब ही गंभीरपणे मनावर घेण्याची आज गरज आहे.

साहित्याची समीक्षा करताना समीक्षकाने साहित्याने वर्तमानातील जे प्रश्न उपस्थित केले त्या प्रश्नाचे उत्तर भूतकालीन मन ठेऊन शोधता कामा नये. तर त्याने आपले मन हे वर्तमानात ठेऊनच समीक्षा करणे आवश्यक आहे. साहित्यसमीक्षा ही समीक्षक हा व्यासंगी असावा,त्याने चौफेर वाचन करावे, त्याला साहित्याच्या सर्वच अंगाचे ज्ञान असावे. भाषाशास्त्र, व्याकरण, साहित्याचा इतिहास, परंपरा, त्यातील प्रवाह, त्यातील बदल, सौंदर्यशास्त्र, वास्तववाद, अभिजातवाद, वाङ्मय मूल्ये, समाजमूल्ये, जीवनमूल्ये, शैली, दुर्बोधता, साहित्याचे प्रकार यासंबंधीचे अद्ययावत ज्ञान असावे. समीक्षा हा बौध्दिक व्यवहार असल्याने त्याच्याकडे बौद्धिक कणखरपणा, सडेतोडपणा, स्पष्टपणा असावा. समीक्षा ही आस्वादापासून सुरू होते या आस्वादासाठी त्याच्याकडे भाव संवेदना असावी.साहित्यिकांचे साहित्य समाज जीवनात जन्म घेते आणि समाजासाठीच साकार होते. हे समाजजीवन जगणारा आणि त्याची अनुभूती घेणारा समीक्षक असावा. त्याला काळाचे आकलन असावे. समीक्षक हा समृद्ध अनुभवाचा धनी असावा .त्याला साहित्य आणि संस्कृती यांचे परस्पर संबंध माहित असावे. त्यांच्याकडे विश्लेषक वृत्ती असावी. त्याला भूतकाळाचे ज्ञान असावे,त्याच्याठायी वर्तमानकाळाची गुणग्राहकता भविष्याचा स्वागतशील दृष्टीकोन असावा. समीक्षक हा पूर्वग्रहदृष्टीचा असू नये. साहित्य क्षेत्रात बदल घडवून आणण्याची क्षमता समीक्षकाजवळ असण्यासाठी त्याच्याठायी विधायक दृष्टी असावी. साहित्यातून सौंदर्य, विचार व भावनेचा आविष्कार होत असल्याने त्याचे आकलनासाठी समीक्षका जवळ अभिरुची असावी. समीक्षक हा न्यायधिश असल्याने त्याने तटस्थवृत्ती अंगी बाळगावी. निरपेक्ष, नि:पक्षपणे त्याने समीक्षा करावी. समीक्षक हा एक लेखक आहे. त्याच्याठायी स्वपरिक्षण करण्याची वृत्ती असावी. समीक्षेचे कार्य हे एका अर्थाने संशोधनाचेच कार्य असल्याने त्याच्याकडे वाचनाचा व्यासंग,वस्तुनिष्ठता असावी. समीक्षक हा बहुश्रृत असावा. त्याला देशात घडणाऱ्या जीवनाच्या विविध क्षेत्रातील घडामोडीचे आकलन असावे कारण त्याचा परिणाम साहित्यनिर्मितीवर होतो. या साहित्याचे मूल्यमापन योग्य करण्यास मदत होते. चांगला समीक्षक हा चांगल्या मनाचा चांगला साहित्यिक असतो. चांगले कलासक्त मन असलेला लेखक चांगली समीक्षा करू शकतो. त्याच्याकडे सौंदर्यदृष्टी, संवेदनशीलता, व्यापकता आणि सर्जनशीलता असावी. तो सत्य प्रेम असावा. तो विनयशील, निरंहकारी व नम्र असावा. तो उदंड इच्छाशक्तीचा असावा. अशी व्यापक दिशा आणि दृष्टी असलेला समीक्षक साहित्याला उत्तम दिशा आणि दृष्टी देत असतो. उत्तम समीक्षा करीत असतो.ही दिशा दृष्टी घेऊन साहित्य आणि समीक्षेच्या क्षेत्रात निर्माण झालेले घोटाळे जात, धर्म, वर्ण, वर्ग, वंश, शोषण आणि विषमता मूक्त मनाची समीक्षा करू शकते. भरकटलेल्या साहित्याला आणि समीक्षेला भारतीय साहित्याच्या व समीक्षेच्या एका छता खाली एकत्र आणू शकते असा विश्वास आहे.

निष्कर्ष :

साहित्यसमीक्षा: दिशा आणि दृष्टी या विषयाच्या अनुषंगाने चिंतन केले असता काही निष्कर्ष हाती येतात. समीक्षा करणे म्हणजे दुसऱ्याच्या घरचे भांडे घासणे असा द्वैष समीक्षेबाबत निर्माण करून अपयशी झालेला कवी म्हणजे समीक्षक अशी दुय्यम आणि गौण समजण्याची दृष्टी समीक्षकासह समीक्षेकडे पाहण्याची झाली आहे. साहित्य हे समाज, संस्कृती, मूल्य यांचा आविष्कार करणारे असावे. ते बरोबरीने नेणारे असावे. ते जातीच्या,

धर्माच्या, वंशाच्या, वर्णाच्या तुकड्या तुकड्यात विभाग लेले नसावे. ते सकल भारतीय असावे .समीक्षा ही अशा तुकड्या- तुकड्यात विभागलेली नसावी. या विभक्त झालेल्या तुकड्यांना एकत्र करणारी आणि साहित्य व्यवहाराचे मार्गदर्शन करणारी असावी. समीक्षेला गोड गोड मूल्यमापन करण्याचा मधुमेह होऊ नये आणि साहित्यानेही तशी समीक्षेकडून अपेक्षा करू नये. समीक्षेने साहित्याला प्रज्ञा, शील आणि करुणेची दीक्षा द्यावी आणि भारतीय बनवावे. समीक्षेने साहित्यालाही साहित्यनिर्मितीचे संविधान सांगावे. साहित्य निर्मितीचे संविधान साहित्याने अंगीकृत करून साहित्यातून आचार करावा. साहित्य आणि समीक्षा यांचे नाते संबंध हे परीक्षार्थी आणि मार्गदर्शक असे आहे. समीक्षा ही बुद्धीवादी आणि तर्क कठोर आहे. समीक्षा साहित्य क्षेत्रातील कंपूशाहीला दिशा आणि दृष्टी देणारी आहे. साहित्य हे अगोदर जन्माला येते त्यानंतर समीक्षेचे कार्य सुरू होते. हे कार्य आकलन, आस्वादन आणि मूल्यमापन या प्रक्रियेतून केले जाते. समीक्षक हा जबाबदार मनाचा आणि बुद्धीचा वाचक आणि लेखक यांच्यातील पुल आहे. तो साहित्यव्यवहाराला आपल्या व्यासंगाने मार्गदर्शन आणि दिशा दृष्टी देणारा आहे .

संदर्भ :-

१)मनोहर यशवंत, नवे साहित्यशास्त्र , विजय प्रकाशन, नागपूर,प्रथमावृत्ती सप्टे.२००१, पृ .१

२) मनोहर यशवंत, नवे साहित्यशास्त्र , विजय प्रकाशन, नागपूर,प्रथमावृत्ती सप्टे.२००१, पृ .१

३) मनोहर यशवंत, सत्याचे सौंदर्य आणि सौंदर्याचे सत्य, वर्णमुद्रा पब्लिशर्स, शेगाव, पहिली आवृत्ती- सप्टें. २०२१,पृ .१११

४) मनोहर यशवंत,नवे साहित्यशास्त्र , विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती सप्टे.२००१, पृ .८६-८७

५) मनोहर यशवंत, नवे साहित्यशास्त्र , विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती सप्टे.२००१, पृ .२०३

६) मनोहर यशवंत,नवे साहित्यशास्त्र ,विजय प्रकाशन,नागपूर,प्रथमावृत्ती सप्टे.२००१, पृ .२०२

७) कटारे मोतीराम ,बौद्ध सौंदर्यशास्त्र,अक्षरवाङमय प्रकाशन ,पुणे , पहिली आवृत्ती -१५ ऑगस्ट २०२२,पृ.१८९

८)राजाध्यक्ष विजया (स .संपा .),मराठी वाङमय कोश ,खंड चौथा ,समीक्षा संज्ञा ,म.रा.सा .आणि सं .मं. मुंबई ,प्रथमावृत्ती नोव्हे .२००२ ,पृ .३९१

९) कटारे मोतीराम ,बौद्ध सौंदर्यशास्त्र,अक्षरवाङमय प्रकाशन ,पुणे ,पहिली आवृत्ती -१५ ऑगस्ट २०२२, पृ.१८९

कवी अविनाश पाटील यांच्या "अनवट वाटा" कवितासंग्रहातील जागतिक दृष्टिकोन

डॉ. बालाजी विठ्ठलराव डिगोळे
मराठी विभाग, शिवजागृती महाविद्यालय नळेगाव, ता. चाकूर जि.लातूर

1990 नंतरच्या कालखंडामध्ये जागतिक पातळीवर जागतिकीकरणाची लाट तीव्रपणे सुरू झाली. त्याचे परिणाम भारतावरही झाले खेड्यापाड्यापर्यंत नव्या तंत्रज्ञानाने आणि विज्ञानाने आपले हात पाय पसरले खेडी आणि शहर हा भेद उरला नाही. शहरातील सर्व भौतिक सोयी सुविधांचे लोन ग्रामीण भागापर्यंत पसरले. दळणवळणाच्या साधनांमुळे अलीकडच्या काळात खेड्याकडून शहरात लोंढे आले. जागतिकीकरणाचे बरे वाईट परिणाम तीव्रतेने जाणवू लागले विशेषतः ग्रामीण भागात याचा परिणाम झाला, श्रीमंत आणि गरिबी अशा दोन न मिटणाऱ्या अभेद्य भिंती निर्माण झाल्या इथली समाज व्यवस्था संस्कृती सुद्धा जागतिकीकरणाच्या विळख्यात सापडली जागतिकीकरणाच्या परिणामामुळे शहरात अनेक सुख सोयी आल्या. त्याचबरोबर अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत आहे. भोगवाद, चंगळवाद वाढला. आता महानगरे अनेक प्रश्नांच्या चक्रव्युहात सापडली. जातीय, धार्मिक आणि वांशिक आधीसत्ता प्रबळ करीत जाणाऱ्या आजच्या एकविसाव्या शतकात जागतिकीकरण, खाजगीकरण, आर्थिक उदारीकरण या प्रक्रियेने माणसाला सर्वच पातळयावरील निर्णय प्रक्रियेतून नामशेष केले जात आहेत. माणसाच्या जगण्या- मरण्याचे अधिकार आता ग्लोबलव्यवस्थेने आपल्या हातात घेतले आहे. माणसाने अथक परिश्रमातून निर्माण केलेल्या अनेकविध मौलिक गोष्टीचे पेटंट म्हणजे आपलीच जहागिरी असे महासत्तेला वाटत आहे हे जागतिकीकरण दलित, पीडितांच्या बाजूचे नाही, तर जागतिकीकरणाच्या कराल रूपातून एक नवी शोषक व्यवस्था अस्तित्वात आली आहे या व्यवस्थेचे तानेबाणे, शोषणाच्या तर्हा वर्चस्वाचे रूप विद्रूप जेवढ्या बारकाईने आणि अभ्यासपूर्ण रीतीने मराठी कवितेने समजून घेतले आहे या जागतिकीकरणाने माहिती तंत्रज्ञान दिले पण ज्ञान दिले नाही माणसाची अनेकविधरुपे दाखविली; पण त्याचं अंतरंग, भावभावना, नातीगोती त्याचे जगणे -मरणे, त्यांचा संघर्ष, त्यांची गोची नाही दाखवली. त्याबद्दल हे जागतिकीकरणाचे युग एक ब्र शब्दही बोलत नाही. या युगाच्या व्यापारी दृष्टीने केवळ लुटा लुटीलाच प्राधान्यक्रम दिला आहे. जागतिकीकरणामुळे भौतिक विकास आणि वैभवाबरोबरच बकालपणा, भेसळ, भ्रष्टाचार, प्रदूषण मूल्यर्हास, असुरक्षितता, दंगली, बॉम्बस्फोट, गोळीबार, मोर्चे, बंद इत्यादीमुळे माणूस भोगवादी, स्वार्थी, मतलबी बनल्यामुळे त्याचा कोंडमारा झाला. मानवी जीवनात माणसापेक्षा वस्तूला महत्त्व आले. टीव्ही, मोबाईल, कम्प्युटर, लॅपटॉप, व्हाट्सअप, कॅफे, फेसबुक, इंटरनेट, ट्विटर, लॉकडाऊन, सॅनिटायझर, मास्क, कॅप्सूल, टॅबलेट, लस रेमिडीसीवर, प्लाजमा, ऑक्सिजन, सलाईन अशा साधनांच्या आहारी आजचा माणूस गेला. याचा परिणाम होऊन माणूस एकलकोंडा बनला त्यामुळे चिडचिड, टेन्शन, उदासीनता त्याच्या वाट्याला आली आहे. हे सर्व जागतिकीकरणाच्या अतिरेकामुळे घडत आहे. माणसा माणसातील वाढलेले अंतर, तुटत जाणारे नातेसंबंध, भावनाहीनता, स्वकेंद्रीतपणा, जीवनमूल्य, जीवनाबद्दलची उदासीनता, जागतिकीकरणामुळे भाषा, संस्कृतीसकट मानवी जीवनात झालेली जटिलता, गुंतागुंत आणि अशा सगळ्या गुंतागुंतीतून आकाराला आलेले अनपेक्षित वास्तव डोळ्यासमोर तरंगत आहे. अशा या गुंतागुंतीच्या भयावह जागतिकीकरणाचे चित्रण करणाऱ्या कवितांचा शोध घ्यावयाचा आहे. सायबरयुगाने माणसाची कोंडी

केली. नवे युग अवतरले. म्हणून विषमता कमी झालेली नाही. उलट यामागील दोन दशकात जात, गरिबी ,श्रीमंती ही विषमता अधिकच टेकूळीप्रमाणे वर आली. जेवढे जास्त उच्चशिक्षित तेवढे जातीयवादी कारण प्रत्येक जातीनुसार मोर्चे, आंदोलने, संघटना, कंपन्या निघाले आहेत. मॉलपासून ठेल्यापर्यंत आणि स्पेस शटलापासून सायकल रिक्षापर्यंतचे हेलपाटे ही विषमता कायमच झाडांचे सोटमूळ जमिनीत खोलवर रुजल्याप्रमाणे रुजलेली आहे. नव्या रूपात कामगार भांडवलदार आहेरे, नाहीरे ही दरी वटवृक्षाप्रमाणे रुंदावत गेली आहे. निसर्गाने दिलेले शाश्वत मूल्यांचे अमूल्य जीवन; परंतु मानवी स्वार्थाने हजारो वर्षापासून जोपासलेली शोषणव्यवस्था यांच्यामध्ये होरपळून निघालेल्या मानवी मूल्यांचे आत्मभान जोपासणारी वृत्ती घेऊन समकालीन कवितेत जे काही प्रयोग होत आहेत त्यामध्ये अरुण काळे, मंगेश नारायण काळे, उत्तम कांबळे, श्रीधर तीळवे, हेमंत दिवटे, मन्या जोशी, महेंद्र भवरे, सलील वाघ, संजीव खांडेकर, सचिन केतकर, वीरधवल परब, प्रज्ञा लोखंडे, मल्लिका अमर शेख, यशवंत मनोहर, अजीम नवाज राही, प्रवीण बांदेकर, सतीश कळसकर, वंजेश सोलंकी, अविनाश पाटील, राजकुमार मस्के, पी. विठ्ठल, बालाजी इंगळे, कवी अविनाश पाटील इत्यादी कवींच्या कवितातून जागतिकीकरणातील जीवन वास्तव शब्दरूप घेत आहे.

नव्या पिढीतील एक प्रसिद्ध कवी म्हणून अविनाश पाटील प्रसिद्ध आहेत. 'अन्वय', 'ऋतुबहरताना' आणि 'अनवट वाटा' हे त्यांचे तीन कवितासंग्रह प्रसिद्ध आहेत.,'आगरी बोली लोकसंस्कृती व साहित्य परंपरा 'हा संशोधनपर ग्रंथ ही प्रसिद्ध आहे. त्यांची इतर दहापेक्षा अधिक पुस्तके प्रकाशित आहेत. कोणताही लेखक आपल्या लेखनाची सुरुवात ही कवितेपासून करीत असतो. तशीच त्यांच्या लेखनाची सुरुवात ही कविता लेखनातून झाली आहे. लहान वयापासूनच त्यांना वाचनाची आवड आहे. लेखन हे वाचनाचे बाय प्रॉडक्ट आहे. कवीने भरपूर वाचन केल्यामुळेच प्रतिभा शक्ती रुंदावली आहे. वाचनामुळे त्यांच्या अनुभव विश्वाची मूस समृद्ध होऊन ते लिहिते झाले आहेत. पेणचे डॉक्टर माधवराव पोतदार, शंकर देवसर, विलास फडके, कवठेकर सर वाघमारे सर, गझलकार अंजुम काजमी अशा दिग्गजांच्या सहवासात कवी अविनाश पाटील आल्यामुळे काव्य लेखनाकडे वळले आहेत. जेव्हा त्यांचे मन अस्वस्थ होते. तेव्हा त्यांची कविता शब्दरूप धारण करून प्रगट होते. कविता लिहिताना त्यांनी कधीही ठरवून, एकटाकी बसून लिहिलेली नाही. एखाद्या वृक्षाला फांदी फुटून चिगोर, तोर येऊन बहरते. त्याप्रमाणे मनाच्या सूप्त गाभाग्रातून, जाणीवेतून आणि जीवन जे जगले, अनुभवले, भोगले त्या अनुभूतीतून सर्जनशील निर्मिती केलेली आहे. कवी अविनाश पाटील यांच्या 'अनवट वाटा' या काव्यसंग्रहातील कविता अंक:तकरणातील उमाळ्यातून बाहेर आलेल्या अनुभूतीच्या आहेत. म्हणजे या काव्यसंग्रहातील कविता आजच्या वैश्विकरण, जागतिकीकरण, वर्तमान काळासमोर धरलेला लखलखित आरसा आहेत. अविनाश पाटील यांना राजकीय व सामाजिक भान आहे. यंत्रयुग उत्तरोत्तर आधुनिकता वाद समाजातील अन्यायाची वृत्ती आणि तिचे समर्थन करणारी संस्कृती यावर अविनाश पाटील यांची कविता त्वेषानेने प्रहार करते. तसेच माणुसकीचा गहिवर असणारी चिंतनशीलता ही त्यांच्या कवितेत आढळते. अनुभवाचे संघटन करणारी अर्थवाही व सुचक भाषा हे त्यांच्या कवितेचे ठळक वैशिष्टये आहे.

नव्वदोत्तर कालखंडामध्ये जागतिक स्तरावर जागतिकीकरणाची तीव्र प्रक्रिया सुरू झाली याचे परिणाम भारतावर झाले. खेड्यापाड्यापर्यंत नव्या तंत्रज्ञानाने आणि विज्ञानाने आपले हातपाय पसरले जागतिकीकरणाचे बरे वाईट परिणाम तीव्रतेने जाणवू लागले. विशेषतः ग्रामीण भागात याचा विशेष परिणाम झाला. श्रीमंती आणि गरिबी अशा दोन न मिटणाऱ्या अभेद्य भिंती निर्माण झाल्या. इथली समाजव्यवस्था सांस्कृतिकदृष्ट्या जागतिकीकरणाच्या विळख्यात सापडली .त्यात प्रभावाखाली 'अनवट वाटा' या कवितासंग्रहातील घरासमोर,

मोबाईल, सकाळची मुंबई, मॉल, रेल्वेच्या डब्यात, सेल्फी, रोबो इत्यादी कविता जागतिकीकरणावर उत्तम भाष्य करणाऱ्या आहेत. त्याचा शोध या प्रस्तुत शोधनिबंधात घेणार आहोत. कवी अविनाश पाटील हे नवदोत्तर पिढीतील एक वेगळ्या जाणिवांचे कवी आहे. आधुनिकतावादी वळणांनी लिहिणारे पाटील आधुनिक माणसाच्या हातबलतेची आणि नव्या काळाने त्यांच्या पुढे उभ्या केलेल्या सामाजिक सांस्कृतिक पेचाचे चित्रण करतात. कवी गाव सोडून शहरात गेल्यानंतर कसा कोंडमारा होतो आणि शहरी संवेदनशीलतेची ही कविता माणसांच्या नात्यात विघटन होत आहे. याचे चित्र विस्तृतपणे मांडते. 'घरासमोर' या कवितेत म्हणतात," माझ्या घरासमोर उभा झालायएक टॉवर माझ्या घराच्या खिडकीतून दिसणारे निळेशार आकाश त्याने गिळून टाकले" (अनवट वाटा, प्रष्ठ क्रमांक 14)कवीला हा एकविसाव्या शतकातील, जागतिकीकरणातील वर्तमान काळासमोर कसा दिसतोय तर निळेशार गिळून टाकणारा टॉवर त्यांच्या घरासमोर उभा राहतोय खिडक्यामध्ये कोंबलेल्या एअर कंडिशननी कोवळ्या उन्हाशी नातेसंबंध तोडून टाकले. सकाळचे कोवळे ऊनही पाहण्यासाठी मिळत नाही. एवढी घुसमट कवी पाटील यांची होते. माणसामाणसामधील नाते तुटत चालले आहे. ही खंत कवी व्यक्त करतात. बा .सी. मर्ढेकरांनीही 'कोणी नाही कोणाचा मामा लेक भाचा मग अर्थ काय त्या बेंबीचा असे म्हटले होते. ते अगदी बरोबर आहे .माणसाने पृथ्वीवरून दूर दुर्बिणी द्वारे आकाशात काय चालले आहे. याचा शोध लावला; पण माणसांमधील नाते संपुष्टात आले आहे. याची खंत आहे. महानगरीय संस्कृती माणसाचे स्वातंत्र्य विशिष्टअस्तित्व पुसून टाकते माणूस आपली विचारशक्ती, समूहभावना गमावून बसला आहे आणि यंत्रासारखा झाला आहे .त्याच्याजवळ कोणतीच भावनिकता उरली नाही. माणसाला भरडून टाकणारी ही महानगरीय व्यवस्था निर्माण झाली आहे."पांढऱ्याशुभ्र फुलांनी डवरलेली सरळमार्गी शेंगांनी नम्र झालेली धारातीर्थी पडली, आता या झाडाच्या फांद्या फांद्यावर बागडणाऱ्या खारुताई कुठे परदेशी गेल्या आहेत." (अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 14)जागतिकीकरणाने भौतिक दृष्ट्या आपल्याला समृद्ध केले असले तरी याच काळाने माणसाच्या माणसातल्या नैतिक मूल्यांना, पशुपक्ष्यांना, प्राण्यांना पुष्कळ अंशी नष्ट केले आहे .प्रचंड औद्योगीकरण, दहशतवाद, धार्मिक मूलतत्त्ववाद यासह असुरक्षितता वय आणि मानसिकता, मानसिक तानसुद्धा दिला, पर्यावरण धोक्यात आले, या सर्व घटना, घडामोडी कवीच्या संवेदनशीलतेवर परिणाम करत असतात .तुटलेपण एकाकीपण, अविश्वास, संशय, मृत्यूचे भय, विस्थापनाचे दुःख, व्यक्तिमत्त्वाचा लोपया साऱ्यामधून कवींच्या जीवन जाणिवा आकाराला आलेल्या दिसतात. विषण्ण आणि अंतर्मुख करणारे हेच अनुभव आहेत. भोवतीच्या पर्यावरणाची कवी थेटपणे चिकित्सा करतात. ग्लोबल संसर्ग या काळातल्या निर्मितीच्या मागे आहे झाडाच्या फांद्या आणि फांद्यावर बागडणाऱ्या खडोळया नाहीसा झाल्या आहेत .सासरी गेलेल्या मुलीसारख्या या खारुताई कुठे गेल्या आहेत हे कळत नाही ."टॉवरच्या बाल्कनीत दिसतात आता वाळत घातलेली अंतवस्त्रे किंवा पसरून सोडलेल्या रंगीत साड्या भन्नाट वारा किंवा झिम्माड पाऊस आता कधी येतो कधी जातो कळतच नाही कारण खिडक्यात कोंबलेल्या एसींनी तोडून टाकलेत नातेसंबंध कोवळ्या उन्हाशी एखादा चुकार पक्षी दिसावा म्हणून मी कधीचा असूसलेला या अनोळखी शहरात मनाच्या फांदीवर झोके घेत पक्षी होऊन". (अनवट वाटा ,पृष्ठ क्रमांक 14) हे जे व्हर्च्युअल जगाचं आक्रमण होत चाललंय. मानवीपणाला कोरडं करत जाईल. असा इशारा कवी देतात. घरांना कुंपणे पडून त्यांच्या बंदीशाळा झाल्यात. याकडे कवी आपले लक्ष वेधतात. एकीकडे जागतिकीकरणाने शहरे आणि महानगरे बदलली जगण्याची नवी साधने आणि नवी रीत तयार झाली. याचा दृश्य अदृश्य परिणाम खेड्यातल्या जनजीवनावरही झाला. शहरात उंचच उंच रंगीबेरंगी इमारती उभ्या राहिल्या. मॉल आणि मल्टिप्लेक्स तयार झाले. काँक्रीटच्या इमारतीसमोर टावर बाल्कनीतील वाळू घातलेल्या पॉलिस्टर चायना

सिल्क रंगीबेरंगी साड्या यामुळे वारा पाऊस कधी येतो आणि कधी जातो हे कळत नाही. कारण खिडक्यात कोंबून एसीचे फॅन असल्यामुळे कोवळे होऊनही खायला मिळत नाही. एखादी चिमणी, साळुंकी, खडक चिमणी,चंडोल पक्षी चुकून तरी दिसावा म्हणून कवी आसुसलेले आहेत. या ओळख नसलेल्या शहरात कवीचे मन या फांदीवरून त्या फांदीवर कोरडेच घिरट्या घेत आहे .पक्षी होऊन भोवतालच्या परिस्थितीत सहभागी होण्यास नकार देणारा एक थंड परकेपणा या महानगरीय माणसाच्यात आहे. सर्वत्र त्यांचे अस्तित्व अर्धवट आणि शुल्लक वाटते. महानगरीय पर्यावरणात जगणे अपरिहार्य झाल्याने अविनाश पाटील यांच्या अस्तित्व शोधाला एक प्रकारची घुसमटीची अवस्था प्राप्त झाली आहे .त्यांच्या कवितातून महानगरीय माणसांची संभ्रमित आणि अस्तित्वातील निरर्थक अवस्था उत्कटपणे साकारली आहे महानगरी जीवनातील नरक यातनांचे वास्तव चित्रण करणारी कवी पाटील यांची कविता व्यक्तिगत जीवनातील अर्थशून्यतेचा आणि अस्तित्वाचा निरर्थकपणा, रोखठोकपणे चित्रीत करते .महानगराचे विनाशाकडे चाललेले रूप अधिक स्पष्ट करते. कवीच्या जगण्यातील कुंठीतअवस्था साकार झाली आहे. महानगरी जग एक तुरुंग आहे आणि या तुरुंगात महानगरी माणूस नातेसंबंध नष्ट झाल्यासारखे कैद्याप्रमाणे जगतो आहे. आजच्या काळात तर सारं जीवनच मोबाईलमय झाले आहे .सोशल मीडियाचा प्रभाव जनमाणसावर जबरदस्त आहे. फेसबुक आणि व्हाट्सअपवरच्या ग्रुपचर्चा आता आपल्या दैनंदिन जगण्याच्या केंद्रस्थानी येत आहेत. मोबाईल कुठेही कसाही फिरवता वापरता येतो. प्रेमपत्र, थ्रिल आता संपले आहे. कसेही कुठेही आयटमशी आपल्या आईबापांना गंडवून मुक्तपणे बोलता येते. ट्विटर, इंस्टाग्रामसह इतर अनेक माध्यमे आज उपलब्ध आहेत. त्यामुळे यापूर्वी सारखे प्रसारमाध्यमावर विसंबून राहण्याचे आणि केवळ दुसऱ्याचे ऐकण्याचे दिवस आता इतिहास जमा झाले. काही सांगायचे असेल तर आपल्या वॉलवर ,ग्रुपवर सांगू शकतो हे अभिव्यक्तीचे दालन चांगले असले तरी इथला अविष्कार कवी अविनाश पाटील यांना 'मोबाईल' या कवितेत अतिशय उथळ वाटतो. या आऊडेटेड जिंदगीत डाउनलोड करता येतात. नवी क्षितिजे कुणाचा कॉल रिसीव करावा अथवा कधी स्विचऑफ व्हावा हे सारे एकाच बटणावर डिपेंड झाले आहे .आता निसर्गप्रेम या बाबी खरे तर माणसांच्या भावजीवनातील महत्त्वाची अंगे असूनही नव्या काळाने ज्या एका संवादहीनआणि कोरड्या मनोवस्थेला जन्म दिला. त्यातून मोबाईलच्या अतिरेकातून प्रेमभावना आणि निसर्गसंवेदना, नैतिकता, सत्यता ,जिव्हाळा ,नातेसंबंध, माणुसकी जवळपास नष्ट झाली आहे. मोबाईलमुळे फक्त माणसेच जवळ आली; पण त्यांची मने मात्र कायमची दूर गेली. पूर्वी प्रेम डोळ्यातून मेंदूपर्यंत पोहोचत असे; पण हल्ली ते कानातून मेंदूपर्यंत पोहोचत आहे. मोबाईलच्या माध्यमातून सध्याच्या तरुण-तरुणी मोबाईलवर दिवस रात्र काय बोलत असतात हाच एक संशोधनाचा विषय आहे .मोबाईलच्या गरजेचं रूपांतर व्यसनात कधी झालं हे आपल्याला कळलच नाही. तरुण पिढीवर त्याचे दुष्परिणाम होत आहेत. त्यातूनच सोयीपेक्षा हा मोबाईल आपलं जगणं हैराण करून सोडताना दिसतोय .आईबापांना गंडवत आहेत तरुण पिढी मोबाईलच्या आहारी जाण्यामागे मोबाईल बनवणाऱ्या कंपन्या आणि मोबाईलचे नेटवर्क पुरवणाऱ्या कंपन्या या दोघांचाही मोठा हातभार आहे. जागतिकीकरणाचा वापर करून बेधुंद भांडवलशाही विशिष्ट गटासाठी मोठ्या प्रमाणावर लाभ आणि असमानता निर्माण करते आहे .पुढे कवी अविनाश पाटील म्हणतात, "आता तर एलसीडीच्या चिमुकल्या पडद्यावर सारं जगच सेवेला हजर फक्त तुमच्या बापाच्या खिशात हवेत पैसे जाळयात पकडले जातात मासे तसे तुम्ही अडकून जाता नेटच्या जंजाळात कधी कधी संवेदनाहीन साइटवर सर्च करताना, करता लिलाव नीतीचा आता रेंजमध्येच राहण्याची सवय ठेवावी. नाहीतर नाळ तुटते मातीची विस्कटली कधी घडी तर सारच करावं लागतं डिलीट जीर्ण भविष्याला" (अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 15) कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेला उत्तर आधुनिकतेचंकिंवा

पोस्टमॉडर्नतेचं मानसिक आणि सामाजिक पर्यावरण लाभलं आहे .त्यांच्या कवितेत नियतीवाद आहे. अभिव्यक्ती माध्यमच आहे. कागद, इंटरनेट, मायक्रोफोन ,मोबाईल, एलसीडी, कंकॉम्प्युटर, स्क्रीन, साईट सर्च, डिलीट अशा माध्यमातील शब्दांचा आधार त्यांची कविता घेते. ही कविता अव्हानात्मक असून रेंजमध्ये तरुण पिढीने राहिले नाही तर त्यांच्या गावातील पांढरीशी मातीशीअसलेली नाळ नक्कीच तुटेल आणि गावापासून, मातीपासून फारकत घेतली तर सर्वच भविष्य डिलीट होईल. असा धोका सांगून आपल्या मातीशी असलेली नाळ तोडू नका असा मोलाचा संदेश कवी देतात. त्यांची कविता देशीवाद जपते. संस्कृतीकमूल्यव्यवस्थेला, चंगळवादी, उपभोगवादी आणि सुखवादी प्रेरणेवर झोड उठवताना दिसतात. कवी पाटील जागतिकीकरणाकडे प्राय: नकारात्मक नजरेने बघतात जागतिकीकरणामुळे सर्वसामान्य माणसांच्या आर्थिक संधी वाढल्या; पण त्याची सांस्कृतिक कोंडी झालेली दिसते.

मुंबई या महानगरातील धावपळ, गतिमानता तिथले अस्थैर्य, तिथली मॉलसंस्कृती, मेट्रो संस्कृती, पंचतारांकित हॉटेल्स, गगनचुंबी इमारती, बारसंस्कृती, लोकल आशिया खंडातील सर्वात मोठी झोपडपट्टी, धारावी, दगदग, धावाधाव, भाई दादांची चाळ, आतले, बाहेरचे ,खाजगी सार्वजनिक जगणे, वेश्या -रांडा, यंत्रमाणूस, प्रेम, पैसा, सिनेकलावंत ,उद्योगपती ,खेळाडू राजकारणी, चमचमणारी विद्युत रोषणाई, डिस्को क्लब, स्विमिंग टँक, तर दुस-या बाजूला झोपडपट्टीतून सार्वजनिक पाण्याच्या नळावर एक एक घागर पाण्यासाठी मारामारी करणारा, डास मच्छर, ढेकूण यांच्या संगतीत वावरणारा कचराकुंडीत अन्नशोधणारा जगण्यासाठी भीक मागणारा शरीरविक्री करणे यासारखे उद्योग धंदे करणारा, तळागाळातील सामान्य गरीब वर्ग इत्यादी गोष्टी त्याच्या भोवतालात आहेत. या सगळयांचा बरा वाईट परिणाम त्यांच्यावर झाला आहे. जागतिकीकरण पहिल्यांदा मुंबईतील लोकांनी अनुभवलेले आहे. नंतर झिरपत झिरपत याचे लोण खेड्यापर्यंत पसरलेले आहे (पी. विठ्ठल, मराठी कविता समकालीन परिदृश्य, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती, 2019, पृष्ठ क्रमांक 24) मुंबईवर अनेक कवींनी आपल्या वेगवेगळया अनुभूतीच्या वेगवेगळया कविता लिहिल्या आहेत; पण अविनाश पाटील यांची 'सकाळची मुंबई' ही नवी कविता आजच्या वर्तमानकालीन मुंबईतील सकाळचे आणि रात्रीचे वर्णन करते. सकाळची मुंबई रात्रीच्या मुंबईहून अगदीच सोवळी असते. सकाळी सकाळी सूर्य निघाल्यानंतर डांबरी रस्त्यावर सांडलेली असतात सूर्याची कोवळी किरणे, पोटाची खळगी भरण्यासाठी महानगरपालिकेतील सेवक मुंबईतील रात्रभर घाण केलेली रस्ते झाडत असतात ज्याप्रमाणे आपल्या घरासमोरील अंगण स्वच्छ करून सेनाचा सडा आत्मियतेने टाकतात. बागेच्या झाडाखाली पालापाचोळा पडलेला असतो. तसेच सुकलेल्या फुलांचा थर साचलेला असतो तोही काढून स्वच्छ करतात .महानगरीय या कवितेत स्त्रीसंबंधीची नव जाणीव प्रकट होते. पुरुषप्रधान संस्कृतीतील स्त्रीविषयक शोषण पद्धतीत महानगरीय स्त्री वर्णाने भोगलेल्या मनोवेदना व यातना यांना वाचा फोडण्याचे कार्य अविनाश पाटील यांनी केले आहे .सकाळची मुंबई या कवितेतील वेगवेगळया थरातील, वर्गातील, वस्तीतील स्त्री-पुरुषांची चित्रणे आली आहेत. वासनेने रात्रभर भोगलेल्या कंडोमचाही थर निर्माल्य बनून पडलेला आहे. रात्र जागून देहाच्या व्यापारात आता रंगाचीलाली सकाळ झाल्यामुळे निघालेली आहे. या कवितेत आई, पत्नी, मुलगी, प्रेयसी या नातेसंबंधातील स्त्री कुटुंबासाठी अर्थार्जन करण्यासाठी नोकरी करणारी स्त्री चित्रण कवी करत नाहीत. तर शरीरविक्री करणारी, स्वतःच्या भावना बाजूला ठेवून निव्वळ कुटुंबासाठीच स्वतःचेआयुष्य उध्वस्त करणारी, मुक्तपणे लैंगिक जीवन जगणा-या आणि काही अघटीत घडू नये पोट वाढू नये, एड्स होऊ नये, संसर्ग आजार जडू नये म्हणून रात्रभर कंडोमचा वापर करते. सकाळ झाल्यानंतर ह्या कंडोमने माना टाकले आहेत. त्यामुळे या कवितेत

साचेबंद ठोकळे वजा स्त्री जीवन चित्रीत झालेले नाही. महानगरातील पिढीत आणि झोपडपट्टीत दारिद्र्यात खितपत पडलेल्या नाईलाजाने देहविक्रय करणाऱ्या पुरुषांच्या वासनांधकृतींना बळी पडलेल्या स्त्रिया येतात. अविनाश पाटील यांच्या कवितेतील स्त्री रोमांटिक वृत्तीची नाही रोमँटिक कविता वाचायची सवय असलेल्या वाचकाला अविनाश पाटील यांची कविता एकदम वेगळ्या धाटणीची वाटू शकते. स्त्री पुरुष संबंधाबद्दल पाटील यांना महानगरीय कामुक स्वरूपाची शोषणाची छाया जाणवते. भरती ओसरल्यावर रित्या किनाऱ्यासारखी फॅशन स्ट्रीट अगदी रितारिता हुतात्मा चौकाच्या कोपऱ्यात एक गुबगुबीत गाय आणि तिची गुबगुबीत मालकीण धर्माचा व्यापार करीत तिचा चारा, तिचीच पेंडतिला पैसे देऊन लोक घालत असतात. चारा, पेंडीचे लाडू तिच्याच गाईला, ढुंगणाला हेलकावे देत चर्चगेटच्या रस्त्यावर चालणाऱ्या टंच कार्पोरेट पोरीकडे बाबुलोक हळूच टाकतात. चष्म्यातून नजर अशा पद्धतीने कवी अविनाश पाटील यांना भोवतालच्या गर्दीतील माणसांचे माणूसपण शोधण्याचा ध्यास दिसतो. स्त्रियांच्या दुर्दशेचे वास्तव चित्रण करतात सामाजिक संकेत बाजूला सारून कवी समाजाशी बांधिलकी जाहीर करतात. सामान्य माणसांच्या दैन्य दारिद्र्याचा हतबलतेचा शोध घेतात उपनगरातून पंख फडफडवीत चाऱ्यासाठी आलेले मराठी पक्षी आपल्या जुन्या घरट्याच्या खुणा शोधतात. गिरगाव, लालबाग, दादरच्या गल्लीबोळात आपली हरविलेले बालपण ओव्हलच्या मैदानावर शेकडो तेंडुलकर खेळत असतात आयुष्याचे रस्ते शोधत सचिन फक्त करोडोत एकच असतो. हे ठाऊक असूनसुद्धा शेकडो बाप पीटाळत असतात. कोवळ्या पोरांना भल्या पहाटे तेंडुलकर होण्यासाठी ओव्हल मैदान भारतीय क्रिकेटचं उगमस्थान आहे. मुंबईत मिनी लंडन उभारण्याच्या कल्पनेतून लंडन मधल्या ओव्हल मैदानाच्या धर्तीवर त्यांनी मुंबईतही ओव्हल मैदान उभारलं.या भागात इरास सिनेमाच्या जागी पवन चक्की होती. वेगवेगळ्या उपनगरातून जसे पक्षी चाऱ्यासाठी सकाळी सकाळी पंख फडफडवीत जुन्या घरट्याच्या खुणा शोधत येतात त्याप्रमाणे गिरगाव लालबाग दादर या गल्लीबोळातील आपली हरवलेले बालपण मराठी माणसं. ओव्हलच्या मैदानावर येऊन क्रिकेट खेळतात. शेकडो क्रिकेट खेळतात; पण सामान्य गरीब समाजातील मुलं काही तेंडुलकर बनत नाहीत. सचिन करोडोत एखादाच असतो. हे माहीत असूनसुद्धा शेकडो बाब आपल्या कोवळ्या मुलांना भल्या पहाटे खेळण्यासाठी ओव्हलच्या मैदानात पाठवतात. महानगरीय जगात माणसाची सर्जनशीलता मारली जात आहे. त्याचे माणूसपण नष्ट होऊन ती किडामुंगी यंत्राप्रमाणे शूद्र होत चालला आहे. हे महानगर एका संवेदनशील माणसाचे स्वत्व हरवून टाकते आणि त्याचा आत्मा नष्ट करून टाकते. ही परात्मतेची भावना या कवितेचे असे सूत्र आहे."दुथडी वाहणारी नदी झालेला रस्ता, प्रवाहासारख्या धावत असतात गाड्या ,माणसांनी गच्च भरलेल्या लोकल्स, कुठून येतात ही माणसे मुंग्यासारखी रीती झालेली मुंबई पुन्हा पुन्हा भरत असते माणसांनी दर सकाळी" (अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 24) दोन्ही बाजूने दुथडी भरून जशी नदी वाहते त्याप्रमाणे सकाळ झाल्यानंतर नद्यातील पाण्याच्या प्रवाहासारखे रेल्वे गाड्या, खाजगी गाड्या लोकल बसगाड्या मुंग्यांच्या रांगेप्रमाणे धावत असतात. कोंबड्या खुराड्यात जश्या कोंबाव्यात त्याप्रमाणे गाड्यांमध्ये माणसे कोंबली जातात. संध्याकाळी अजगराप्रमाणे सुस्त पडलेली मुंबई सकाळ जसजशी ओसरू लागली की, रस्ते माणसाच्या गर्दीने, वाहनांच्या, सायरनच्या आवाजाने गोंगावतात. पक्षीसुद्धा झाडावर राहत नाहीत. इतके महानगरातील पक्षीसुद्धा धकाधकीचे धावपळीचे आणि असुरक्षिततेचे जीवन लोक जगतात. मृत्यू कोणत्या वेळी माणसाचा घास घेईल याची शाश्वती नाही. अपघात, दंगल, हिंसा, गर्दीतील चेंगराचेंगरी, प्रदूषण, गुन्हेगारी अशा गोष्टीला महानगरीय माणसाला तोंड द्यावे लागते. वर्तमान काळातील उग्र वास्तवाला सामोरे जाताना महानगरीय माणसासमोर पुढे सरकण्यासाठी कोणताच मार्ग दिसत नाही निष्पर्ण वृक्षात कसलाच उत्साह चैतन्य नसावे. अशी स्थिती असते. महानगरीय माणसाचे भ्रमिस्टपण, तुटलेपण ,परात्मभाव स्वतः हरवलेपणाची अवस्था कवी अविनाश

पाटील चित्रीत करतात. अनेक आंतरविरोधी वृत्ती प्रवृत्तीने वेढलेल्या वर्तमानकालीन वास्तवता जगताना होणारी सर्वसामान्य माणसाची घुसमट कवी पाटील यांच्या कवितेचे महत्त्वाचे असे आशयसूत्र आहे. अस्तित्वातील निरर्थकपणा जाणू लागला आहे. कणाकणाने झिजत जाणाऱ्या जगण्याची उमेद हरवून बसलेल्या, एकाकी पडलेल्या अर्थशून्यतेची भावना झालेल्या या कवितेतील व्यक्तीच्या वाट्याला आलेली ही परात्मतेची जाणीव त्याच्या जगण्यात नकारात्मकतेची वृत्तीबळावतनेते. पोटाची खळगी भरण्यासाठी आलेले महानगरातील माणसांचे समूह किंवा मुंगीगत जीवन जगत आहेत .त्यामुळे महानगर एक नरकपुरी झाली आहे. गलितच्छता, अस्वच्छता, गर्दी, दारिद्र्य, भूक, अस्वस्थता, धावपळ, असुरक्षितता प्रदूषण चेंगराचेंगरी, चंगळवाद, यामुळेनरकपुरीतील जगणे अधिक भयावह वाटू लागते महानगरातील औद्योगिक संस्कृतीदारिद्र्यामुळे आलेले बकालपण, झोपडपट्टी माणसांच्या लोंढ्यामुळे निर्माण झालेला जागेचा प्रश्न, जगण्याचे प्रश्न, वाढत्या गर्दीमुळे मारामाऱ्या, खून, दहशत गुंडांचे स्वतंत्र जग, जुगार अड्डे ,असे अनेक प्रश्न निर्माण झालेले दिसतात. अशा बकालपणामुळे रोगट संस्कृती जन्माला येते. असे 'सकाळची मुंबई' कवितेतून कवी अविनाश पाटील अशा संस्कृतीचे चित्रण करतात. (रफिक सुरज, महानगरीय कविता नवे वळण नवे परिवार, शब्द पब्लिकेशन, कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 2021 पृष्ठ क्रमांक 85)

कवी अविनाश पाटील यांच्या 'माणसे' कवितेतील प्रकट होणारा मध्यमवर्गीय माणूस एकदम हिंस्र श्वापदासारखा आहे. भूक, दुःख, दारिद्र्य, शोषण, स्वार्थ ,कर्मठ जातीपाती, हिंसाचार, गोळीबार, आक्रमणे, दंगली, हल्ले, माणसे बळी जात आहेत.याविषयीची जळजळीत प्रतिक्रिया प्रकट होते. महानगरीय माणसे माणुसकी सोडून देऊन वागत आहेत. हा महानगरातील माणूस एक प्रकारे स्वतःच्या कोशात कुंपण घालून जगत आला आहे. यासंदर्भात कवी अविनाश पाटील माणसे या कवितेत म्हणतात,"आता माणसे तरी कुठे आहेत माणसासारखी जगतातहिंस्र श्वापदासारखी स्वार्थाच्या दलदलीत गुरफटलेली नातीगोती माणसांनी विणून ठेवल्या कर्मठ जातीपाती रोज जातीसाठी माती खात चाललेला हिंसाचार गोळीबार आक्रमणे हल्ले माणसे बळी घेत आहेत मारीत आहेत माणसे जातीसाठी" (अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 31) महानगरातील विषम अशा अर्थव्यवस्थेचे चटके सर्वसामान्य आणि मध्यमवर्गीय माणसे भोगत असतात. अराजकता, हिंसाचार रक्तपात,अन्याय, अत्याचार वाढलेला आहे. आतंकवादी प्रवृत्तीचाच जणू कवी पाटील समाचार घेतात. सामाजिक आणि सांस्कृतिक जुलूम मागील दशकात जातीनुसार आंदोलने मूकमोर्चे अधिक निघाले आहेत. शिक्षणाने जात-पात संपुष्टात येईल असे वाटत होते; परंतु माणूस जेवढा जास्त उच्चशिक्षित तेवढा जातीयवादी झाला आहे. जात ही जागतिकीकरणात महानगरीय संस्कृतीत टेकुळीप्रमाणे वर डोकं काढत आहे. राजकारण, समाजकारण ,धर्मकारण ,अर्थकारण नोकरी शिक्षण सर्व आपापल्या जातील माणसांच्या सोयीनुसार चालले आहे. माणसे माणसाला माणसाप्रमाणे वागणूक देत नाहीत. स्वार्थ बोकाळला आहे. असे आज धक्कादायक जीवन मध्यमवर्गीय व सर्वसामान्य माणसांना जगावे लागत आहे.रानटी, हिंस्रश्वापदासारखे वर्तन माणसे करत आहेत. पृथ्वीतलावर अराजकता माजत आहे. अविनाश पाटील यांच्या कवितेतील ही प्रवृत्ती हिंस्र श्वापदाकडे आपणास घेऊन जाते. सद्यस्थितीत माणूस माणसासारखा वागत नाही ही खंत अधोरेखित होते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांसारख्या महामानवाने आत्मसन्मान जागृत केला आहे अविनाश पाटील यांच्या कवितेत प्रकट होणाऱ्या हिंसाचारी, लांडग्याप्रमाणे लचके तोडणाऱ्या आतंकवादी प्रवृत्तीला आजादी का अमृत महोत्सव साजरा करून काहीच फरक पडत नाही .अजूनही जातीयतेचे, दारिद्र्याचे, विषमतेचे चटके कमी झालेले नाहीत, वेश्या, झोपड्या भूकबळी, भिकारी, बलात्कार, मारामाऱ्या, बेकारी इत्यादी अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे अजूनही मिळत नाहीत. माणूस म्हणजे सुटे भाग, कालबाह्य झालेले, नादुरुस्त यंत्र वाटते .या माणसाने

दहशतिची धास्ती घेतली आहे. आजूबाजूचे वास्तव उपडसुंभ्यासारखे माणसाच्या अस्तित्वावर आणि जगण्यावर हल्ला चढवीत आहे. महानगरीय संस्कृती माणसाचे स्वयंविशिष्ट अस्तित्व पुसून टाकते. माणूस आपली विचारशक्ती गमावून बसला आहे. त्याच्याजवळ आता कोणतीच भावनिकता उरलेली नाही. माणसाला भरडून टाकणारी ही महानगरीय व्यवस्था जातीभेद महातारा

की, तरुण असावयाचा भेद, धर्म, वर्ण, लिंग, वय यांना गृहीत धरले जात नाही. हा सामान्य माणूस अनिश्चितता आणि असुरक्षिततेने ग्रासून गेला आहे. आता माणसे माणसासारखी राहिलेली नाहीत माणसे हिंस्र श्वापदासारखी जीवन जगतात अशी खंत कवी अविनाश पाटील यांनी माणसे या कवितेत व्यक्त केली आहे.

महानगरातील, जागतिकीकरणातील सापळ्यात प्रत्येक माणूस अडकला आहे. तिथली धावपळ, गतिमानता, अस्थैर्य, मॉलसंस्कृती, मेट्रोसंस्कृती, हॉटेल, बारसंस्कृती, लोकल झोपडपट्टी दगदग, धावाधाव, भाई, दादांची चाळ , आतले- बाहेरचे, खाजगी ,सार्वजनिक जगणे, वेश्या -रांडा, यंत्र -माणूस, प्रेम- पैसा, कित्येक गोष्टी त्यांच्या भोवताली आहेत. या सगळयांचा परिणाम कवी अविनाश पाटील यांच्या कवितेवर झाला आहे मोबाईल टावर मेमरी कार्ड मॉल पिझ्झा पीव्हीआर असे शब्द महानगरीय कवितेत आढळतात कवी अविनाश पाटील मालू या कवितेत म्हणतात आमच्या शहरात आता मॉल आले .बिडी पिणाऱ्या गणपत वाहण्याचे हाल झाले .बिचारा खोलायचा रोज दुकानाची फळी काचेच्या बरणीतून द्यायचा पेपर मिरची गोळी आता किराणा भुसार मालाचे व्यापारी गणपत वाणी काडी काडी चावून पहात नाहीत.माडी बांधण्याचे स्वप्न"(अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 32) नुसतीच स्वप्न बघणारा आणि वैफल्यग्रस्त सामान्य आयुष्य जगणाऱ्या बा.सी. मर्ढेकरांच्या कवितेतल्या बिडी पिणाग्रा गणपत वाण्याची वेदना व्यथा जशी होती तशीच अवस्था अविनाश पाटील यांच्या मॉलसंस्कृतीतील माणसाची आहे. या महानगरीय माणसाच्या इच्छा आकांक्षा स्वप्न अपेक्षा फार मोठे आहेत .आजच्या धकाधकीच्या दैनंदिन जीवनात यंत्रवत आयुष्यात परावर्तित झालेलं जीणंतकलादु आहे .त्यात जीवनातील रसरशीतपणा हरवलेला आहे. जीवनातील खरी असती सरून गेली आहे. हव्यास वाढला आहे .हा मॉल कवितेतील गणपत वाणी वेगळेच स्वप्न पाहतो आणि म्हणतो," आता म्हणे मॉल बांधीन मल्टिप्लेक्स सगळे शहर गोळा होईल भुलभुलैयात अडकून जाईल. सारे कसे रोख एटीएम च्या कार्डवर आज रोख उद्या उधार आता बोलायची सोय नाही घरपोच सामानाची महिना अखेरची वसूल करायची उधारी अडले नडलेल्यांचे लाचार डोळे पाहून गणपत वाणी द्यायचा उधार भुकेलेल्या जीवांना वाटायचा आधार सावकाश पैसे द्या म्हणायचा पोरं बाळ उपाशी ठेवू नका म्हणायचा आता सारे जुने झाले सारे कसे सुने झाले आमच्या शहरात आता मॉल आले"(अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 32) एकीकडे समृद्ध वाटणारी भौतिक जग, कार्पोरेट कंपन्यांचे जग तर दुसरीकडे याच महानगरातील अभावग्रस्त चिंता क्रांत जग अशा जगात वावरणारी माणसे आढळतात. कवी पाटील यांच्या कवितेतील गणपत वाणी मॉल बांधीन आणि सर्व मल्टिप्लेक्स शहर गोळा होण्याची स्वप्न बघतो. अशा भुलभुलैया असणाऱ्या छोट्याशा क्षेत्रात अडकतो. ज्याला सारे रस्ते एक वाटतात. कोणता रस्ता कोणीकडे वळतो आणि कोणता रस्ता कोठे पोहोचतो याबद्दलचा विचार मॉलमधील गणपत वाण्याला येत नाही. यालाच भूलभुलैया म्हटले जाते. म्हणजे महानगरीय जीवनात रस्ता विसरून गेला आहे. मल्टिप्लेक्सचे स्वप्न हा गणपत वाणी पाहतो. एकाच दुकानात अनेक वस्तू मिळण्याचे दुकाने असतात. त्याचबरोबर विविध डिझाईन केलेल्या असतात. यालामेगाप्लेक्स असे म्हणतात. जागतिकीकरणातील या मॉलचा आर्थिक व्यवहार रोख एटीएमच्या कार्डवर केला जातो. आज रोख उद्या उधार असे बोलण्याची आजच्या व्यापाऱ्याला आवश्यकता नाही. पूर्वी महिनाभर उधारी दिलेली वसूल केली जायचे. अडचण असेल तर लाचार डोळे पाहून एकेकाळी गणपत वाणी उधार द्यायचा. भुकेल्या लाचार गिऱ्हाईकाला आधार वाटत होता. आणखी वरून

दुकान मालक मूलबाळ उपाशी ठेवू नका सावकाश पैसे आणून द्या असे म्हणायचा. ही भावनिकता ,करुणा आज यंत्रयुगात राहिलेली नाही. आता सर्व जुने संपलेले आहे. महानगरात आता मॉल आले आहेत. इथे माणसाला कवडीमोल किंमत झाली आहे. बाजारपेठेच्या आक्रमणामुळे एकूणच आहरे वर्गाचा चंगळवाद वाढला आहे भोगवाद वृत्ती कशी प्रबळ झाली आहे याचे चित्र अविनाश पाटील यांच्या कवितेत येते. शहर म्हणजे बाजारपेठ ग्राहक आणि विक्रेते हाच एक संबंध मॉलमध्ये असतो. भुसार मालाचे दुकान विरुद्ध मॉल, मार्केट, सुपर मार्केट या लढाईत दुकानं नष्ट होतील हे शोकात्मक सत्य आहे.

आसपास घडणाऱ्या प्रत्येक घटनेकडे कवी अविनाश पाटील अतिशय सूक्ष्मपणे पाहतात 'रेल्वेच्या डब्यात' या कवितेत महानगरातील माणसांच्या कामगारांच्या जीवनक्रमाचे चित्र येते मुंबईमध्ये औद्योगिकीकरणाचे खूप मोठे जाळे पसरलेले आहे. कारखाने ,कापड गिरण्या सुरू झाल्या. कारखान्यात, कंपनीत, गिरणीत काम करण्यासाठी कामगारांची गरज भासू लागते. हातांना हमखास काम मिळते याची खात्री पटली आणि जागतिकीकरणाने खेड्यातील उद्योगधंदे बंद झाले त्याचा परिणाम होऊन खेड्यापाड्यातून जगाच्या कानाकोपऱ्यातून गरीब माणसांचा प्रचंड लोंढा महानगरात येऊन धडकला खेड्यात रोजगारीचा प्रश्न उभा राहिला. जगण्यासाठी दुसरे साधन उरले नाही. साहजिकच मुंबईसारख्या महानगरात कामगार म्हणून येण्याचे अमिष या खेड्याकडून येणाऱ्या माणसांना भुरळ घालीत होते. शिक्षण फारसे न घेतलेला खेड्यापाड्यातला हा वर्ग मुंबईत पोटाची खळगी भरण्यासाठी आपला जीव पणाला लावण्यास सिद्ध झाला. गोदी कामगार गिरणी कामगार कुली टॅक्सी ड्रायव्हर हमाल हातगाडीवाले वेटर वीट बांधकाम करणारे प्लंबर गिलावा करणारे पोरे भांडीकुंडी धुण्यासाठी वेगवेगळ्या बंगल्यातूनमधून काम करीत धावणारेअपार्टमेंटऱ्या घरगडी बायका मोलकर्णी कंपन्यांमध्ये काम करणाऱ्या कामगार स्त्रिया चाकरमान यांचे जेवणाचे डबे पोहोच करणारी मंडळी मच्छी भाजीपाला विकणारी रस्त्यावर दुकाने थाटून रस्ते का मालसस्ते मे विकणारी माणसे अशा नानाविध ठिकाणी नानाविध कामात स्वतःला झोकून लाखो श्रमिक जीव खुराड्यात कोंबडे कोंडवावे त्याप्रमाणे लोकल रेल्वेचा प्रवास करून जीव मूठीत धरून महानगराला सेवा देण्याचे काम करतात. हा रेल्वेने लोकल प्रवास करणारा कष्टकऱ्यांचा वर्ग स्वतःचे आयुष्य पणाला लावतो 24 तास यंत्रवत जीवन जगणारी कष्टकऱ्यांची लोंढे यंत्राप्रमाणे सतत धावतात अशा महानगरातील लोकल रेल्वेच्या डब्यात प्रवास करणारी माणसे नीरस, सत्वहीन जीवन जगतात त्यांचे चित्रण करताना कवी अविनाश पाटील अधोरेखित करताना लिहितात." पुराचा लोंढा यावा तशी अनावर माणसे रेल्वेच्या डब्यात येतो कुठून हा माणसांचा प्रवाह किडा मुंगी सारखी ही माणसे टिचभर पोटासाठी दाटीवाटीत लटकत असतात जीव टांगणीला टाकून श्वासात भिडे श्वास स्पर्शात भिडे स्पर्श धावतात माणसे घेऊन जगण्याची आस" (अनवट वाटा ,पृष्ठ क्रमांक 47) महानगरीय जीवनचक्रात पुराचा लोंढा यावा त्याप्रमाणे रेल्वेच्या डब्यात हा माणसांचा प्रवाह किड्या मुंग्यासारखी टिचभर पोट भरण्यासाठी आपली चिले पिले जगवण्यासाठी त्यांच्या मुखात चारा घालण्यासाठी जगण्यासाठी किड्यामुंगीप्रमाणे धडपड करून रेल्वेच्या डब्यात दाटी-वाटीत डब्याच्या वर टपावर दारातील सळयांना जीव वळचणीला टांगून श्वास मूठीत धरून जगण्याची आस मनात बाळगून ही माणसे धावतात या माणसांचे जीवन निसत्व झाले आहे. यंत्राप्रमाणे धावणे कष्ट करणे एवढेच नशीब आहे. यातून माणूसपण गमावून बसलेली ही माणसे पशुवत किडा मुंगीप्रमाणे आयुष्य जगत असल्याचे कवी सांगतात,"रेल्वेच्या टपावर खिडकीच्या गजाला धरून जीव घेणा प्रवास श्वापदे शिकारीस धावतात तशी ही माणसे धावतात सिमेंटच्या आरण्यात भक्ष्य शोधण्यासाठी घटकापळे आणि हात कधी कुणाचा निसटला तर हमखास होतो घात घरी जाताना. जातो निषप्राण देह, रेल्वेच्या रुळावर कापलेला"(अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 47) महानगरात माणसाची होणारी श्वापदगत अवस्था प्रकट झाली आहे. मुंबईची गतिमानता रेल्वे यांच्यातील अनन्य संबंध हा महानगरी जीवनातील अत्यंत महत्त्वाचा सामाजिक अवकाश आहे. महानगरातील रेल्वेच्या डब्याशी असलेली माणसाच्या जीवनाची गुंतागुंत स्पर्शीत होते .कष्टकरी माणसे आणि रेल्वे यांच्यातील दैनंदिन नातेसंबंधाचा

हा गहिरा जीवघेणा प्रवास या कवितेत साकार झाला आहे. प्रवास करणाऱ्या माणसांची असलेली अखंड कसरत धावपळ त्यातील रेल्वेच्या वेगासह साकार होते काही झाले तरी खिडकीला दारातील सळईला डब्याच्या टपावर लोमकळून कामाला जायचे. धाव धाव करायची; पण वेळेतील लोकल रेल्वे चुकू द्यायची नाही. जीवाची अजिबात ही माणसे पर्वा करीत नाहीत; पण टायमाची रेल्वे चुकली तर सगळं पुढचं वेळापत्रक विस्कटलं पोटाची खळगी भरणार नाही. कुटुंब उपाशी मरेल म्हणून रेल्वे चुकवणे परवडणार नाही. त्यापेक्षा धावपळ करतात या कवितेचे नाते बा. सी. मर्ढेकरांच्या 'मी एक मुंगी, तू एक मुंगी 'या कवितेशी जुळते. रेल्वेच्या डब्यात जीवघेणा प्रवास करणारी माणसे श्वापदे आपले पोट भरण्यासाठी शिकारीस धावतात. तशी ही माणसे या सिमेंट काँक्रीटच्या जंगलात भक्ष्य शोधण्यासाठी धावतात. कोणाचा हात रेल्वेच्या दारातील सळईचा निसटला की, अपघात होतो आणि घराच्या ओढीने जाताना कित्येकांना रेल्वेच्या रुळावर जीव गमावा लागला आहे. चांगली बोलती- चालती कष्टकरी माणसे कागद चुरगाळावा इतक्या सहजतेने अपघातात वेडी वाकडी विद्रूप होतात. त्यांच्या भयावह चेहऱ्याकडे बघावेसे वाटत नाही. अशा अपघातांची, दुःखाची वेगवेगळी रूपे दररोज वर्तमानपत्रात झळकतात. दारिद्र्य बेकारी अपघात, रक्तपात महानगरातील या समस्या जागोजागी पाहून कवी अविनाश पाटील यांचे मन दुःखी होते .मात्र लोकल रेल्वेच्या डब्यातील माणसे सोडत असलेला श्वास निरर्थक नसल्याची सूचना देतो. नोकरी, हाताला मिळणारे काम म्हणजे जीव घड्याळाच्या काट्याला टांगावा लागतो अमुक वाजता कामाला गेले पाहिजे. नाहीतर अर्ध्या दिवसाची मजुरी मिळेल. या धास्तीमुळे त्यांचा श्वास अडकलेला असतो. हे महानगरातील सामाजिक वास्तव कवी अविनाश पाटील यांनी रेल्वेच्या डब्यात या कवितेतून मांडले आहे.

मोबाईलवर सेल्फी काढणाऱ्या स्त्री-पुरुषांच्या फरकावर प्रकाश टाकणारी कवी अविनाश पाटील यांची 'सेल्फी' ही कविता आहे. जागतिकीकरणामुळे मोबाईल्स, संगणक, फेसबुक, ट्विटर, व्हाट्सअप, जाहिरातीचे फलक, सिनेमे, रियालिटी शोज, इंटरनेट, सेल्फी इत्यादी चैनीच्या वस्तूंचा उपभोगांचा अतिरेक वाढला आहे. कोरोना महामारीच्या काळात लाकडाऊनच्या नावाखाली ऑनलाइन शिक्षण पद्धतीमुळे घरोघरी मोबाईल झाला. मीडियाची आधीसत्ता सर्वत्र पसरलेला उपभोगतावाद, माणसांमधली स्पर्धात्मकता इत्यादी गोष्टी जागतिकीकरणानंतर नव्वदोत्तर जगात रूढ झाल्या. सेल्फी काढल्यामुळे माणसाची रम्यसृष्टी संपली आहे. या चिंतनाच्या गाभ्यात जागतिकीकरणाने अभूतपूर्व बदल घडवून आणलेले दिसतात. या चंगळवादी जगात अनेक कारणांनी आत्महत्येचे प्रमाणही वाढले आहे. मोबाईल हा आजच्या आपल्या धावपळीच्या युगातील आपल्या जीवनाचा एक भाग बनला आहे; परंतु आज आपल्यासमोर या मोबाईलच्या बाबतीत दुसरी एक महत्त्वाची दुर्लक्षित केली गेलेली भेडसावणारी समस्या आहे. ती म्हणजेच या मोबाईल मध्ये असलेला त्याचा मोबाईल सेल्फी कॅमेरा आजच्या काळात सेल्फी हा एक प्रकारचा छंद म्हणून लोक जोपासत असल्याचे दिसते. आजची पिढी आणि त्याचबरोबर काही थोड्या बहुत प्रमाणात अगदी जुनी पिढीही सोशल मीडियाच्या आहारी गेल्याचे दिसते. की, त्यावर सतत आपण सर्वांच्या नजरेत कसे दिसत राहू यासाठी ह्या आपल्या मोबाईल सेल्फीचा पुरेपूर वापर करण्यात येत आहे. त्याचे वर्णन कवी अविनाश पाटील 'सेल्फी' या कवितेत करताना म्हणतात," मित्रांनो जरा राहा सावध सेल्फीच्या नादानी झुमताना जीवाचाही करा विचार स्वतःला पहा जरा निरखून बेसावध रस्ते तळी विहिरी धावती लोकल उसळता सागर करतील केव्हा घात यांचाही विचार जरा करा निरखून स्वतःला ओळखून ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान पाहावे आपणाशी आपण ही खरी सेल्फी" (अनवट वाटा, पृष्ठ क्रमांक 68) तरुणाईत तर या सेल्फीचे वेड अगदी कळसाला पोहोचलेले आहे. प्रत्येकाला आज या सेल्फीच्या मनोरोगाने जखडलेले आहे. ज्याला त्याला आपण

मिनिटाला काय करतोय कुठे जातो आपण आनंदी आहोत की, दुःखी आहोत आपण कोणाबरोबर आहोत, काय खातोय, पितोय ते सेल्फी काढून पोस्ट करायची घाई झालेली आहे. या स्पर्धेने आपण एकमेकातील प्रेम, जिव्हाळा आपुलकी, नाती संपवत आहोत. म्हणून कवी या तरुण पिढीला सावध राहण्यास सांगतात. काही तरुण तर सहलीला, पिकनिकला गेल्यावर तेथील निसर्गाचा आनंद घेण्याऐवजी उंच डोंगर माथ्यावर नदी, विहीर, पाण्याचा धबधबा, सागर, तलाव, धावती रेल्वे या ठिकाणी खोलवर जाऊन सेल्फी काढताना जीवाचीही पर्वा करीत नाहीत. म्हणून कवी सांगतात की, जीवाचाही विचार करा स्वतःला ओळखा. ज्ञान म्हणजे आत्मज्ञान असते. आपल्याजवळ असते ही खरी सेल्फी असते. कवी अविनाश पाटील म्हणतात की, मित्रांनो वेळेतच सावध व्हा. तारुण्याचे पंख लावून उडताना जीवनाचे मोलही करा. जीवन असे कवडी मोलाने गमावून बसू नका. सेल्फी ही आठवणीची असते ती जरा जपून ठेवा भविष्यात येणारा काळ हा फार मधूर आहे. त्यात सुंदर अशी लेणी खोदा असे त्यावर आपल्या ठसा कर्तुत्वाने निर्माण करा आणि ती आयुष्यात कायम काळावर कोरलेली सेल्फी कायम राहील. असा मोलाचा संदेश आजच्या तरुण पिढीला कवी देतात.

तंत्रज्ञानाचा अतोनात वापर ज्या समाजात होतो. तो समाज पोस्टमॉडर्न आहे. असं म्हणता येईल जसजसे औद्योगीकरणोत्तर आधुनिक समाज त्यांच्या व्यक्तिगत आणि सामुदायिक जगण्यात संगणक तंत्रज्ञानाचा वापर करू लागतात. त्यांच्या व्यक्तिगत आणि सामुदायिक जगण्यात मन्वंतर घडू लागतं. तंत्रज्ञानाने उद्धघाटीत केलेले सामाजिक, मानसिक, सांस्कृतिक आणि आध्यात्मिक बदल अत्यंत प्रत्येयकारी आणि अवाक करणारे असतात. मानवी मनाला चक्राहून सोडणारे बदल तंत्र आणि यंत्राच्या माध्यमातून होतात. या यंत्रांना माणूस कसा वापरतो. यावर यंत्रक्रांतीचे गुणावगुण अवलंबून असतात. माध्यमांचा वापर कसा करायचा हे माणूस ठरवतो.(विश्राम गुप्ते, नवजग नवी कविता, संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2016, पृष्ठ क्रमांक 70) रोबोटएक प्रकारची मशीन आहे. जी खास करून कम्प्युटरद्वारा दिलेल्या प्रोग्रामच्या नियमानुसार काम करते रोबोट अनेक अवघड कामे सोपे करण्यास सक्षम असतो. रोबोट हा मेकॅनिकल सॉफ्टवेअर आणि इलेक्ट्रॉनिक्स इंजीनिअरिंगच्या मिश्रणाने मिळून बनलेला असतो. रोबोटला नियंत्रित करण्यासाठी डिवाइसचा वापर केला जातो. रोबोट हुबेहूब माणसाप्रमाणे दिसतो. रोबोट कोणत्याही रूपात असतो जास्त करून ते त्या कामावरून ठरवले जाते. छोट्या मोठ्या पार्ट्सला जोडायचं काम रोबो करतो सर्वात पहिल्यांदा 1980 मध्ये एका मोटरकार कंपनीने 200 मजुरांना कामावरून काढून 50 रोबोटला कामावर ठेवले होते. मेडिकल जगतात याचा वापर सर्वात जास्त करतात. खाण्याच्या वस्तू कपडे, गाडी सारख्या गोष्टी ज्या इंडस्ट्रीमध्ये बनवल्या जातात. तिथे रोबोटचा वापर केला जातो.'रोबो' या कवितेत कवी अविनाश पाटील म्हणतात की, "ग्लोबल युगात माणूस यंत्र बनला आहे माणसाचा आता रोबो झाला आहे. सृष्टीतील निसर्ग तत्त्वांचाही विनाश होत आहे. माणूस अर्थ शून्य होत आहे. माणूस संवादहीन आणि रोबोटसारख्या रिमोटने नियंत्रित झाला आहे. सारे चक्रासारखी चालत आहेत. यंत्र बनवून त्याच्या प्रेरणा, संवेदनात थिजले आहेत. जीभ, कान, हात, पाय, डोळे, दात हृदय, मेंदू इत्यादींच्या रूपातील माणसाच्या शरीरातील ऑरगॅनिक प्रॉपर्टी ओरिजनल रूपात होती. तशी आता शिल्लक राहिली नाही. माणसंही एकदाच ब्रॅण्डेड बनत चालली आहेत. मोबाईल आणि फेसबुकमध्ये आजची पिढी मग्न आहे. मानवी विकासात हे सोसेल मीडिया बाधा ठरत आहे. सत्य- असत्य कोण शोधणार कारण माणसे झाली यंत्रमानव एकच चेहरा एकच मेंदू माणसाचा रोबोट झाला आहे.एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावर काळजाची हार्ड डिस्क झाली. मेंदूचा प्रोसेसर झाला आहे. वेबसाईटवर शोधत आहेत वधू.

मेमरीकार्ड आता बदलायला हवं. कारण आठवणींची गर्दी झालीय. म्हणून सारी स्वप्ने डीलिट करायला हवं. म्हणजे मोबाईलमध्ये जेवढ्या फाईल्स डीलिट करणे म्हणजे मानवी जीवनात या रोबोला काढून टाकणे होय.

सारांश औद्योगिकक्रांती आणि वैज्ञानिक प्रगतीच्या झपाट्यात विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस जगभर महानगरी उभी राहिली. रोजगार मिळविण्यासाठी खेड्यापाड्यातील वेगवेगळ्या प्रदेशातील वेगवेगळ्या जाती धर्माची वेगवेगळ्या सांस्कृतिक रितीरिवाजांचा लोकसमूह महानगरात येऊन स्थलांतरित झाला. माणसाचा खूप मोठा समूह शहरात एकत्र असूनही समूहाचे भावबंद निर्माण होत नाहीत. जगण्यातील कमालीच्या व्यक्तीकेंद्रितेमुळे माणसांच्या अफाट गर्दीतही इथला माणूस काय एकटाच असतो. आर्थिक दुरावस्था, बेकारी, असुरक्षितता, वेगवेगळे आचार, विचार बहिष्कृत आणि गलिच्छ वस्त्यातील दैन्य, अत्याचार, गुंडगिरी, झोपडपट्ट्या, व्यसनाधीनता, प्रदूषण, गोंधळ, गोंगाट, दंगल, धकाधकीचे आणि धावपळीचे जीवन यातून महानगरीय जीवन गुदमरून टाकणारे आणि विनाशाकडे घेऊन जाणारे असे बनलेले आहे. या पार्श्वभूमीवर बदलत्या वैश्विक जाणीवेशी सतत सहकंप पावणाऱ्या अविनाश पाटील यांनी अभिरुचीच्या नव्या वाटा चोखाळल्या. स्वच्छंदवादाला प्रखर विरोध करीत यंत्राच्या आणि यांत्रिक जीवनाच्या विराट चक्रात सापडून यंत्रवत बनून मरून जाणाऱ्या सामान्य माणसाचे दुःख त्याचे वास्तव जीवन प्रगट केले. महानगरात प्रचंड गर्दी असली तरी या गर्दीला स्वतःचा चेहरा नाही. गर्दीच्या गदारोळात व्यक्ती कमालीची एकटी पडल्यामुळे महानगरीय जगण्याच्या रहाटगाडग्यात पावला- पावलावर अस्तित्व नाकारल्यामुळे पोकळी जाणू लागली. महानगरीय संस्कृतीत माणूस दिवाळखोरीत निघाल्यामुळे त्याचे अस्तित्व निरर्थक बनले.माणूस चैतन्यहीन परात्म झाला. महानगरीय जगण्यातील स्वतःच्या अस्तित्वाविषयीचा पेच आणि कोंडमारा झालेला माणूस जेलमधील हातकडी घालून ठेवलेला कैदी वाटतो. सामान्य माणसाची अगतिकता, विषम अर्थव्यवस्था, उत्पन्न अगदी तुटपुंजे, महागाई, गळचे पी, जगण्यासाठी आटापिटा, दैन्य, दारिद्र्य, सामाजिकत्व, सांस्कृतिक जुलूम अशा समस्यामुळे महानगरीय माणसाची स्वप्ने पायदळी तुडवली जातात. मुंबईसारख्या महानगराच्या जीवनक्रमात कामगार आणि श्रमिकवर्ग यांची गळचेपी, कष्टकऱ्यांच्या जीवनातील वास्तवता कवी अविनाश पाटील यांनी महानगरीय कवितांमधून प्रकट केली आहे. महानगरीय जीवन म्हणजे मृत्यूचा सापळा आहे. माणूस किड्यामुंग्यासारखे,श्वापदासारखे जीवन जगतो. महानगरात सामान्य माणसाला जगणे अशक्य होऊन जगण्यातली हतबलता त्याच्या वाट्याला येते. जगण्यातील दाखवेगिरी खोटेपणा, भंपकपणा यातून नैसर्गिक स्वत्व हरवून जाते. आत्मविटंबना त्याच्या वाट्याला येते. गर्दी अपघात, हिंसाचार , चेंगराचेंगरी, गुन्हेगारी, हिंसा अशा अनेक गोष्टींना तोंड देताना महानगरीय माणूस सतत असुरक्षिततेच्या भोवऱ्यात अडकला आहे. अनेक आंतरविरोधी वृत्ती प्रवृत्तींनी गांजलेल्या महानगरीय वास्तवात जगताना होणारी माणसाची घुसमट एकाकीपण त्याच्या वाट्याला येते.

अशा प्रकारे जागतिकीकरणातील समकालीन घरासमोर, मोबाईल, सकाळची मुंबई, रेल्वेच्या डब्यात, सेल्फी, रोबो अशा 'अनवट वाटा' कवितासंग्रहातील प्रतिनिधिक कविता अविनाश पाटील यांनी व्हर्च्युअल जगाचंआक्रमण होत चाललंय. ते मानवीपणाला काराल करत जाईल. असा इशारा दिला आहे. घरांना कुंपणे पडून त्यांच्या बंदीशाळा झाल्यात. याकडे आपले लक्ष कवीवेधतात.

संदर्भ ग्रंथ :-

१) अविनाश पाटील,'अनवट वाटा', साहित्य अभिरुची प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती 2016.

२) रफिक सुरज,'महानगरीय कविता नवे वळण नवे परिमाण' शब्द पब्लिकेशन कोल्हापूर, प्रथम आवृत्ती 2021

३)विश्राम गुप्ते,'नवंजग नवी कविता', संस्कृती प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती 2016

४) किशोर सानप,'युगांतराची कविता', ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, प्रथम आवृत्ती 2019

५) पी. विठ्ठल,'मराठी कविता समकालीन परिदृश्य', कैलाश पब्लिकेशन्स ,औरंगाबाद, प्रथम आवृत्ती 2019.

जागतिकीकरणाच्या दृष्टीकोणातून बुध्द तत्वज्ञानाचे योगदान

प्रा. डॉ. बालाजी मारूती गव्हाळे

पालि विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव, ता. गंगाखेड, जि.परभणी - 431536

प्रस्तावना :

बुद्ध हे भारतीय तत्त्वज्ञ, ध्यानी, आध्यात्मिक शिक्षक व समाजसुधारक होते. गौतम बुद्ध, शाक्य मूनी बुद्ध, सिद्धार्थ गौतम, सम्यक सम्मासं बुद्धही त्यांची अन्य नावे आहेत. शाक्य गणराज्याचा राजा शुद्धोधन व त्यांची पत्नी महाराणी महामाया यांच्या पोटी शाक्य कुळामध्ये इ.स.पू. ५६३ मध्ये लुंबिनी येथे बुद्धाचा जन्म झाला. या राजकुमाराचे नाव 'सिद्धार्थ' असे ठेवण्यात आले. सिद्धार्थाच्या जन्मानंतर अवघ्या सातव्या दिवशीच त्यांची आई महामाया यांचे निधन झाले. आईचे छत्र हरवलेल्या सिद्धार्थाचा सांभाळ त्यांची मावशी व सावत्र आई महाप्रजापती गौतमी यांनी केला. त्यामुळे राजकुमार सिद्धार्थाला 'गौतम' या नावानेही ओळखले जाते. राजकुमार सिद्धार्थ गौतमास आवश्यक असे सर्व शिक्षण देण्यात आले. इ.स.पू. ५४७ मध्ये यशोधरा या सुंदर राजकुमारीशी सिद्धार्थ गौतमाचा विवाह झाला व पुढे त्यांना राहुल नावाचा एक पुत्र झाला.

शाक्यमुनी (शाक्यांचा मुनी) हे गौतमाचेच दुसरे नाव. हा बुद्ध धम्माचा मुख्य स्तंभ. त्यांची जीवन कहाणी, त्यांची प्रवचने आणि त्यांनी घालून दिलेले विहाराचे नियम पवित्र मानून ते त्यांच्या अनुयायांनी गौतम बुद्धाच्या महापरि निर्वाणानंतर संकलित केले. गौतम बुद्धांच्या मानल्या जाणाऱ्या विविध शिकवणुकी एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पाठांतरा द्वारे सुपूर्द होत गेल्या. त्यांच्या महापरिनिर्वाणानंतर ही शिकवणूक लेखी स्वरूपात प्रथम मांडली गेली. तथागत बुद्धांचे सर्व तत्त्वज्ञान हे पालि भाषेमध्ये मांडले गेले आहे. त्रिपिटका मधून तत्त्वज्ञानाची माहिती मिळते. भारत हे बुद्ध धम्माची मूळ भूमी असली तरी भारताबाहेर ही मोठ्या प्रमाणावर बौद्ध धम्माचा प्रसार आणि प्रचार घडून आला. आजही अनेक देशांमध्ये बुद्ध धम्म हा खूप चांगल्या स्थितीमध्ये असलेला पाहायला मिळतो. मात्र भारत ही बुद्ध धम्माची मूळ भूमी असताना ही या भूमी पासून काहीसा तो दुरावलेला दिसतो. चीन, जापान, सिंगापुर, कोरिया, थाईलैंड, म्यानमार, कंबोडिया व श्रीलंका अश्या अनेक देशांमध्ये या धर्माचा खूप मोठा प्रभाव आजही कायम असलेला दिसून येतो.

बुद्ध धर्म हा भारताच्या श्रमण परंपरेतून निर्माण झालेला एक धम्म आणि तत्वज्ञान आहे. बुद्धधर्म हा एक सत्य अनादी शुद्ध सद्धम्म आहे. याचे वर्णन धम्मपद या ग्रंथामध्ये पाहावयास मिळते आणि याच सद्धर्ममार्गा पासून अनेक पंथांची उत्पत्ती झालेली आहे. तथागत भगवान बुद्ध यांनी इसवीसन पूर्व सहाव्या शतकात बुद्ध धम्माचे धम्मचक्र परिवर्तन करून महान उपदेश दिले आहे. या बुद्धधम्माची स्थापना स्वतः बुद्धत्वा पासून झाली आहे. कारण बुद्धांची परंपरा ही अनादी आहे. तथागत भगवान गौतम बुद्धांच्या पुर्वी सुध्दा बुद्ध होऊन गेले आहेत. त्यामुळे तीच अनादि परंपरा सिद्धार्थ गौतम बुद्धांनी पुढे नेली आहे. याचा उल्लेख पालि त्रिपिटकातील बुद्ध वंसया ग्रंथामध्ये आढळून येतो. तथागत भगवान बुद्धांच्या महापरिनिर्वाणानंतर पुढील दोन शतकात सम्राट अशोक यांच्या काळात बुद्धधर्माचा भारतभर प्रचार आणि प्रसार झालेला आहे आणि त्यापुढील दोन हजार पाचशे वर्षांमध्ये हा धर्म मध्य, पूर्व आणि आग्नेय भारता सोबतच जगभरात पसरलेला आहे.

बुध्दधम्म हा आपल्या जन्म स्थानापासून निघून जगभर पसरलेला जगातील पहिला धम्म होय. बुद्धधम्म हा अनिश्वरवादी, अनात्मतावादी, समतावादी, विज्ञानवादी, मानवतावादी धर्म होय. सिद्धार्थ गौतम बुद्ध यांनी मानव जातीला प्रज्ञा, शील, करुणा या तत्त्वांची शिकवण दिलेली आहे. बौद्धधर्म हा स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व, करुणा, मैत्री, प्रज्ञा, मानवी मूल्य, विज्ञानवादया तत्त्वांचा पुरस्कर्ता आहे. आधुनिक विज्ञान आणि मानवी मूल्यांचे समर्थन करणारा धर्म म्हणून बुद्ध धम्माला एक वेगळी ओळख मिळाली आहे.

ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून बुद्धधम्म हा भारतातील एक अति प्राचीन, तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून मानवी मूल्यांचा पुरस्कर्ता, विज्ञान निष्ठ व परिवर्तनशील धर्म आहे. बुद्धधर्म हा भारतीय धर्म असून भारताच्या इतिहासात हा या धर्माच्या उदयाला मोठे स्थान आहे. बौद्ध संस्कृतीचे सर्वात मोठे योगदान मौर्य कला, गांधार कला व मथुरा कला यामध्ये आढळते, तर बौद्धधर्माचा व तत्त्वांचा प्रचार व प्रसार भारताबरोबरच शेजारील अनेक देशांमध्ये ही झालेला आहे. पालि तिपिटकांच्या स्वरूपातील साहित्य व विविध पंथीय साहित्य हे बौद्ध संस्कृतीच्या रुपाने जगातील अनेक देशांमध्ये पसरले आहे. आज बौद्ध संस्कृतीचा ठसा हा विहार, स्तूप, मठ, चैत्यव लेण्या ह्या मौर्य कलेच्या प्रतिकांच्या रुपाने स्पष्ट दिसतो. जगाच्या आणि भारताच्या जीवन विषयक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजकीय आणि विशेषतः धार्मिक बाजूंवर बुद्ध धर्माची खोलवर व न पुसणारी अशी छाप पडलेली आहे. आज आधुनिक जगात बुद्ध उपदेश सर्वच स्तरावर उपयुक्त आहे.

आज बौद्ध अनुयायी लोक तथागत भगवान बुद्धांना वर्तमान काळातील सर्वश्रेष्ठ बुद्ध (सम्यकसं बुद्ध) मानतात. जगाच्या इतिहासातील महामानवामध्ये तथागत बुद्ध हे सर्व श्रेष्ठ मानले जातात. इंग्लंडच्या जग प्रसिद्ध ऑक्सफर्ड विद्यापीठाने ज्यांनी आपल्या बुद्धिमत्तेचा उपयोग करून मानव जातीच्या उत्थानासाठी महान कार्य केली, अशा मागील दहा हजार वर्षां मधील जगातील सर्व श्रेष्ठ समजल्या गेलेल्या शंभर विश्व मानवांची यादी तयार केली होती. त्या यादीत या विद्यापीठाने प्रथम स्थानी तथागत बुद्धांना ठेवले होते. जागतिक इतिहासातील सर्वाधिक प्रभावशाली मानव म्हणून तथागत बुद्धांचे नाव अग्रस्थानी आहे.

उद्देश :

१. जागतिकीकरणात बुद्ध धम्माचे योगदान स्पष्ट करणे.

२. जागतिकीकरणात बुद्ध तत्त्वज्ञान उपयुक्त आहे किंवा नाही हे अभ्यासणे.

३. बुद्धकालीन भिक्षु आणि आजचा भिक्षू यांच्या आचार विचारांचा अभ्यास करणे.

४. बुद्धधम्मातील नैतिकता स्पष्ट करणे.

महत्त्व :

गृह त्यागा नंतर सिद्धार्थ गौतमाने ज्ञानप्राप्तीसाठी खूप चिंतन केले. कठोर तपस्या केली. शेवटी वैशाखी पौर्णिमेच्या दिवशी त्यांना दिव्यज्ञान प्राप्ती झाले. या दिव्य ज्ञानाला संबोधी, बुद्धत्व किंवा निर्वाण असेही म्हणतात. ज्ञान प्राप्तीनंतर सिद्धार्थ गौतमाला सर्वजण बुद्ध असे म्हणू लागले. बुद्ध ही व्यक्ती नव्हे, तर ती ज्ञानाची अवस्था आहे. बुद्ध म्हणजे अतिशय ज्ञानी मनुष्य होय. आज आधुनिक काळामध्ये सामाजिक जीवनात मोठ्या प्रमाणात बदल घडताना दिसतो. माणसांची रहाणी. बोली भाषा तसेच आचार-विचारांमध्ये बरीच प्रगती झालेली दिसून येत आहे. परंतु माणसांच्या जीवनात सुख उपयोगी साधनांचा शोध लागल्यामुळे, नवीन तंत्रज्ञान विकसित झाल्यामुळे मानवाला त्यापासून आनंद, सुख तर मिळतेच, परंतु त्यापाठी मागे दुःख दुप्पट अनुभवायला मिळत आहे. नवीन

तंत्रज्ञानामुळे मानवाचा विकास तर होतोच, पण त्यांच्या जास्त आहारी गेल्यामुळे प्रकृती आणि सृष्टी बिघडत चालली आहे. ज्या गोष्टींमुळे आजच्या युगात दुःख वाट्याला येते, त्या दुःखांवर उपाय फक्त बुद्ध धम्माचा उपदेश आहे. कारण ते मानवाच्या हितासाठी सर्वच प्राण्यांच्या आद्य हितासाठी मध्य हितासाठी व सुखासाठी आणि अंत्यही हीत आणि सुखासाठी कल्याणकारी आहे.

आज आधुनिक काळात बुद्धाची शिकवण महत्त्वाची आहे. कारण जगात अनेक जाती धर्म पंथीय लोक आहेत. वेगवेगळी तत्त्वप्रणाली आहे. धर्मानी दिलेली रूढी – परंपरा जोपासावी लागते. म्हणून इतर धर्मीय लोक अनेक बंधनांना बळी पडतात आणि त्यासाठी कुठलेही कार्य करायचे असल्यास दुसऱ्याची मदत घेत असतात. त्यामध्ये अनेक प्रकारची भीती दाखवून सर्वसामान्य लोकांना देवाच्या नावावर लुबाडले जाते. अंध श्रद्धा निर्माण करून प्राणी हिंसा केली जाते. परंतु बुद्ध तत्वज्ञान यापेक्षा वेगळी आहे. सर्वसमावेशक संपूर्ण विश्वाला आपल्या कवेत घेणारे आहे. बुद्ध तत्वज्ञान विश्वातील प्रत्येक सजीव प्राण्यांसाठी तसेच घटकांसाठी स्वातंत्र्य, समता, बंधुता, न्याय, स्वाभिमान करुणा, मैत्री या जीवन मूल्यांचा स्वीकार करून संपूर्ण सजीव प्राण्यांना बंधमुक्त केले आहे. धम्म कसा आहे तर **स्वाखातो भगवतो धम्मा। सन्दिट्ठि, अकालिको, एहिपस्सिको, ओपनियको, पच्चत वेदितब्बो विञ्युहिति।।** यामधून धम्म हा उच्चतम विचार आहे. जो चांगल्या प्रकारे समजावून सांगितला आहे. तो स्वतःच्या डोळयाने दिसणारा आहे. अनंतकाळापासून चालत आलेला आहे. स्वतः त्याची रचना पाहून अनुभव घेऊन बुद्धिमत्तेच्या जोरावर त्याचा साक्षात्कार करू शकतो. धम्मचक्र गतिमान ठेवण्याचे काम भिक्षु संघानेच अविरत केले आहे. सर्व प्रथम पंचवर्गीय भिक्षू पासून धम्मचक्र प्रवर्तन झाले असून तेथूनच संघ अस्तित्वात आलेला आहे. बुद्ध पूर्वकाळा अगोदर वर्णव्यवस्था होती व बुद्धकाळाच्या नंतर जाती व्यवस्था आली ती आजपावेतो चालत आलेला उच्च-नीचतेची समस्या संपुष्टात आणावयाची असल्यास बुद्ध तत्त्वज्ञानच उपयुक्त आहे. ही जाती व्यवस्था दूर करण्यासाठी सर्वप्रथम कोणी लढा उभारला असेल तर ते फक्त बुद्धच आहे. आज जागतिकीकरणाच्या भांडवलशाही, साम्राज्यवादी धोरणाने संबंध जगात ग्रस्त झाली आहे. अशा विभ्रांत झालेल्या संवेदनशील मनाला भ्राणती वर आणण्यासाठी पर्यायी, जगाच्या पुनर्रचनेसाठी बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाची नितांत आवश्यकता आहे.

बुद्धांची शिकवण :

बुद्ध धम्मामध्ये नैतिक मूल्यांची प्रासंगिकता अभ्यासली आहे. ज्याप्रमाणे आधुनिकीकरणात कुशल कर्म आणि कुशल मन यांचा अभाव दिसून येतो. पंचशील ही नैतिक मूल्य आहेत. जर मनुष्य या मूल्यांच्या आधारित जीवन जगू लागला तर जीवनात कुठली ही आपत्ती येत नाही. परंतु आधुनिक समाजात या पंचशीलाचा मानव विचार करीत नाही व स्वतःच स्वतःचा घात करताना दिसत आहेत. नैतिक मूल्यांचा अंगीकार केल्याने स्वत: बरोबर दुसऱ्याचे पण हीत साधत असते. असा मोलाचा संदेश बुद्ध तत्वज्ञानात आहे. तथागत भगवान बुद्धांनी पालि या लोक भाषेतून अत्यंत साध्या आणि सोप्या पद्धतीने शिकवण, आचार – विचार सांगितले आहे. तथागत भगवान बुद्धांची व त्यांच्या धम्माची शिकवण व आचरण यासाठी त्रिशरण, चार आर्य सत्य, अष्टांगिक मार्ग व पंचशील महत्त्वाचे आहेत. तथागत भगवान बुद्ध म्हणतात, 'मानवी जीवन हे दुःखमय आहे, दुःखाची निर्मिती तृष्णेतून म्हणजेच वासना, इच्छा, असक्ती, आवड इत्यादीं पासून होते. म्हणून या तृष्णेवर, आपल्या ईच्छांवर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. यासाठी मध्यम मार्गाचा म्हणजेच **आर्य अष्टांगिक मार्गांचा** अवलंब केला पाहिजे.

दुःख म्हणजेच मानवी जीवन हे दुःखमय आहे. तृष्णा म्हणजेच मनुष्याच्या न संपणाऱ्या इच्छा हे दुःखाचे कारण आहे. दुःख निरोध म्हणजेच दुःखाचे निराकरण व अंत सर्व प्रकारची असक्ती सोडण्याने होते. आणि दुःख निरोध गामिनी प्रतिपदा म्हणजेच दुःख निवारण्यासाठी सदाचाराचा मार्ग म्हणजेच आर्य अष्टांगिक मार्ग महत्त्वाचा आहे. तथागत भगवान बुद्धाने आपल्या अनुयायांना अहिंसा म्हणजेच मी प्राणी हिंसा करण्यापासून दूर राहणाऱ्या शीलाचरणाचे पालन करतो. मी चोरी करण्यापासून दूर राहणाऱ्या शीलाचरणाचे पालन करतो. मी कामवासने पासून दूर राहणाऱ्या शीलाचरणाचे पालन करतो. मी खोटे बोलण्यापासून तसेच व्यर्थ बडबड व निंदा करण्या पासून दूर राहणाऱ्या शीलाचरणाचे पालन करतो आणि मी मद्य, मादक तसेच इतर सर्व मोहात पाडणाऱ्या मादक वस्तूंच्या शेवना पासून दूर राहणाऱ्या शीलाचरणाचे पालन करतो अशा प्रकारच्या पाच शीलाची म्हणजेच **पंचशीलाची शिकवण** तथागत भगवान बुद्धांनी दिली आहे. या बौद्ध तत्वांचा, शिकवणुकीचा मानवाने जीवनात अंगीकार केला तर मानवी अस्तित्व असताना नक्कीच तो दुःख मुक्त होऊन आदर्श जीवन जगू शकतो.

तथागत भगवान बुद्धांनी सारनाथ येथे धम्मचक्र परिवर्तनाचे विवेचन करताना निती आणि सदाचाराला महत्त्व दिले आहे. व मानवाचे जीवन सुखकर होण्यासाठी तसेच निर्वाणाच्या समीप पोहोचण्यासाठी आर्य अष्टांगिक मार्ग म्हणजेच मध्यम मार्ग सांगितलेला आहे. आर्य अष्टांगिक मार्ग हा एक सदाचाराचा मार्ग आहे. या आठ गोष्टींच्या पालनामुळे मानवाचे जीवन सुखमय होते. ते आठ गोष्टी म्हणजेच सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मांत, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती आणि सम्यक समाधी होय. तसेच तथागत भगवान बुद्धाने दहा पारमिता सांगितलेल्या आहेत. त्यांनी सांगितलेल्या या दहा पारमिता ह्या शील मार्ग होत. त्यामध्ये शील, दान, उपेक्षा, नैष्कर्म्य, वीर्य, शांती, सत्य, अधिष्ठान, करुणा आणि मैत्री होय. बुद्ध धम्माचे तत्वज्ञान हे बहुतांशी विज्ञानवादी आहे. बुद्ध धम्मात समानता आहे. विज्ञान व बुद्ध धर्माचा एकच उद्देश आहे तो म्हणजे सत्याचा शोध होय. बुद्धतत्त्वज्ञानाचा प्रभाव पडताना त्यातील अहिंसा, सर्वप्राणी मात्रां विषयी प्रेम व सहानुभूती इत्यादी विचारांनी प्रभाव पडलेला आहे. तसेच वैचारिक स्वातंत्र्य, सद्‌गुणांचा विकास, समता तत्त्वांचा प्रभाव, वैज्ञानिक दृष्टिकोनाचा विकास, नैतिक सिद्धांताचा प्रभाव महत्त्वाचा आहे.

भिक्षू संघाची वाटचाल :

आज भारतातच नव्हे तर पुर्ण विश्वात बुध्द धम्माचा संघ स्थापित झाला आहे. बुद्ध, धम्म आणि संघ या त्रि सूत्रावर बुद्ध तत्वज्ञान आधारित धम्म निरंतर सार्वजनिक जीवनामध्ये उपयुक्त आहे. बुद्ध तत्वज्ञान अमर असून निरंतर जीवसृष्टी असेपर्यंत उपयुक्त आहे. सम्राट अशोकाच्या काळापासून झालेल्या बुद्ध धम्माच्या विकासा नंतर अनेक आक्रमण होऊन ऱ्हास झाला असला तरी आज एक विसाव्या शतकात बौद्ध धम्म प्रत्येक देशांमध्ये अमर स्वरूपात जिवंत आहे आणि तो चंद्र, सूर्य, तारे, पृथ्वी असे पर्यंत जिवंत राहील. यासाठी भिक्षु संघाची चाललेली वाटचाल फार प्रेरणादायी आहे. आदर्श भिक्षु कसा असावा यावर तथागत भगवान बुद्धांचे विचार खूप महत्त्वाचे आहेत. बुद्ध धम्माचा प्रचार व प्रसार करणारे भिक्षु आधुनिक काळात त्याचा किती प्रमाणात सहभाग आहे आणि भिक्षु कसा असला पाहिजे हे ही महत्त्वाचे आहे. भारतापेक्षा ब्रह्मदेश, म्यानमार, थायलँड व इतर प्रगत देशांमध्ये बुद्ध धम्माचा फार मोठ्या प्रमाणात प्रचार व प्रसार झालेला आहे.

तथागत भगवान बुद्धांनी समाजातील सर्वथरातील लोकांना भिक्षु संघात सामिल करुन घेतले होते. त्यांनी माणसामाणसात कसलाच भेदभाव ठेवला नाही. अंगुली माल सारख्या भयंकर डाकूला संघात प्रवेश दिला. त्याच बरोबर सुनीत नावाच्या भंग्यास आणि सोपाक नावाच्या समाजातील हलक्या थरातील समजल्या जाणाऱ्या

लोकांना सुद्धा भिक्षु संघात प्रवेश दिला. तथागत भगवान बुद्ध असे म्हणतात की, ज्या कोणत्या महानद्या आहेत- जसे की गंगा, यमुना, सरयू, गंडक इत्यादी सर्व नद्या महासमुद्राला प्राप्त झाल्यावर आपल्या पहिल्या नावाला गोत्राला सोडत असतात. त्याप्रमाणे भिक्षूंनो, क्षत्रिय, ब्राह्मण, वैश्य, शूद्र हे चार ही वर्णन तथागत भगवान बुद्धांनी सांगितलेल्या धम्म विनयात घरातून बेघर होऊन प्रव्रज्जित होऊन, पूर्वीच्या नाव गोत्राला सोडत असतात, असे म्हणत.

भिक्षु संघाच्या आचरणासाठी विनयपिटक अनुसार 227 नियमां पैकी काही ठळक नियमांचा अभ्यास आदर्श निर्माण करण्यासाठी घेतलेला आहे. धम्म आचरण मार्ग आहे, परंतु भिक्षु संघाने त्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य वाहून घेतलेले असते परंतु काही भिक्षु गण या मार्गा पासून विचलित झालेले आढळतात. भिक्षु संघाला समाजात वावरताना कसे वागावे, कसे बसावे, कसे चालावे, कसे बोलावे या संबंधि तसेखीय धम्माचे पालन करणे आज एक काळाची गरज आहे. भिक्षूंच्या प्रतिज्ञा म्हणजे पंचशीलाचे पालन करणे होय. तसेच भिक्षूला शरीर आच्छादनासाठी तीनचीवर म्हणजेच कमरेस गुंडाळण्याचे अंतरवास, अंगावर घ्यावयाचे उत्तरा संघ, थंडी, वार्‌यापासून रक्षण करण्यासाठी संघाटी, करगोठा, भिक्षापात्र, वस्तरा, सुईधागा, पाणी गाळण्याचा कपडा इत्यादी वस्तू जवळ बाळगता येतात. त्यापेक्षा अधिक नाही. भिक्षु निर्धन राहण्याची प्रतिज्ञा करतो. अन्नासाठी त्यांनी भिक्षा मागितली पाहिजे. परंतु आज मोजकेच भिक्षु असे वावरताना दिसत आहेत. ज्या भिक्षूने चित्तमलाचे सर्व विकार धुवून काढून टाकली आहेत, ज्याच्या अंगी सद्‌गुणांची वाढ झालेली आहे, जो सत्य आणि संयम पाळायला शिकला आहे, तोच खरोखर कासाय वस्त्रे धारण करण्यास योग्य आहे. बुद्ध धम्मात सांगितलेल्या आदर्श तत्त्वप्रणाली प्रमाणे समाज व्यवस्था निर्माण करणे, यासाठी स्वतःच्या आदर्श वागणुकीचा उत्तम नमुना ठेवणे हा हेतू भिक्षू संघात असला पाहिजे.

निष्कर्ष :

2. जगात सर्वात प्रथम नीतिमान धर्म कोणता असेल तर तो म्हणजे बौद्ध धर्म होय.
3. जो तत्वज्ञानी तर्काच्या आधारे विवेकावर चिकित्सा करतो त्यासर्व तत्त्वज्ञान महापुरुषांनी बुद्ध धम्माचा स्वीकार केलेला आहे.
4. तथागत बुद्धांनी सामाजिक संदेशामध्ये ईश्वराचे अस्तित्व मान्य केले नाही. ब्रह्मा, विष्णू, महेश आणि मोक्ष या गोष्टींना त्यांनी थारा दिला नाही.
5. प्रतित्य समुत्पादाला कार्यकारण भाव या तत्वाला आपले पायाभूत अस्तित्व मानले आहे.
6. बुद्ध तत्वज्ञानातील धार्मिक प्रासंगिकता सांगताना चार आर्य सत्य ही एकमेव सत्य जगाने मान्य केली आहे.
7. वर्तमान काळामध्ये तथागत बुद्धाचे राजकीय विचार आज ही प्रासंगिक आहेत.
8. आर्य अष्टांगिक मार्ग आचार धम्म आहे त्यामुळे त्यांचा जीवनात आनंद मिळू शकतो.
9. तथागत बुद्ध स्वतःला जास्त महत्त्व देत नाहीत तर धम्माला त्यांनी स्वतः पेक्षा जास्त महत्त्व दिलेली आहे. कारण धर्म म्हणजे नीती सदाचार जीवन सुचिता राखणे, जीवनात निर्वाण प्राप्त करणे, तृष्णा त्याग सर्व संस्कार अशाश्वत आहेत असे मानणे, कर्म हे जगातील नैतिक व्यवस्थेचा आधार आहे हे मानणे म्हणजेच धम्म होय.

10. तथागत भगवान बुद्धाने अंधश्रद्धा नष्ट करण्यासाठी कार्यकारण भाव सांगितला आहे. त्यालाच प्रतित्य समुत्पाद असे ही म्हणतात. कारण कोणती ही गोष्ट विनाकारण घडत नाही, तर त्याचे कारण असल्या शिवाय विश्वातील कोणतीच घटना घडत नाही असा महान संदेश तथागत बुद्धांनी दिलेला आहे.
11. आज आधुनिक काळात अनेक समस्या भेडसावत आहेत. तेव्हा या सर्व समस्यांचे निराकरण फक्त बुद्ध तत्वज्ञान करू शकते.

संदर्भ ग्रंथ :

1. **विनय पिटक – पाराजिका पालि**, (1998) विपश्यना विशोधन विन्यास, धम्मगिरी इगतपुरी, नाशिक.
2. जयशंकर मिश्र,(1983) **प्राचीन भारतका सामाजिक इतिहास**, बिहार हिंदी ग्रंथ अकादमी पटना.
3. परमानंद सिंह, (2008) **बौद्ध साहित्य में भारतीय समाज**, मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली.
4. भदन्त सावंगी मेधकर, (1995) **दस पारमिता ए**, काशिनाथ मेश्राम, बुद्ध भूमी प्रकाशन नागपूर. 1995
5. भिक्खू जगदीस कस्सपो, (1960) **सुत्त पिटके अंगुत्तर निकाय पालि**, बिहार राजकीयेन पालि पकासन मण्डलेन पकासिता.
6. भरत सिंह उपाध्याय, (2000) **पालि साहित्य का इतिहास**, हिंदी साहित्य संमेलन प्रयाग, संमेलनमार्ग, इलाहाबाद.
7. मालती बोदले, (1991), **बौद्ध साहित्य आणि साहित्यकार**, अनोमा प्रकाशन, हनुमान नगर, नागपुर.
8. मा.श. मोरे, (2009), **भगवान बुद्धांचा मध्यम मार्ग**, कौशल्य प्रकाशन, हडको, औरंगाबाद.
9. भिक्षू संघरक्षित, (2008), **आर्य अष्टांगिक मार्ग**, सुगत प्रकाशन, वैशाली नगर, नागपुर.
10. मा. श. मोरे, (2007), **सुत्तपिटक- अंगुत्तरनि काय** भाग-एक व दोन, कौशल्य प्रकाशन, हडको, औरंगाबाद.
11. राहुल सांकृत्यायन,(2005) **विनय पिटक पालि**, प्रकाशक बौद्ध एज्युकेशन फाउंडेशन, तैवान.
12. स्वामी द्वारकादास शास्त्री, (2003) **खुद्दकनिकाये – खुद्दक पाठ पालि**, बौद्ध भारती प्रकाशन वाराणसी.

बौद्ध तत्त्वज्ञान आणि भारत

प्रा. डॉ. सारिका विष्णू केदार

सहाय्यक प्राध्यापक व पाली विभाग प्रमुख, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव, ता.गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना:

जगामध्ये वेगवेगळ्या विचारधारा आणि त्यांची तत्त्वज्ञान अस्तित्वात आहेत. जगामध्ये विविध धर्म आणि त्यांची विचारधारा ही आज प्रचलित आहे. जगातील मोठ्या धर्मापैकी एक महत्त्वाचा बौद्ध धर्म आहे. बौद्ध धम्माचे संस्थापक गौतम बुद्ध यांचा कालखंड इसवी सन पूर्व सहावे शतक असा मानला जातो. प्राचीन भारतातील वैदिक धर्मातील यज्ञकांडे, हिंसा, ब्राह्मण व वर्चस्व आधारित कर्मकांडे यांची प्रतिक्रिया म्हणून बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा उगम झाला असे मानले जाते. हे शतक मानवी इतिहासातील महत्त्वाचे शतक आहे. धार्मिक क्षेत्रात औपनिषदिक विचारामुळे यज्ञमूलक हिंदू धर्मावर उपनिषदकारांनी हल्ले चढविले. उपनिषदातील विचार-ब्राह्मण, आत्मन, मुक्ती, कर्म, मानव, ईश्वर, जगत, जीवात्मा, परमात्मा यावर केंद्रित होते. आत्मज्ञान प्राप्तीसाठी ज्ञान मार्ग श्रेष्ठ मार्ग असून त्यासाठी तत्वचिंतन आवश्यक आहे हा विचार समृद्ध होऊन भौतिक सुखापेक्षा अध्यात्मिक बल वाढविण्याचा लोक प्रयत्न करत होते. वैदिक संस्कृतीतील यज्ञयागाचे क्लिष्ट स्वरूप आकलन होत नव्हते. उपनिषदकारांना केलेली बौद्धिक, वैचारिक जागृती पुरेशी नव्हती. या वैचारिक पोकळीत बरेच संप्रदाय प्रचलित होऊ लागले होते. पालि वाङ्मयानुसार बौद्ध धर्माच्या उदयकाली असे 62 संप्रदाय अस्तित्वात होते तर जैन मतानुसार त्यांची संख्या 363 होती अशा काळातच जैन व बौद्ध धर्माचा उदय झाला. प्रस्तुत शोधनिबंधातून बौद्ध तत्त्वज्ञान व भारत यासंदर्भात विवेचन केले आहे.

शोधनिबंधाची उद्दिष्टे:

1. तत्त्वज्ञानाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. बौद्ध तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करणे.
3. बौद्ध तत्वज्ञान व भारत यासंदर्भात अभ्यास करणे.

विषय विवेचन:

तत्त्वज्ञान म्हणजे काय? असे जर आपण म्हटले तर तत्व अधिक ज्ञान, तत्व बरोबर सत्य, यथार्थ रूप बरोबर सत्य स्वरूपाचे ज्ञान असे आपणास सांगता येते. या संदर्भात शंकराचार्य म्हणतात, तत बरोबर ब्रह्म व त्व बरोबर भाव किंवा रूप, तत्त्व म्हणजे ब्रह्माचे स्वरूप. ब्रह्माची रूप बरोबर ब्रह्म स्वरूपाचे ज्ञान बरोबर आपण दर्शन म्हणतो. ज्याच्या योगाने, सामर्थ्याने यथार्थ तत्त्व पाहिले जाते किंवा जाणले जाते ते दर्शन.सत्याचे दर्शन घडविणे असा त्याचा अर्थ होतो. तत्त्वज्ञानाला इंग्रजी शब्द Philosophy असा आहे. म्हणजे philosophy हा शब्द लॅटिन शब्दापासून तयार झाला आहे. ते म्हणजे philos बरोबर love म्हणजे प्रेम आणि Sophia या शब्दाचा अर्थ ज्ञान- wisdom बरोबर love of wisdom- शहाणपण. या दोन लॅटिन शब्दापासून फिलॉसॉफी हा शब्द तयार झाला आहे त्याचा अर्थ ज्ञानाबद्दल प्रेम असा होतो. व्यापक अर्थाने सत्याचे उपासक, सत्यशोधक, शाश्वत, चिरंतर

ज्ञानासाठी धडपडणारे उपासक असे मानले जाते.अंतिम, संपूर्ण, सर्वव्यापी, सनातन सत्याचा शोध घेणे म्हणजे तत्त्वज्ञान होय असे आपणास सांगता येते. विश्वाचे रहस्य, विश्वरचनेचे मूळ शोधणे, त्यावर प्रकाश टाकणे, सनातन नियम शोधणे, सृष्टीकरता, सृष्टीचे मूळ यासंबंधी जिज्ञासा, कुतुलातून तत्त्वज्ञानाचा जन्म, जीवनाचे प्रयोजन, सार्थक, जीवनाचा अर्थ शोधण्याचा प्रयत्न करणे म्हणजे तत्त्वज्ञान होय. अर्थात तत्त्वज्ञान सखोल व्यापक व दुर्गामी असते. दीर्घकाळ चिंतन व मनन केल्यानंतर दीर्घकाळ टिकणारे जे अनुभव ज्यामूळे ज्ञान प्राप्त होते ते ज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान मानले जाते. त्यामुळे तत्त्वज्ञानाला शस्त्रांचे शास्त्र असे म्हटले जाते. तत्त्वज्ञान समग्र जीवनाचा सातत्याने विचार करते. ज्ञानाचा विचार कोठे करावा व कसा करावा हे सांगते.

तत्त्वज्ञान व मानवी जीवन या संदर्भात विचार केला तर तत्त्वज्ञान समग्र मानव जातीचा स्थल व काल या मर्यादांच्या पलीकडे मानवी मूल्य व आदर्श प्रतिपादन करते.अध्यात्मिक शांती व समाधान मिळवून देते. तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत, चिरंतन शाश्वत जीवन मूल्यावर आधारलेले असतात. मानवाला सुखात व आनंदात संयम कसा राखावा व दुःखात शांती प्राप्त कशी करून घ्यावी हे सांगते. तत्त्वज्ञान मूल्य व आदर्श यांच्यावरती निष्ठा ठेवते.तत्त्वज्ञान जीवनाचा अर्थ काय?ध्येय काय?परस्पर संबंध काय?जीवनात नैतिक मूल्यांचा संबंध काय?या विचारांना चालना देते.जीवनातील संघर्षाने, अपयशाने खचून न जाता आत्मविश्वासाने जीवनातील संकटाला सामोरे जावे, तत्त्वांनी मनुष्य खंबीर बनतो, तत्त्वावर निष्ठा ठेवतो.तत्त्वज्ञान व विज्ञानाचा विचार विज्ञान महत्त्वाचे आहे.विज्ञानाच्या प्रगतीने मानव चंद्रावर पोहोचला.विज्ञानाचे सिद्धांत सर्वमान्य आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या बाबतीत ज्ञानाची व्याप्ती विज्ञानाहून भिन्न असते, वरच्या दर्जाची असते.तत्त्वज्ञानाचे सिद्धांत पारखण्यासाठी मनाची गरज असते.तत्त्वज्ञानाने लावलेल्या अर्थाला, वस्तुस्थितीला सर्व मान्यता मिळेल असे नाही.विज्ञानालाही न सापडलेली कोडी व त्या कोड्यांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न तत्त्वज्ञान करते म्हणून तत्त्वज्ञान विज्ञानापेक्षा श्रेष्ठ आहे. विविध शास्त्रातून जे जे ज्ञान मिळविणे शक्य असते तेथे ज्ञान मिळण्याचा प्रयत्न करते त्या ज्ञानाच्या प्रकाशात विश्वाचे विशाल स्वरूप व त्यामध्ये मानवी जीवनाचे स्थान शोधण्याचा प्रयत्न करते. सर्व सामाजिक शास्त्रे, विज्ञान, भौतिक शास्त्रे इत्यादी सर्व नैतिक तत्त्वज्ञानाखाली येतात. तत्त्वज्ञान गुढ अर्थ शोधणारे शास्त्र म्हणून सर्व शास्त्रांचे मूलगामी शास्त्र आहे. प्रत्येक विषयाचे वेगवेगळे तत्त्वज्ञान बनले. तसेच प्रत्येक विचारवंताचे, वेगवेगळया धर्मसंस्थापकाचे तत्त्वज्ञान बनले आहे. त्यामध्ये बौद्ध, जैन, मुस्लिम, हिंदू, ख्रिश्चन इत्यादिंचा समावेश आहे.

बौद्ध धम्माचे संस्थापक गौतम बुद्ध यांनी तपश्चर्या करून जगाला दुःखापासून मुक्ती करण्याचा जो मार्ग शोधला तो ज्ञानमार्ग म्हणजेच बौद्ध तत्त्वज्ञान आहे.त्यामध्ये मूलभूत तत्व आणि तत्त्वमिमांसा यांचा समावेश होतो. बुद्धाच्या मृत्यूनंतर त्यांच्या शिकवणी बाबत काही विवाद निर्माण झाले होते.या विवादांचे समाधान करण्यासाठी एक परिषद आयोजित करण्यात आली होती. परिषद मगध जवळील राजगृह या ठिकाणी भरली.गौतम बुद्ध विषयी असलेली श्रद्धा व विश्वास, त्यांची शिकवण यांचे संकलन केले. या संकलनास पिटक असे म्हणतात. पिटक हे तीन आहेत त्यांना तिपिटक असे म्हणतात. त्यामध्ये बुद्धाची शिकवण म्हणजेच बुद्धाचे तत्त्वज्ञान सामावलेले आहे. अभिधम्म पिटकांमध्ये बुद्धाचा आध्यात्मिक दृष्टिकोन सांगितलेला आहे, विनय पिटकांमध्ये शिस्तीचे नियम सांगितलेले आहेत, सूत्त पिटकामध्ये बुद्धाने सांगितलेल्या गोष्टी व बोधकथा सांगितलेल्या आहेत. या तीन पिटकाच्या माध्यमातून बुद्धाच्या तत्त्वज्ञानाची खरी ओळख होते. गौतम बुद्ध मूलतः शांत प्रवृत्तीचे व चिंतनशील होते. गौतमाची शिकवण चार आर्यसत्य,, अष्टांग मार्ग,पंचशील यामध्ये सामावली आहे.

चार आर्य सत्य मधील दुःख हे पहिले आर्य सत्य आहे. जग हे दुःखमय आहे.त्यामध्ये जन्म, जरा, रोग, निराशा, मृत्यू हे सर्व दुःखमय आहे. दुसरे आर्य सत्य हे दुःख समुदाय आहे. म्हणजेच दुःख समुदायाचे अचूक निदान करणे आवश्यक आहे.रोगाचे निदान केले जाते तसे दुःख निर्मितीचे निदान होणे आवश्यक आहे. सर्व दुःखांचे मूळ तृष्णा, वासनेत सापडते.तृष्णा व लालसा यापासून दुःख निर्मिती होते. दुःख विरोध हे तिसरे महत्त्वाचे आर्य सत्य आहे.रोगाच्या कारणाप्रमाणे ते दूर करणे आवश्यक आहे तसेच दुःखाचे कारण नष्ट करणे आवश्यक आहे म्हणून लोभ, तृष्णा नष्ट करावी म्हणजे दुःख समुदायनिर्मितीचे निरोधन करावे. स्वार्थ नष्ट झाला पाहिजे. तृष्णा नष्ट झाली पाहिजे. चौथे आर्य सत्य म्हणजे दुःख समुदाय निरोधन मार्ग होय. यामध्ये दुःख नष्ट करण्याचा मार्ग म्हणजे अष्टांग मार्ग होय. त्याचे पालन केल्याने दुःख नाहीसे होते.

निर्वाण हे जीवनातले अंतिम ध्येय असून अष्टांग मार्गाचा अवलंब केल्याने ते साध्य होते. सम्यक दृष्टी, सम्यक संकल्प, सम्यक वाचा, सम्यक कर्मात, सम्यक आजीविका, सम्यक व्यायाम, सम्यक स्मृती, सम्यक ध्यान किंवा सम्यक समाधी हे आर्य अष्टांगिक मार्ग आहेत. याचे पालन केल्याने मानव चांगले जीवन जगू शकतो. गौतम बुद्धाने शील, समाधी व प्रज्ञा या गोष्टींना प्राधान्य दिले यालाच बौद्ध धम्माची त्रिरत्न असे म्हणतात. संयम, सदाचार व सन्मार्गाने जीवन जगावे हा मार्ग सर्व इच्छांचे मूळ नष्ट करून निर्वाण पदाला नेतो असे बुद्ध म्हणतात. बौद्ध तत्त्वज्ञानात अहिंसेला महत्त्वाचे स्थान आहे. सद्‌गुण व सदाचाराने निर्वाण पद प्राप्त होते.बौद्ध धम्मात उच्च -नीच भेदभाव नाही, ब्राह्मण, शूद्र, गरीब, श्रीमंत, वैश्य अशा सर्वच लोकांना आपल्या धर्मात प्रवेश दिला आहे.

पंचशील हे बौद्ध धम्मातील अत्यंत महत्त्वाचे तत्व आहे यामध्ये पाच नियम सांगितले आहेत. पहिला नियम अहिंसा संबंधित आहे. प्राण्याला ठार न मारणे, जीवमात्राच्या हत्या न करणे. दुसरा नियम सत्य बोलणे, खोटे न बोलणे, नेहमी सत्याने वागणे असा आहे.तिसरा नियम अस्तेय म्हणजे जे आपले नाही त्याबद्दल अभिलाषा बाळगू नये. चौथा नियम व्याभिचार करू नये आणि पाचवा नियम मादक पेयांचे सेवन करू नये म्हणजे अपरिग्रह होय. यामुळे मानवी जीवन सुखी आणि समृद्ध होते. हे बुद्धाचे तत्त्वज्ञान आहे. हे तत्त्वज्ञान नंतरच्या काळामध्ये दोन पंथांमध्ये विभागले गेले ते म्हणजे महायान व हीनयान. पंथापेक्षाही त्यांनी सांगितलेले तत्त्वज्ञान महत्वाचे आहे.

बौद्ध तत्त्वज्ञान हे केवळ भारतापुरतेच मर्यादित राहिले नाही तर ते जगाच्या वेगवेगळया भागांमध्ये आज त्याचा प्रसार आणि प्रचार झालेला आहे. गौतम बुद्धांनी स्थापन केलेला धर्म म्हणजे बौद्ध धम्म होय. हा धम्म विज्ञानावर आधारित आहे. विज्ञान म्हणजे आपल्या सभोवती ज्या नैसर्गिक घटना घडामोडी घडतात त्याचे सत्य जाणणे होय. हे सत्य जाणून घेण्यासाठी आवश्यक असणारे मन, शरीर, निसर्ग आणि मानवी परस्पर संबंधित गुढ बाबींचे सूक्ष्म अध्ययन बुद्ध धम्मात आहे. समाजाने तर्कशुद्ध विचार करावा असा हा धम्म सांगतो. बुद्धाने ज्ञानातील विज्ञान जगाला सोप्या भाषेत सांगितले आणि म्हणूनच आधुनिक काळातील डार्विन पासून ते अल्बर्ट आईन्स्टाईन अशा विद्वानांना बुद्ध आजही प्रभावित करतात. लंडनमधील द इंडिपेंडेंट मधील एका रिपोर्टनुसार मानवी भाव-भावना व अभिव्यक्ती या विषयावरील विद्वान प्राध्यापक पॉल एकमॅन यांनी मांडलेल्या सिद्धांतानुसार असे सिद्ध केले आहे की, मानवी उत्क्रांतवादाचे जनक चार्ल्स डार्विन यांचे मानवी सहृदयता व नीतिमत्ता यावर विचार आणि बुद्ध धम्मातील तत्वे यामध्ये साधर्म्य आहे. विज्ञानाशिवाय धर्म हा आंधळा होय असं म्हणणारे नोबल पारितोषिक विजेते जगद्विख्यात शास्त्रज्ञ अल्बर्ट आईन्स्टाईन यांचा सापेक्षतावाद व बुद्धाचा अनित्यवाद व कार्यकारण भाव या संबंधाचे महत्व विचार करायला लावणारे आहे. आज भारतात ज्ञान विज्ञानाच्या अफाट उपलब्धतेमुळे व

जगभरातील आदान प्रदानामुळे देव, स्वर्ग, नरक, चमत्कार इत्यादी भ्रमकल्पना विचार आता जगभरात मागे पडत आहेत. शिक्षणातली विज्ञान विषयाच्या अभ्यासाने नवीन वैज्ञानिक दृष्टी वाढीस लागत आहे. अशा ज्ञानकाळात मानवी उत्थानाचा भाव विचार जोपासणाराच व मानवी मनाच्या प्रश्नांची पारख व निराकरण करणारा खरा धर्म ठरेल. बाबासाहेब आंबेडकर सांगतात तशा उत्तम धर्माच्या कसोट्या काय असाव्यात त्याबद्दल ते म्हणतात, कोणताही धर्म नीतिमत्तेवर आधारलेला असावा, धर्मशास्त्रीय ज्ञानाशी सुसंवादी असावा, धर्मात नैतिक आचरणाचा आग्रही अंतर्भाव असावा, धर्मात स्वातंत्र्य, समता, बंधुता ही समाजशील तत्वे असावीत, धर्माने दारिद्र्याचे गोडवे न गाता मानवाच्या उन्नयनाचे व सम्यक सुखाचे पक्षधर असावे. या कसोट्यानुसार सध्या प्रचलित धर्म निष्फळ ठरतात आणि आज नवीन धर्म निर्माण करतील असे महात्मे नाहीत या स्थितीत प्रचलित असलेल्या धर्मामध्ये बुद्ध धम्मच एक उत्तम पर्याय ठरतो. त्याचं कारण म्हणजे हा धम्म विज्ञानावर आधारित आहे, धम्म समानतेवर आधारित आहे, हा धम्म मैत्री वर आधारित आहे.असा जगातला कोणताच धर्म बौद्ध धम्मासारखा नाही. म्हणून भारतातील आणि जगातील ज्या ज्या लोकांना हा धम्म म्हणण्यापेक्षा या धम्माचे बुद्धांनी सांगितलेली तत्त्वज्ञान कोणत्याही मानवाला यशाच्या शिखराकडे तसेच सुख समृद्धीकडे नेणारे आहे. त्यामुळे अलीकडच्या काळात बौद्ध धर्माच्या अनुयायांची संख्या वाढते आहे ती केवळ बौद्ध तत्त्वज्ञानाच्या आधारेच असे म्हणावे लागेल.

निष्कर्ष:

1. बौद्ध तत्त्वज्ञान व बौद्ध धम्म हा विज्ञानावर आधारित आहे.
2. बौद्ध धम्म व बौद्ध तत्त्वज्ञान हे समतेवर आधारित आहे.
3. बौद्ध तत्त्वज्ञान व बौद्ध धम्म हा मानवतेला प्राधान्य देतो.
4. बौद्ध धम्माचे तत्त्वज्ञान हे प्रत्येक व्यक्तीला जीवनात उपयोगी पडणारे आहे.
5. बौद्ध तत्त्वज्ञान भारताने विशिष्ट समुदायाने स्वीकारलेले आहे कारण भारतामध्ये हिंदू धर्माचा पगडा जास्त आहे.
6. बौद्ध तत्त्वज्ञान विकासाकडे नेणारा महत्त्वाचा मार्ग आहे.
7. बौद्ध तत्त्वज्ञानामुळे व्यक्ती निर्वाण पदाला प्राप्त होते.

संदर्भ ग्रंथ:

1. बुद्धयान-नाग आणि आर्य संघर्ष बौद्ध धम्म: विज्ञानवादी धर्म, सिंहनाद प्रकाशन, नागपूर, वर्षे:40, अंक:01,जानेवारी-मार्च 2019
2. वैज्ञानिक युग और बौद्ध धर्म-डॉ. शिवकांत, गौतम बुक सेंटर, दिल्ली, प्रथम संस्करण 2015
3. शिक्षणशास्त्र-डॉ. दादासाहेब शिरगावे व इतर, निराली प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती ऑक्टोबर 2011
4. बौद्ध धर्म ही मानव धर्म- डॉ. भीमराव आंबेडकर, संकलन: डॉ. धर्मरक्षित, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ली प्रथम संस्करण 2009

वैश्विक परिदृष्यातून कवी दिनेश काळे यांची 'विश्वशांती' कविता

प्रा. डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख

(मराठी विभाग)

गो.सी.टोम्पे कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, चांदूर बाजार जि.अमरावती

गोषवारा :

वैश्विक विचारांची मनामनात पेरणी आपल्या साहित्यातून करणारे प्रथितयश कवी दिनेश काळे यांची 'विश्वशांती' कविता आहे. जगाला शांतीची गरज असून सगळीकडे शांती प्रस्थापित व्हावी, या वैश्विक विचारांतून वास्तव परिस्थितीच्या दर्शनातून कवितेतील विचारांची आशयघनता लक्षवेधी ठरते. दिनेश काळे यांच्या 'समर्पित' या कादंबरीत आलेली 'विश्वशांती' ही कविता मनातील भावस्थितीचे अचूक भावचित्र प्रतीक-प्रतिमांतून अभिव्यक्त करते. कविमनातील वैश्विक विश्वास विश्वशांतीचे प्रकटीकरण करताना काव्यातून प्रगटणारा आशय तेवढाच मनोवेधक आणि मनातील भावस्थितीचे पदर उलगडणारा आहे.

बीजशब्द : शांती, विश्वशांती, सार्वत्रिक विचार, माणुसकी, प्रगतीचा, विश्वबंधुत्वाचा, वसुधैव कुटुंबकम्, शांतिदूत, ओम शांती इ.

प्रस्तावना:

सुप्रसिद्ध साहित्यिक कथाकार, कादंबरीकार, नाटककार, बालसाहित्यकार आणि कवी म्हणून दिनेश काळे यांचा मराठी साहित्य क्षेत्रात उल्लेखनीय असा नावलौकिक आहे. कवी दिनेश काळे यांनी मराठी, हिंदी, इंग्रजी या भाषेतून लेखन करताना उर्दू भाषेचादेखील त्यांचा व्यासंग प्रकटतो. 'विश्वशांती' ही कविता अल्पावधीतच इंग्रजी, गुजराती आणि कन्नड भाषेत अनुवादित झालेली आहे. अर्थात या कवितेचा विचार मानवाच्या कल्याणाचा, प्रगतीचा, विश्वबंधुत्वाचा, सार्वत्रिक, मांगल्याचा असून यामुळे संपूर्ण विश्वात शांतीची कशी आवश्यकता आहे आणि त्यासाठी शांतिदूत हवा आहे यावरही कवी दिनेश काळे यांनी 'विश्वशांती' या कवितेतून टाकलेला प्रकाशझोत लक्षवेधी ठरतो.

दिनेश काळे यांच्या कादंबरीलेखनाचा एकूणच प्रवास उल्लेखनीय ठरतो. अर्थात, त्यांच्या सोळा कादंब-यांतून तो अभिव्यक्त होतो. त्यांच्या कादंबरीलेखनाचे विषयही तेवढेच वैविध्यपूर्ण असून समाजभान असलेला हा साहित्यिक ग्रामीण, शहरी आणि महानगरीय जीवनावर सहजपणे भाष्य करतो. त्याचबरोबर वैश्विक विश्वशांती चा संदेश त्यांच्या संवेदनशील कविमनाची आशयघनता दर्शविते. 'विश्वशांती' या कवितेतून त्यांचा वैश्विक असा सकारात्मक विचार जीवनाकडे बघण्याची भूमिकाही सांगून जातो. कविमनातील वैश्विक विश्वशांतीचा, तर कधी विश्व प्रेमातील अस्वस्थता कविच्या लेखनशैलीतून मनाला भावणारी, मानवी मनात विचारांची अर्थात शांतीची बीजं रूजविणारी आणि चिंतनाचा सूर घेऊन येणारी ठरते. दिनेश काळे यांच्या सगळ्याच कादंबरीत कविता येत नाही, तर चार कादंब-यामध्ये कविता अल्पक्षरांतून व्यापकता आणि आशयसंपन्नता घेऊनच प्रकटते.

'समर्पित' ही दिनेश काळे यांची २०१२ ला प्रकाशित झालेली नातेसंबंधांची रेशीमवीण असलेली सामाजिक-कौटुंबिक विषय मांडणारी कादंबरी आहे. या कादंबरीतील प्रभाकरच्या मनातील व्यापक अशी भावस्थिती कवितेतून आविष्कृत होते. प्रेरणा प्रभाकरची बायको, तिच्या हाती लागलेली नव-याची डायरी आणि

त्या डायरीतील पानांवर उमटलेली कविमनाची भावस्पंदने कविता म्हणून प्रगटते. 'समर्पित' कादंबरीत आलेलं हे काव्य म्हणजे प्रभाकरच्या मनातील विश्वशांतीचे महाकाव्यच!

कवी दिनेश काळे आपल्या 'विश्वशांती' या कवितेतून शांतीचा नव्हे, तर वैश्विक विश्वशांतीचा संदेश घेऊन येतात. त्याचबरोबर शब्दसामर्थ, शब्दमांडणीतून मनावर कायम गोंदण करणारी त्यांची कविता असून कवी म्हणतात,

"शांती आणि
शांतीतूनच निर्मिला
व्यक्तीच्या कल्याणाचा विचार
इच्छा, आकांक्षा, अपेक्षा, कल्पना
या मानवी मनात आणि संवेदनेत
दडून बसलेल्या आकृतीबंधाना
विभक्त नि विरक्त होऊ न देता
आकारहीनतेकडून परत विशिष्ट रचनाबद्ध
कौशल्य प्राप्त करून देणं म्हणजेच शांती!"

कविमनातील शांतीची व्यापकता मनोविश्लेषणातून आलेली असून ती अखंड विश्वासाठी दिशादर्शक ठरते. कवी पुढे आपल्या कवितेतून शांतीचा विचार आणि त्याचे व्यापकपण घेऊनही म्हणतात,

"शांती तीच, जिचं नाव माणुसकी
मानवाच्या कल्याणाचा, प्रगतीचा, विश्वबंधुत्वाचा
आणि वसुधैव कुटुंबकम् असा साक्षात्कारी
नि जगातील प्रत्येक व्यक्तीच्या हृदयाला!
हळुवार स्पर्श करणारा आभास म्हणजेच शांती!
जिथं माणुसकीला काळिमा फासला जात नाही
कोणत्याही देशातील नागरिकाला आपल्या देशाच्या
स्वाभिमानी भावनेसोबतच दुसऱ्या देशातील लोकांच्या
अस्मितेची पर्वा करावीशी वाटते तिचं,नाव म्हणजेच शांती!"

'विश्वशांती' या कवितेतील विषयाचे व्यापकपण मनाचा ठाव घेणारे आणि मानवी मनाला वास्तव परिस्थितीची जाणीव करुन देणारे आहे.

विश्वात घडणाऱ्या घटना संवेदनशील कविमनाला अस्वस्थ करणा-या आहेत. हाच चिंतनाचा धागा पकडून कवी म्हणतात,

"शांतीतूनच निर्माण होतो सार्वत्रिक विचार.....
शांतीतूनच निर्माण होतो मांगल्याचा विचार
शांतीतूनच निर्माण होतो- आपण सारे एक आहोत
We are equal and our thinking is universal
असा विश्वव्यापी विचार.....
शांतीला कधीच आवडत नाही अशांती
शांतीला कधीच आवडत नाही दोन देशातील युद्ध

आतंकवाद, अत्याचार, उपासमार, बालमजुरी आणि
चिमुकल्या मुलांचे कुपोषण न्
त्यातून होणारे बालमृत्यू
शांतीला कधीच आवडत नाही वारंवार होणारे संप
जेव्हा जेव्हा असं होतं तेव्हा तेव्हा
हृदय रडतं न् सांगू लागतं की, आता हे नको
त्या नकोचं नाव म्हणजेच शांती!"

कवी दिनेश काळे यांनी जगात घडणाऱ्या घडामोडींचा व्यापक असा आलेखच आपल्या लेखनशैलीतून समर्थपणे अधोरेखित केलेला आहे.त्यांच्या शब्दमांडणीतून होणारी वातावरणनिर्मिती वास्तवाला प्रखरपणे दर्शविते. अवतीभोवती घडणाऱ्या घटनांचे कविमनावर उमटलेले अस्वस्थपण खालील ओळीतून अधोरेखित होते.

"आज दहा लोकांचा बळी
युद्धात, दंगलीत, महामारीत
बळी गेलेल्या लोकांचा आकडा
ब्रेकिंग न्यूज ठरत आहे
अन् ते सांगताना मीडिया
मात्र लाज सोडत आहे....
वाटू लागतं जणू त्यांना
तेच हवं आहे, पण जनमानसात तर
शांती अपेक्षित आहे...
मनाला विकृतीपासून परावृत्त करायला
लावणारी मानसिकता म्हणजेच शांती!
जीवनाचा खराखुरा आस्वाद देणारी
सुखद संवेदनशीलता म्हणजेच शांती!
भारत असो नाहीतर पाकिस्तान
भारत असो नाहीतर अमेरिका
भारत असो नाहीतर चीन
ज्या ज्या वेळी होतो विचार द्वीपक्षीय संबंधांचा
त्या संबंधांचं नाव म्हणजेच शांती!"

कवितेची आशयघनता मनाला खोलवर विचार करायला लावणारी असून मनामनात शांतीचे बीज रूजवून अंकुरणारी वातावरणनिर्मिती करणारी ही कविता पुढे सूक्ष्मनिरिक्षणातून लक्षवेधी ठरते. कवी दिनेश काळे म्हणतात,

"दुसरं नाव म्हणजेच नंदनवन
तिसरं नाव म्हणजेच स्वर्ग!
हाती बंदूक घेऊन सीमेवर उभा असणारा
सैनिक नव्हे तर
सहिष्णुतेनं गुलाबाचं फूल देऊन
प्रेमाचा संदेश देणारा
शांतिदूत अपेक्षित आहे

राष्ट्राराष्ट्रांत, प्रांताप्रांतात
शहराशहरांत, गावागावांत
शांतिदूत हवा आहे, तरच
चैतन्यानं रसरसलेल्या, ओथंबलेल्या
शरीराला न् मनाला
मोकळ्या हवेत वावरतांना
डोळ्यांना जे भासेल
तीच असेल ख-या अर्थाने एका
शांतिदूताने स्थापित केलेली शांती...
मग उद्याचा सूर्य
क्षितिजाच्या वर येताना
सा-या जगावर शांतीची
कोवळी कोवळी किरणे
पसरवीतच सांगू लागेल
जगा आणि इतरांना जगू द्या
ओम शांती!ओम शांती!!ओम शांती!!!'

कवी दिनेश काळे यांनी 'विश्वशांती' या कवितेतून मांडलेला विचार प्रगल्भ असून कविमनाची विशाल व्यापकता मनाला भिडणारी आहे. 'समर्पित' या सामाजिक कादंबरीत प्रभाकर या व्यक्तिरेखेतून वैश्विक विश्वशांतीचा संदेश अभिव्यक्त केला आहे. जगातील युद्ध, ताण-तणाव ,मतभेद संपवायचे असतील तर मनामनात शांतीचं बीज कसं रूजेल, अंकुरेल, बहरेल आणि मोहरेल त्याचे प्रकटीकरण काव्यातून आले आहे.

'विश्वशांती' या काव्यातून शब्दसामर्थ्य प्रभावीपणे येते. उदा.शांती,कल्याणाचा, इच्छा, आकांक्षा, अपेक्षा, कल्पना, विभक्त, विरक्त, संवेदनशील, रचनाबद्ध, माणुसकी, आभास, काळिमा, सार्वत्रिक, शुद्ध, हदय, रडतं, स्वर्ग, गुलाबाचं फूल, ओथंबलेलं, प्रगल्भता, शांतिदूत, डोळ्यांना, क्षितिजाच्या, आकाशात, ओम शांती, उद्याचा सूर्य, कोवळी कोवळी किरणे तसेच इंग्रजी शब्द equal thinking इत्यादी शब्दछटांतून काव्य बोलके झाले आहे.

त्याचबरोबर वैश्विक अशी व्यापक विचारातील अखंड साखळी सकारात्मकता घेऊन येते. यातील काव्यओळी तेवढ्याच मनावर कायम गोंदण करतात, मनावर कोरल्या जातात. उदा. 'शांतीतूनच निर्मिला व्यक्तीच्या कल्याणाचा विचार, इच्छा, आकांक्षा, अपेक्षा, कल्पना', 'शांती तीच,जिचं नाव माणुसकी', 'दुसरं नाव म्हणजेच नंदनवन आणि तिसरं नाव म्हणजेच स्वर्ग', 'शांतीला कधीच आवडत नाही अशांती', 'मनाला विकृतीपासून परावृत्त करायला लावणारी मानसिकता म्हणजे शांती, 'क्षितिजाच्या वर येताना सा-या जगावर शांतीची कोवळी कोवळी किरणे पसरवीतच सांगू लागेल...' इत्यादी कवितेच्या ओळी प्रभावीपणे उमटलेल्या आहेत.

देशाविषयी प्रेम, भावकाव्य आणि विश्वशांतीचा संदेश घेऊन दिनेश काळे यांच्या कादंबरीतील कविता म्हणजे सर्जनशील मनाची अभिव्यक्ती होय. मुळातच कादंबरीकार संवेदनशील मनाचे असून आपल्या साहित्यातून आयुष्यावर भाष्य करताना दिसतात.

गेयता, नादमयता, चित्रमयता, तालबद्धता, शब्दसामर्थ्य, सूचकता, आशयघनता, रंगगंधस्पर्श, संवेदना, शब्दमांडणी, सहजता, भाषासौदर्य, कल्पनासौदर्य, प्रतीक, प्रतिमा अलंकार, रस या सर्व वैशिष्ट्यपूर्ण रचनेने दिनेश काळे यांच्या 'समर्पित' कादंबरीतून काव्यमयता अतिशय देखणी आणि मनोवेधक ठरते.

कादंबरीतील काव्यमयता, भाषाशैली वैविध्यपूर्ण असून कवीच्या प्रगल्भ लेखनशैलीतून भावस्पंदने देखील मनाची तेवढीच पकड घेताना दिसून येतात.

निष्कर्ष :

१. 'विश्वशांती ' कवितेची आशयघनता कविमनाच्या भावस्थितीचे प्रकटीकरण करते.
२. भाषाशैली वैविध्यपूर्ण असून त्यातील सूचकता व्यक्तिमनातील जीवन-जाणिवा समृद्ध करणारी आहे.
३. शब्दसामर्थ्यही तेवढेच चपलखपणे आलेले आहे.
४. कवितेतील शब्दसामर्थ्याने त्याचा परिणामही तेवढाच प्रभावी केला आहे.
५. कवितेत आलेले अंकदर्शनही तेवढेच लक्षवेधक ठरते.उदा. एक आहोत, दोन देशातील, दहा लोकांचा बळी, पन्नास लोकांचा बळी, दुसरं नाव,तिसरं नाव इत्यादी.
६. आपण सारे एक आहोत हा विश्वशांतीचा संदेश लक्षवेधी ठरतो.
७. 'विश्वशांती' कवितेतून जातीच्या, धर्माच्या, संप्रदायाच्या, पंथाच्या भिंती कुठेही जाणवत नाहीत. एकंदरीतच

सर्वधर्मसमभाव आणि सर्वसमावेशकता परस्परसामंजस्यातून प्रकर्षाने जाणवते.विश्वशांतीचा व्यापक विचार करणारी त्यांची कविता मानवतेचा पुरस्कार करणारी आहे.

संदर्भग्रंथ सूची

1. दिनेश काळे -'समर्पित' श्री नवदुर्गा प्रकाशन, कोल्हापूर प्रथमआवृत्ती २०१२
2. 'दिनेश काळे यांचे कादंबरीविश्व :एक आकलन' -प्रा.डॉ. प्रियदर्शनी वसंतराव देशमुख, वरदा प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती दि.२२ डिसेंबर २०२२
3. संपादक -डॉ. विजय जाधव,डॉ. प्रियदर्शनी व. देशमुख,'ऋतुरंग' बी.एस्सी.१,आवश्यक मराठी विषय, संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती, सत्र २०२२ पासून अभ्यासक्रमात
4. दैनिक हिंदुस्थान, (अमरावती), दै. गोदातीर समाचार (नांदेड), दै. जनशक्ति, (जळगाव), दै. प्रभात, (पुणे), दै. देशोन्नती (अकोला) इ. वर्तमानपत्र.

वैदिक साहित्यात विश्वबंधुत्व

प्रा अभय सखाराम पाटील

संस्कृत विभाग प्रमुख, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता गंगाखेड जि परभणी

वेदामध्ये देश काल यांच्यात न अडकता सीमांच्या पलीकडे जाऊन मनुष्याच्या कल्याणासाठी कामना केली आहे. म्हणून वैदिक ऋषी भूमी आणि मनुष्यास खंडात विभागणी न करता. सर्वत्र एकत्वाचा अनुभव करतात.

"यत्र विश्वं भवत्येकनीडम "

तोच भाव **वसुधैव कुटुम्बकम** च्या माध्यमातूनग्लोबलायझेशन नावानी आज ओळखले जाते. परंतु त्या वैश्विकरणाच्या दृष्टीने वेदांमध्ये जेथे सहयोग परिवार अशी भावना प्राधान्याने होती. त्याची जागा आता ग्लोबलायझेशन या नावानी गळा कापण्याच्या स्पर्धा तसेच बाजारभावना अधिक दृढ होताना दिसतात.

वैदिक विचारधारा मनसा वाचा आणि कर्मणेने सर्वांना संघटित करते म्हणून यास दर्शन म्हणतात. म्हणून त्यानुसार व्यष्टि बरोबर समिष्टिच्या अभ्युदयाची कामना केली आहे. वैदिक दृष्टी तर इतकी उदार आहे की सर्व वस्तूवर सर्वांचा समान अधिकार मानते स्वयं स्वतः खाणारा "केवलादी" म्हणून संबोधला जातो.

वैदिक साहित्याचे एक अद्वितीय वैशिष्ट्ये आहे ज्यामुळे ते मानवी कल्याणाच्या आत्म्यास प्रवृत्त करते ते म्हणजे वैदिक ऋषी हे एकाच व्यक्तीच्या आणि समाजाच्या कल्याणासाठी ईश्वरा जवळ प्रार्थना करीत नाहीत तर ते संपूर्ण सृष्टीसाठी आशीर्वाद मागतात केवळ व्यक्ती आणि समाजाच्या ही पुढे जाऊन जगाच्या आनंद आणि समृद्धीसाठी प्रार्थना करतात.

विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव
यात भद्रं तन्न आ सुव ॥(यजु ३०.३)

जागतिक शांतता आणि जागतिक बंधुता या उदात्त भावनेने भरलेल्या वैदिक मंत्रामध्ये मानवात परस्पर सुसंवाद आणि सद्भावना साधने नितांत आवश्यक आहे.

मित्रस्याहं चक्षुषा सर्वाणि भूतानि समीक्षे ।
मित्रस्य चक्षुषा समीक्षाहे ॥ (यजु-36.18)

जगातील कल्याणाच्या प्रत्येक बाबीचा वैदिक साहित्यात विचार केला गेला आहे. केवळ कल्पनाच नाही तर भारतातील लोकांनी त्यांच्या जीवनात ते उतरवले आहे. ज्यात भारतीय विचारवंत मंगलकामनेसाठी देवाला प्रार्थना करीत नाही तर ते मानवी हिताची देवाकडे याचना करतात.

वेद हे संवादाचे ग्रंथ आहेत. विवादाचे नाही विश्वबंधुत्वाच्या दृष्टीने वेदांमध्ये स्वार्थ- परोपकारात प्रवृत्ती-निवृत्तीत आणि अद्भुत- सामंजस्य प्रतिपादित करते. यज्ञामध्ये वापरलेले 'इदं न मम' हे वाक्य वेदांची आत्मा आहे. मानवी मनास उदार तसेच विशाल बनवण्यात या ठिकाणी शिव संकल्प होण्यासाठी प्रार्थना केली आहे.

विश्ववारा वैदिक संस्कृतीनुसार हे विश्व एक असे अभयारण्य आहे.त्या ठिकाणी लहान मोठे जीव मन मुराद वावरण्याचा अधिकार प्राप्त करतात.

वेद संपूर्ण आर्ष वाङ्मयाचे प्राण आहेत सांस्कृतिक ज्ञानाचे स्त्रोत आहेत. वैदिक साहित्यात विश्वबंधुत्व तसेच सर्वांचे हित आणि कल्याणाची भावना प्रमुख रूपाने आहे. वैदिक साहित्य आणि संस्कृतीत प्राणीमात्रावर समता आणि ममताच्या भावनेने प्रेम करते यावरुन उत्तमतेने संबंध प्रस्थापित होते हे लक्षात येते.

सा प्रथमा संस्कृती विश्ववारा

व्यापक आणि समता मुलक संघटन दृष्टीने वेदाचा उपदेश सर्वत्र ग्राह्य आहे.संघटनाची पहिली पायरी ही परिवार होय. परिवारापासून समाज आणि समाजापासून राष्ट्र आणि राष्ट्रापासून विश्व संघटन निर्माण होते. याचे कारण मानवच होय. स्वस्त रूप विकसित असणार-या मानवत परस्पर बंधुत्वाची भावना जेवढी दृढ असेल तेवढेच संघटनाची स्थिती सुदृढ असेल. संपूर्ण विश्वात एक सूत्रात बांधण्यात मनुष्यास पारिवारिक सामाजिक आणि राष्ट्रीय भावने सोबत विश्वबंधुत्व व विश्व प्रेमाची व्यापक भावनेस आत्मसात करून विश्वाच्या एकरूपतेत एकरूप होणे आवश्यक आहे.

समस्त विश्वात एकत्व भाव स्थापित करण्यासाठी यजुर्वेदात विश्वातील सर्व प्राणीमात्रा सोबत एकत्वाची अनुभूतीचा संदेश प्रदान करते आणि तो आजही आवश्यक आहे .ऋग्वेदाच्या शेवटच्या सूक्तात सर्वांचे मन, हृदय आणि विचाराच्या एकतेवर विशेष भर दिला आहे. अथर्ववेदात प्रेम सामंजस्य आणि सौहार्दची परंपरा आहे आणि उल्लंघन करणाऱ्याला जागृत करून सांगितले की परस्पर विरोध करणारे आपसात संघर्ष करून मृत्यूस प्राप्त होतात.

वैदिक साहित्यात केवळ हिंदू, मुस्लिम, जैन, ईसाई इत्यादीवरच नाही तर प्राणीमात्रावरही प्रेम करण्यास सांगितले आहे. वैदिक साहित्याने विश्वबंधुत्व तसेच प्रेम असे उच्चतम आदर्श रुजवले आहे. वैदिक साहित्यात पावलो पावली विश्वबंधुत्व प्रेम आणि सामंजस्यच्या उत्कृष्ट भावनांची प्रचिती येते.

राजकीय चांगल्या वृत्तीचा विकास करताना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास करणे हा साहित्याचा हेतू असतो. आपल्या लोकउपयोगी स्वरूपामुळे मानवी जीवनाशी अखंडित संबंध आहे. जगाच्या उपलब्ध साहित्यात वैदिक वाङ्मय सर्व प्राचीन आहे. वैदिक साहित्यात जीवनाचे आणि जगाचे सर्व प्रवाह वाहतात. एखाद्या व्यक्तीच्या आचरणाचे मार्गदर्शन आणि मूल्यांकन करण्यासाठी मानवी मूल्य आदर्श किंवा निकष आहेत.

साहित्याचे सामाजिक जीवनाच्या मूल्यांशी दुहेरी संबंध आहेत. एकीकडे स्वच्छ आरसा बनवून ते आपल्या सामाजिक जीवन मूल्यांचे प्रतिबिंबत्व करते तर दुसरीकडे त्याची मीमांसा करून संशोधित रूप प्रस्तुत करून समाज विषयाचे सदस्यास नवीन जीवन मूल्यांच्या निर्माणाची प्रेरणा देते. वेदाचा ऋत सिद्धांत मानवीय मूल्यांचा आणि चारित्र्य श्रेष्ठताचा वाहक आहे. वेदांमध्ये मानवीय आचार, विचार, शुद्धता आणि लोक मंगल स्वरूपावरही विशेष भर दिला आहे. वेद मानव जीवनास एक यज्ञरूपी जीवनाची संज्ञा देते. वेदांमध्ये उल्लेख आहे की सर्व कार्य लोकहितातच आहेत आणि त्यापासून कोणासही हानी पोहोचणार नाही किंवा त्रास होणार नाही.

आपली संस्कृती पाश्चात्त्य संस्कृतीने प्रभावित झाल्यामुळे समाजात प्रतिस्पर्धेची भावना तयार झाली त्याच्यामुळे ही भावना दृढ होऊ लागली आणि निष्काम कर्मास विसरू लागलो आहोत. निष्काम कर्माची प्रेरणा सूर्य सुक्तातून घ्यायला पाहिजे. ज्याच्यामुळे समाजात समरसता, प्रकाश, गतीमयता बनवून राहील. वेदच व्यक्तीसमोर देवऋण ऋषीऋण पितृऋण च्या द्वारे कर्माच्या भावनेस दृढ बनवते. वेद मनुष्याच्या चांगल्या विचाराचा साठा किंवा कोश आहेत. म्हणून मानवी आचरणाचे सर्व हितकारी गोष्टी वेदात आहेत. वैदिक मंत्रात सामाजिक जीवनाची

संपन्नता समृद्धी एकता प्रेम इत्यादी मानवीय मूल्यांचे ईश्वरीय वरदान आहे. सामाजिक मूल्यांचे निराकरण वेदांत आहे. अन्यत्र हा आपणास पहावयास मिळत नाही.

म्हणून आजही सर्वात मोठी गरज ही आहे की वैदिक मानवमूल्यास समाजात पुन्हा एकदा स्थापित केले जावे त्यामुळे सर्व भूमंडळावर विश्वबंधुत्वाची भावना जागृत होऊ शकेल आणि "जिवो एवं जीने दो" या सिद्धांताचे परिपालन केले जाईल.

सर्वे भवन्तु सुखिन: सर्वे सन्तु निरामया:,।
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद दुःखभाग भवेत ॥

संदर्भसूची

1. संस्कृत साहित्याचा इतिहास - संस्कृत ज्ञान प्रबोधिनी
2. वैदिक साहित्याचा इतिहास - चौखांबा वाराणसी
3. हिंदू धर्म आणि तत्वज्ञान - महाराष्ट्र विद्यापीठ नागपूर
4. प्राचीन भारतीय ज्ञानविज्ञान - टिळक विद्यापीठ पुणे

भारतीय नाटकों की उत्पत्ति एवं महत्त्व

अनंत कुलकर्णी
संशोधक
संशोधन केंद्र- संस्कृत प्रगत अध्ययन केंद्र, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

१. नाटक का महत्व

न तज्ज्ञानं न तच्छिल्पं नसा विद्या न सा कला।
नासौ योगो न तत्कर्म नाट्येस्मिन्यन्न दृश्यते ॥ ना. शा.,

संस्कृत के साहित्यशास्त्रियों ने काव्य को दो भागों में विभक्त किया है। एक दृश्य और दूसरा श्रव्य।

दृश्यश्रव्यत्व भेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम्।
दृश्यं तत्राभिनेयं तद् रूपारोपात्तुरूपकम् ॥ सा. द.

दृश्यकाव्य में नाटकों या रूपकों तथा उपरूपकों का ग्रहण होता है, क्योंकि इनको अभिनित किया जा सकता है। ये जनता के द्वारा दृश्य होते हैं । नाटक के लिए संस्कृत में पारिभाषिक शब्द 'रूपक' है। अभिनेता अभिनय की अवस्था में अपने उपर नाटकीय पात्र के स्वरूप का आरोप कर लेता है, अतः नाटक को रूपक कहा गया है। रूपक के ही दस भेदों में से एक भेद है-नाटक। रूपक के दस भेद है और उपकपको के अठारह। दस रूपकों के नाम है- नाटक, प्रकरण, भाण, व्यायोग, समवकार, डिम, इहामृग, अंक, बीथी और प्रहसन ।

नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोग समयकार डिमाः ।
ईहामृगाङ्क, बीथ्य: प्रहसनमिति रूपकाणि दश "

श्रव्यकाव्यों में रघुवंश आदि का ग्रहण होता है जो केवल पठनया श्रवण के विषय हैं। ये अभिनेय नहीं हैं। नाटकों में श्रव्य की अपेक्षा दृश्यग्राहिता, मनोरंजकता, आकर्षकता, भावाभिव्यंजकता और विषय की विविधता अधिक होती है, अत: श्रव्यकाव्य की उपेक्षा दृश्यकाव्य अधिक जनप्रिय होता है। अत एव कहा गया है कि - **काव्येषु नाटकं रम्यम्।** काव्य की अपेक्षा नाटक अधिक रमणीय होता है। भरतमुनि ने नाट्यशास्त्र में नाटकों की विशेषता का उल्लेख करते हुए कहा है कि-नाटक में ज्ञान, शिल्प, विद्या, कला, नवीन योजना, क्रिया कुशलता आदि सभी का समन्वय रहता है। अत एव नाटकों का महत्व श्रव्यकाव्य की अपेक्षा बहुत अधिक है।

२.संस्कृत नाटकों की उत्पत्ति-

मनुष्य की स्वाभाविक प्रवृत्ति है कि वह अपने भावों और विचारों को दूसरों तक पहुंचाए। इसके लिए मनुष्य साधारतया शब्दों का प्रयोग करता है। इसके अतिरिक्त कभी इंगित से तथा कभी नृत्य गीतादि के द्वारा वह अपने भाव प्रकट करता है। मनोरंजनार्थ दूसरोंका अनुकरण करने की प्रवृति भी मनुष्य में स्वाभाविक ही है। अत एव धनंजय ने दशरूपक में अनुकरण को ही नाव्य का मूल माना है और दूसरे की अवस्था के कारण इसका रूपक नाम माना है।

अवस्थानुकृतिर्नाट्यम्।रूपकं तत्समारोपात्।(दशरूपकम्)

इस अनुकरण को जब कथोपकथन या वार्तालाप, संगीत, नृत्य, वेशभूषा एवं भावभंगीमा आदि से समन्वित कर देते है तथा उसे नाट्यका रूप दे देते हैं, तभी नाटक का आरम्भ हो जाता है।

भारतीय नाटयशास्त्र की विवेचना करते हुए महामुनि भरत ने अपने नाट्यशास्त्र में उल्लेख किया है कि सम्पूर्ण देवताओं ने ब्रह्मा से प्रार्थना की कि हमे ऐसी मनोरंजन की वस्तु दीजिए जो दृश्य और श्रव्य दोनों हो जिसको चारों वर्गों के व्यक्ति समानरूप से अपना सकें। उनकी प्रार्थना पर ब्रह्मा ने चारों वेदों से सारभाग लेकर पांचवें वेद नाट्यवेद की सृष्टि की । ब्रह्मा ने ऋग्वेद से पाठ्य, सामवेद से संगीत, यजुर्वेद से अभिनय तथा अथर्ववेद से रस के तत्वों को लिया।

एवं संकल्प भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदांग संभवम् ॥ जग्राह पाठ्यमृगवेदात् सामभ्यो गीतमेव च यजूर्वादादभिनयान् रसानथर्वणादपि ।।

भरतमुनि के कथन को यदि स्थुल रूप में भी लिया जाये तो यह स्पष्ट है कि नाटक के लिए चार तत्त्वों की विशेष आवश्यकता है, अर्थात संवाद, संगीत, अभिनय और रस। ये चारों तत्त्व चारों वेदों में प्राप्य हैं। अतः चारों वेदों से, नाटकों की उत्पत्ति मानना सर्वथा बुद्धिगम्य है। ऋग्वेद में संवाद सूक्त कई हैं, यथा- यम-यमी सूक्त 10/10, पुरुरवा उर्वशी संवाद सूक्त 10/95, सरमा-पणि संवाद 10/108, इन्द्र-मरूत् संवाद 1/165, विश्वामित्र- नदी संवाद 3/33 आदि। इनसूक्तों में नाटकोपयोगी संवाद का तत्त्व बहुत सुन्दर रूप से प्राप्त है। इन्द्र, अग्नि, ऊषस्, मरूत् आदि देवताओं के महत्व बोधक सूक्तों में नाटकोपयोगी पाठ्य बहुत अधिक मात्रा प्राप्त होता है । सामवेद संगीतमय वेद है ही।

यजुर्वेद के यज्ञियक्रियाकलाप में अभिनय का अंश विद्यमान है तथा अथर्ववेद में प्रायः सभी रसों की प्राप्ति होती है। इस प्रकार चारों वेदों से आवश्यक तत्त्वों का संग्रह करके नाटकों का प्रारंभ हुआ है । यह मानना उचित है । यही नाटक शनैः-शनैः परिष्कृत होते हुए उच्चकोटि के नाटकों के रूप में प्राप्त होते हैं ।

कुछ पाश्चात्य विद्वानों ने नाटक की उत्पत्ति के विषय में विभिन्न मत प्रस्तुत किए हैं, जो केवल एकांगी भावना से प्रेरित होकर प्रस्तुत किए गए हैं। प्रो. रिजवे नाटकों का उद्भव मृतात्माओं को प्रसन्न करने तथा उनके प्रति श्रद्धा प्रकट करने के लिए हुआ है । **पर्ववाद**- विभिन्न पर्वो पर खेले जानेवाले छोटे नाटकों से नाटकों का जन्म हुआ है। रासलीला आदि से नाटकों का जन्म हुआ है। प्रो. ल्यूडर्स के अनुसार- नाटकों का जन्म छाया नाटकों अर्थात छाया द्वारा दिखाए जानेवाले नाटकों से हुआ है।

मैक्समूलर, प्रो. सिल्वादेवी, प्रो. फॉनश्रोएडर और डॉ हर्टल भारतीय नारको की उत्पत्ति ऋग्वेद के संवादयुक्तों से हुई है। प्रो. बेवर और प्रो विंडिश ने भारतीय नाटकों के उद्गम में यूनानी नाट्यकला के प्रभाव को 'सिद्ध करने का प्रयास किया है पाश्चात्य विद्वान भी इस बात को स्वीकार करते हैं कि नाटकों का प्रारंभ सर्वप्रथम भारतवर्ष में हुआ है। प्रो. मैक्समूलर, पिशेल, लेबी, मैकडानल और प्रो कीथ आदि ने इसी मन्तव्य को स्थिर किया है। रामायण और महाभारत में स्पष्ट रूप से नाटकों का उल्लेख प्राप्त होता है। वाल्मीकीय रामायण के निम्नलिखित श्लोकों में नाटक नट नर्तक आदि का स्पष्ट उल्लेख है। नाटकों में रसपरिपाक होता है,इसका भी निर्देश किया गया है।

क)रसैश्श्रृगारकरुण हास्यरौद्रभयानकै: ।वीरादिभि: रसैर्युक्तं काव्यमेतद्गायताम् ।। (रामा.)

ख) नाराजके जनपदे प्रकृष्टनट वर्तका:। (रामा.)

ग) वाद्यन्ति तथा शान्ति लासयन्त्यपि चापरे ।नाटकान्यपरे प्राहुर्हास्यानि विविधानि च। रामा.

इसी प्रकार महाभारत में भी सूत्रधार, नट, नर्तक आदि का उल्लेख प्राप्त होता है।

क) इत्यब्रवीत् सूत्रधारः सुतः पौराणिकस्तथा । (महा)

ख) नाटकाविविधाः काव्याः कथाख्यायिककारका: । (महा)

ग) आनर्ताश्च तथा सर्वैःनटनर्तक गायका: । (महा)

महाभारत के विराटपर्व में रंगशाला का भी उल्लेख मिलता है। महाभारत के हरिवंशपर्व में उल्लेख मिलता है कि वज्रनाभ नामक राक्षस की नगरी में रामायण और कौबेरम्भाभिसार नामक नाटक खेले गए थे।

महर्षि पाणिनि का समय ईसा से कम से कम ४५० वर्ष पूर्व माना जाता है। पाणिनि ने अपने सूत्रों में दो नटसूत्रों अर्थात नाटयशास्त्रों का उल्लेख किया है। एक नाट्यशास्त्र के रचयिता शिलालिन थे और दूसरे थेकृशाख ।

पाराशर्य शीलालिम्भ्याम् भिक्षु नटसूत्रयोः (अष्टा. 4/3/110)

कर्मन्दकृशाश्वादिनिः । (अष्टा 4/3/111)

इससे ज्ञात होता है कि महर्षि पाणिनि से बहुत समय पूर्व नाट्यशास्त्र अपनी पूर्ण उन्नत अवस्था को प्राप्त हो चुका था। पाणिनि ने केवल अष्टाध्याची की ही रचना नहीं की, अपितु जाम्बवती विजय' नामक नाटक भी लिखा था, जैसा कि निम्नलिखित श्लोक से ज्ञात होता है।

स्वस्ति पाणिनये तस्मै येन रूद्रप्रसादतः।

आदौ व्याकरणं प्रोक्तं ततोजाम्बवतीजयम्" ।।

महर्षि पतंजलि ने अपने महाभाष्य में कंसवध और 'बलिबन्धन' नामक नाटकों के खेले जाने का उल्लेख किया है। पतंजलि का कथन है- **एतावेदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसंघातयन्ति प्रत्यक्षं तबलिं बन्धयन्तीति। (महाभाष्य)**

संस्कृतभाषा और संस्कृति का संबंध

बिरादार किशोर ज्ञानोबा
शोधकर्ता एम. एम.,बी. एड. संस्कृत

प्रास्ताविक :

संस्कृतभाषा सबसे प्राचीन भाषाओं में से एक है और हमारी संस्कृति भी सबसे प्राचीन संस्कृतियों में से एक है। संस्कृतभाषा और संस्कृति गहरा संबंध है। 'संस्कृतात् संस्कृतिः जायते ।' अर्थात संस्कृत से ही संस्कृति निर्माण हुई ऐसा कहा जाता है। संस्कृतभाषा हमारी प्राचीन संस्कृति की मुख्य भाषा रही है।

संस्कृति देश में रहनेवाले लोगों के आचार विचार, त्यौहार, रहन-सहन, उपासना पद्धत्ती आदि को कहा जाता है। इन सब संस्कृति के घटकों को संस्कृतभाषा ने प्रभावित किया है। संस्कृति को जानने और समजने के लिए संस्कृतभाषा को जानना आवश्यक है।

प्रस्तुत शोध आलेख में संस्कृतभाषा और संस्कृति के अन्योन्य संबंध को स्पष्ट करणे का प्रयास किया गया है।

संस्कृतभाषा और संस्कृति की व्याख्या –

संस्कृतभाषा पहले छन्दस नामसे जानी जाती थी। संस्कृत शब्द सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातूसे बना है। जिसका अर्थ शुद्ध या परिष्कृत होता है। संस्कृत शब्द पाणिनी के अष्टाध्यायी में आया है। (4.4.3, 4.2.16) रामायण, महाभारत में भी यह शब्द आया है। सब जगह संस्कृत का अर्थ 'शुद्ध किया हुआ साफ किया हुआ ऐसा ही दिखता है। इससे स्पष्ट होता है की प्राचीन काल मे जो भाषा शुद्ध और पवित्र विषय के लिए सांभालकर रखी गयी वह संस्कृत थी।"

संस्कृति यह शब्द संस्कृतभाषा के सम् उपसर्गपूर्वक कृ धातूपासून बना है। संस्कृती मे विशिष्ट प्रदेश के लोगों का खानपान, रहन-सहन, पोषाख, उत्सव, त्यौहार आदी घटकों का समावेश होता है।

संस्कृती की अनेक व्याख्याए बताई जाती हैं। पांडुरंगशास्त्री आठवले के अनुसार संस्कृती यानी विचारप्रणाली (way of thinking) जीवनप्रणाली (way of life) आणि उपासना भक्तिप्रणाली (way of worship). 2

संस्कृती की विविध घटकों का समावेश विचार, जीवन एवं उपासना इनमें सुविधा के लिए किया है। संस्कृतीसे व्यक्ती के जीवन को दिशा मिलती है। संस्कृती मतलब 3 व्यक्तिगत और सामाजिक विकास का तत्वज्ञान ऐसेही वह कहते है।

संस्कृत और संस्कृती की प्राचीनता

संस्कृतभाषा दुनिया की सबसे प्राचीन भाषाओं में से एक है। इसमे कोई दो राय नही है। सबसे प्राचीन ग्रंथ ऋग्वेद को माना जाता है और वह संस्कृतभाषा में ही है। प्राचीन भारतीय संस्कृति की पुरी पहचान संस्कृतभाषा के अलावा मुमकिन नहीं है। संस्कृतभाषाने हमारी प्राचीन संस्कृति और सभ्यता को आविष्कृत कर जतन करने का भी काम किया है।

दुनिया में अनेक प्राचीन संस्कृति विद्यमान थी। उनमें से कुछ संस्कृति आजभी प्रसिद्ध मानी जाती है। लेकिन उनमें से सभी संस्कृति आज देखने को नही मिलती है। भारत की वैदिक संस्कृति एसेही अतिप्राचीन संस्कृतियों में से एक है, जो आजतक स्थिर है। पांडुरंगशास्त्री कहते हैं की,

प्राचीन संस्कृतियों में से अनेक संस्कृति काल के आघात से नष्ट हो गयी है। भारतीय संस्कृति यानी वेदमान्य संस्कृति, व्यासमान्य संस्कृति दुनिया की अड़तालीस संस्कृति काल के उदर में गडप हो गयी है। लेकिन आज हजारो वर्षकी पुरानी, शेकडो सालों के परकीय शासन के जबरदस्त प्रहारों से भी जीवंत रहनेवाली एकमेव संस्कृति यानी भारतीय संस्कृति' ।

पांडुरंगशास्त्री को दुनिया की अन्य संस्कृति से भारतीय संस्कृति विषेश लगती है। इसका कारण है उसकी प्राचीनता, क्योंकी उनकी मान्यता है की जो चीज योग्य, अच्छी और समाजमान्य होती है वह कालके प्रवाह में टिकी रहती है।"

सांस्कृतिक साधने और संस्कृतभाषा-

जिन साधनों से संस्कृति का विकास, पोषण, जतन और संवर्धन हो जाता है, उसी को संस्कृति के साधन कहा जाता है। स्वाध्याय प्रणेते पांडुरंगशास्त्री आठवलेने मंदिर, मूर्तिपूजा, एकादशी, उपवास, यज्ञ, आश्रम, वर्ण, तिर्थयात्रा आदि को सांस्कृतिक साधन कहा है। "

सांस्कृतिक साधन मूल रूप में विशुद्ध थे कुछ काल के बाद या तो उनका दुरूपयोग किया गया या उनमे बुराईया आ गयी। इसलिए उनका मूल शुद्ध रूप जानने या समझने के लिए संस्कृतभाषा को जानना होगा।

भारतियों के आचरण व्यवहार को दिशा देनेवाले ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वान और संन्यास आश्रमों का सही सही अर्थ संस्कृतभाषा में ही हो सकता है। ब्रह्मचर्य यह संस्कृतभाषा के ब्रह्म + चर्य से बना हुआ है। जिसका मतलब श्रेष्ठ आचरण होता है। गृह यानी घर और स्थ यानी रहनेवाला। इसीतरह संन्यास सम् उपसर्ग पूर्वक कृ धातू से बना हुआ है।

इसीप्रकार ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य और शूद्र इनके भी अर्थ संस्कृतभाषा से ही मिलते है। जैसे क्षतात् त्रायते इति क्षत्रिय अर्थात जो नष्ट होने से बचाए असे क्षत्रिय कहते है । उपासना पद्धत्ती में यज्ञ मुख्य था। उसका अर्थ भी संस्कृतभाषा से ही समजता है। संस्कृत के युज् धातु से यज्ञ बना जिसका अर्थ जोडना होता है। भक्त को भगवान से जोडना । इसतरह संस्कृति के सभी साधनों का अर्थ और महत्व संस्कृतभाषा से ही समजता है।

सांस्कृतिक प्रतिके -

संस्कृति की अभिव्यक्ती उनके प्रतिकों के माध्यम से भी होती है। संस्कृति के विचारसूत्र प्रतिकों में दिखाई देते हैं। जिस तरह एक छोटेसे बीज में विशाल वृक्ष का समावेश होता है, उसी तरह प्रतिकों में सांस्कृतिक भावना, विचार और अर्थ छुपा होता है।

संस्कृति की ओम् स्वस्तिक, कलश, ध्वज आदि प्रतिको का संबंध संस्कृतभाषा से ही है । उनका अर्थ समजने के लिए या उनकी उत्पति, व्युत्पत्ति जानने के लिए संस्कृतभाषा आवश्यक है। उनकी उत्पति संस्कृत से ही हुई है इसलिए संस्कृतभाषा के विना उनको ठीक तरह से समझा नही जा सकता।

जैसे- ओम् अ उ म इन तीन वर्णोसे बना हुआ है। स्वस्तिक संस्कृत के सु उपसर्ग पूर्वक अस् धातूसे बना है । सु का मतलब अच्छा, कल्याणमय और अस् का मतलब सत्ता या अस्तित्व होता है। स्वस्ति यानी कल्याण या मांगल्य की सत्ता और उसका प्रतिक स्वस्तिक होता है।"

इसीतरह श्रीफळ, कलश, पंचायतन, पंचामृत, यज्ञ, तिलक आदि जितने भी संस्कृति के प्रतिक है उनका अर्थ और भाव की अभिव्यक्ती संस्कृतभाषा के अलावा नही हो सकती।

सांस्कृतिक उत्सव और संस्कृतभाषा -

हमारे संस्कृति मे उत्सव, त्यौहारों का विशेष महत्व है। महाकवि कालिदासने कहा है की, 'उत्सवप्रिया खलु मनुष्याः । उत्सव लोगों को रोजमर्रा के रूक्ष जिंदगी से कुछ काल के लिए छुटकारा देकर आनंदित करते है। उत्सवों में उत्साह संस्कृति का प्रेय भाग है। और उनके पिछे का भाव जीवनदर्शन और मूल्य श्रेय भाग है। अर्थात प्रेय और श्रेय दोन्हो का समन्वय उत्सवों में दिखाई देता है। #

संस्कृति के उत्सवों का सही अर्थ और भाव समझने के लिए संस्कृतभाषा की आवश्यकता है। लगभग सभी त्यौहारों के पिछे जो भी कथाएं है वे सब संस्कृतभाषा के साहित्य में पायी जाती है। जैसे बतिप्रतिपदा के पिछे वामनने बलि राजा को पाताल भेजने की कथा संस्कृत के पुराणों आदि में है। प्रबोधिनी एकादशी का मतलब जाग्रत करना है। एकादशी संस्कृत शब्द जिसका मतलब ग्याराह होता है। इसतरह व्दादशी, अष्ठमी, नवमी, पंचमी ये सभी

नाम संस्कृतभाषा में है। मकरसंकान्ति सूरज मकर राशी में संक्रमण करना आदि सभी त्यौहारों के नाम और महत्व संस्कृतभाषा से ही विदित होता है।

संस्कृति और संस्कृत का जतन -

सभी भारतीयों के लिए संस्कृत और संस्कृति का बहुत महत्व है। इसलिए दोन्हो का जतन, रक्षण और संवर्धन करना होगा। भारत के लगभग सभी भाषाओं पर संस्कृत का प्रभाव पड़ा है। आज हम पाश्चात्य संस्कृती का अनुकरण करके अपने संस्कृति की उपेक्षा कर रहे है। हमे अपने संस्कृति की अच्छी पहचान नही है। उसके बारे में अज्ञान होने से हम उसका अवमूल्यन कर रहे है। भारत के भव्य और दिव्य संस्कृति का अभ्यास करना चाहिए और उसका स्वीकार करना होगा तभी ह्रास होनेवाली भारतीय संस्कृति अपना उज्ज्वल स्थान प्राप्त करेगी।

संदर्भ :-

1. संस्कृत साहित्य का सोपपत्तिक इतिहास - वि. वा. करंबळेकर पृ. 151
2. संस्कृती पूजन- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ. 3
3. विजिगिषु जीवनवाद- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ.4
4. संस्कृती पूजन- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ. 3
5. तत्रैव पृ.3
6. एष पंथा एतत्कर्म- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ. 22
7. संस्कृति पूजन- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ. 143
8. तत्रैव पृ. 1
9. एष पन्था एतत्कर्म- पांडुरंगशास्त्री आठवले पृ. 1

संस्कृत साहित्यका वैश्विक महत्त्व

प्रा. शंकर धारबा घाडगे

संस्कृत विभाग, पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्याल राणीसावरगाव

प्रास्ताविक:

संस्कृत भाषा विश्वकी प्राचीन तम्भाषाओं में से एक है। इसका साहित्य एवं व्याकरण विश्वमें सबसे अधिक समृद्धशाली एवं सुव्यवस्थित है। 'वसुधैव कुटुम्बकम्' की उदात्त एवं निष्णान्त विचारधारा को चरितार्थ करने के लिए "जिओ और जीने दो" की परिकल्पना को साकार करने के लिए तथा दुनियों को 'सत्य और अहिंसा' का पाठ पढ़ाने के लिए संसारसे भुखमरी, बेरोजगारी, आतंकवाद मिटाने के लिए ग्लोबल वार्मिंग से बचनेके लिए संस्कृतकी शिक्षा अनिवार्य है। क्योंकि संस्कृत साहित्य के पौराणिक ग्रन्थोंमें मानव जातिसे सम्बन्धित समस्त समस्याओं का समाधान निहित है। इतना तो दुनिया के सभी बुद्धिजीवी मुक्त कंठसे स्वीकार करते ही हैं कि अन्य विषयों के अध्ययन और अध्यापन की तुलना में संस्कृत साहित्यका अध्ययन और अध्यापन करने वाला व्यक्ति अत्यधिक संयमित और धर्मपरायण होता है। जिसमें सदाचार एवं मानवो चित संस्कार अक्षुण्य रूपमें विद्यमान रहते हैं। सबसे बड़ी बात तो यह है कि संस्कृत साहित्यका सम्पूर्ण दर्शन

मानवतावादी दृष्टिकोण पर आधारित है। अध्यात्म और योग दो ऐसी विधायें हैं जो 'सर्वे भवन्तु सुखिनः सर्वे सन्तु निरामया' की संकल्पना को साकार कर सकते हैं।

वेदोंमें पीपल के वृक्ष को जल देने एवं घरके आंगन में तुलसी का पौधा लगाने तथा घर के आस पास नीम के वृक्ष को लगाने की बात कही गयी है। वास्तव में इन बातोंपर यदि वैज्ञानिक दृष्टिकोणसे चिन्तन किया जाय तो स्पष्ट ज्ञात होता है कि पीपलका वृक्ष समस्त वृक्षों में सबसे अधिक आक्सीजन का निष्कासन करता है जो प्राणि जीवन के लिए अमूल्य है। तुलसी के पौधेसे बैक्टीरिया नाश कर सायन निकलता है इस लिए मनीषियों ने इसे घरके आंगन में लगाने की सलाह दी। इसी प्रकार घरके आस पास नींम के पेड़ को लगाने की बात कही गयी है वास्तव में नींम का पेड़ हवा को शुद्ध करता है। भारत जैसे विकसनशील देश में अधिकांश लोग अशिक्षित हैं इस लिए हमारे देश के मनीषियोंने इसे धर्म से जोड़ दिया और यह बताया कि इन वृक्षों (पीपल और तुलसी) में ईश्वरका वास होता है। इसलिए इसे जला देना चाहिए।

पौराणिक ग्रंथोंमें नदियों को देवी की संज्ञा प्रदान की गयी है। इसके जलके सेवन एवं स्नानसे बहुतसे शारीरिक विकार दूर हो जाते हैं। भारतकी गंगा नदी को यदि देखा जाये तो स्पष्ट पता चलता है कि यह नदी 2510 कि.मी. की यात्रा करनेके पश्चात बंगालकी खाड़ी में गिरती है। इतने लम्बे सफरमें यह नदी उन क्षेत्रोंसे होकर प्रवाहित होती है जहाॅ का धरातल फास्फोरस युक्त तथा हिमालयकी विविध प्रकारकी वनस्पतियों से स्पर्शोपरान्त गंगानदी के जलमें ऐसी जड़ीबूटियाॅ मिल जाती हैं जिससे गंगा नदी के जल में कीटाणु नहीं मिल पाते हैं। इसलिए मकर संक्रांति जैसे पर्वपर (जो कि कुछ लोग जाड़े में स्नान नहीं करते और विविध चर्म रोगोंसे ग्रसित हो जाते हैं) स्नान करने मात्र से उनके शरीरका चर्म रोग आदि ठीक हो जाता है। इसलिए नदियों की अविरल धाराको बनाये रखने के लिए और उन्हें प्रदूषण मुक्त करने के लिए दुनिया के लेगोंमें चेतना जागृत करने की आवश्यकता है। नदियों पर बाॅध तो बनाये पर नदियों के अस्तित्वको दाॅव पर लगाकर नहीं।

कौटिल्य का अर्थशास्त्र सम्पूर्ण राजनीति का संविधान है जिसमें राजनीतिके नीतिगत बातोंका सुन्दर ढंगसे समन्वय किया गया है। इसलिये कुशल राजनीतिज्ञ होने के लिए कौटिल्य के अर्थशास्त्र का अध्ययन विश्वमें अपरिहार्य है। महाभारत और रामायण में ऐसे अनेक दृष्टान्त भरे पड़े हैं जिनके अध्ययनसे मानव का कल्याण हो सकता है। हम बड़े आत्म विश्वास के साथ कह सकते हैं कि यदि विश्वमें केवल गीता के बारह वें और तेरहवें अध्याय का अध्ययन और अध्यापन अनिवार्य करदिया जाय तो मानव जाति से सम्बन्धित अनेक समस्याओं का समाधन स्वतः हो जाये गा।

संस्कृत भाषामें निबद्ध काव्योंमें हनदयके भावों की उतनी ही स्वाभाविक अभिव्यक्ति है जितनी किसी की प्रौढ़ साहित्यके माननीय काव्योंमें हो सकती है। संस्कृत साहित्यको भारतीय संस्कृतिका प्रधान वाहन कह सकते हैं क्योंकि संस्कृत के काव्यों में ही संस्कृतिका वास्तविक दर्शन हमें प्राप्त होता है। त्याग से अनुप्राणित, तपस्यासे पोषित तथा तपोवन में संवर्धित भारतीय संस्कृति का रमणीय आध्यात्मिक रूप संस्कृति तथा जनजागरण का अग्रदूत संस्कृत कवितात्विक रूपसे जीवन के अन्तस्तल को परखता है और उसका सच्चा वर्णन प्रस्तुत करता है, परन्तु जीवन का मंगलमय पर्यवसान तथा कल्याणमय उद्देश्य होने के कारण वह दुःख काव्यों तथा नाटकों की रचनासे सर्वदा परांमुख होता है। संस्कृत साहित्य का यही मौलिक वैशिष्ट्य है।

हमारी संस्कृत भाषा संसार की सभी भाषाओं में सर्वश्रेष्ठ है। संस्कृत साहित्य समग्र सभ्य साहित्य से प्राचीनता, व्यापकता, तथा अभिरामता में बढ़कर है। यदि इस भूमिपर कोई भी भाषा सबसे प्राचीन होने की अधिकारिणी है, तो वह संस्कृत भाषा ही है। सबसे प्राचीन ग्रन्थ और हमारे धर्म-सर्वस्व वेद भगवान् इसी गौरवमयी गीर्वाण वाणी आदरणीय ऋषियों के द्वारा परमात्माकी आन्तरिक प्रेरणासे 'दृष्ट' हुए हैं। अध्यात्म की गुत्थियोंको सुलझाने वाले तथा मानव मस्तिष्कके चरम विकासको प्रकट करने वाले उपनिषद्धी इसी भाषामें अभिव्यक्त किये गये हैं। पृथ्वीकी उत्पत्तिसे लेकर प्रलय तकका विस्तृत तथा विविध इतिहास प्रस्तुत करनेवाले पुराणों की रचना इसी सुन्दर भाषामें की गयी है।

इस प्रकार हम यह कह सकते हैं कि लौकिक अभ्युदय तथा पारलैकिक निःश्रेयस की सिद्धि के साधक जितने ज्ञान और विज्ञान है, जितने कर्मकाण्ड और ज्ञान काण्ड हैं, इन सबको अवगत करने का उपाय यही संस्कृत भाषा है।

संस्कृत साहित्यकी महत्ताको प्रदर्शित करने वाले अनेक कारणोंमें एक कारण इसकी प्राचीनता है, क्योंकि इतना प्राचीन साहित्य कहीं भी उपलब्ध नहीं है। संस्कृत साहित्यकी अविच्छिन्न परम्परा आठ हजार वर्षासे निरन्तर चली आ रही है, प्राचीनताकी दृष्टिसे यदि विचार किया जाए अथवा अविच्छिन्नता की कसौटी पर इसे कसा जाए तो यह साहित्य आधुनिक युगमें नितान्त महत्वपूर्ण प्रतीत होता है।

संस्कृत साहित्य सर्वांगीण है। यह सब अंगोंसे परिपूर्ण है। मानव – जीवन के चार पुरुषार्थ धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष का विवेचन संस्कृत साहित्यमें विस्तारसे प्राप्त होता है।

सारांश:

संसारकी समस्त प्राचीनतम भाषाओं में संस्कृत का सर्वोच्च स्थान है। विश्व-साहित्यकी प्रथम पुस्तक ऋग्वेद संस्कृत में ही रची गई है। संपूर्ण भारतीय संस्कृति, परंपरा और महत्वपूर्ण राज इसमें निहित है। अमर भाषा या देववाणी संस्कृत को जाने बिना भारतीय संस्कृतिकी महत्ताको जाना नहीं जा सकता। संस्कृत भाषासे ही कई भारतीय भाषाओं की उत्पत्ति हुई है। दूसरे शब्दोंमें इसे भारतीय भाषाओं की मां माना गया है।

देश-विदेशके कई बड़े विद्वान संस्कृत के अनुपम और विपुल साहित्यको देखकर चकित रह गए हैं। कई विशेषज्ञोंने वैज्ञानिक रीतिसे इसका अध्ययन किया और गहरीगवेषणा की है। समस्त भारतीय भाषाओं को जोड़ने वाली कड़ी यदि कोई भाषा है तो वह संस्कृतही है। भारतके सांस्कृतिक, ऐतिहासिक, धार्मिक, आध्यात्मिक, दार्शनिक, सामाजिक और राजनीतिक जीवन एवं विकास के सोपानों की संपूर्ण व्याख्या संस्कृत वाङ्मयमें उपलब्ध है। विश्वमें यही एक ऐसा साहित्य है जिसमें विकासके समस्त सोपानों पर बड़े ही विधिसम्मत ढंग संसारसे आतंकवाद मिटाने के लिए पारिस्थितिकी संतुलन को बनाये रखने के लिए तथा नक्सलवाद की समस्याओं के समाधान के लिए संसार में संस्कृत शिक्षाकी अनिवार्यता एवं जाती है।

संदर्भ ग्रंथ

1.शर्मा चन्द्रधर, भारतीय दर्शन, प्र का.मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली, 1990

2.श्रीमद्भगवद्गीता, गीता प्रेस गोरखपुर, उ.प्र.

3.उपाध्याय बलदेव, संस्कृत साहित्यका इतिहास, विश्वविद्यालय प्रकाशन, वाराणसी, 1980

4.द्विवेदी आचार्य कपिलदेव, संस्कृत साहित्यका इतिहास, ज्ञानमण्डल लिमिटेड वाराणसी, 1998

आप: सर्वस्य भेषजी:।

डॉ. गणंजय यज्ञेश्वरराव कहाळेकर
संस्कृत विभाग प्रमुख, महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालय, मुखेड

'जल' हे प्राण्यांचे जीवन आहे. सर्व विश्वच जलमय आहे. रोगी असो अथवा निरोगी कोणीही पाण्याशिवाय जिवंत राहू शकत नाहीअशा पद्धतीने पाण्याची महती वैद्यकीय सुभाषितांमध्ये केलेली आहे.

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेवच तन्मयम्।
न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्याधितस्य वा।।[१]

'जल' जीवनाचा आधारही आहे. पाण्याशिवाय जीवनाची कल्पना करणे शक्य नाही. पाणी शरीरातील दूषित (हानीकारक) तत्वांना लघवीद्वारे बाहेर टाकते. ऋषी, मुनी, यज्ञ पुरोहित आणि मानव यांनी अशा पाण्याची स्तुतीकेलेली आहे. जीवनदायी अशा पाण्याचे महत्वलक्षातघेऊन जलसंधारण,पाणी वाचवा संदर्भी निवडक घोषवाक्ये, जल संरक्षण उपाय, निवडक श्लोक आणि वैदिकमंत्रादींच्या विवेचनाधारे पत्रिकेतवर्णन करण्यात येत आहे.

जलसंधारण हे आपल्यासाठी खूप महत्त्वाचे आहे. पाण्याशिवाय जीवन शक्य नाही, म्हणूनच जलसंधारण अत्यंत आवश्यक आहे.'पाण्याचा वापर कमी करणे आणि पाण्याचा पुनर्वापर करणे'म्हणजेच जलसंधारणहोय. शेती, कारखाने इत्यादी सर्वत्र पाण्याचा पुनर्वापर वाढवावा लागेल.विहीर,नद्या, तलाव स्वच्छ ठेवूनपावसाचे पाणी जमा करण्यासाठी विहिरींचा वापर करावा लागतो. पावसाचे पाणी शौचालय स्वच्छ करण्यासाठी वापरावे.पाण्याचे नैसर्गिक स्रोत स्वच्छ ठेवावे लागतात.

भारतीय संस्कृती आणि विविध व्रत,उपवास, सणादीपरंपरेत कुठल्याही धार्मिक कार्यप्रसंगी कलशाची स्थापना केली जाते. हे पवित्र, मंगलमय मानले जाते. नदी ही माता स्वरूप मानली जाते. वेद,पुराणदी संस्कृत साहित्यात देव - देवतांनी आणि राजे ऋषीमुनींनी लोकहितार्थ तलाव, जलाशयादी बांधण्याचा उल्लेख आढळतो. निवडक श्लोक आणि वैदिक (मंत्रात), संस्कृत साहित्यातपाण्याचे महत्व वर्णन केलेआहे. ते असे-

अप्स्वन्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये।
देवा भवत वाजिन:। [२]
आप: सर्वस्य भेषजी: ।[३]

ऋग्वेदातील उपरोक्त नमूद दोन्ही श्लोकात पाण्याचे महत्व वर्णिले आहे . हे देवतांनो ! आपण आपल्या उन्नतीसाठी पाण्यात अमृत आणि औषधी आहे हे लक्षात घेऊन जल प्रयोगाने ज्ञानी व्हा. जल हेच सर्व रोगांवर एक मात्र औषध आहे. मानवाच्या शरीरात पाण्याचं प्रमाण प्रमाणापेक्षाही जास्त कमी झाले तर जीवास धोका आहे हे वैज्ञानिक सुद्धा हे स्वीकार करतात. याच वैद्यकीय सुभाषित मध्येउल्लेख आहे की, अजीर्णे भेषजं वारि ----।[४]

पाण्याचे सेवन अजीर्णावर औषधाचे कार्य करते. जेवण पचन झाल्यानंतर पाणी पिणे शक्तीदायक ठरतं. जेवण सुरू असताना थोडं थोडं पाणी पिणे अमृताप्रमाणे असून जेवण समाप्तीनंतर लगेच पाणी सेवन करणे विषाप्रमाणे अहितकारक ठरते.

प्रत्येक ऋतूत प्रत्येक पर्वात पाण्याचे महत्व प्रतिपादित केलं, त्याचे गुणगान केले.जल संरक्षणाचा संदेश देताना महाभारतात वर्णिले आहेकी,"आत्मत्याग, सौम्यता आणि इतरांना जीवनदान हे पाण्यापासून शिकले पाहिजे."

आत्मप्रदानं सौम्यत्वमभ्दयश्चैवोपजीवनम्।[५]
यो व: शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह न:।उशतीरिव मातर:।।[६]-

येथे मातेची उपमा देऊन जलास प्रार्थना केली आहे की, "कल्याण करणारा रस आम्हास प्रदान कर ज्याप्रमाणे माता आपल्या बालकास दूध पाजते."

शं नो देवीरभिष्टय आपो भवन्तु पीतये।शं योरभि स्त्रवन्तु न:।[७]

येथे मातेची उपमा देऊन जलास प्रार्थना केली आहे की, " ज्याप्रमाणे माता आपल्या बालकास दूध पाजते त्याप्रमाणेकल्याण करणारा रस आम्हास प्रदान कर."

पाणी वाचवा संदर्भी संकलितनिवडक घोषवाक्ये**:-**

पाण्याविना जीव होतो बेजार, जगण्याला श्वासा इतका पाण्याचा आधार.

थेंब थेंब वाचवा पाण्याचा, हाच मार्ग आहे सुखी भविष्याचा.

स्वच्छ पाणी, सुंदर परिसर, तुमचे जीवन होईल सुखकर

पृथ्वी आणि पाणी ठेवा साफ, नाहीतर पुढची पिढी तुम्हाला करणार नाही माफ.

पिण्याचे पाणी घ्या ओगराळयाणे, दूषित करू नका तुमच्या हाताने

थेंब थेंब वाचवा पाण्याचा, हाच मार्ग आहे सुखी भविष्याचा.

पाण्याविना जीव होतो बेजार, जगण्याला श्वासाइतका पाण्याचा आधार.

चला सर्वजण शपथ घेऊया, थेंब थेंब पाणी वाचवूया.

पाणीच आहे जीवनाचा आधार, पाण्याविना शक्य नाही जीवनाचा उध्दार.

जाणा महत्व पाण्याचे, होईल कल्याण जीवनाचे.

चला सर्वांना सांगूया, पाण्याचे महत्व पटवूया.

जीवन आहे छोट, जगण्यासाठी पाण्याचे महत्त्व आहे मोठं.

बचत करा पाण्याची, नाहीतर होईल हानी जीवनाची.

थेंब थेंब पाणी वाचवा, दुष्काळतले दिवस आठवा.

जलसंरक्षण उपाय**:-**

स्वच्छ पाण्याची बचत करण्यासाठी आपण सर्वतोपरी प्रयत्न केले पाहिजेत जेणेकरून भविष्यात आपण लोकांना स्वच्छ पाण्याची व्यवस्था होईल. आम्हाला पाणी साठवण, पुनर्वापर तसेच पूर्वी पावसाचे पाणी साठवणे इ. वापरण्यासाठी ठेवले पाहिजे. पूरप्रवण भागातील पाणी अवर्षणप्रवण भागात नेण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत. पाणी वाचवण्यासाठी काय उपाययोजना आहेत? पाणी दूषित होऊ नये यासाठी उपाय योजता येतील-

- घराच्या छतावरील पावसाचे पाणी पाईपद्वारे साठवण टाकीत जमा केले जाते. दुसरा मार्ग म्हणजे हे पाईप्स जमिनीतील खड्ड्यात नेणे. जेणेकरून या पाण्यामुळे भूगर्भातील पाण्याची पातळी राखण्यास मदत होईल.
- कचरा, घाण, नाले आणि सांडपाण्याचे पाईप लोकवस्तीपासून दूर मोठ्या टाक्या किंवा खड्ड्यात टाकावेत, नद्यांमध्ये नाही.
- पावसाचे पाणी साचून ते गोळा करण्याचे ठिकाण स्वच्छ ठेवावे, ते कोणत्याही प्रकारच्या प्रदूषणापासून वाचवले पाहिजे.
- अधिकाधिक झाडे लावावीत. 5.निसर्गाने संरक्षित केलेले पाणी, भूगर्भातील पाण्याचे प्रमाण केवळ 4.1 टक्के आहे, त्याचा अतिवापर करू नये, ते सुरक्षित ठेवावे.[८]

सांप्रतकाळी पाणी समस्या अतिशय भयावह आहे हे लक्षात घेऊन लेखांती असे म्हणता येईल की, "पाणी ही निसर्गाने दिलेली देणगी आहे. पाण्याचा अपव्यय टाळणे आणि जलसंरक्षण करणे नितांत गरजेचेच आहे."

संदर्भ व संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. वैद्यकीय सुभाषिते, संपादन प्रा.अखिलेश शर्मा, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, जल-प्रकरणम् ,श्लोक क्र.०१,पृ.क्र.२४
2. ऋग्वेद (१।२३।१९)
3. ऋग्वेद (१०/१३७/६)
4. वैद्यकीय सुभाषिते, संपादन प्रा.अखिलेश शर्मा, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, जल-प्रकरणम् ,श्लोक क्र.१९,पृ.क्र.२७
5. महाभारत,सभापर्व ७८।१९
6. यजुर्वेद (३६।१५)
7. अथर्ववेद (१।६।१) / सामवेद (३३) / https://hindi.webdunia.com/religious-article/importance-of-water-in-indian-culture-122042800050_1.html
8. https://www.scotbuzz.org/2019/06/jal-sanrakshan.html

संस्कृत साहित्याचे जगभरात अनुवाद

डॉ. प्रशांत बिरादार
संस्कृत विभाग, महात्मा फुले महाविद्यालय, अहमदपूर

संस्कृत भाषा सर्वात प्राचीन भाषा म्हणून मानली जाते या भाषेचे साहित्य अतिशय समृद्ध आहे प्राचीन काळातील सर्व बुद्धिमान व्यक्तींनी मग ते शास्त्रज्ञ असो साहित्यिक असो गणितज्ञ असो व्याकरणाचार्य असो किंवा अन्य कोणत्याही क्षेत्रातील असो त्या सर्वांनी आपल्या लिखाणाची भाषा म्हणून संस्कृतला निवडले होते आजही संस्कृत भाषेचा प्रभाव केवळ भारतीय साहित्यावरच नाहीतर जगभरात पसरलेला दिसून येतो भारतामध्ये व्यापार आक्रमणे व अन्य कारणांनी ही अनेक विदेशी लोक येऊन गेले त्या सर्वांना संस्कृत भाषेतील साहित्याने प्रभावित केल्याचे दिसून येते त्यातील अनेकांनी येथील साहित्याचा आप आपल्या भाषेमध्ये अनुवाद केला आहे या अनुवादातून हे साहित्य जगभरात पोहोचले आहे भारतातही इतर अनेक भाषांमध्ये साहित्य निर्मिती करण्यासाठी संस्कृत साहित्याचा एक स्त्रोत म्हणून वापर करण्यात आला जगभरातील या साहित्याचा प्रभाव प्रस्तुत लेखातून करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे.

पाश्चिमात्य जगात संस्कृतचा अभ्यास १७व्या शतकात सुरू झाला. 1651 मध्ये भर्तृहरीच्या काही कविता पोर्तुगीजांनी अनुवादित केल्या होत्या.1779 मध्ये वादवर्णवसेतु नावाचा कायदेशीर संहिता नॅथॅनियल ब्रॅसी हॅल्हेडच्या पर्शियन अनुवादातून अनुवादित करण्यात आला. त्याला ए कोड ऑफ जेंटू लॉज असे नाव देण्यात आले.

सोळाव्या शतकापर्यंत युरोपात संस्कृत साहित्यात रस नव्हता. सतराव्या शतकाच्या मध्यात, हेनरिक रॉथ (१६२०-१६६८) नावाचा जर्मन जेसुइट धर्मगुरू आग्रा येथे आला आणि मिशनरी कार्यासाठी त्याच्याकडून प्रथम संस्कृत शिकला आणि १६६२ मध्ये त्याने संस्कृत व्याकरणावर एक पुस्तक लिहिले. अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात धार्मिक आणि राजकीय कारणांमुळे भारतात संस्कृत साहित्याबद्दल तीव्र कुतूहल आणि वैचारिक तळमळ निर्माण झाली. 1757 मध्ये प्लासीच्या लढाईनंतर भारतात ब्रिटिशांची सत्ता स्थापन झाली. त्यानंतर गव्हर्नर वॉरन हेस्टिंग्ज यांनी ब्रिटिश अधिकार्यांना प्रशासकीय आणि कायदेशीर दृष्टिकोनातून भारतीयांच्या चालीरीती आणि धार्मिक श्रद्धा जाणून घेण्यासाठी संस्कृत शिकण्याची प्रेरणा दिली.

संस्कृत ही केवळ भारताची भाषा नाही तर ती जागतिक भाषा आहे. प्राचीन काळापासून भारताबाहेर अनेक देशांमध्ये संस्कृतचा प्रसार होत आहे. इतकेच नाही तर अनेक देशांत संस्कृत ही अधिकृत भाषा राहिली आणि राजांना त्यांचे राजादेश आणि शिलालेख या भाषेतच मिळाले.

संस्कृतचा व्यापक प्रसार, विशेषतः जावा, सुमात्रा, बाली, कंबोडिया, थायलंड आणि ब्रह्मदेश (ब्रह्मदेश) मध्ये ख्रिस्तानंतरच्या शतकांमध्ये सुमारे एक हजार वर्षे टिकला. या देशांत संस्कृत साहित्याचा अभ्यास झाला आणि साहित्याची रचनाही झाली.

गेल्या दोन हजार वर्षांपासून संस्कृत साहित्याचे जगातील प्राचीन भाषांमध्ये भाषांतरे होत आहेत.

पंचतंत्राचा सिरिया भाषेत अनुवाद पाचव्या शतकात झाला.

श्रीमद्भगवद्गीता आणि उपनिषदांचे भाषांतरही जगातील अनेक भाषांमध्ये झाले. सतराव्या शतकापासून आधुनिक जगाला संस्कृतचा विशेष परिचय झाला. मुघल सम्राट शाहजहानचा ज्येष्ठ पुत्र दाराशिकोह याने उपनिषद आणि श्रीमद्भगवद्गीता लिहिली. या महान ग्रंथांचे फारसी भाषेत भाषांतर करून जगात त्यांच्या संवर्धनात अविस्मरणीय योगदान दिले. त्यामुळे जगातील बौद्धिक जगाला भारतीय विचार परंपरेची प्रेरणा व प्रभाव प्राप्त झाला.

तत्त्ववेत्त्यांपैकी शापेहर, इमर्सन इत्यादींनी उपनिषदांच्या तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व ओळखले. धर्माचा प्रचार करण्यासाठी आलेल्या ख्रिश्चन मिशनर्यांनी संस्कृत भाषा आणि त्यातील साहित्याचा अभ्यास केला.

1651 मध्ये अब्राहम रॉजरने भर्तृहरीच्या सुभाषितांचे पोर्तुगीजमध्ये भाषांतर केले.

ब्रिटीश सरकारने संस्कृत पंडितांना धर्मग्रंथांचे इंग्रजीत भाषांतर करून त्यावर आधारित एक प्रामाणिक संहिता तयार करण्यास मदत केली. या दृष्टिकोनातून वॉरन हेस्टिंग्जचे प्रयत्न विशेष उल्लेखनीय आहेत. 1785 मध्ये] त्यांनी स्वतः पंडितांकडून तयार केलेले धर्मशास्त्राचे संकलन मिळवले आणि त्याचे इंग्रजीत भाषांतर केले.

त्याच वर्षी चार्ल्स विल्कीस यांचा श्रीमद भगवद्गीतेचा अनुवाद इंग्लंडमधून प्रकाशित झाला. भारतीय विचाराने युरोप थक्क झाला.

सतराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात एक विशेष घटना घडली ज्याने संस्कृतचे सध्याचे जग ढवळून निघाले. ग्रीक, लॅटिन इत्यादी भाषेत पारंगत असलेले सर विल्यम जोन्स कलकत्त्याला आले आणि त्यांनी तेथे एका पंडिताकडून संस्कृतचे शिक्षण घेतले 1784 मध्ये त्यांनी कलकत्ता येथे एशियाटिक सोसायटी ऑफ बंगालची स्थापना केली. या संस्थेने संस्कृत साहित्यावरील संशोधन आणि प्राचीन संस्कृत हस्तलिखितांचे जतन करण्यात अविस्मरणीय योगदान दिले आहे आणि ते आजही कार्यरत आहे.

1785 मध्ये सर विल्यम जोन्स यांनी कालिदासाच्या अभिज्ञानाशाकुंतलम या नाटकाचा इंग्रजीत अनुवाद केला. सर विल्यम जोन्सचा हा अनुवाद जर्मन भाषेत जॉर्ज फॉस्टर यांनी १७९९ मध्ये अनुवादित केला होता, जो वाचून महान कवी गोएथे मोहित झाले होते. विल्यम जोन्स यांनी मनुस्मृती आणि ऋतुसंहाराचा इंग्रजीत अनुवादही केला.

निष्कर्ष:

वरील सर्व माहितीवरून असे लक्षात येते की, संस्कृत साहित्याचा प्रभाव केवळ भारतच नाही तर विदेशामध्येही खूप दूरवर पोहोचला होता. आज या भाषेचा प्रभाव कमी वाटत असला तरी साहित्याचा प्रभाव मात्र आजही सर्वत्र दिसून येत आहे. आजही या भाषेतील साहित्य इतर भाषेत साहित्य लिहिण्यासाठी उपजीव्य म्हणून वापरले जात आहे यावरून या साहित्याची महिमा दिवसेंदिवस वाढत असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ -

1 आंतरजाल

2 विकीपिडीया

3 संस्कृत साहित्य का अभिनव इतिहास

पर्यावरण-प्रदूषण एवं वैदिक वाङ्मय

डॉ. अखिलेश अ. शर्मा

संस्कृत विभाग, मूळजी जेठा महाविद्यालय,जळगांव

यह निर्विवाद सत्य है कि समस्त प्राणियों के माता- पिता स्वरूप परमेश्वर ने काल, दिशा, आकाश, वायु, अग्नि, जल और पृथिवी एवं पृथिवी पर अन्य प्राणियों तथा वनस्पतियों को अपनी सर्वश्रेष्ठ कृति मनुष्यको उत्पन्न करने से पूर्व बनाया।

ये कालादि सात पदार्थ प्रकृतिजन्य सात पर्यावरण हैं अर्थात् परि- चारों आरे से आवरण -आच्छादन है। इसलिये जिसवर्ट ने पर्यावरण की परिभाषा निश्चित करते हुये लिखा है कि 'प्रत्येक वह वस्तु जो किसी वस्तु को चारों ओर से घेरती है एवं उस पर प्रत्यक्ष प्रभाव डालती है, पर्यावरण है। ' जिस प्रकार ब्रह्माण्ड के पर्यावरण पृथिवी से लेकर सूत्रात्मा वायु तक सात है। जिन्हें विज्ञान ट्रोपोस्फीयर, स्ट्रेटोस्फीयर, आयनोस्फीयर फोटोस्फीयर क्रोमोस्फीयर, हाइड्रोस्फीयर, लीथोस्फीयर आदि (सात) नामों से कहता है। उसी प्रकार इस पिण्ड (शरीर) में भी सात पर्यावरण रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि मज्जा और शुक्र है (पृथ्वी) भी सप्तद्वीपा है सूर्य की सातरंगी किरणों तथा वायु के भी ७x७ =४९ भेद होते हैं। भगवती श्रुति में इसी को बड़े सुन्दर शब्दों में कहा है-----

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद् यज्ञं तन्वाना अबध्नन् पुरुषं पशुम् ।। (ऋक् १०/९०/१५ यजु. ३१/१५)

मन्त्र का भावार्थ यह है कि संसार की सात परिधियाँ है। इक्कीस समिधायें हैं। देव लोग पुरुष की रक्षा के लिए सृष्टि के आदि काल से यज्ञ का विस्तार कर रहे हैं।इस मंत्र में न केवल परिधियाँ (पर्यावरण) ही बताई गयी अपितु २१ समिधाओं को लेकर परिधियों कीसुरक्षा के लिए यज्ञ विद्या का भी संकेत कर दिया गया है। अथर्ववेद के अनुसार यह संसार परिधि के सहारे टिका हुआ है। यह परिधि छन्दस भी कहलाती है।

त्रीणि छन्दांसि कवयो विमेतिरे, पुरूरूपं दर्शतं विश्वचक्षणम् । आपो वाता ओषधयः, तान्येकस्मिन् भुवन अर्पिनि। ।(अथर्व: १८/१/१७)

अर्थात् तीन वस्तुएं जो इस विश्व को आवृत किये हुये हैं, वे हैं आपः यानि जल,वातः यानि वायु, ओषधयः यानि पौधे, ये जीवन के लिए ऊर्जा देते हैं और इस की रक्षा करते हैं। वास्तव में ये तीनों ही मानव के अस्तित्व के लिए परमावश्यक हैं।

वेद में एक और शब्द आता है- 'अन्तर्धि। ' अन्तर्धि का अर्थ है आन्तरिक शक्ति प्रकृति के प्रत्येक कण में (आन्तरिक शक्ति) और परिधि (बाह्यशक्ति) होती है। अन्तर्धि इसे गति और ऊर्जा देती है और परिधि इसकी रक्षा करती है -

अन्तर्धिर्देवानां परिधिर्मनुष्याणाम् ।(अथर्व. १२/२/४४)

अर्थात् इस परिधि का उद्देश्य जीवन की रक्षा के लिए है। यदि यह पर्यावरण सुरक्षित रहे, तो समस्त मानव जीवन स्थायी रहेगा।

सर्वो वै तत्र जीवति गौरश्वः पुरुषः पशुः । यत्रेदं ब्रह्म क्रियते परिधि जिवनाय कम् ।। अथर्व०८/२/२५

इन परिधियों के प्रदूषित होने पर मनुष्य, पशु, वनस्पति आदि सभी का विनाश सम्भव है। पर्यावरण मेंसभी भौतिक और अभौतिक एवं मानव रचित वस्तुएं सम्मिलित हैं जो उसे प्रभावित करती हैं। सम्पूर्ण पर्यावरण तीन प्रकार का माना गया है-

१. प्राकृतिक पर्यावरण; २. सामाजिक पर्यावरण ३. सांस्कृतिक पर्यावरण

वेदों में इन त्रिविध पर्यावरण को शुद्ध करने और प्रदूषण का निवारण करने के लिए सतत उपदेश दिये गये है। विस्तार भाव से प्रस्तुत लेख में केवल प्राकृतिक पर्यावरण को लक्ष्य करके कुछ तथ्य उपस्थित करने का प्रयास

किया गया है। प्रसंग से आपाततः इतर पर्यावरण का भी निर्देश किया गया है।प्रकृति अत्यन्त ही उदार है तथा वह हमारी सभी कपड़ा, जल तथा मकान आदि की पूर्ति करती है। परन्तु भौतिकवाद के इस युग में मानव ने प्रकृति के साथ जो अब अपना क्रोध दिखाना प्रारम्भ कर दिया है। मानव रहा है। और उसके फलस्वरूप कुछ गम्भीर संकट पैदा दशकों में वायु मण्डल विषाक्त हो जायेगा। पृथिवी, जल, वायु सभी दूषित हो जायेंगे। पीने योग्य पानी व खाने के लिए शुद्ध अनाज न मिलने से अनेकानेक रोग हो जाएंगे। अतः जीव जन्तुओं को घुट-घुट मरने को विवश होना पड़ेगा। पर्यावरण विशेषज्ञों का मानना है कि इस असंतुलन से जल प्रलय व हिम युग जैसी विभीषिका तथा प्रलयंकर सूखे एवं प्रकोपकारी भूकम्पों की आशंका बढ़ जायेगी। अंधाधुन्द औद्योगीकरण के कारण कोयला, तेल व अन्य प्रदूषित इंधनों के बढ़ते प्रयोग, जनसंख्या का घनत्व बढ़ने एवं वनाच्छादित क्षेत्रों के कम होने से कार्बनडाई आक्साईड की मात्रा में अत्यधिक वृद्धि होने से वैज्ञानिकों के अनुसार इस शताब्दी के अन्त में तापक्रम बढ़ने से विश्व की जलवायु में भारी परिवर्तन होंगे। इससे ध्रुवीय बर्फ पिघल जाने एवं समुद्र में उफान जैसी स्थितिआने पर पृथिवी के बड़े भाग के जलमग्न होने की आशंका है । पर्यावरण के प्रदूषित होने से ओजोन की लेयर (पर्त) फटती जा रही है। जिसका क्षेत्र कभी फुटबाल के बराबर था आज वह छिद्रित क्षेत्र अफ्रीका महाद्वीप के बराबर है। इस लेयर के ठीक होने पर सूर्य से आने वाली पराबैंगनी अल्ट्रा वायलेट नामक प्राणघातक किरणों भूमि तक नहीं आने पाती। लेयर (पर्त) के फट जाने से किसी भविष्यकाल में पृथ्वी पर अधिक तापादि के द्वारा वनस्पति आदि सभी का विनाश हो सकता है अतः उसी लेयर की रिपेयर (मरम्मत) के विषय में वैज्ञानिक अतितरां चिन्तित हैं। ओजोन परत में छिद्र के बढ़ने से सम्भावित खतरों के बारे में प्रमुख औद्योगिक सम्पन्न राष्ट्रों ने सितम्बर १९८७ आधारभूत सुविधाओं एवं आवश्यकताओं जैसे भोजन में माट्रियल तथा १९९२ में रियोडिजेनेरो में सम्पन्न विश्व सम्मेलन में यह तय किया है कि सन् २००० तक चरणबद्ध क्रूर मजाक किये हैं, उनसे रुष्ट होकर शायद प्रकृति ने ढंग से इस समस्या पर नियंत्रण कर लिया जायेगा।आधुनिक भौतिक वैज्ञानिकों ने निम्नांकित रूप में हस्तक्षेप के कारण जीवन चक्र में असंतुलन बढ़ता जा इन (प्राकृतिक) प्रदूषणों की चर्चा की हैं यथा १. मृदा (मिट्टी) प्रदूषण, २. जल प्रदूषण, ३. वायु प्रदूषण, ४.. हो गया है। इस कारण सम्भावना है कि अगले कुछ रेडियो धर्मी प्रदूषण, ५. ध्वनि प्रदूषण और ६. भाव (बुद्धि, मन) प्रदूषण ।दीर्घ काल तक आत्मा (मन, बुद्धि, जीवात्मा) की सत्ता न मानने वाले वैज्ञानिकों ने इस प्रदूषण की चर्चा की कभी अनुभूति नहीं की जो कि सबसे प्रधान प्रदूषण है। क्योंकि मानव की बहुमूल्य सम्पत्ति तो भाव, भावना या विचार ही है।ऋग्वेद में प्रदूषण की समस्या का विभाजन करते हुए कहा गया है कि ऊपरी भाग की समस्या को सूर्य, मध्य भाग की समस्या को वायु तथा नीचे के भाग की समस्या को अग्नि हल करता है।ऋषि लोग मानव की शक्ति को जानते थे और साथ ही उसकी दुर्बलताओं को भी। यह कहना तो ठीक है कि वैदिक काल में क्योंकि सृष्टि साम्यवस्था में थीवनयापन की अनुकूलतम अवस्था में थी, या यों कहें कि तत्कालीन वातावरण पूर्ण व्यवस्थित था अतः उस समय पर्यावरण प्रदूषण जैसी कोई समस्या नहीं थी, तथापि मानव स्वभाव को जानने वाले (क्रान्तदर्शी) ऋषियों ने वैदिक वाङ्मय में जीवन की इस प्रकार की व्याख्या की है, जिससे पर्यावरण प्रदूषण की समस्या उत्पन्न ही न होने पाये। या आगे चलकर उत्पत्स्यमान समस्या के प्रति मानव को पहिले से ही सचेत कर दिया है कि ऐ मानव इन-इन वस्तुओं को न छेड़ना, इन्हें बिगड़ने न देना, इनका है- संतुलन बनाये रखना अन्यथा तेरा जीवन नष्ट हो जायेगा। यजु० के ३६ / १७ मन्त्र में ऋषि ने इस प्रकार की ९ वस्तुओं या अंगों की ओर संकेत किया है।

भूयोविद्य बनकर जब हम वेदों का पर्यालोकन करते हैं तो हमें आधुनिक पर्यावरण प्रदूषण के अनेक समाधान वेदों में मिलते हैं। जैसे आंधी, वर्षा और सूर्य द्वारा पर्यावरण शोधन, अग्निहोत्र द्वारा पर्यावरण-शोधन, वनस्पति उगाना, शब्दशक्ति या रेडियो तरंगों का प्रयोग प्रकृति के रुद्र और शिव रूपों की संकल्पना, प्रकृति में अग्नि और सोम तत्वों को संतुलित करना तथा शस्य प्रभाव (Green house) आदि ।यहाँ हम इनमें सबसे प्रमुख, सर्वसम्मत और वैज्ञानिक एकमेव अमोघ उपाय अग्निहोत्र का वर्णन करना चाहेंगे।

आज से लाखों वर्ष पूर्व ऋषि, देव और विद्वानों ने उपर्युक्त प्रदूषण, असंतुलन जन्य दुष्प्रभावों से बचने और इन पर्यावरणों (परिस्थियों) की रक्षा के लिए यज्ञप्रथा का आविष्कार और प्रचलन किया था। इस मानव के पिता परमात्मा ने भी तो सृष्टिचक्र के रक्षार्थ "“वसन्तोऽस्यसीदाज्यं ग्रीष्म इधतः शरदहविः " अर्थात् वसन्त घृत, गीष्म समिधा और शृणाति हिनस्ति प्रदूषणमिति शरद ऋतु हवि (साकल्य) का वर्णन किया है।

यज्ञ (हवन) अर्थात् देवदूत पंचभूतों की मध्यस्थदेवता अग्नि, उसमें डाला हुआ चारों प्रकार का सुगंधित, पुष्टिकारक, मिष्ट और रोगनाशक रूप यज्ञद्रव्य, मिट्टी, जल, वायु, ध्वनि (आकाश) रेडियोऐक्टिव प्रदूषण अर्थात् नागासाकी, हिरोशिमा में परीक्षित तथा पीढ़ी दर पीढ़ी तक लंगड़े, लूले, अन्धे, काने आदि बनाने वाला प्रदूषण अग्नि में डाली आहुति (घी, द्रव्य) मिट्टी, जल, वायु का प्रदूषण, मन्त्रोच्चारण से ध्वनि-प्रदूषण और उन मन्त्रार्शी के द्वारा भाव का प्रदूषण दूर होता है। इसीलिए कहा गया

अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ।।मनु ३/७६

सहयज्ञा प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।

अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुकः ।।भगवद्गीता ३/१०

अर्थात् प्रजा को यज्ञों को साथ देकर, प्रभु ने उत्पन्न किया कि मेरे बेटो यह यज्ञ सब मनोरथों का पूरक है। इसी के द्वारा तुम फलोगे और फूलोगे। इस प्रकार अग्नि में दी गयी आहुति सूर्य तक जा कर वृष्टि और अन्न को उत्पन्न करती है।अब तक यह स्पष्ट हो चुका है कि पुरुष से पशु, पशु से वनस्पति, वनस्पति से वृष्टि, वृष्टि से यज्ञ (अन्नादि की उत्पत्ति द्वारा) पुनः यज्ञ (सृष्टियज्ञ) से पुरुष आदि क्रम से अन्त में यज्ञ यह चक्र शाश्वत है।

अग्निहोत्र वायु, जल, मिट्टी, वनस्पति आदि सभी के प्रदूषण को दूर करने में सहायक होता है। ऋग्वेद, यजुर्वेद आदि के सैकड़ों मंत्रों में यज्ञों के द्वारा वायुमंडल की शुद्धि की चर्चा हैं बार-बार अग्नि से प्रार्थना की गयी है कि अनेक रोगों से मुक्त कराये, वायु के कृमि (Worms) आदि को नष्ट करें। अग्नि में होम किये अनेक प्रकार के रोग नाशक गुणयुक्त तथा सुगंधयुक्त पदार्थो के जलने से उत्पन्न धुआं जलवायु के दोषों अथवा विकारों को दूर करने में अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुआ है।यह निःसन्देह पता चलता है कि यज्ञों की हवा रोगनाशक राजयक्ष्मा, खांसी, दमा आदि दूर करने में सहायक है। वैदिक विधि से किया गया यज्ञ श्वास रोग, मैडिकल साइंस की अनेक खोजों से प्रमाणित हुआ है कि यज्ञ में घृत के साथ शर्करा की आहुति देने पर वायु में विद्यमान प्लेग रोग के कीटाणु नष्ट होते हैं। आचार्य श्रीराम शर्मा द्वारा किये गये वैज्ञानिक प्रयोगों से यह प्रमाणित हो चुका है कि यज्ञ अनेक खतरनाक रोगों की अचूक दवा है इसलिये उन्होंने "यज्ञोपैथिक" नामक एक नयी उपचार विधि ही प्रचलित की आयुर्वेद के चरक, बृहन्निघण्टु रत्नाकर, योगरत्नाकार, गदनिग्रह आदि ग्रन्थों में ऐसे कई योग वर्णित हैं, जिनकी आहुति अग्नि में देने से वायुमण्डल शुद्ध होता है यथा श्वास द्वारा धूनि अन्दर लेने से रोग दूर होते हैं। जहाँ होम किया जाता है उस स्थान के अन्दर वर्तमान अग्नि वायु तथा सूर्य किरणों की रोग दूर करने की शक्ति बढ़ जाती है। अथर्ववेद काण्ड ३. सूक्त २ एवं काण्ड २०, सूक्त ९६ में अज्ञात तथा असाध्यसम दुःसाध्य रोगों से छुटकारा पाने का एकमात्र उपाय होमचिकित्सा बताई गई है। यज्ञों में जिन द्रव्यों का प्रयोग होता है। वे सभी वायु शोधक तथा रोग नाशक होते हैं। सबसे मुख्य द्रव्य घृत होता है। "प्लेग पर लिखते हुए डॉ० हैम्पकिन का कहना है कि घृत के परमाणु से जो वाष्प बनती है, वह रोग के कीटाणुओं को नष्ट कर देती है। मद्रास के "सैनअरी कमिश्नर" कर्नल किंग ने सन् १८९८ में विद्यार्थियों को सलाह दी थी कि उन्हें चावल में घृत और केशर मिलाकर हवन करना चाहिए, उसकी गैस से रोग के कीटाणु मर जाते हैं। उनका तो यहाँ तक कहना था कि अंग्रेजी शब्द हाईजीन, सम्भवतः हवन शब्द से निकला होगा। सन् १९१२ में 'इण्डियन रेव्यू' में हवन पर एक लेख निकला था जिसमें डॉ० ट्रिलिट का मत दिया हुआ था कि चौड़ की लकड़ी के धुएं से ३२ प्रतिशत, शहबलून की लकड़ी से ३५ प्रतिशत, शुद्ध खाण्ड के जलने से ७० प्रतिशत अंश " आल्डिहाइड"

नामक गैस उत्पनन होती हैं, यह गैस बहुत रोगनाशक होती है इससे रोगियों के कमरे शुद्ध किये जाते हैं। इससे यह पता चलता है कि यज्ञों कि हवा रोगनाशक है।

होम की सहायता से होने वाली वर्षा का जल भी शुद्ध होता है और उस शुद्ध जलवायु से उत्पन्न औषधि-वनस्पति भी शुद्ध अथवा निर्दोष होते हैं। वेद में अनेक स्थानों पर अग्निको पावक, अमीवचातन, पावक शोचित्र " सप्तनदम्भन आदि विशेषणों से विभूषित करके उसकी शोधकता प्रदर्शित की गयी है। अतः वायुमण्डल के प्रदूषण को रोकने में वेद प्रतिपादित यज्ञों की महिमा प्रमाणित है। भोपाल गैस त्रासदी में उन स्थानों पर कम विनाश हुआ जहाँ यज्ञ होते थे।

अथर्ववेद के अनुसार अग्निहोत्र का समय सार्व और प्रातः है। सायं किया हुआ अग्निहोत्र प्रात:काल तक वायुमण्डल को प्रभावित करता रहता है और प्रातः किये गये अग्निहोत्र का प्रभाव सायं काल तक वायुमंडल पर पड़ता है। डॉ० रामनाथ वेदालंकार के अनुसार अग्निहोत्र दो प्रकार का होता है। उन्हीं के शब्दों में एक अग्निहोत्र वह है जो धार्मिक विधि विधानों के साथ मन्त्र पाठ पूर्वक होता है, दूसरे उसे भी अग्निहोत्र कह सकते हैं जिसमें मन्त्र पाठ आदि न करके विशुद्ध वैज्ञानिक या चिकित्सा शास्त्रीय दृष्टि से अग्नि में वायुशोधक या रोगकृमिनाशक पदार्थों का होम किया जाता है।

आधुनिक युग में वेदों की वैज्ञानिक व्याख्या करने वाले महर्षि दयानन्द के यजुर्वेद भाष्य के आधार पर, हम कह सकते हैं कि वायुशोधक वस्तुओं में यज्ञ मुख्यतम साधन है। उससे न केवल वायु का शोधन होता है अपितु अन्न, जल, ओषधि एवं वनस्पतियों का भी शोधन होता है। आज यज्ञ को धर्म विशेष तक सीमित मान लिया। गया है। राष्ट्र के कर्णधार यज्ञ का प्रचार करने से इसलिए भयभीत होते हैं कि कहीं उन्हें धर्म (सम्प्रदाय) विशेष से सम्बद्ध न मान लिया जाये। उनमें इतना आत्मबल नहीं है कि इस पर्यावरण शोधन क्रिया का खुल कर प्रचार कर सकें। वे बेचारे भी पश्चिम की ओर देखते हैं कि कोई वहाँ से इसका प्रचार करे जिससे वे उनका सहारा लेकरइस वैतरणी को पार कर सकें। जबकि विदेशी वैज्ञानिक भी जैसा कि मैंने पूर्व उल्लेख किया है। गोघृत के यज्ञ से वायु शोधन मानने लगे हैं तथा विदेशों में भी यज्ञों का प्रचार फैल रहा है।यज्ञ अन्न, जल, वायु, ओषधि सभी के शोधन का मुख्य एवं सर्वोत्तम उपाय है। जिन मनुष्यों ने वेदों के आधार पर यज्ञों को दैनिक कृत्य का एक अंग माना था, तथा वृक्ष लगाने को पुत्रोत्पादन जैसा पुण्य कर्म बताया था। वे धन्यवाद के पात्र हैं। महर्षि दयानन्द ने अपने वेद भाष्य, ऋग्वेददि भाष्य भूमिका, सत्यार्थप्रकाश, संस्कार विधि और पञ्चमहायज्ञ विधि में दैनिक यज्ञ का विधान करके एक शतक से भी पूर्व इस समस्या का समाधान प्रस्तुत किया था। आज भी जब घर-घर में यज्ञों का प्रचार होगा तभी समस्या को सुलझाया जा सकेगा।अन्त में लेख को समाप्त करने से पूर्व प्रसिद्ध वैदिक विद्वान् आचार्य विशुद्धानन्द मिश्र के शब्दों में यह संकेत कर देना अभीष्ट होगा कि यज्ञ वनों में वृक्षों कीबहुतायात में सम्पन्न होने वाले से वनस्पति कार्बन का तत्काल लेते हैं और प्राणवायु को प्रदान करते हैं तथा यज्ञ के पदार्थ मुनक्का, शक्कर, गिलोय, गुगल आदि से विभिन्न रोगों (कैंसर, टायफाइड, दमा, खांसी आदि) की निवृत्ति के साथ ऑक्सीजन (प्राणवायु) अधिक उत्पन्न होती है। पराबैंगनी किरणों की प्रकृति है कि वह ऑक्सीजन से मिलकर ओजोन तैयार कर देती है। फलतः यह सिद्ध हुआ कि ओजोन लेयर (जिसकी चर्चा हमने ऊपर की थी) (की रिपेयर) (उसे नष्ट होने से बचाने) वृष्टि करने तथा प्रदूषण नष्ट करने का यज्ञ से उत्तम अन्य कोई उपाय नहीं है। अर्थात् यदि इस दूषित और असन्तुलित पर्यावरण से बचना है तो यज्ञ रूपी नौका को अपना आधार बनाना पड़ेगा ।

भारतीय विचारधारा में मन संकल्पना

विनय व्यंकट गायकवाड

संशोधक, संशोधन केंद्र- संस्कृत प्रगत अध्ययन केंद्र,सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे.

१प्रस्तावना-

मानव समाज का निर्माण मनुष्यों से होता है, तो मनुष्यों का उन के तन और मन से। आधुनिक वैज्ञानिकों ने ही नहीं, प्राचीन यूनानी दार्शनिकों ने भी मनुष्यों को इन्ही दो तत्त्वों से निर्मित माना है[1]। मनुष्य का प्रत्येक कार्य शरीर द्वारा सम्पादित होता है। लेकिन कार्य सम्पादन की प्रेरणा उसे मन से ही मिलती है। उसका प्रत्येक कार्य उसके चेतन या अवचेतन मन का परिणाम है। उस के आचार व्यवहार में उसका मन ही अभिव्यक्ति पाता है। अतः मनुष्य वही है, जो उस का मन है। अनियन्त्रित एवं स्वच्छन्द मन मानव को पतन की ओर ले जाता है अतः मन संस्कार्य है। मन के अन्दर ही मन को संयमित नियमित करने की क्षमताएं निहित है। गीता में इसी को परिष्कृत रूप में मन की अध्यात्म संज्ञा दी गई है[2]। मन के संस्कार परिष्कार के प्रयास आदिकाल से ही होते रहे है। वेद, पुराण, साहित्य, ललित कलाएँ इस के प्रत्यक्षप्रमाण है।

भारतीय दर्शन में मन को अन्तःकरण की संज्ञा दी गई है। वस्तुतः भारतीय दर्शन व्यापक रूप में मन को अनुभव, प्रत्यक्ष, ज्ञान, विवेक-बोध, इच्छादि की क्षमताओं से युक्त मानता है। पाश्चात्य विचारकों ने भी मन के सम्बन्ध में ठीक एसा ही मत प्रस्तुत किया है। यद्यपि मन अन्तःकरण की ही एक क्षमता या उस का एक अङ्ग है तथापि भारतीय दर्शन शास्त्र में इस का प्रयोग समूचे अन्तःकरण के अर्थ में भी हुआ है। इसका एक प्रमुख कारण यह भी है कि भारत में मनोविज्ञान पश्चिम की भाति एक स्वतन्त्र विषय के रूप में न होकर दर्शन का विषय रहा है। यह तथ्य इस बात से स्पष्ट हो जाता है कि मन को कही ब्रह्म[3] की संज्ञा दी गई है तो कही आत्मा[4] की। वही एक स्थान पर कहा गया है कि काम, संकल्प, संशय, श्रद्धा, अश्रद्धा, धृति, लज्जा, बुद्धि और भय ये सब मन ही है[5]। भारतीय दर्शन में अन्य दर्शनों की अपेक्षा योगदर्शन में इस विषय का अधिक वर्णन किया गया है। योगवाशिष्ठ दर्शन का नाभि भी कह सकते है।[6] क्यो कि योगवाशिष्ठ दर्शन के अध्ययन से ऐसा अनुभव होता है कि सभी विचारों का मूल मन है। योगवाशिष्ठ के अनुसार संसार की सभी वस्तुएँ, सभी विचार तथा सारा प्रपञ्च मन की लीला मात्र से निर्मित है।[7]श्रीमद्भागवत् गीता में मन के स्वभाव का वर्णन करते हुए उसे अत्यन्तचञ्चल, प्रथमशील, बलवान, दृढ एवं वायु के समान अग्राह्य बताया गया है।[8] मन का क्रमिक उदय सृष्टि का विकास है और मन का क्रमिक अस्त सृष्टि का विनाश है। मन की पवित्रता से ही स्वातन्त्र्य तथा मन की अपवित्रता से ही बन्धन होता है। मन की परिस्थिति पर ही हमारे सभी आधिभौतिक और आध्यात्मिक विचार निर्भर करते हैं।

योगवाशिष्ठ मन को सर्वशक्तिमान् विराट् मन का एक निश्चित रूप मानता है, जो कि उस की इच्छानुसार उत्पन्न होता है। मन शुद्ध चेतना का स्फुरण मात्र है, जो किसी विषय के सम्पर्क से मलिन तथा परिवर्तित होता रहता है। यह चेतना का परिवर्तनशील तथा परिस्पन्दनशील रूप है, जो ज्ञान और कर्म के सम्पर्क में आता रहता है।[9] वाशिष्ठ के अनुसार बाह्य और आभ्यान्तर जगत् की विविधता मन के विभिन्न रूपों के अतिरिक्त और कुछ नही है। उन के अनुसार नट की भांति मन अपने कार्यों के अनुसार भिन्न भिन्न नामों से पहचाना जाता है, जिस प्रकार रंगभूमि में

---

[1]Encyclopedia of Britannica, Page. 149.

[2]स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते। (श्रीम.भा.गी. पृ.13)

[3]मनौ वै ब्रह्म। (बृहदारण्यकोपनिषद्. 4.1.6.)

[4]मन एवास्यात्मा। (बृहदारण्यकोपनिषद्. 1.4.17न.)

[5](बृहदारण्यकोपनिषद्. 1.5.3.)

[6]चित्तं नाभि किलस्येह मायाचक्रस्य सर्वतः। (यो.वा)

[7]मनो मननिर्माणमात्रमेतत् जगत् त्रयम्। (यो.वा.4.9.23)

[8]श्री.म.भा.गी. 6.34

[9]अनन्तस्यात्मतत्त्वस्य सर्वशक्तेर्महात्मनः। सङ्कल्पशक्तिरचितं यद्रूपं तन्मनो विदुः।। (यो. वा.)

नट वेश बदलने पर राजा, भिक्षुक, गन्धर्वादि विभिन्न नामों से वेषों के अनुसार पुकारा जाता है। तात्पर्य यह है कि मन एक ही है परन्तु कर्म के अनुसार मन, बुद्धि, चित्त इस के विभिन्न नाम है।

मन सङ्ख्या में असङ्ख्य है, तथापि प्रत्येक प्राणी में एक ही मन की संख्या नियत की गई है। योग वाशिष्ठ के अनुसार संसार में जीव या मन की संख्या की कोई सीमा नहीं है। यह विश्व जीव या मन से परिव्याप्त है। विराट मन से लाखों या करोडों की संख्या में मन निकलते है, जिस प्रकार जलप्रपात से असंख्य जलबूंदो की उत्पत्ति होती है और जल के बुलबुले के समान प्रत्येक दिशा में प्रत्येक स्थल पर असंख्य मन उत्पन्न और विनष्ट होते रहते है।

२.वैदिक संहिताओं में मनः-

ऋग्वेद में मनस् और हृद् (हृदय) शब्दों का अनेक स्थानों पर प्रयोग हुआ है। मरुद्गण, अश्विनौ तथा उन के रथ की गति को मन के समान तीव्र बताया गया है[10]। इन्द्र को मनस्वान् कहा गया है।[11] वरुण वैसे तो ऋतुओं का नियमन करता है, लेकिन उसे नैतिक नियमों का भी पालक कहा गया है। समूचे "संज्ञानम् सूक्त" में समाज के सभी व्यक्तियों की क्रियाओं, गति, चिन्तन, मनन, मन और बुद्धि के पूर्ण सहयोग व सामञ्जस्य की प्रेरणा दी गई है। अरविन्द घोष ने भी मन को दिव्यमन का प्रतीक माना है[12]।

ऋग्वेद में काम, इच्छा, मन्यु, क्रोध, घी, धीर, विचारशील, सुमृता, उदारता, श्रद्धा, अनुमति, कृपा, माया, रहस्यमयी शक्ति, सुम्न, सदाशयता, सुमेधा तथा शम जैसे अनेक मनोवैज्ञानिक शब्द आए है। जो सूक्ष्म मनोवैज्ञानिक भावों के प्रतीत है।[13]मन शब्द ईर्ष्या, मनायु आकांक्षा तथा मनावतु इच्छा के आशय से ग्रहण किया गया है[14]।

३.भारतीय मनोविज्ञान का विकासः-

मनोविज्ञान उतना ही प्राचीन है जितनी कि मनुष्य के आत्मसजग मन जिज्ञासा वृत्ति। जब से मनुष्य ने अपने स्वरूप व जीवन के बारे में सोचना प्रारम्भ किया, तभी से उस का ध्यान मन और आत्मा की ओर गया[15]। यद्यपि मन के अध्ययन व स्वरूप की जानकारी का श्रेय पश्चिम को जाता है, लेकिन भारतीय मनीषियों द्वारा मन, उस की प्रवृत्तियों एवं चेष्टाओं सम्बन्धी गम्भीर विवेचन को पश्चिम ने भी स्वीकारा है।

४. वैदिक संहिताओं में मनः-

ऋग्वेद में मनस् और हृद् (हृदय) शब्दों का अनेक स्थानों पर प्रयोग हुआ है। मरुद्गण, अश्विनौ तथा उन के रथ की गति को मन के समान तीव्र बताया गया है[16]। इन्द्र को मनस्वान् कहा गया है[17]। वरुण वैसे तो ऋतुओं का नियमन करता है, लेकिन उसे नैतिक नियमों का भी पालक कहा गया है। समूचे सञ्ज्ञानम् सूक्त में समाज के सबी व्यक्तियों की क्रियाओ, गति, चिन्तन, मनन, मन और बुद्धि के पूर्ण सहयोग व सामञ्जस्य की प्रेरणा दी गई है। अरविन्द घोष ने भी मन को दिव्यमन का प्रतीक माना है[18]। वाजसनेयी संहिता के 'शिव संकल्प सूक्त' का आधार पूर्णतः मनोवैज्ञानिक है। मन बहुत चलता है। समय व स्थान के बन्धन से वह मुक्त है। जागृत और सुषुप्तावस्था में मन की इसी गतिशीलता की ओर पहले ही मन्त्र में संकेत किया गया है[19]।

५. उपनिषदों में मनः-

उपनिषदों में मानव व्यक्तित्व के विविध तत्त्वों शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि और आत्मा का सूक्ष्म मनोवैज्ञानिक चिन्तन मिलता है। कठोपनिषद् में एक रूपक के माध्यम से इन का पारस्पारिक सम्बन्ध दर्शाया गया है। आत्मा को रथ का स्वामी, शरीर को रथ, बुद्धि को सारथि, मन को लगाम, इन्द्रियों को घोडे तथा सांसारिक विषय भोगों को

---

[10]ऋग्वेद. १०.४०.०७, १०.१२९.४, ७.१००.७, ८.१००.५.

[11]यो जात एव प्रथमो मनस्वान्। (ऋग्वेद.२.१२.१)

[12]यन्मनः स इन्द्रः। (गोपथ ब्राह्मण. उत्तरार्द्ध. ४.१२)

[13]ऋग्वेद. १०.९५.६, ८.४८.१., १०.१५.४.

[14] रामकुमार राय, वैदिक-इन्डैक्स (भाग.०२) पृ. १४४.

[15]डा. सीताराम जायसवाल, मनोविज्ञान की ऐतिहासिक रूपरेखा. पृ.10

[16]ऋग्वेद. २.२८.५, १०.१९१-१४

[17]यो जात एव प्रथमो मनस्वान्। (ऋग्वेद. २.१२.१)

[18] यन्मनः स इन्द्रः। (गोपथब्राह्मण ४.१२)

[19]यज्जाग्रतो दूरमुदैति दैवं तदु सुप्तस्य तथैवेति। दूरगमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमस्तु। (यजुर्वेद. वाजसनेयी. संहिता. ३४.१)

घोडों के विचरने का मार्ग बताया गया है।[20]एक अन्य स्थान पर इन्द्रियों से विषयों को विषयों से मन को, मन से बुद्धि को तथा बुद्धि से आत्मा को प्रबल माना गया है। उपनिषदों में मन का विशद एवं सूक्ष्म विवेचन हुआ है। वहां मन को ब्रह्म व प्रज्ञानम् की संज्ञा दी गई है[21]।

६. मन का लक्षणः-

'मन् ज्ञाने' धातु से निष्पन्न शब्द के लक्षण के विषय में कहा जा सकता है कि ज्ञान का होना अथवा न होना ही मन के अस्तित्व का लक्षण है। चरक शास्त्र में मन का लक्षण बताते हुए कहा गया है कि आत्मा को श्रोत्रादि इन्द्रियों तथा शब्दादि विषयों से सम्बन्ध होते हुए भी कभी ज्ञान का होना कभी ज्ञान का न होना करणान्तर को सूचित करते है। और यह करणान्तर मन है[22]। यह करणान्तर जब इन्द्रियों से संयुक्त होता है, तो इन्द्रियां अपने अर्थो का ग्रहण करने में समर्थ होती है। अर्थात् मन सान्निध्य से ज्ञान होता है और असान्निध्य से ज्ञान नही होता यह तो नित्य का अनुभव है कि जब हमारा चित्त किसी गम्भीर विचार में मग्न रहता है, तब पास रखी हुई घडी का ठिक-ठिक शब्द सुनाई नही देता और न इस बात का ज्ञान ही होता है कि सामने से गुजरता हुआ व्यक्ति कौन है?

कहने का भाव यह है कि आत्मा, मन तथा अर्थ का परस्पर सम्बन्ध होने पर ही ज्ञान होता है। इस लिए कहा जाता है कि 'अन्यत्रमना अभूवं नाश्रोषम्' अर्थात् मेरा मन अन्य विषय में लगा हुआ था इसलिए आप के वचनों को नही सुना। इस प्रकार का बृहदारण्यकोपनिषद् में भी मिलता है[23]। इस लिए चरक शास्त्र में कहा गया है कि मन से सम्बद्ध होने पर ही इन्द्रियां अपने-अपने अर्थो का ग्रहण करने में समर्थ है[24] मन की क्रिया भी विषय का ज्ञान कराने के लिए आवश्यक है और मन इन्द्रियों की चेष्टा में कारण है। महाभारत के शान्तिपर्व में भी इसी प्रकार के तथ्य को व्यक्त किया गया है।[25] इन सब उद्धरणों से स्पष्ट हो जाता है कि आत्मा का सब इन्दियों के साथ सम्बन्ध होने पर भी एक ही काल में एक ही विषय का ज्ञान होना तथा दूसरे विषय का ज्ञान न होना मन की सिद्धि में लिङ्ग है।

७. विषय की ज्ञान प्रक्रियाः-

अब प्रश्न उठता है कि मन किस प्रकार बाह्य विषय का ज्ञान कराने में समर्थ है? इस तथ्य को स्पष्ट करते हुए आचार्यों का कथन है कि आत्मा व मन, शरीर रूपी गढ के अन्दर है। आत्मा का सम्बन्ध मन से रहता है और मन का इन्द्रियों से और इन्द्रियों का विषयों से सम्बन्ध रहता है[26]। मन ज्ञानेन्द्रियों के द्वारा इन्हे प्रेरित करता है। उस की प्रेरणा के अनुसार इन में से कोई अपने विषय से सम्बन्ध कर उस की विशेषता की सूचना उसी मार्ग से मन को देता है और मन के द्वारा आत्मा को उस विषय का ज्ञान होता है। यदि उस ज्ञान पर विशेष अवधान दिया हो तो उस के कुछ अंकन चित्र चित्र पर अङ्कित हो जाते है।

उस प्रकार आत्मा जब किसी बाहर के विषय को जानने की इच्छा करता है। वह अपनी इच्छाशक्ति से अपने मन के अन्दर उस विषय की ओर बहने वाली विचार तरंग उत्पन्न करता है। वह विचार तरंग उन ज्ञान तन्तुओं में से बहती हुई उस इन्द्रिय के केन्द्र बिन्दु से जा टकराती है जिस का यह विषय है। विषय़ से सम्बद्ध होते ही आत्मा की प्रेरणा के आधार पर ही विषय के स्वरूप को साथ लिए हुए तरंग उसी मार्ग से अन्दर लौट आती है और आत्मा उस विषय को जानने में समर्थ हो जाता है।

कहने का तात्पर्य यही है कि मन को अधिकृत्य अनेक प्रकार से विचार भारतीय परंपरा में किया गया है। इसी के साथ साथ मन के विषय, मन की वृत्तियां, मन का इन्द्रियत्व और भौतिकत्व, मन का अधिष्ठान आदि विषयों का भी विचार किया गया है।

---

[20]आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव च। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च।।३।।

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयां स्तेषु गोचरान्। आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः।।४।। (कठोपनिषद्. वल्ली. ३. श्लो.३,४)

[21]मनो वै ब्रह्मेति। (बृहदारण्यकोपनिषद् ४.१.६, तैत्तिरीयोपनिषद् ३.४)

प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानम् ब्रह्म। (ऐतरेयोपनिषद् ३.२)

[22]लक्षणं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव च। सति ह्यात्म इन्द्रियार्थानाम् सन्निकर्षेन वर्तते।।

वैकृत्यान्मनसो ज्ञानं सान्निध्यात्तच्च वर्तते। (चरकशास्त्र. I)

[23]अन्यत्र मनाभूवं नादर्शम् अन्यत्र मनाभूवं नाश्रौषमिति, मनसा ह्येष पश्यति मनसा शृणोति। (बृहदारण्यकोपनिषद्. पृ.४५)

[24]मनः पुरःसराणि इन्द्रियाण्यर्थग्रहणसमर्थानि भवन्ति। तत् अर्थात्मसम्पदायत्तचेष्टचेष्टाप्रत्ययभूतमिन्द्रियाणाम्। (चरकसूत्र. ८)

[25]चक्षुः पश्यति रूपाणि मनसा न च चक्षुषा। मनसा व्याकुले चक्षुः पश्यन्नपि न पश्यति। न चेन्द्रियाणि सर्वाणि पश्यन्ति इत्यभिचक्षते। न चेन्द्रियाणि पश्यन्ति मन एवात्र पश्यति। (महाभारत शान्तिपर्व)

[26]आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततो ज्ञानम्। (न्यायभाष्य. पृ.३८)

वैश्विक परिदृश्यातून 'भराड' विधीनाट्याचे वेगळेपण

सुळे अरविंद काशिनाथराव
संशोधक विद्यार्थी
प्रो.डॉ. बी.आर. दहिफळे
संशोधन मार्गदर्शक
मराठी विभाग महाराष्ट्र उदयगिरी महाविद्यालय, उदगीर.

लोकसाहित्याचे स्वरूप आणि व्याप्ती

लोकसाहित्य हे लोक जीवनाची गाथा असते. लोकजीवनात चालणारे संघर्ष, आनंद, दुःख आणि जीवन जगण्याची रीत ही मौखिक परंपरेने अव्याहतपणे चालत असते.त्याचबरोबर वेगवेगळ्या प्रयोगशील कला,विधी,नृत्य या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्यात होतो. लोक जीवनापासून लोकसाहित्य वेगळे करता येत नाही. लोक जीवनात घडणाऱ्या प्रत्येक भाव-भावनांचे चित्रण हे लोकसाहित्यात दिसून येते. लोक जीवनात चालत येणाऱ्या मौखिक अविष्काराबरोबरच रूढी, परंपरा, लोकसमजुती, भौतिक संस्कृती, आचार-विचार, विधी, प्रायोगिक लोककला, खेळ, नृत्य या सर्वांचा समावेश लोकसाहित्यात होत असून त्यांची तर्कशुद्ध मांडणी लोकसाहित्यात केली जाते.

लोकसाहित्याने लोकजीवनाचे सर्वच क्षेत्र व्यापले आहे. त्यात जीवनाच्या सर्वांगाचे दर्शन घडते. लोकसाहित्य परंपरेने वेगवेगळ्या प्रकारातून अविष्कृत होताना दिसते. अभ्यासासाठी जशी लोकसाहित्याची व्याप्ती सांगितली जाते, तसेच लोकसाहित्याचे प्रकार सांगितले जातात.

१ लोकगीत
२ लोककथा
३ लोककथागीत
४ लोकनाट्य

लोकसाहित्यात लोकनाट्याचा विचार विशेषतः तीन प्रकारांनी केला जातो.

१.रंजन प्रधान लोकनाट्य
२. धार्मिक तिकडे कल असलेली लोकनाट्य आणि
३ . विधी प्रधान लोकनाट्य

मनोरंजन प्रधान विधी नाट्यात कठपुतळी बाहुल्यांचा खेळ, तमाशा इत्यादींचा समावेश होतो. धार्मिकतेकडे कल असलेल्या लोकनाट्यात बोहाडा-पंचमी,लळित, भारुड, दशावतार, दिंडार इत्यादींचा समावेश होतो. तर विधी प्रधान लोकनाट्य मध्ये भराड, गोंधळ, जागरण,डहाका यांचा समावेश होतो.

लोकजीवनातील विधी हा नाट्याचा मूळ स्रोत आहे. लोक जीवनातील विदेशी नाट्य निगडित राहिल्यामुळे विधीला लोक जीवनात महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यामुळे कित्येक शतकापासून सुरू झालेला लोकनाट्याचा प्रवाह नव्याजुन्याचा स्वीकार करीत अखंडपणे चालू आहे. लोक जीवनात जे वेगवेगळे विधी साजरे केले जातात त्यातच या लोकनाट्याचे मूळ आहे.

भराड आणि भराडी :

भैरवनाथाच्या किंवा ज्योतिबाच्या उपासना विधीचा एक भाग म्हणून 'भराड' घातले जाते. महाराष्ट्रातील अनेक घराण्यात कुलाचार म्हणून भरडाची परंपरा आढळून येते. लग्नप्रसंगी भराड घातले जाते. तसे इतरही मंगल प्रसंगी भराड घालतात. काही यजमान तर दरवर्षी सवड भेटेल तेव्हा जोतिबा देवाची आठवण वकुलाचार म्हणून भराड घालतात. भराड घालणारे यजमान भराड्याकडे किंवा नाथ जोग्याकडे जातात आणि रीतसर निमंत्रण देतात.भराड्याच्या घरी जाऊन यजमान तारीख-वार निश्चित करून बिदागी ठरवितात. त्यानंतर खोबऱ्याची वाटी,

(नारळाचा तुकडा) भराड्यांना देऊन गुलाल लावतात. भराड्यांचे दर्शन घेऊन यजमान भारुडाच्या तयारीला लागतात.

'भैरोबा' किंवा 'जोतिबा' या देवांचे उपासक असतात ते दरवर्षी काशी, सोनारी, जोतिबाचा डोंगर आणि पारुंडे या ठिकाणी दर्शनाकरिता जातात. भैरोबाचे भराड करणाऱ्या भगतांना 'भराडी'जसे म्हणतात तसे त्यांना जोगी किंवा नात जोगी असेही म्हणतात. भराड्यांच्या हाती भिक्षा मागताना किंवा भराड घालताना ते 'डौर' वाजवितात म्हणून त्यांना डौरी गोसावी असे देखील म्हणतात. परंतु खेडोपाडी त्यांना भराडी याच नावाने ओळखले जाते. भैरवाची जोतिबाची गाणी गाणे हा त्यांचा मुख्य व्यवसाय असतो.

प्राचीन काळापासून लोक जीवनात वेगवेगळ्या देव-देवतांची श्रद्धा जोपासण्याची वृत्ती पूर्वापारचालत आलेली आहे. तसेच काही कुळामध्ये कुळाचार म्हणून विशिष्ट प्रकारचे विधी विशिष्ट वेळेला साजरे केली जातात. गोधळी 'गोंधळ', 'वाघे-मुरळी''जागरण', कुंभार 'डहाक' (डहाका) तसे भराडी 'भराड' हा विधी करतात. भराड करणारे भराडी हे भैरवाची किंवा जोतिबाचे उपासक असतात. काशी, सोनारी, ज्योतिबाचा डोंगर आणि पारुंडे ही या उपासकांची श्रद्धास्थाने आहेत. भराड करणारे 'भराडी' हातात डौर (डमरू) घेऊन भिक्षा मागतात व विधीही करतात, त्यामुळे त्यांना 'डौरीगोसावी' असेही म्हणतात.

भराड हे परंपरेप्रमाणे इतर विधीनाट्य सारखे आकृतीबंधात्मक असते. हा आकृतीबंध पूर्व रंगव उत्तरंग अशा दोन प्रकारचा असतो. पूर्व रंगात पूजा विधी, गण,निरनिराळ्यादेव देवतांचे स्तवन, भैरव-जोतिबाची महात्म्यपर गाणीयेतात तर उत्तर रंगात पौराणिक कथा भागावर आधारित अभिनय पूर्ण कथा येथे सादर केली जातात. कधी कधी उत्तररंगात प्रेक्षकांची मानसिकता पाहून विनोदी गीतेही सादर करतात. प्रसंगाचे भान या लोकउपासकांना असते. त्यामुळे भरडाच्या सादरीकरणप्रसंगी ती कोणत्याही प्रेक्षकाला कंटाळवाणी होऊ देत नाहीत. प्रसंगानुरूप हावभावांनी प्रेक्षकांना मंत्रमुग्ध करून टाकण्याची कला या भराड्यांना असते.

गोंधळी, वाघे-मुरळी, डहाके व भराडी ही आपापल्या देवतांची विधी नाट्य कुळाचाराप्रमाणे विधीपूर्ण करतात. सादरीकरणाच्या संदर्भात त्यांच्यात विलक्षण साम्य असते. आकृतीबंधाच्या संदर्भात तर एकसारखेपणा असतो. वरील चारही विधी नाट्यात पूजाविधी थोड्याफार प्रमाणात सारखाच असतो. घटमांडून पूजा केली जाते गोंधळी हे देवीचे उपासक असतात तर वाघेमुरळी खंडोबाचे उपासक असतात. त्याचबरोबर डहाकाचा विधी करणारे कुंभार (डहाके) मुंजाचे किंवा नृसिंहाचे किंवा कामाईचे उपासक असतात. तर भराडी भैरवनाथाची किंवा जोतिबाची उपासक असतात. वरील तिन्हीही विधीनाट्यात उपासक तुणतुणे वाजवतात बाकी वाध्य मात्र थोडीफार वेगळी असतात.

भारत हा विविध तिने नटलेला देश आहे. त्याचप्रमाणे विविध कला, रूढी ,भाषा, परंपरा यांचा समावेश यामध्ये आपणास पहावयास मिळतो. वेगवेगळ्या प्रांतानुसार वेगवेगळ्या रूढी, कला,भाषा, परंपरा या बदलत असतात. अशाच काही लोककला महाराष्ट्रात प्रचलित आहेत. जागरण, गोंधळ, डहाक व भराड ही विधीनाट्य म्हणून प्रसिद्ध आहेत. गोंधळ, जागरण या विधीनाट्यावर विपुल प्रमाणात संशोधन व संकलन झाले आहे. हे करीत असताना विविध संकलकांनी गोंधळ, जागरण या विधीनाट्याच्या परंपरेचा विविध अंगाने शोध घेऊन त्यावरती बरेचसे लिखाण केले आहे. परंतु भराड या विषयावरती म्हणावे तसे संशोधन, संकलन व लिखाण झाले नसल्यामुळे हा विषय दुर्लक्षित राहिला आहे.

महाराष्ट्रात गावोगावी हरीविजय रामविजय, पांडवप्रताप या पोथ्यांबरोबरच नवनाथाची पोथी लावतात. समाजावरील नात संप्रदायाच्या प्रभावाची ही ध्योतक आहे. भैरवनाथाची उपासना महाराष्ट्रात सर्व दूर केली जाते. ज्यांच्या घरी भैरवनाथाची उपासना आहे किंवा ज्या कुटुंबावर परंपरेने नाथसंप्रदायाचे अनुयायीत्व चालत आलेली आहे; त्यांच्याकडे मंगल कार्य झाले तर भराडाचा कुलाचार होतो. भराडाचा कुलाचार पार पाडण्यालाच 'भराड घालणे' असे म्हणतात. त्यामुळे अशा भराड घालण्याच्या परंपरेला जाऊन भेटणे आणि त्याची सर्वांगांनी संशोधनकरणे काळाची गरज आहे. आज अनेक लोकविधी काळाच्या ओघात व आधुनिकीकरणात लुप्त होत आहेत. त्यामुळे भराडा सारख्या विधी नाटयांचे काही भागातील संकलन करून त्यांचे जतन करण्याचा प्रयत्न केला तर ही कला येणाऱ्या पिढीला माहीत होणार आहे.

भराड्यांच्या विधिनाट्यातलौकिक कथांचे सादरीकरण करीत असताना त्यामध्ये प्रामुख्याने शेमराजाची कथा राजा भोज व अलकावंती यांची कथा, जायराणीची गोष्ट, राजहंस-प्राणहंस, विक्रम व बत्तीस पुतळया गोरक्ष जन्म, शिराळ चांगुना अशा पौराणिक कथांचे सादरीकरण होत असते. अख्यान चालू असताना "साठवण' म्हणतात किंवा 'खांडणी' म्हणतात. साठवण आणि खांडणी यांचे रचनाबंध परंपरेने चालत असल्यामुळे गोंधळयाच्या व भराड्यांच्या खांडण्या यासारख्याच असतात. भरडांच्या गीताचे स्वरूप हे पौराणिक असल्याचे आपणास पहावयास मिळते. रचनेच्या दृष्टिकोनातून विचार करायचा झाल्यास त्या गीतामध्ये दोन प्रकार पाहावयास मिळतात; एक स्फूट गीते व दुसरी कथा गीते. ही गीते म्हणण्याची परंपरा त्यांच्या घराण्यात मौखिकतेने चालत आलेली असते. भराड्यांच्या काही गीतांची रचना पाहिल्यावर आपल्याला असे लक्षात येते की, ती रचना शाहिरीरचने सारखी (पोवाडा) असल्याचे दिसून येते. भराड्यांच्यास्फुट गीतामधून भैरवनाथाच्या जोतिबाच्या आणि महादेवांच्या रूपाची व गुणांचे वर्णन केले जाते. त्यांच्या या गीतांची मांडणी सरळ असून समजण्यासाठी ही गीते फार सोपी असतात. अशा स्वरूपाच्या गीतामधून भराडी पुराणातील पराक्रमी पुण्यवान नायकांचे गीत गात असतो. या गीतांना प्रामुख्याने भराडी भरडात आवडीने गात असतात व त्यामधून पारंपारिक लोक जीवनाचे दर्शन लोकजीवनात प्रचलित असलेले कल्पनाबंध, समूहभावनेचा अविष्कार आणि लोकगीतसरणी अशी वैशिष्ट्ये भरडांच्या स्फूट गीतामध्ये पहावयास मिळतात.

संदर्भसूची

1. लोकनाट्याची परंपरा- ब. कृ. जोशी
2. लोकगायकांची परंपरा- डॉ. प्रभाकर मांडे
3. मराठी लोकसंस्कृतीचे उपासक- रा.चिं. ढेरे
4. लोकसाहित्याचे अंतप्रवाह- डॉ. प्रभाकर मांडे
5. लोकसाहित्य उद्गम आणि विकास- डॉ. शरद व्यवहारे
6. लोकसाहित्य मीमांसा - विश्वनाथ शिंदे

"वैश्विक परिदृश्यातून भटक्या जमातींच्या आत्मकथनातील शैक्षणिक संघर्ष"

प्रा. डॉ. संजय किशनराव हापगुंडे

मराठी विभाग प्रमुख, प्रतिभा निकेतन महाविद्यालय बंदाघाट रोड, वजिराबाद, नांदेड–४३१६०१. (महाराष्ट्र)

आजचा काळ हा जागतिकीकरणाचा काळ आहे. भारतात १९९० पासून हा काळ साधारणत: मानला जातो. आरोग्य, शिक्षण, दळण-वळण, उद्योग यांसारख्या क्षेत्रात जागतिकीकरणानंतर मोठे बदल झालेले दिसतात. शिक्षण क्षेत्रात परदेशात शिक्षण घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना वेगवेगळ्या शिष्यवृत्त्याही शासनाने उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. तरीही अशा काळात भटक्या जमातींच्या लोकांना सततच्या भटकंतीमुळे त्यांच्या मुलांना एकागावात राहून शाळेत पाठविणेशक्य होत नाही. तरीही काही लेखक/लेखिकांनी त्या परिस्थितीवर मात करून स्वतःची स्वतंत्र ओळख निर्माण केल्याची दिसते. सवर्ण लेखक/लेखिकांना कोणाचा ना कोणाचा, शिक्षणासाठी आधार असल्याचे दिसते. परंतु भटक्या जमातीच्या लेखक/ लेखिकांना शिक्षण घेतांना असंख्य अडचणींना तोंड द्यावे लागल्याचे दिसते. प्रस्तुत शोधनिबंधात दादासाहेब मोरे यांचे 'गबाळ' (१९८३), कचरू गि्हे यांचे 'भटक्या' (१९९१), किशोर काळे यांचे 'कोल्हाटयांचे पोर' (१९९४), जनाबाई गि्हे यांचे 'मरणकळा' (१९९८), गोपीचंद पवार यांचे 'कोल्हाटउडी' (१९९८), विमल मोरे यांचे 'तीन दगडाची चूल' (२०००), अशोक पवार यांचे 'बिराड' (२००८) आणि गुलाब वाघमोडे यांचे 'रानभैरी' (प्रकाशन वर्षाचा उल्लेख नाही) या आठ आत्मकथनातील त्यांच्या शैक्षणिक संघर्षावर प्रकाश टाकलेला आहे.

भटक्यांच्या आत्मकथनातून शिक्षण घेताना अनंत अडचणींचा सामना लेखकांना करावा लागतो. भटक्यांची पालं दर तीन-चार दिवसाला गाव बदलतात. त्यामुळे एका ठिकाणी राहून त्यांना शिक्षण घेणे जमायचे नाही. विशेषत: बालपणी प्राथमिक शिक्षण घेताना अनेकदा अडचणी येतात. त्यामुळे त्यांच्या शैक्षणिक संघर्षाचे अनुभव वेगळे रूप धारण करतात. 'गबाळ' मध्ये दादासाहेब मोर शाळेत जातात, तेव्हा त्यांचा अवतार बघण्यासारखा असतो. फाटकी चड्डी, केसाचं बोचकं झालेलं, अंगात एक अंगरखा असा त्याचा अवतार असतो. शाळेला चालला म्हणून असा अवतार असतो. एरव्ही पालावर उघडे नागडेच राहावे लागते. पाटी नाही, पेन्सील नाही तसाच तो शाळेत जाऊन बसतो. पण या शिक्षणाचे या जमातीला केवढे अप्रूप असते. शाळेतून परत आल्यावर आई विचारते, "काय... काय.... शिकवलं रं मास्तरानं?' तेव्हा तो म्हणतो, "आय... आय... आज गुरुजींनी लय शिकवलं..."(पृ.४-५) मात्र सतत गाव बदलत असल्यामुळे शाळेला जाणे व्हायचे नाही. चौथी पर्यंतचे शिक्षण त्याला असे तसेच घ्यावे लागते. फक्त परीक्षेला हजर राहून त्याची शाळा सुरु असते. चौथीची परीक्षा सलगरे बुद्रूकला असल्याचे गुरुजी सांगतात. लेखक सांगतो, "बरीच मुले जमली होती. गुरुजी येऊन बसले होते. गुरुजींनी माझ्याकडे पाहिले. खांद्यावर वाकळंची वळकटी, हातात पिशवी सामान टिच्चून भरलेली. मी वाकळ घेऊन परीक्षेला चाललो होतो. गुरुजींना वाईट वाटत होते." (पृ.८३) लेखकाचे पुढचे शिक्षण निंबोणी, जत, सांगली येथे होते. अठराविश्व दारिद्रय घरी असताना तो शिक्षण घेतो. दहावीनंतर मिळेल ती कामे करुन शिक्षण घेतो. बी.कॉम करतो. परिस्थिती प्रतिकूल आणि जीवनातील अस्थैर्य या सर्वावर मात करून तो शिक्षण घेताना दिसतो.

'रानभैरी' मध्ये गुलाब वाघमोडेही परिस्थितीशी संघर्ष करीत अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घेतो. उपाशी पोटी शाळेत जावे लागते. तो सांगतो, "सिकण्यासाठी माझी धडपड, साळंची मला लागल्याली चटक, त्यामधी माझं कुत्र्यापरमानं हाल. पीट नसलं की अक्काकडं जायाचू. अक्काच्या हितं जेवायला गेलू की, आजूबाजूची आमची लोकं माझ्याकडं बघून म्हणायची, आरं हेला भाकर मिळत न्हाय, म्हणून सारखा तपल्या बहिणीकडे पळतू, तेंच्या बोलानं माझ्या अंगात काटं उभा राहायाचं. मुकाट्यानं डोळं झाकायचू." (पृ.११३) खाण्यासाठी नेहमी बहिणीकडे जाणेहीत्याला चांगले वाटत नाही, परंतु त्याच्याकडे पर्याय नसतो. त्याच्याकडे परीक्षा फी भरण्यासाठी सुद्धा पैसा नसतो तेव्हा त्याच्यावर घरात बसून रडण्याची वेळ येते. तेव्हा तायाप्पा त्याला जवळचे पैसे काढून देतो. अनंत अडचणींचा सामना करत तो शिक्षण घेत असतो. मॅट्रिकला बोर्डिंगमध्ये राहून शिकतो. अकलूजला असतानाचे अनुभव सांगतांना तो लिहितो, "बोर्डिंगमधी पोराला भेटाय तेंचं आयबाप यायची, पोराला पैसें दियाची. नवी कांबुरणं घिवून दियाची. तेंच्या तोंडावर हात फिरवून निघून जायाची. मला चटक लागल्यासारखं व्हायाच. आय असती तर असीच मला भेटाय आली असती!" (पृ.१३५) अकलूजला बरीच मुले काम करून शिकायची, लेखकही एका किराणा दुकानात काम करू लागतो.. एकदा साबणीचे बंडल पडून साबणी खराब होतात. तेव्हा शेठजी शिव्या हासडून हाकलून देतो. येथे शिक्षण घेताना कसा संघर्ष करावा लागतो, त्याचा प्रत्यय याठिकाणी येतो.

'भटक्या' मधून के. ओ. गि़ऱ्हे यांनी त्यांचे शिक्षण घेतानाचे अनुभव मांडले आहेत. गि़ऱ्हे यांना सुद्धा अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीत शिक्षण घ्यावे लागते. शाळेत जेव्हा त्याचे नाव टाकतात, तेव्हा लेखक सांगतो, "मव्हा अवतार एखाद्या घाणीत भरलेल्या जनावरासारखा हुता. महिना महिना आंघोळीचा पत्ता नवता. कपडे तर अंगावरच फाटायचे. बिचारा मास्तर लय चांगला. चावडीच्या एका कोप़ऱ्यात मला बसविलं. जवळ पाटी नायी, पुस्तक नायी, पेन्सिल कशी असते, शाळा काय असती, तिथे काय करावं लागतं, कशाला कशाचाच पत्ता नव्हता. आमच्या बाच्या पिढीनं शाळा बघितली नाय. मास्तर पुस्तक घेऊन शिकवत हुता. आनं पोह मह्या पायावरचे वंगाळ, नाकातलं शेंबूड बघत हुती." (पृ.२८) अशी लेखकाच्या शिक्षणाची सुरुवात होते. घरच्या गरिबीमुळे गि़ऱ्हे यांना शिक्षणासाठी अविरत संघर्ष करावा लागतो. प्रस्तुत आत्मकथनातही सततच्या भटकंतीमुळे लेखकाचे शाळेला जाणे होत नाही. शाळेत गैरहजेरीचे प्रमाण जास्त असते. तेव्हा गोलवाडीला राहून तो शाळा शिकतो. रोज खाण्याची पंचाईत असायची. शेंगा, बोरे खाऊन तो त्याची भूक भागवितो. शेंगा, बोरे संपतात तेव्हा शिंदीचा गाभा खाऊन पोट भरतो. अत्यंत वाईट परिस्थितीत दिवस काढून तो शाळा शिकतो. पुढे औरंगाबादच्या एस. बी. कॉलेजात प्रवेश घेऊन कॉलेज संपल्यावर, काम करून तो दिवस काढतो. बी.ए. पास होतो. पुढे मराठीत एम.ए. करतो. या सर्व शिक्षणाच्या वाटचालीत त्याचेकाबाडकष्ट कधी कमी झाले नाहीत. अत्यंत वाईट अवस्थेत दिवस काढून शिक्षण घेतल्याचे अनुभव त्यांनी येथे मांडले आहेत.

जनाबाईना 'मरणकळा'मध्येही शिक्षणासाठी संघर्ष करावा लागल्याचे दिसते. पहिली पासून ते डी. एड्. पर्यंतचा त्यांचा शैक्षणिक प्रवास अतिशय खडतर असा झालेला आहे. ज्या समाजात मुलगी शिकणे गुन्हा समजला जातो. त्या समाजातून एक मुलगी शिकते तेव्हा समाज नाव ठेवतो. बहिष्कृत करण्याची भाषा वापरतो. अशा दोन्ही आघाड्यांवर त्यांना संकटाचा सामना करावा लागतो. डी. एड. कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतल्यावरचा एक अनुभव लेखिका सांगते. ती म्हणते, "कॉलेजात गेले. मुलं, मुली सारे प्रार्थनेला उभी ऱ्हायली. त्यात म्याबी; पर सारे कसे चक्क दिसत होते. त्यात मी मळक्या, फाटक्या साडीत उभी ऱ्हायलेली. सारी मुलं, मुली माझ्याकडंच बघाया लागली. मी जशी

भामट्यावनी उभी होते." (पृ.६३) यावरुन जनाबाईच्या घरची परिस्थिती किती हालाखीची होती आणि तशाही परिस्थितीतून त्या शिकून शिक्षिका होतात, याचे हृदयद्रावक चित्रण त्यांनी केले आहे.

किशोर काळे 'कोल्हाट्याचं पोर' या आत्मकथनात त्यांचे शिक्षणासंबंधीचे अतिशय वाईट, दु:खप्रद अनुभव सांगतात. आईपासून ताटातूट झालेले हे लेकरु मामाच्या घरी काबाडकष्ट करुन शिकते. एम.बी.बी.एस. पर्यंत मजल मारते. यावरुन त्याची शिक्षणाची जिद्द आणि ते मिळविताना होणारे हाल याचे चित्रण याठिकाणी येते. बारावीला असताना परीक्षा फी साठी पैसे नसतात, तेव्हा दिलीप त्याला पाचशे रुपये देतो. तेव्हा कुठे तो परीक्षा देऊ शकतो. एम.बी.बी.एस.ला असताना अनेकदा त्याला अडचणी येतात. तो म्हणतो, "मुंबईमध्ये मेडिकल कॉलेजला मी कसं भागविणार होतो? एम.बी.बी.एस. पूर्ण करायचं तर होतच. मोठ्या अडचणीत सापडलो होतो. पैसे कुठून आणायचे?" (पृ.१००) अशाही परिस्थितीत त्याला एम.बी.बी.एस. पूर्ण करायचे असते. कँटीन, खाणावळ, उसने घेतलेले पैसे, थकलेले भाडं असा कर्जाचा डोंगर त्याला फेडायचा होता. अनेक ठिकाणी पार्टटाईम नोकरी करतो. जीव थकून जातो. प्रकृती खराब होते तरी तो चिकाटीने शिक्षण घेतो आणि डॉक्टर होतो. हे सारे अनुभव थक्क करणारे आहेत.

'कोल्हाटउडी' मध्ये गोपीचंद पवार यांचा ही शैक्षणिक संघर्ष पाहावयास मिळतो. वसमतला बहिर्जी कॉलेजमध्ये तो महाविद्यालयीन शिक्षण घेतो. घरची परिस्थिती बेताची असूनही तो शिक्षण घेतो. सुट्टीच्या दिवशी मिळले ते काम करुन डी.एड. पूर्ण करतो. सुतारकी करणे, भांड्यावर नाव टाकणे यासारखी कामे तो करुन शिक्षण पूर्ण करतो. तो म्हणतो, "सुतारकी, भांड्यावर नाव टाकणं, बाळया-बुगड्या विकण आस्सं करून मी थोडा बहुत पैसा मिळवायचो. बाळया-बुगड्या विकताना कॉलेजचा मित्र दिसला की मी चेहरा लपवायचो." (पृ.४५) यावरुन शिक्षण घेताना त्याला कसे कष्ट उपसावे लागतात, त्या अनुभवाचे वर्णन तो प्रांजळपणे करतो.

'तीन दगडाची चूल'मध्ये विमल मोरे यांचे शिक्षण त्यांच्या भावाकडे कोल्हापूरला झाल्याचे त्या सांगतात. पालावरच त्यांना जास्त करमायचे. पण पालावरच्या जगण्यात दारिद्रय आणि गरिबी त्यांची पाठ सोडीत नाहीत. कोल्हापूरला भावाला नोकरी असल्यामुळे शिक्षण घेताना त्यांना फार कष्ट पडत नाहीत. पण घरी त्यांना खूप राबावे लागते. ती सांगते, "मी सकाळी उठून शोभा वहिनी बरोबर शेणी, जळण गोळा करायला जात होते. घरापासून फार लांबपर्यंत जळणाला जावं लागायचं. नऊ वाजेपर्यंत जळणाचा भारा घेऊन घरी येत असे. त्यानंतर घरातली काम करीत असे." (पृ.८६) अशी घरची कामे करुन शिक्षण घ्यावे लागते. अंगावर फाटके कपडे असल्यामुळे मुलींच्या चेष्टेचा विषयही त्यांना व्हावे लागते. तरीही मुलींच्या खिजविण्याकडे फार लक्ष न देता त्या शिक्षण घेताना दिसतात.

'बिराड' या अशोक पवार यांच्या आत्मकथनातून शिक्षण घेतानाचे वाईट अनुभव त्यांनी मांडले आहेत. शाळेत गेल्यावर मुले त्याच्याकडे पाहून कशी हासतात, ते सांगतांना तो म्हणतो, "मग मास्तरीन लागली शिकवायला. ती काय शिकवत व्हती ते मला काईबी कळत न्हव्हतं. म्यां पंध्रा पंध्रा दिस अंगुळ करायचा न्हाय कुडतं तर कवाच धुयाचु न्हाय. त्या कुडत्याचा कोपरा चगळायलु. ते खारट लागायलं. तो तो मी चगळायलु. मग पोरं खो-खो हसायले." (पृ.९०) असे शाळेच्या पहिल्या दिवसाचे वर्णन तो करतो. परंतु सतत कामाच्या शोधात भटकावे लागत असल्यामुळे शिक्षण घेताना अनेक अडचणींना त्याला तोंड द्यावे लागते. बोडींगमधील अनुभव सांगताना तो म्हणतो, "राच्या सात आठला जेवन मिळायचं आन दिवसा अक्राच्यापुढं. काळीभोर हाब्रीटची भाकर, धमकयेयाची.

एका एका टायमाला दीड दीड भाकर अन् परात परात नितळशार दाळीचं पाणी मिळायचं.तवा हामी अलाद वर वरलं पाणी फेकून देयाचु. मग त्येत घरुन आनलेली भुरकी टाकायचु. आन काला चुरून खायाचु. दाळीत तेलाचा पत्ता नसायचा. जेवायला चव लागायची नाही. जेवारी न तिसता तसीच दळून अनायचु. दळून आननं, लाकडं फोडन, पाणी भरनं, खोल्या सारवणं ह्यो समदं काम हामी पोरंच करायचु" (पृ.१०५) बोर्डिंगमधील निकृष्ट दर्जाचे जेवण करून कसे दिवस जातात, त्याचे वर्णन याठिकाणी केलेले पाहावयास मिळते. घरची गरिबी असल्यामुळे त्याला पुरेसे कपडे पण मिळत नाहीत. अत्यंत हालाखीत दिवस काढून तो शिक्षण घेतो. तो सांगतो, "मह्या अंगावरली कापडे फाटली व्हती. ढुंगन दिसत व्हतं. दिसु न्हाय म्हनून मी म्हागून कुडतं खाली करायचो. पोर पोरी शाळेत हसायचे. मला लाज वाटायची." (पृ.१०८) पुढे गरिबीमुळे डी. एड. करता येत नाही. लग्नानंतर क्षयरोग होतो आणि त्याच्या जीवनाची वाताहत होते. याचे अत्यंत हृदयद्रावक चित्रण 'बिराड' मधून येते.

वरील सर्व अनुभवातून असे दिसते की, भटक्यांच्या आत्मकथनातील शिक्षण घेतानाचे अनुभव अत्यंत वाईट आहेत. भटकंतीमुळे एका गावी राहून शिक्षण घेता येत नाही. प्राथमिक शिक्षण तर फक्त परीक्षा देऊनच पूर्ण करावे लागते, माध्यमिक शिक्षणासाठी कुठल्या तरी वसतिगृहात दिवस काढावे लागतात. त्यामुळे शिक्षण घेतानाचे हे अनुभव एक वेगळे विश्व साकारताना दिसतात. त्यातून त्या अनुभवाचे वेगळेपण ही दिसून येते.

आधारभूत ग्रंथ सूची :

१) काळे किशोर, कोल्हाट्याचं पोर, ग्रंथाली प्रकाशन, मुंबई, १९९४.

२) गिऱ्हे के. ओ., भटक्या, प्रियदर्शी प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९१.

३) गिऱ्हे जनाबाई, मरणकळा, गिऱ्हे प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९८.

४) पवार अशोक, बिराड़, दिलीपराज प्रकाशन प्रा.लि., पुणे, २००८.

५) पवार गोपीचंद, कोल्हाटउडी, शब्ददान प्रकाशन, नांदेड, १९९८.

६) मोरे दादासाहेब, गबाळ, श्रीविद्या प्रकाशन, पुणे,१९८३.

७) मोरे विमल, तीन दगडाची चूल, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, २०००

८) वाघमोडे गुलाब, रानभैरी, वनश्री प्रकाशन, पुणे. (प्रकाशन वर्षाचा उल्लेख नाही)

वैश्वीकरण के दौरमें गांधीजी के शैक्षिक विचारोंकी प्रासंगीकता

डॉ. दयानंद सालुंके

हिन्दी विभागाध्यक्ष, श्री गविसिद्धेश्वर महाविध्यालय कोप्पल, ५८३२३१ कर्नाटक

वर्तमान परिद्रष्यको जब हम देखते हैं तो एक ओर तो विश्व भौतीक प्रगती और आर्थीक विकास की दिशामें काफ़ी आगे बढ गया है। हमारे ग्रहप्रथ विकाचे हरा वैज्ञानिक और तकनीकी खोजों और अविष्कारोंसे पूरी तरह बदल गया है। व्यवहारिक तौरपर इलेक्ट्रानिक हायवेने भू-राजनैतिक सीमाओं को तोड दिया है। और प्रथ्वि एक वैश्विक गांव बन गया है। तकनीकि शिक्षा, चिकिस्था, संचार, सूचना तकनिकके क्षेत्र में और याता यात के साधनों में आश्चर्यजनक रूपसे प्रगती हुई है। इस भौतिक प्रगती के कारण कुछ लोगोंके जीवन स्थर में और जीवन की गुणवत्ता में काफ़ी क्रांतिकारी परिवर्तन हुवा है। परंतु दुर्भाग्यसे दुसरी ओर अमीर व गरीब के बीचकी खाई चौडी होता जा रही है। प्रगती के उत्पन्न पर्यावरण की विसंगतियोंसे विश्व अस्थित्वपर प्रश्नचिन्न लग रहा है। व्यक्ति- व्यक्तिके मध्य परस्पर उपयोगिता के आधारपर संबंध बन व बिगड रहे है। मानव के वे गुण उसके कारण उसे मानव कहा जाताथा यथा प्रेम, दया, क्षमा, त्याग आदी का मानव के ह्रदयसे लोप होता जा रहा है।

ऐसे में हमें पुन: गांधीजी याद आते है जो आज से कई दशकों पहले ज्यादा तर कर्म द्वारा अपने दर्शन को लोगों को बताया व दिखाया था। हमें एक बेहतर विश्वके निर्माण के लिए सकारात्मक मानविय व्यवस्था उपलब्ध करना है। इस व्यवस्थामें सामाजिक और वयक्तिगत स्थरपर प्रेम और करूणाके मानविय मौल्योंपर उन्मुक्त उपभोगतावादी मानसिकता उत्पन्न करनेवाली शिक्षा व्यवस्था को मोडना होगा।

यद्यपि भारत में व्यवस्थित्त शिक्षा व्यवस्था का इतिहास अतिप्राचीन है शायद विश्व सभ्यता में सबसे प्राचीन भी, परंतु आधुनिक कालमें भारतमें व्यवस्तित शिक्षा व्यवस्था की शुरुवात ब्रिटीश कालमें शुरू हुई। उनका अपना निहित स्वार्थ था। वे औप निवेशेक उद्धेशोंकी पूर्ती हेतु शिक्षा व्यवस्थाकी स्थापना भारत में कर रहे थे। यद्यपि आज हम स्वतंत्र है तथा पिक्मोवेश हम उन्हीं उद्देश्योंको लादकर आज तक चल रहा है। आज की शिक्षा व्यवस्ता बालकके सामाजिक आचर विचार-विचार में परिवर्तन नहीं करती नहीं उनमें उन कौशलोंका विकास करती है। जिसकी आवश्यकता हमारे समाजको है। वरन वर्तमान शिक्षा व्यवस्ता विद्यार्थीको तैयार करती है कि वह भौतिक उय्पादन प्रक्रिया का हिस्सा बन सकें। उस का ज्ञान टुकडे-टुकडे में रटाया जाता है। जिस कि अवश्यकता उसको होती है आज का समाजभी शिक्षा का अर्थ सिर्फ़ धनार्जनका साधन मानता है यही करण है कि आज समाज में हरतरह विद्रोह विद्वंस वलिप्सा का बोलबाला होता जा रहा है। ऐसे में हमें गांधीजी के शिक्षा संबंधी उध्देश्यों की ओर बढनेपर मजबूर करते हैं।

गांधीजी के अनुसार शिक्षाका दूसरा महत्वपूर्ण उद्धेश्य सांस्कृतिक विकास होना चाहिए उनके अनुसार हम व्यक्तिको अछे संस्कारोंसे पूर्ण करें। यह तभी संभव है जबकी शिक्षा का लक्ष्य संस्कृतिका ज्ञान देना व व्यक्ति में उसका विकास करना हो।

वर्तमान शिक्षा व्यवस्थाका संस्कारसे दूर-दूरतक रिश्ता नही है। अभिभावक व विध्यालय सिर्फ़ यह देखते है कि छात्रने परीक्षामें अधिक से अधिक अंक प्राप्त कि्ये उसी के आधार पर उसका मूल्यांकन किया जात है। हमारी मूल्यांकन व्यवस्था इस प्रकार की है, वह सिर्फ़ रटनेपर बल देती है।

वास्तव में यदि देखाजाय तो समाज में जितनी भी विसंगतियाँ दिखाई देति है यथा आतंकवाद, नक्सल्वाद, जातिवाद, भ्रष्टाचार, संप्रदायवाद, क्षेत्रवाद आदी सभी का मूलकारण संस्कार है क्योंकि आज बच्चा समाज का नहीं व्यक्ति विशेषका होता है। पहले सभी बच्चोंपर समाजके सभी बडेबुजुर्ग निगाह रखते थे वे उचित क्रिया कलापपर शभाशिव अनुचित क्रिया करने पर रोकतेथे इससे बालक के ह्रदयमें प्रारंभीक अवस्थासे ही समाज के प्रती एक आत्मिक लगाव विकशित हो जाता है जो कि बाद में समाज विरोधि कार्योंकी प्रव्रत्तिसे उसे रोकता है।

आज अवष्यकता इस बात कि है कि वर्तमान शिक्षा व्यवस्था जो व्यक्ति विशेषको ऊंचा उठाती है उसके स्थानपर हमें शिक्षा द्वारा समाजको ऊपर उठानेका प्रयत्न करना चाहिए जैसे कि गाँधीजी भी चाहते थे। व्यक्ति जो स्वयं समाज का अभिन्न भाग है उसकी उन्नती स्वत: निश्चित है।

मूल्यांकन-

आज हम उपभोक्तावादी विचार धारा में जी रहे हैं तथा हमारी संपूर्ण क्रिया उपयोगितापर आधारित है। शिक्षा व्यवस्थाभी इससे परे नहीं है। किसीभी समाजकी रीड शिक्षा होती है अत: यदि हमे मानवता, सामाजिक सौहार्द, हर हाथ को काम, भ्रष्टाचार मुक्त समाज, उन्नत पर्यावरण व सतत विकास की अवधारणाको साकार करना है, तो हमें अपनी शिक्षा व्यवस्थामें अमूल परिवर्तन करते हुए पाश्चात्य दर्शन उन्मुख शिक्षा व शिक्षा दर्शन को गांधीवादी शिक्षा दर्शनकी ओर मोडना होगा। इस संदर्भ में – धीरेंद्र मुजुमदार महोदयने- गांधीवादी शिक्षा दर्शनके संधर्भमें विचार व्यक्त किया है, कि-" समाज में समानता लाने के लिए दर्शन सिक्षा को माद्यम बनाना है तथा शोषण-मुक्ति तथा वर्ग हीनता का दर्शन अपनाना है जिसमें बुद्धीजीवि, श्रमजीवी तथा अन्य सभी एक समान होंगे। समज एक अत्यंत उन्नत वैज्ञानिक तथा संस्कृतिक पुरुषोंका समुदाय होगा; जिनका पेशा श्रमजीवी का होगा। इसके लिए गांधीजी की शिक्षा पध्दती ऐसी हो जिसमें प्रत्येक व्यक्ति श्रमिक, संस्कृतिक एवं भौतिक उन्नती करसके।"

वर्तमान शिक्षा व्यवस्था अच्छे वैज्ञानिक, तकनिशियन तथा प्रशासक तो उत्पन्न कर सक्ती है, परंतु लोगोमें सामाजिक तथा नागरीक व्यवहारकी भावना भरने में पूर्णत: सक्षम्य साबित हो रही है। इसके लिए हमें वही योजना की ओर द्रुष्टीपात करना होगा, जिसके द्वारा कर्मशील नागरीक उत्पन्न होंगे जिसमे संपूर्ण समाज का योगदान होगा।

संदर्भ ग्रंथ-

१. भारतके कुछ शिक्षा – दार्शनिक - डा. चौबे,

२. गांधी दर्शन – संगम लाल पांडेय,

३. बेसिक शिक्षा – विध्यावती मलैया,

"स्त्री पारतंत्र्याचा तुरुंग उध्ववस्त करणाऱ्या : स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा"

डॉ. संजय कसाब
स्वा. सुर्यभानजी पवार महा. पूर्णा

स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा हा वैचारिक ग्रंथ प्राध्यापक डॉ. आनंद इंजेगावकर यांनी अत्यंत अभ्यासपूर्ण व संदर्भासहित लिहिला आहे. या वैचारिक ग्रंथांमध्ये 'स्त्रीमुक्ती समजून घेतांना' या पहिल्या प्रकरणात भारतीय स्त्रियांच्या शौर्याचा आणि त्यांच्या पराभवाचा इतिहास लेखकाने उजागर केला आहे. डॉ. आनंद इंगेगावकर हे परिवर्तनवादी सामाजिक व सांस्कृतिक आंदोलनात प्रत्यक्ष कार्य करणारे लेखक आहेत. त्यांनी भारतीय समाज जीवन जवळून अनुभवले असून तळागाळातील ग्रामीण स्त्रियांच्या वास्तव जीवनाचे ते साक्षीदार आहेत. भाषा विषयाचे अभ्यासक आणि गेली २४ वर्ष ते वरिष्ठ महाविद्यालयात मराठी विषयाचे प्राध्यापक या पदावर अध्यापनाचे कार्य करत आहेत. किनवट सारख्या दुर्गम भागात त्यांचा इंजेगाव या छोट्याशा गावात जन्म झाला. अशा दुर्गम भागात शिक्षणाची कोणतीच सुविधा नसतांना परिस्थितीची जाणीव झाल्यामुळे त्यांनी जिद्दीने आपले शिक्षण पुर्ण करत मराठी भाषा विषयात एम. ए. पीएच. डी. बी. एड. अशा उच्च पदव्या घेऊन आपले शिक्षण पूर्ण केले आहे. तसेच प्राध्यापक पदासाठी अनिवार्य असलेली सर्वात कठीण सेट परीक्षाही उत्तीर्ण केली आहे. "आंबेडकरी कादंबरीचा चिकित्सक अभ्यास" या विषयावर त्यांनी विद्यावाचस्पती ही सर्वोच्च पदवी संपादन केली असून या संशोधनामुळे त्यांना मानवी मूल्यांचे महत्त्व अधिक स्पष्ट झाल्याचे जाणवते. त्यांनी 'आता क्रांती दूर नाही' (कविता) 'मराठीतील बंडखोर कविता नवा शोध' (समीक्षा) 'आधुनिक मराठी कविता' (संपादन) 'विद्रोही दिशा' (सहसंपादन) आणि "स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा" हा वैचारिक ग्रंथ लिहिला असून त्यांचा आगामी ' तिसऱ्या महायुद्धाची तयारी ' हा कवितासंग्रह प्रकाशित होण्याच्या वाटेवर आहे.

असे विद्रोही व वैचारिक परिवर्तनवादी लेखन करणारे डॉ. आनंद इंजेगावकर समता, स्वातंत्र्य, बंधुता आणि न्याय या मानवी मूल्यांचा अविष्कार आपल्या लेखनातून करतात. या देशातील धर्म व्यवस्थेने आणि समाज व्यवस्थेने उपेक्षित शोषित व अस्पृश्य ठरवलेले दुःखी समाज जीवन हेच त्यांच्या चिंतनाचा विषय राहिला आहे. वैश्विक मानवतावादी दृष्टिकोण हे त्यांच्या लेखनाचे वैशिष्ट्ये दिसून येते. या देशात शेतकरी कष्टकरी कामगार दलित आदिवासी व स्त्रिया यांना स्वातंत्र्याच्या ७५ वर्षानंतरही सन्मानाने जीवन जगता येत नाही याचे शल्ये त्यांच्या लेखनातून प्रतिबिंबित होताना दिसून येते.

देशाचा अर्धा हिस्सा असलेल्या स्त्रिया धर्मशास्त्राने आणि रुढीपरंपरेने मानसिक आणि शारीरिक गुलाम कशा बनवल्या आहेत याचे विवेचन 'स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा' या वैचारिक ग्रंथात स्पष्टपणे इंजेगावकर मांडतात. बुद्धाच्या काळापासून ते आधुनिक काळातील साहित्यसम्राट अण्णाभाऊ साठे या महामानवांच्या परिवर्तनवादी चळवळीचे व वैचारिक लेखनाचे संदर्भ देत स्त्रियांच्या सामाजिक व मानसिक गुलामगिरीचा तुरुंग उध्वस्त करण्याचा प्रयत्न करतात. सिंधू संस्कृती नंतरच्या काळापासून ते वर्तमान लोकशाही शासन व्यवस्थेतही स्त्रियांना स्वाभिमानाने जगता येत नाही याची खंत लेखक या ग्रंथात व्यक्त करतात. आणि स्त्रियांच्या कर्तृत्वाचे संदर्भ देत त्यांना आत्मबळ देत ऊर्जावंत बनवण्याचा त्यांचा प्रामाणिक प्रयत्न खूपच प्रेरणादायी आहे. हजारो वर्षापासून वेगवेगळ्या धर्मग्रंथांनी आणि पुरुषी वर्चस्वादी रुढी परंपरांनी स्त्रियांचे अस्तित्व नाकारून त्यांना कसे हिन दिन बनविले आहे ; याचे सोदाहरण दाखले या ग्रंथात दिसून येतात. तसे स्त्रियांच्या पराक्रमाचे संदर्भ देताना अनेक स्त्रियांच्या कार्यकर्तृत्वाचे आलेख ही ते सोदाहरण सादर करतात.

स्त्रीमुक्ती समजून घेताना... या पहिल्या प्रकरणात स्त्री ही सिंधू संस्कृतीमध्ये किती बलवान व कर्तृत्ववान होती याचे उदाहरण देताना ते म्हणतात की, सिंधू सभ्यता विकसित प्रगत आणि कर्तृत्ववान होती. सत्ता आणि संपत्तीच्या किल्ल्या स्त्रियांच्या ताब्यात होत्या. स्त्रियांचे मानव्य सिंधू सभ्यतेत सजले आणि धजले होते. जेव्हा स्त्रियांकडे नेतृत्वाचे पुढारपण होते तेव्हा भारतात 'सोन्याचा धूर निघत होता' असे बोलले जाते. (पृ.क्र.०९)पुढे ते अधिक स्पष्ट मांडणी करतांना म्हणतात की, "महिलांच्या पारदर्शी कारभाराची उत्तुंग झेप ही सिंधू सभ्यतेची साक्षच. एकेकाळी भारतीय समाजात स्त्रीला महत्त्वाचे स्थान

होते. स्त्रीप्रधान मातृसत्ताक समाज व्यवस्था येथे अस्तित्वात होती हा केवळ अनुमान नसून सिंधू संस्कृतीच्या उत्खननातून ते सर्वमान्य झाले आहे. मुळची ही विकसित मातृप्रधान व्यवस्था विदेशी आर्यांच्या (ब्राह्मणांच्या) आक्रमणाने तहसनहस झाली. आक्रमक आर्यांनी (ब्राह्मणांनी) अनार्यांना (मूळनिवासींना) जिंकले सोबतच त्यांच्या महिलांनाही दास केले. आर्यांनी आपल्या स्त्रिया सोबत आणल्या नसल्यामुळे त्यांनी येथील मूलनिवासी अनार्य स्त्रियांचा वापर प्रजननासाठी केला. मात्र त्यांना अत्यंत हीन दर्जाची वागणूक देऊनच. (पृ. क्रम. ०९) याचाच अर्थ ब्राह्मण स्त्रियांनाही सतीप्रथा, केशवपण यांना सामोरे जावे लागत असे ते यामुळेच. स्त्री कोणतीही असो तिला निसर्गदत्त मातृत्वाचे वरदान लाभले असल्यामुळे तिला पुरुषापेक्षा अधिक दुःख आणि कष्ट तिला सहन करण्याची क्षमता लाभली. नैसर्गिकच तिच्यामध्ये सेवाभाव अधिक असल्यामुळे ती महानच आहे. तिचे मोठेपण नाकारणारे सर्व ग्रंथ स्त्रीविरोधी असल्यामुळे स्त्रियांचा विकास होऊ शकला नाही. युगानुयुगे तिचे शोषण अधिक झाल्याची इतिहासात स्पष्टपणे नोंद दिसून येते. मातृत्व, वात्सल्य, प्रेम, दया, करुणा, मैत्रीभाव या भावना स्त्रीजवळच असतात म्हणून स्त्री ही थोरच आहे.

भारतीय समाज व्यवस्थेत स्त्रियांचे कर्तृत्व फार मोठे आहे. मात्र पुरुषी वर्चस्वाने तिला धार्मिक रुढी परंपरेच्या तुरुंगात दाबून टाकले. तिच्या स्वाभिमान आणि अभिव्यक्तीवर बंधने लादली. मात्र पुढे बुद्धाच्या काळात सर्व बंधनातून स्त्रीमुक्त झाली. 'भारतीय स्त्री मुक्तीचा प्राचीन पाया : तथागत बुद्ध' या प्रकरणात अनेक उदाहरणासह स्त्रियांच्या कार्य कर्तृत्वाचे दाखले लेखकांनी दिले आहेत. भारतीय समाज वर्ण आणि जातीवर उभा असून तो पुरुषप्रधान संस्कृतीचा समर्थक आहे. ही व्यवस्थाच मुळात विषमतेवर उभी आहे. मनुस्मृतीने स्त्रीयांमध्ये गुलामी निर्माण केली याचे अनेक पुरावे या ग्रंथात पाहायला मिळतात. "असत्य जिस तरही अपवित्र है, उसी भांती स्त्रीभी अपवित्र आहे, यानी पढने का पढाने का वेदमंत्र बोलने का या उपनयन का स्त्रियोंको अधिकार नही है !" (मनुस्मृती अध्याय ०२, श्लोक ६६, पृष्ठ क्रमांक ११) याचाच अर्थ स्त्रीयांना शिक्षण घेण्याचा आणि शिक्षण देण्याचा कुठलाच अधिकार नाही हे मनुने सांगितले आहे .

मात्र आधुनिक भारतात शैक्षणिक क्रांतीचे प्रणेते महात्मा फुले यांनी स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार मिळाला पाहिजे, यासाठी फार मोठे आंदोलन उभे केले. स्वतः पुढाकार घेऊन त्यांनी देशातील पहिली मुलींची शाळा पुणे येथे स्थापन केली. तर बुद्धांनी माणसा माणसात कृत्रिम भेद पसरविणारे धर्मग्रंथ नाकारले. माणसाला मिळालेले जीवन उन्नत संपन्न व आनंददायी कसे करता येईल याचाच विचार सांगीतला. दुसऱ्या प्रकरणात लेखकाने बुद्धाचे विचार सविस्तर मांडले आहेत. लिंगभेदादी मनुवादी विचाराविरुद्ध बुद्धाने समतेचे अस्त्र उपसले. दीर्घकाळ अव्याहत लढा उभारून स्त्री जातीच्या सन्मानाची लढाई बुद्धाने जिंकली. " बुद्ध स्त्री पुरुष समतेचा विचार शृंखलेतील मध्यबिंदू ठरतात. बुद्ध विचारधारा स्त्री-पुरुषांमध्ये बायोलॉजिकल भिन्नत्व मानते परंतु मानवशास्त्रीय भिन्नत्व नाकारते. स्त्रियांना अवसर देणारा सामाजिक न्यायाचा भूभाग बुद्धांनी निर्माण केला, त्यामुळे बौद्धकालीन स्त्रींया बोलू लागल्या, लिहू लागल्या." (पृष्ठ २३, २४) पुढे बौद्धकाळात स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जामध्ये खूप मोठा बदल झाला. प्रतिष्ठा, आदर, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य आणि मानवी अधिकाराने स्त्री जीवन सुखावले. बुद्धाच्या काळातील स्त्रीयांचे मोठे परिवर्तन घडून आले. हे परिवर्तन मांडत असताना लेखक अनेक महान कर्तृत्ववान स्त्रीयांचे संदर्भ देतात. पसेनदी, महाप्रजापती गौतमी, चांडालिका, अंबपाली, कंजदालिका या सर्व भिक्खुनींनी स्वतःमध्ये परिवर्तन घडवून आणले. त्यांच्या पूर्व जन्माचा इतिहास व त्यांनी बुद्ध विचाराचा केलेला प्रचार प्रसार हा स्त्री जीवनासाठी खूपच प्रेरणादायी असून स्त्री पारतंत्र्याचा धिक्कार करायला लावणारा आहे. पटाचारा या भिक्खुनिचा जीवनपट तर माणसाला खूपच हळवा व करुणामय बनवतो. अत्यंत मानसिक उध्वस्त झालेल्या एका आईला बुद्ध आपल्या प्रवचनाने तिला संघनायीका बनवतात. हा स्त्रीयांसाठी खूपच आदर्शवत व उर्जावंत प्रसंग लेखकाने उभा केला आहे. बुद्ध काळातील स्त्रीयांच्या कर्तृत्वाचा आणि सन्मानाचा मार्ग म्हणजे 'थेरीगाथा' थेरी गाथेत तथागतांनी भिक्खु संघासारख्या भिक्खुनींचा संघ स्थापन करून स्त्री-पुरुषांना समान स्वातंत्र्यमंच उपलब्ध करून दिला. भिक्खुप्रमाणे भिक्खुनींनाही धम्मप्रसाराची मुभा दिली. ही मुभा 'थेरीगाथा' सारख्या मूल्यवान ग्रंथाच्या निर्मितीला कारण ठरली. बौद्ध धम्मामध्ये वंदनीय किंवा आदरणीय भिक्खुनींना 'थेरी' असे म्हणतात. बुद्धकालीन स्त्रियांचे थेरीगाथा मधील कार्यकर्तृत्व थक्क करणारे आहे.

वैदीक संस्कृतीच्या प्रभावाखाली असलेल्या पुरुषी संस्कृतीने स्त्रियांना मानसिक व शारीरिक गुलाम बनविले होते. त्यांच्या सुप्तगुणांना वावच नव्हता.मात्र बुद्धकालीन स्त्रिया मुक्तपणे आपले जीवन जगण्यासाठी पुढे येत होत्या." गौतम बुद्धांच्या विद्यापीठात जडणघडण झालेली ही प्रज्वलित स्त्रीमने मानवी जीवनाचा खरा अर्थ शोधतात. तो निर्धार आणि इतरांना सांगतात. स्वतःत दडलेल्या सुप्त गुणांचा मुक्तपणे अविष्कार घडवितात. निसर्गाने दिलेल्या स्त्रीत्वाचा आदर करून 'माणूस' म्हणून सिद्ध होतात. बुद्धकालीन थेरीच्या गाथांचा अभ्यास केल्याशिवाय स्त्री स्वातंत्र्याच्या इतिहासाची नीट उकल होणार नाही. (पृ. क्र. ४४) असा विश्वास लेखक या ठिकाणी व्यक्त करतात.

"मध्ययुगीन स्त्रीमुक्तीचा ललकार : महात्मा बसवण्णा" या तिसऱ्या प्रकरणांमध्ये महात्मा बसवेश्वरांच्या काळातील स्त्रियांच्या दुःखाचे व शोषणाचे वर्णन करण्यात आले आहे. स्त्रीकडे माणूस म्हणून तारा एक क्रांतिकारी युग प्रवर्तक म्हणजे महात्मा बसवेश्वर यांच्याकडेच पाहिले जाते. महात्मा बसवेश्वरांचा काळ जात - वर्ण, उच्च- निच्चता, अंधश्रद्धा व कर्मकांडाचे स्तोम बोकाळलेला काळ होता. अशा काळात महात्मा बसवेश्वरांनी स्त्रियांना सन्मानाची वागणूक देण्यासाठी वचन साहित्यातून दिशा दिली. "जन्मदात्री स्त्री शूद्र असू शकत नाही असा सत्योदगार काढत महात्मा बसवण्णां समाजाचे रोष झेलू लागले. महात्मा बसवेश्वरांनी लिंगायत धर्मात सांसारिक जीवनाला प्राधान्य दिले. धर्मप्राप्तीसाठी घरदार, संसार व स्त्री संगतीचा त्याग करण्याचे प्रयोजन नाही, हे बजावले. पती - पत्नीने संसारात सत्य, शुद्ध कायक करून आपले संसारिक जीवन आनंददायी बनविण्याचा संदेश दिला. 'स्त्री म्हणजे धर्म व मार्गातील धोंड' हा स्त्री. जातीवरील मनुवादी कलंक पुसून काढला." (पृ. क्र.४९/५०) लेखकाने केलेले हे विश्लेषण अगदी स्त्रियांना नवजीवनाची संजीवनी देणारे आहे. कारण बसवण्णांचा लढा माणुसकीची पेरणी करणार होता. महात्मा बसवण्णांनी जातीभेद,वर्णभेद,

अस्पृश्यता नष्ट केली. त्यांच्या वचनातून पुरुष आणि स्त्री हा भेद त्यांनी पुसून काढला. समतेचा विचार रुजवून माणसा - माणसात प्रेमभाव व बंधुता निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. महात्मा बसवेश्वरांच्या अनुभव मंटपाच्या संदर्भाने लेखक मांडणी करताना म्हणतात," एकत्रित येणे, एकजीव होणे, बंधुत्वाच्या धाग्याने एकमेकांना बांधून घेणे, ओबडधोबड अनुभवांना तपासणे, दीर्घकाल संघटित राहणे, मनाचा मळपीळ जाळून उदात्त होणे, ही विश्व परिक्रमा महात्मा बसवेश्वरांच्या 'अनुभव मंडपात' नित्य घडत होती. महिलांना कमालीची सुरक्षितता आणि स्थैर्य मिळत होते. आदब, औदार्य आणि आपुलकीच्या वागणुकीने त्यांचे स्त्रीत्व खुलत होते. तसे त्यांच्यातील उपजत गुण तिथे फुलत होते. स्त्री शूद्र-अतिशूद्र म्हणून कोणाचा अव्हेर नव्हता, तसा महंत, राजा, राव म्हणून कोणाचा वेगळा सन्मान नव्हता. 'सर्व माणसे समान आहेत' या सर्वोत्तम तत्त्वाचे काटेकोर पालन होत होते. एक व्यक्ती, एकमत, एक मूल्य' हे भारतीय संविधानाचे सारत्व तिथे शोभून दिसत होते. भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या इतिहासातील सामाजिक समता आणि श्रीमंतीची ती भरभराट होती." (पृ. क्र.५३) खरे तर अनुभव मंटपामुळे सर्वसामान्य माणसाला समतेचा अधिकार मिळाला होता. जात - धर्म, स्त्री - पुरुष, उच्च-निच्च, गरीब- श्रीमंत असा कोणताच भेदभाव तिथे नव्हता. म्हणून रूढी परंपरेने निर्माण केलेले स्त्रियांसाठी कायदे गळून पडले. स्त्री पारतंत्र्याचा तुरुंग उद्ध्वस्त झाला. बसवण्णांनी सर्वप्रथम बहीण अक्का नागलांबीका, पत्नी गंगाबिका व निलांबिका यांना अनुभव मंटपात प्रवेश देऊन क्रांती केली. पुत्र चेन्नबसव यालाही शरण केले. उपेक्षित - शोषित, दुबळ्या स्त्रियांच्या उद्धारासाठी व स्वातंत्र्यासाठी बसवण्णांनी आपले पूर्ण कुटुंब वैचारिक आंदोलनात उतरविले. महात्मा बसवेश्वरांनी बारा हजार वेश्यांचे पुनर्वसन केले. अक्का महादेवीला अनुभव मंटपाच्या प्रतिष्ठित उपाध्यक्ष पदावर बसविले. 'निंबव्वा' ह्या अस्पृश्य स्त्रीला आपली 'आई' संबोधून अस्पृश्य समाजासोबत सग्या- सोयऱ्याचे नाते जोडले. अदक्की, लक्कम्मा, कदिर रम्मेव्वे, सत्यवती, दानम्मा आशा ७० शरणी तत्कालीन बसवक्रांतीच्या शिल्लेदारीन होत्या. विषम धर्मव्यवस्थेने चार भिंतीत चूल आणि मूल म्हणून स्त्रियांना बंदिस्त केले होते अशा स्त्रियांना महात्मा बसवेश्वरांनी माणूस म्हणून ओळख दिली. याचे अनेक पुरावे लेखक या ग्रंथात मांडतांना दिसून येतात.

बसवण्णांच्या आंदोलनाचे महत्त्व पटवून देताना ते म्हणतात, "स्त्रियांच्या स्वातंत्र्याचे आंदोलन गौतम बुद्धानंतर क्रांतिवीर बसवण्णा यांनी चालविले. स्त्रियांना ब्राह्मणी धर्माच्या जोखडातून मुक्त केले. स्त्रियांना मुक्तीचे पंख देऊन अवकाशात

उंच उंच भरारी मारायला लावणारा, विषम भारतीय व्यवस्थेने मृतप्राय बनवलेल्या स्त्रीच्या आंतरिक शक्तीला प्रेरित करणारा, स्त्री पुरुष समतेची असंभवनीय पर्व रचणारा, आंतरजातीय विवाहासाठी पुढाकार घेऊन स्त्री जीवनावरील जातीय बंधने उठविणारा, स्त्री स्वातंत्र्याचा आग्रही पुरस्कार करणारा आणि स्त्रीच्या अंगभूत सामर्थ्याचा व उपजत बुद्धिमत्तेचा गौरव करणारा भारतीय समाजक्रांतीच्या इतिहासातील अमीट असा लढाऊ आवाज महात्मा बसवेश्वरांच्या रूपाने मध्ययुगात प्रकटला." (पृ. क्रमांक ७२) अशा महान क्रांतिकारक महात्मा बसवेश्वरांच्या आंदोलनात हजारो मुक्या स्त्रियांना आपला आवाज मिळाला.

लेखक पुढे "राजेशाहीतील मातृशक्तीचे उत्थान पर्व : छत्रपती शिवाजी महाराज" या चौथ्या प्रकरणात स्त्रियांच्या गुलामीला उध्वस्त करून सन्मानपूर्वक वागणूक देणारे विचार प्रकट करतात.

मध्ययुगात छत्रपती शिवाजी राजांच्या कालखंडातही स्त्रियां धार्मिक गुलामीतच होत्या. परंतु आईसाहेब जिजाबाईंच्या संस्काराने संस्कारीत झालेल्या शिवाजीराजांनी रयतेला स्त्रियांचा सन्मान आणि आदर राखायला शिकविले. याचे अनेक पुरावे इतिहासात पाहायला मिळतात. राष्ट्रपिता महात्मा ज्योतिराव फुले यांनी रयतेचे राजे, कुळवाडीभूषण, बहुजन प्रतिपालक असा राजांचा बहुमान करून पहिला पोवाडा लिहिला. जगातील पहिली शिवजयंती रायगडावर जोतिराव फुले यांनीच साजरी केली.

अशा महान राजांच्या राज्यकारभारात स्त्रियांना मानसन्मान दिला जायचा. रांझेगावच्या गावच्या बाबाजी भिकाजी गुजर नावाच्या पाटलाने एका गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलीवर अन्याय केला होता. त्या मुलीने आपल्यावर झालेल्या अत्याचारामुळे जीव दिला होता. त्यानंतर चौकशीअंती तो पाटील दोषी आढळला. तेव्हा त्या पाटलाची पाटीलकी रद्द करून त्याचे हातपाय तोडले होते. पुन्हा कोणी स्त्रियांकडे वाकडी नजर करून पाहू नये अशी जरब बसवली होती . यासंदर्भाने कॉम्रेड गोविंद पानसरे लिहितात, "गरीब रयतेच्या पोरीची अब्रू घेतली म्हणून वतनदार पाटलाला जबर शिक्षा झाल्याचं पाहून रयत शिवाजीवर फिदा झाली असून रयतेच्या अब्रू रक्षणासाठी शिवाजी कार्य करीत असेल तर त्या कार्यासाठी मरायला तयार झाली." (पृष्ठ क्रमांक- ८९) पुढे दुसरी घटना कर्नाटकातील बेलवाडीच्या किल्ल्याची असीच आहे. किल्लेदाराची पत्नी सावित्रीबाई देसाई हिने २७ दिवस किल्ला लढवला होता. या लढाईत सेखुजी गायकवाडाने किल्ला जिंकल्यानंतर तिच्यावर बलात्कार केला. त्यामुळे ३०० सैनिकांनीही अनेक अत्याचार केले. तेव्हा शिवाजी राजांनी सेखुजी गायकवाडांचे डोळे काढले. आणि ३०० सैनिकांचे हात कलम केले. या घटनेवरून शिवाजी राजेंची स्त्रियांच्या बाबतीतील धोरणांची जाणीव होते.

स्त्रीयांचा सन्मान झाला पाहिजे, स्त्री कोणत्याही जाती- धर्माची असो, हा राजाचा दंडकच होता. स्त्रियांच्या अवमानाबद्दल कोणालाच माफी नव्हती. म्हणून शिवाजी राजे सर्व जाती- धर्मातील माणसांला आपले वाटत होते.

त्यांचे राज्यही आपलेच वाटायचे. रायबाघीण या शूर लढाऊ स्त्रीचाही शिवाजी राजांनी साडीचोळी करून सन्मान केला होता. पुढे ती शिवाजीची धर्म कन्या म्हणून स्वतःला घेवू लागली. शिवरायाची दानतच मानवतेच्या उच्च कुळातली होती. या संदर्भाने लेखक आपली भूमिका व्यक्त करताना म्हणतात, "शिवरायांनी महिलांचा सन्मान करणारे तत्व तलवारयुगातही जपले. ध्येयाचा ध्येयप्राप्तीला नितीनियमांची चौकट असेल तर ती ध्येयप्राप्ती मानवजातीच्या हिताची ठरते. शिवरायाची नीती आदर्श होती." (पृष्ठ क्रमांक - ९४) अशा आदर्श राजांचा पहिला पोवाडा लिहिणारे थोर समाज सुधारक महात्मा जोतीराव फुले आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्री - शूद्र, अति-शूद्रांच्या उद्धारासाठी समर्पित केले. पुढे त्यांनी छत्रपती शिवाजी राजांना आदर्श मानून त्यांचे विचार आपल्या आंदोलनातून रुजवले.

'स्त्रीच्या मानव हक्कासाठी समर्पित भारताचे टॉमस पेन : महात्मा ज्योतिराव फुले 'असे पाचवे प्रकरण लिहून डॉ. आनंद इंजेगावकर महात्मा जोतीराव फुले यांचा गौरव करतात. ते म्हणतात, "स्त्री शूद्र आणि अति शूद्र हे महात्मा जोतीराव फुले यांच्या चळवळीचे, विचाराचे आणि साहित्याचे तीन प्राण होते." (पृष्ठ क्रमांक - ९६)

थॉमस पेन यांच्या right of man (मानवी हक्क) या ग्रंथाचा महात्मा जोतीराव फुले यांच्या जीवनावर फार मोठा परिणाम झाला होता. भारतीय शोषित लोकांचे दुःख पाहून महात्मा फुले यांनी मानवी स्वतंत्र्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. पेशवाईतील स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन करताना लेखक म्हणतात, "पेशवाई ही माता भगिनींसाठी किर्र काळाकुट्ट

अंधार होता. ते अंधार युग होते. यामुळेच महात्मा फुल्यांसारखे विचारवंत भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यापूर्वी भट- ब्राह्मणांच्या गुलामीतून मुक्त करणे आवश्यक असल्याचे बोलत होते. भारतीयांच्या सामाजिक आणि धार्मिक जीवनात इंग्रजांनी हस्तक्षेप करू नये यासाठी ब्राह्मण लढत होते. इंग्रजांचे सामाजिक, धार्मिक हस्तक्षेपांचे प्रमाण वाढले तर येथील बहुजनावरील आपले प्रभुत्व नष्ट होईल याची त्यांना भीती होती. यातूनच स्वातंत्र्यलढा उभा राहिला. देशाच्या स्वातंत्र्यापेक्षा ब्राह्मणांच्या अस्तित्वासाठी तो लढा लढला गेला. राष्ट्रपिता ज्योतिराव फुले यांनी बहुजन समाज भटांच्या गुलामीतून मुक्त होईपर्यंत इंग्रज भारतात राहिली पाहिजेत अशी भूमिका घेतली." (पृष्ठ क्रमांक - ९७)

याचाच अर्थ ब्राह्मणशाहिने वर्ण व्यवस्था आणि जात व्यवस्था निर्माण केली होती. ती कायम कशी राहील याची खबरदारी घेणारा एक गट होता. इंग्रज येथील सर्व लोकांना शिक्षणाचा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार देत होते तो या गटाला मान्य नव्हता. म्हणून त्यावेळेची महात्मा फुलेंची समतावादी भूमिका योग्यच होती असे वाटते. लेखक याचे समर्थन करतात ते स्त्रियांच्या उद्धारासाठीच. आजही अनेक सुशिक्षित समजणाऱ्या स्त्रियां कर्मकांडात आपले आयुष्य खर्ची करतांना दिसून येतात. यासाठी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा जागर होणे गरजेचे वाटते. लेखक महात्मा फुलेंची स्त्रियांविषयीची भूमिका मांडताना म्हणतात, "सर्व प्राण्यांत मानव प्राणी श्रेष्ठ आणि मानव प्राण्यात स्त्री श्रेष्ठ ही त्यांची भूमिका न्यायोचित आणि उदात्त आहे. गर्भधारणेनंतर नऊ महिने गर्भ पोटात सांभाळण्याची आणि बाळाच्या संगोपणाची शक्ती ही निसर्गाने स्त्रीला दिलेली खास अशी बलाढ्य शक्ती आहे, जी पुरुषांकडे नाही. त्यामुळे स्त्री ही पुरुषापेक्षा सरस आहे. शिवाय आपल्या सर्वांस जन्म देऊन आपले मलमुत्रादी काढून आपणास सर्वात प्रथम चालण्यास आणि बोलण्यास शिकविणारी, नवी दुनिया आणि मानवी जीवन बहाल करणारी एक स्त्रीच आहे. यास्तव पुरुषापेक्षा स्त्री श्रेष्ठ आहे. असे महात्मा जोतीराव फुले यांचे निःसंशय प्रतिपादन आहे." (पृष्ठ क्रमांक - ९८) यावरून महात्मा फुले यांच्या मनात स्त्रीयांविषयी किती कणव आहे हे समजते. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी महात्मा फुले इ. स. १९४८ साली देशातील पहिली मुलींची शाळा निर्माण करतात. 'शिकलेली आई घर पुढे नेई' असा विचार घेऊन महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ पुण्यात सुरू केली. हे कार्य सनातनी ब्राह्मण वर्गाला असह्य झाले. ब्राह्मण वर्गातील काही कर्मठांनी स्त्रियांना भडकावले. ते असे, "ज्या स्त्रीयां शिक्षण घेतात त्यांचे नवरे मरतात, शिक्षणाने स्त्रिया स्वैर व चवचाल बनतात, घरं फोडतात, स्त्रीने शिकणे म्हणजे पाप वाढवणे, धर्म बुडवणे हा धर्मद्रोहच होय. शिवाय मुलींचे मेंदू प्रकृती प्रमाणे नाजूक असल्यामुळे शिक्षणाची ओझे त्यांच्या मेंदूला झेपणार नाही. मुलींच्या मेंदूचे स्फोट होतील." (पृष्ठ क्रमांक - १०२)

अशी अफवा उठवली. यामुळे बहुजनांच्या मनात प्रचंड भीती बसली. त्यांनी आपल्या स्त्रियांना शिक्षणापासून रोख लावण्यासाठी शर्तीचे प्रयत्न केले. त्यामुळे बहुजन समाजाचे खूप मोठे नुकसान झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. एवढेच नव्हे तर ब्राह्मण स्त्रियांनीही या धर्मग्रंथांनी बंधने घातली होती. ही बंधने झुगारून धर्मांतर करणारी पंडिता रमाबाई ही ब्राह्मण होती. पंडिता रमाबाईचे महात्मा फुले खंबीरपणे समर्थन करतात. यासंदर्भाने लेखक म्हणतात, "विद्वान विचारशील, परोपकारी, शोधक बुद्धीच्या आणि जातीने ब्राह्मण असलेल्या पंडिता रमाबाई मनाचा दृढ निश्चय करून इंग्लिश अभ्यास करण्याकरिता इंग्लंडला गेल्या. तेथे त्यांनी हिंदू धर्म आणि ख्रिस्त धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास केला. या अभ्यासातून हिंदू धर्माच्या उत्पादकांनी स्त्री व शूद्र- अतिशूद्र जातीवर कोणकोणत्या प्रकारच्या आगी पाखडून त्याजवळ अनेक प्रकारची जुलमी लेख केल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. त्यात हिंदू धर्माचा हेकट व पक्षपातीपणा त्यांना दिसून आला. माणसा माणसांत भेद पोसणारा, स्त्रीदास्याचा पुरस्कार करणारा आणि गुलामाला अधिक गुलाम बनविणारा हिंदू धर्म हा धर्म नसून मुठभरांच्या वर्चस्वाची शिरजोरी असल्याची त्यांना खात्री पटली.

यातून रमाबाईंनी २९ सप्टेंबर १८८३ रोजी लंडन येथे हिंदू धर्माचा धि:क्कार करून ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली." (पृष्ठ क्रमांक - १०८).

ही क्रांतिकारी घटना ब्राह्मणी व्यवस्थेला झोंबणारी होती. पंडिता रमाबाईवर अनेक वृत्तपत्रांनी टीका केली. पण पंडिता रमाबाईंनी स्त्री स्वातंत्र्याची पायवाट निर्माण केली होती. धर्म व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या विषमतेच्या तुरुंगाला हादरे दिले. सर्व परिवर्तनवाद्यांनी या घटनेचे कौतुक केले. तर महात्मा फुले यांनी उजागर समर्थन केले. ब्राह्मणांनी आपल्या

महिलांचे प्रचंड शोषण केले याचे अनेक पुरावे रूढी- परंपरेत पाहायला मिळतात. ब्राह्मण महिलांचे प्रबोधन करून त्यांना सन्मानाने जगता यावे यासाठी महात्मा फुले यांनी अनेक उपक्रम राबविले.

केवळ शूद्र- अतिशूद्रांसाठीच नव्हे तर सर्वच मानव समूहासाठी महात्मा फुले यांनी आपले आंदोलन चालविले. दयाळू अंतःकरणाच्या जोतिरावांनी व सावित्रीबाई फुले यांनी ब्राह्मणांच्या छळातून ब्राह्मण महिलांना मुक्त करण्याची पहिले पाऊल उचलले. या संदर्भाने रेखाताई ठाकूर म्हणतात, "फुल्यांनी भटशाहीवर ज्या निर्भीडपणे व प्रखरपणे हल्ला चढविला,त्यामुळे सनातन ब्राह्मणांनी त्यांना ब्राह्मण द्वेष्टे ठरविले. परंतु ब्राह्मण स्त्रियांसाठी त्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृह, केशवपणा विरोधात न्हाव्यांचा संप घडवून आणला, ब्राह्मण विधवेचा मुलांस दत्तक घेतले. महात्मा फुलेंनी ब्राह्मण स्त्रियांच्या वाईट अवस्थेबाबत जी भूमिका व उपक्रम हाती घेतले हे त्या काळाच्या संदर्भात पूर्णपणे अचूक होते आणि त्यामागच्या प्रेरणा ब्राह्मण विषयाच्या नव्हत्या तर भगिनीभाव व करुणेच्या होत्या." (पृष्ठ क्रमांक - ११०) उपरोक्त चिंतनावरुन महात्मा जोतिराव फुले ब्राह्मण द्वेष्टे तर नव्हतेच पण त्यांच्या अंतःकरणात ब्राह्मण स्त्रियांच्या संदर्भात किती कणव होती हेच स्पष्ट दिसून येते. यावरून महात्मा फुले हे मानवतावादी होते हे निर्विवाद सत्य जगासमोर उघड होते.

आपल्या उदरात वाढवून जन्म देणाऱ्या मातेच्या स्त्री वर्गाला दुःख देणाऱ्या धर्मकर्त्यांना महात्मा फुले खडसावतांना म्हणतात" स्त्रीपासून उपजुनिया त्यांची जातीच निंदसील जरी ||०१||

उपटावे कान तुझे त्वन्मातेनेंचि व्यर्थ इतर करी ||०२|| " (म. फु. स. वा. पृष्ठ क्रमांक - ३८५)

स्त्रीयांपासून जन्म घेऊन स्त्री जातीची निंदानालस्ती करणाऱ्यांचे कान उपटावे म्हणतात. ब्राह्मण अबला स्त्रीयां ज्यांची फसवणूक झाली आहे अशांसाठी महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. याकरिता महात्मा जोतिराव फुले यांनी विधवा ब्राह्मण स्त्रियांना आवाहन केले होते. या संदर्भाने ते म्हणतत, "...आपण भट विधवा स्त्रियांनी गर्भपात वगैरे अघोरकरमे करू नयेत म्हणून त्यास गुप्तपणे बाळंत होण्याकरिता आपल्या घरी सोय केली आहे त्या कामी आपण आपल्या सरकार जवळ कोणत्याही प्रकारची मदत न मागता व त्याचप्रमाणे या कामात नावाला सुद्धा भट सभासद न घेता ते काम आपण आपल्या खर्चाने चालविले आहे." (पृष्ठ क्रमांक - ११२/११३) अशा

अनेक अत्याचारित ३५ ब्राह्मण विधवा इ. स . १८८४ पर्यंत महात्मा फुले यांच्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहाकडे आल्या. त्यांची बाळंतपणेही स्वतः सावित्रीबाईंनी केली. एवढेच नाही तर ब्राह्मण विधवा स्त्री काशीबाईच्या पोटी जन्मलेल्या मुलाला दत्तक म्हणून महात्मा फुले यांनी स्वीकारले. उदात्त मानवी मुल्याचे हे महान कार्य फुले दांपत्याच्या करुणामय अंतःकरणाची करुन देणारे होते.

त्यांचे कार्य सबंध स्त्रियांसाठीच नाही तर मानव जातीसाठी प्रेरक आहे.

स्त्री-पुरुषांना समान मानणाऱ्या सत्यशोध विवाह पद्धतीचे विश्लेषणही या ग्रंथात लेखक करतात. महात्मा फुले यांना साथ देणारे मुस्लिम बांधव गफार मुनसी बेग, उस्मान शेख व ख्रिस्ती धर्माचे लिजिट साहेब यांच्या सहकार्याची नोंद लेखकाने कृतज्ञतापूर्वक घेतली असून पहिली मुस्लिम शिक्षिका फातिमा शेख यांच्या कार्याची ही दखल या ग्रंथात घेण्यात आली आहे. महात्मा फुले यांचे विचार अभ्यासक्रमात लागले पाहिजे तरच सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, फातिमा शेख व तिसऱ्या वर्गात शिकणारी आणि 'आम्ही धर्म नसलेली माणसे' हा विद्रोही निबंध लिहिणारी विद्रोही निबंधकार मुक्ता साळवे, आशा मानव मुक्तीसाठी विद्रोह करणाऱ्या, संघर्ष करणाऱ्या स्त्रिया तयार झाल्या असत्या,असा प्रचंड विश्वास लेखकास वाटतो.

"स्त्रीमुक्ती आंदोलनाची आद्य स्त्री तोफ : क्रांतिज्योती सावित्रीमाई फुले" या सहाव्या प्रकरणात भारत देशातील पहिली शिक्षिका व मुख्याध्यापक असलेल्या सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रियांच्या बाबतीतील विचार प्रकट केले आहेत. सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याची ओळख करून देतांना लेखक म्हणतात, "स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचाराने जग जेव्हा ढवळून निघत होते तेव्हा सावित्री माता इकडे स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी शिक्षिका बनून मोहिमेवर स्वार होत्या. धर्मबाह्य, जातबाह्य, वर्गबाह्य, वर्णबाह्य, अर्थात पशूपेक्षाही नीच ठरवलेल्या स्त्री नावाच्या सजीवाला मानव पदवीला पोचविण्याचे महान कार्य करीत होत्या." (पृष्ठ क्रमांक १३०) सावित्रीबाई फुले यांनी भारत देशात शिक्षणाची व सामाजिक सुधारणांची परंपरा पहिल्यांदा सुरू केल्याचा हा भक्कम पुरावा देतात. या संदर्भाने व्यक्त केलेले प्राचार्य डॉ. मा. गो. माळी यांचे चिंतन येथे

महत्त्वपूर्ण वाटते. ते असे, "स्त्री शूद्रांच्या सेवेतच खरी ईश्वर सेवा आहे, ही जोतिरावांकडून प्रेरणा घेऊन विरोधाला अगर छळाला न घाबरता आपले इच्छित कार्य त्यांनी यशस्वी करून दाखविले. स्त्री शूद्रांचे व दीन दुबळयांचे दुःख पाहून त्या रडत बसल्या नाहीत. रडण्यापेक्षा ज्या संग्रामाची गरज होती तो स्त्री शूद्रांच्या दुःखमुक्तीचा संग्राम जोतिरावांसारख्या क्रांतिवीराबरोबर मोठ्या जिद्दीने ध्यैर्याने, चिकाटीने, कौशल्याने त्यांनी यशस्वी केला." (पृष्ठ क्रमांक १३०) महात्मा ज्योतिराव यांच्या प्रेरणेने सावित्रीबाई यांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात फार मोठे योगदान दिले आहे सावित्रीबाईच्या शाळेतील मातंग समाजाची मुलगी मुक्ता साळवे कृषी तिसरीच्या वर्गात शिकत असताना आम्हा महारांचा धर्म कोणता हा निबंध लिहून सणात आणि धर्माने लाभलेल्या गुलामीची पोलखोल करता केली तिने हिंदू धर्माच्या विषमतावादी नीतीवर अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत. मुक्ता साळवे म्हणजे अस्पृश्य धर्मरित आहेत. त्यांना धर्मग्रंथ वाचण्याची मोकळीक नाही. त्यांना धर्म पुस्तक नाही, हे भगवान आम्हाला आमचा धर्म कळू दे, भेदभाव जपणारे धर्म पृथ्वीवरून नष्ट होत ब्राह्मण लोक क्रूरकर्मा आहेत इमारतीच्या पायात अस्पृश्यता अस्पृश्यांना तील शेंदूर पाजून पुरण्याचा प्रघात ब्राह्मण लोकांनी अस्पृश्यांना गाई म्हशीपेक्षा नीच मानले. बाजीरावांच्या राज्यात अस्पृश्यांच्या शिराचा चेंडू होत होता गरोदर बायकांची देहांत शासन करणारी बाजीरावांची राज्य अंदाधुंद होते वगैरे उपरोक्त निबंधातून अशी निर्मितीचा करून ब्राह्मणी व्यवस्थेला उघडे नागडे करण्याचे काम मुक्ताने केले होते नव्हे रडू कोसळते असे मुक्ता आपल्या निबंधात सांगते. (पृष्ठ क्रमांक - १४५)

अशा महान राजांच्या राज्यकारभारात स्त्रियांना मानसन्मान दिला जायचा. रांझेगावच्या गावच्या बाबाजी भिकाजी गुजर नावाच्या पाटलाने एका गरीब शेतकऱ्यांच्या मुलीवर अन्याय केला होता. त्या मुलीने आपल्यावर झालेल्या अत्याचारामुळे जीव दिला होता . त्यानंतर चौकशीअंती तो पाटील दोषी आढळला. तेव्हा त्या पाटलाची पाटीलकी रद्द करून त्याचे हातपाय तोडले होते. पुन्हा कोणी स्त्रियांकडे वाकडी नजर करून पाहू नये अशी जरब बसवली होती. यासंदर्भाने कॉम्रेड गोविंद पानसरे लिहितात," गरीब रयतेच्या पोरीची अब्रू घेतली म्हणून वतनदार पाटलाला जबर शिक्षा झाल्याचं पाहून रयत शिवाजीवर फिदा झाली असून रयतेच्या अब्रू रक्षणासाठी शिवाजी कार्य करीत असेल तर त्या कार्यासाठी मरायला तयार झाली." (पृष्ठ क्रमांक- ८९) पुढे दुसरी घटना कर्नाटकातील बेलवाडीच्या किल्ल्याची असीच आहे. किल्लेदाराची पत्नी सावित्रीबाई देसाई हिने २७ दिवस किल्ला लढवला होता .या लढाईत सेखुजी गायकवाडाने किल्ला जिंकल्यानंतर तिच्यावर बलात्कार केला. त्यामुळे ३०० सैनिकांनीही अनेक अत्याचार केले. तेव्हा शिवाजी राजांनी सेखुजी गायकवाडांचे डोळे काढले. आणि ३०० सैनिकांचे हात कलम केले. या घटनेवरून शिवाजी राजेंची स्त्रियांच्या बाबतीतील धोरणांची जाणीव होते.

स्त्रीयांचा सन्मान झाला पाहिजे, स्त्री कोणत्याही जाती- धर्माची असो, हा राजाचा दंडकच होता. स्त्रियांच्या अवमानाबद्दल कोणालाच माफी नव्हती. म्हणून शिवाजी राजे सर्व जाती- धर्मातील माणसांला आपले वाटत होते.

त्यांचे राज्यही आपलेच वाटायचे. रायबाघीण या शूर लढाऊ स्त्रीचाही शिवाजी राजांनी साडीचोळी करून सन्मान केला होता. पुढे ती शिवाजीची धर्म कन्या म्हणून स्वतःला घेवू लागली. शिवरायाची दानतच मानवतेच्या उच्च कुळातली होती. या संदर्भाने लेखक आपली भूमिका व्यक्त करताना म्हणतात, "शिवरायांनी महिलांचा सन्मान करणारे तत्व तलवारयुगातही जपले. ध्येयाचा ध्येयप्राप्तीला नितीनियमांची चौकट असेल तर ती ध्येयप्राप्ती मानवजातीच्या हिताची ठरते. शिवरायाची नीती आदर्श होती." (पृष्ठ क्रमांक - ९४) अशा आदर्श राजांचा पहिला पोवाडा लिहिणारे थोर समाज सुधारक महात्मा जोतीराव फुले आपले संपूर्ण आयुष्य स्त्री - शूद्र, अति-शूद्रांच्या उद्धारासाठी समर्पित केले. पुढे त्यांनी छत्रपती शिवाजी राजांना आदर्श मानून त्यांचे विचार आपल्या आंदोलनातून रुजवले.

'स्त्रीच्या मानव हक्कासाठी समर्पित भारताचे टॉमस पेन : महात्मा ज्योतिराव फुले 'असे पाचवे प्रकरण लिहून डॉ. आनंद इंजेगावकर महात्मा जोतीराव फुले यांचा गौरव करतात. ते म्हणतात, "स्त्री शूद्र आणि अति शूद्र हे महात्मा जोतीराव फुले यांच्या चळवळीचे, विचाराचे आणि साहित्याचे तीन प्राण होते." (पृष्ठ क्रमांक - ९६)

थॉमस पेन यांच्या right of man (मानवी हक्क) या ग्रंथाचा महात्मा जोतीराव फुले यांच्या जीवनावर फार मोठा परिणाम झाला होता. भारतीय शोषित लोकांचे दुःख पाहून महात्मा फुले यांनी मानवी स्वतंत्र्यासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य समर्पित केले. पेशवाईतील स्त्रियांच्या स्थितीचे वर्णन करताना लेखक म्हणतात, "पेशवाई ही माता भगिनींसाठी किर्र काळाकुट्ट

अंधार होता. ते अंधार युग होते. यामुळेच महात्मा फुल्यांसारखे विचारवंत भारताला इंग्रजांच्या गुलामगिरीतून मुक्त करण्यापूर्वी भट- ब्राह्मणांच्या गुलामीतून मुक्त करणे आवश्यक असल्याचे बोलत होते. भारतीयांच्या सामाजिक आणि धार्मिक जीवनात इंग्रजांनी हस्तक्षेप करू नये यासाठी ब्राह्मण लढत होते. इंग्रजांचे सामाजिक, धार्मिक हस्तक्षेपांचे प्रमाण वाढले तर येथील बहुजनावरील आपले प्रभुत्व नष्ट होईल याची त्यांना भीती होती. यातूनच स्वातंत्र्यलढा उभा राहिला. देशाच्या स्वातंत्र्यापेक्षा ब्राह्मणांच्या अस्तित्वासाठी तो लढा लढला गेला. राष्ट्रपिता ज्योतिराव फुले यांनी बहुजन समाज भटांच्या गुलामीतून मुक्त होईपर्यंत इंग्रज भारतात राहिली पाहिजेत अशी भूमिका घेतली." (पृष्ठ क्रमांक - ९७)

याचाच अर्थ ब्राह्मणशाहिने वर्ण व्यवस्था आणि जात व्यवस्था निर्माण केली होती. ती कायम कशी राहील याची खबरदारी घेणारा एक गट होता. इंग्रज येथील सर्व लोकांना शिक्षणाचा आणि व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार देत होते तो या गटाला मान्य नव्हता. म्हणून त्यावेळेची महात्मा फुलेंची समतावादी भूमिका योग्यच होती असे वाटते. लेखक याचे समर्थन करतात ते स्त्रियांच्या उद्धारासाठीच. आजही अनेक सुशिक्षित समजणाऱ्या स्त्रियां कर्मकांडात आपले आयुष्य खर्ची करतांना दिसून येतात. यासाठी महात्मा फुले यांच्या विचारांचा जागर होणे गरजेचे वाटते. लेखक महात्मा फुलेंची स्त्रियांविषयीची भूमिका मांडताना म्हणतात, "सर्व प्राण्यांत मानव प्राणी श्रेष्ठ आणि मानव प्राण्यात स्त्री श्रेष्ठ ही त्यांची भूमिका न्यायोचित आणि उदात्त आहे. गर्भधारणेनंतर नऊ महिने गर्भ पोटात सांभाळण्याची आणि बाळाच्या संगोपणाची शक्ती ही निसर्गाने स्त्रीला दिलेली खास अशी बलाढ्य शक्ती आहे, जी पुरुषांकडे नाही. त्यामुळे स्त्री ही पुरुषापेक्षा सरस आहे. शिवाय आपल्या सर्वांस जन्म देऊन आपले मलमुत्रादी काढून आपणास सर्वात प्रथम चालण्यास आणि बोलण्यास शिकविणारी, नवी दुनिया आणि मानवी जीवन बहाल करणारी एक स्त्रीच आहे. यास्तव पुरुषापेक्षा स्त्री श्रेष्ठ आहे. असे महात्मा जोतीराव फुले यांचे निःसंशय प्रतिपादन आहे." (पृष्ठ क्रमांक - ९८) यावरून महात्मा फुले यांच्या मनात स्त्रीयांविषयी किती कणव आहे हे समजते. स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी महात्मा फुले इ. स. १९४८ साली देशातील पहिली मुलींची शाळा निर्माण करतात. ' शिकलेली आई घर पुढे नेई ' असा विचार घेऊन महात्मा फुले यांनी स्त्री शिक्षणाची चळवळ पुण्यात सुरू केली. हे कार्य सनातनी ब्राह्मण वर्गाला असह्य झाले. ब्राह्मण वर्गातील काही कर्मठांनी स्त्रियांना भडकावले. ते असे, "ज्या स्त्रीयां शिक्षण घेतात त्यांचे नवरे मरतात, शिक्षणाने स्त्रिया स्वैर व चवचाल बनतात, घरं फोडतात, स्त्रीने शिकणे म्हणजे पाप वाढवणे, धर्म बुडवणे हा धर्मद्रोहच होय. शिवाय मुलींचे मेंदू प्रकृती प्रमाणे नाजूक असल्यामुळे शिक्षणाची ओझे त्यांच्या मेंदूला झेपणार नाही. मुलींच्या मेंदूचे स्फोट होतील." (पृष्ठ क्रमांक - १०२)

अशी अफवा उठवली. यामुळे बहुजनांच्या मनात प्रचंड भीती बसली. त्यांनी आपल्या स्त्रियांना शिक्षणापासून रोख लावण्यासाठी शर्तीचे प्रयत्न केले. त्यामुळे बहुजन समाजाचे खूप मोठे नुकसान झाल्याचे आपल्या लक्षात येते. एवढेच नव्हे तर ब्राह्मण स्त्रियांनीही या धर्मग्रंथांनी बंधने घातली होती. ही बंधने झुगारून धर्मांतर करणारी पंडिता रमाबाई ही ब्राह्मण होती. पंडिता रमाबाईचे महात्मा फुले खंबीरपणे समर्थन करतात. यासंदर्भाने लेखक म्हणतात, "विद्वान विचारशील, परोपकारी, शोधक बुद्धीच्या आणि जातीने ब्राह्मण असलेल्या पंडिता रमाबाई मनाचा दृढ निश्चय करून इंग्लिश अभ्यास करण्याकरिता इंग्लंडला गेल्या. तेथे त्यांनी हिंदू धर्म आणि ख्रिस्त धर्माचा तुलनात्मक अभ्यास केला. या अभ्यासातून हिंदू धर्माच्या उत्पादकांनी स्त्री व शूद्र- अतिशूद्र जातीवर कोणकोणत्या प्रकारच्या आगी पाखडून त्याजवळ अनेक प्रकारची जुलमी लेख केल्याचे त्यांच्या लक्षात आले. त्यात हिंदू धर्माचा हेकट व पक्षपातीपणा त्यांना दिसून आला. माणसा माणसांत भेद पोसणारा, स्त्रीदास्याचा पुरस्कार करणारा आणि गुलामाला अधिक गुलाम बनविणारा हिंदू धर्म हा धर्म नसून मुठभरांच्या वर्चस्वाची शिरजोरी असल्याची त्यांना खात्री पटली.

यातून रमाबाईंनी २९ सप्टेंबर १८८३ रोजी लंडन येथे हिंदू धर्माचा धि:क्कार करून ख्रिस्ती धर्माची दीक्षा घेतली." (पृष्ठ क्रमांक - १०८).

ही क्रांतिकारी घटना ब्राह्मणी व्यवस्थेला झोंबणारी होती. पंडिता रमाबाईवर अनेक वृत्तपत्रांनी टीका केली. पण पंडिता रमाबाईंनी स्त्री स्वातंत्र्याची पायवाट निर्माण केली होती. धर्म व्यवस्थेने निर्माण केलेल्या विषमतेच्या तुरुंगाला हादरे दिले. सर्व परिवर्तनवाद्यांनी या घटनेचे कौतुक केले. तर महात्मा फुले यांनी उजागर समर्थन केले. ब्राह्मणांनी आपल्या

महिलांचे प्रचंड शोषण केले याचे अनेक पुरावे रूढी- परंपरेत पाहायला मिळतात. ब्राह्मण महिलांचे प्रबोधन करून त्यांना सन्मानाने जगता यावे यासाठी महात्मा फुले यांनी अनेक उपक्रम राबविले.

केवळ शूद्र- अतिशूद्रांसाठीच नव्हे तर सर्वच मानव समूहासाठी महात्मा फुले यांनी आपले आंदोलन चालविले. दयाळू अंतःकरणाच्या जोतिरावांनी व सावित्रीबाई फुले यांनी ब्राह्मणांच्या छळातून ब्राह्मण महिलांना मुक्त करण्याची पहिले पाऊल उचलले. या संदर्भाने रेखाताई ठाकूर म्हणतात, "फुल्यांनी भटशाहीवर ज्या निर्भीडपणे व प्रखरपणे हल्ला चढविला,त्यामुळे सनातन ब्राह्मणांनी त्यांना ब्राह्मण द्वेष्टे ठरविले. परंतु ब्राह्मण स्त्रियांसाठी त्यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृह, केशवपणा विरोधात न्हाव्यांचा संप घडवून आणला, ब्राह्मण विधवेचा मुलांस दत्तक घेतले. महात्मा फुलेंनी ब्राह्मण स्त्रियांच्या वाईट अवस्थेबाबत जी भूमिका व उपक्रम हाती घेतले हे त्या काळाच्या संदर्भात पूर्णपणे अचूक होते आणि त्यामागच्या प्रेरणा ब्राह्मण विषयाच्या नव्हत्या तर भगिनीभाव व करुणेच्या होत्या." (पृष्ठ क्रमांक - ११०) उपरोक्त चिंतनावरुन महात्मा जोतिराव फुले ब्राह्मण द्वेष्टे तर नव्हतेच पण त्यांच्या अंतःकरणात ब्राह्मण स्त्रियांच्या संदर्भात किती कणव होती हेच स्पष्ट दिसून येते. यावरून महात्मा फुले हे मानवतावादी होते हे निर्विवाद सत्य जगासमोर उघड होते.

आपल्या उदरात वाढवून जन्म देणाऱ्या मातेच्या स्त्री वर्गाला दुःख देणाऱ्या धर्मकर्त्यांना महात्मा फुले खडसावतांना म्हणतात "स्त्रीपासून उपजुनिया त्यांची जातीच निंदसील जरी ||०१||

उपटावे कान तुझे त्वन्मातेनेंचि व्यर्थ इतर करी ||०२||" (म. फु. स. वा. पृष्ठ क्रमांक - ३८५)

स्त्रीयांपासून जन्म घेऊन स्त्री जातीची निंदानालस्ती करणाऱ्यांचे कान उपटावे म्हणतात. ब्राह्मण अबला स्त्रीयां ज्यांची फसवणूक झाली आहे अशांसाठी महात्मा फुले यांनी बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. याकरिता महात्मा जोतिराव फुले यांनी विधवा ब्राह्मण स्त्रियांना आवाहन केले होते. या संदर्भाने ते म्हणतत, "...आपण भट विधवा स्त्रियांनी गर्भपात वगैरे अघोरकरमे करू नयेत म्हणून त्यास गुप्तपणे बाळंत होण्याकरिता आपल्या घरी सोय केली आहे त्या कामी आपण आपल्या सरकार जवळ कोणत्याही प्रकारची मदत न मागता व त्याचप्रमाणे या कामात नावाला सुद्धा भट सभासद न घेता ते काम आपण आपल्या खर्चाने चालविले आहे." (पृष्ठ क्रमांक - ११२/११३)

अनेक अत्याचारित अशा ३५ ब्राह्मण विधवा इ. स . १८८४ पर्यंत महात्मा फुले यांच्या बालहत्या प्रतिबंधक गृहाकडे आल्या होत्या. त्यांची बाळंतपणे स्वतः सावित्रीबाईंनी केली. एवढेच नाही तर ब्राह्मण विधवा स्त्री काशीबाईच्या पोटी जन्माला आलेल्या तिच्या मुलाला दत्तक म्हणून स्वीकारले. (पृष्ठ क्रमांक ११२) हा मानवी युद्धात तथा असणारे फुले दापंत सबंध स्त्रियांसाठीच नाही तर मानव जातीसाठी प्रेरक आहेत स्त्री-पुरुषांना समान मानणाऱ्या सत्यशोध विवाह पद्धतीचे विश्लेषणही या ग्रंथात लेखक करतात. महात्मा फुले यांना साथ देणारे मुस्लिम बांधव गफार मुनसी बेग, उस्मान शेख व ख्रिस्ती धर्माचे लिजिट साहेब यांच्या सहकार्याची नोंद लेखकाने कृतज्ञतापूर्वक घेतली असून पहिली मुस्लिम शिक्षिका फातिमा शेख यांच्या कार्याची ही दखल या ग्रंथात घेण्यात आली आहे. महात्मा फुले यांचे विचार अभ्यासक्रमात लागले पाहिजे तरच सावित्रीबाई फुले, ताराबाई शिंदे, फातिमा शेख व तिसऱ्या वर्गात शिकणारी आणि 'आम्ही धर्म नसलेली माणसे' हा विद्रोही निबंध लिहिणारी विद्रोही निबंधकार मुक्ता साळवे, आशा मानव मुक्तीसाठी विद्रोह करणाऱ्या, संघर्ष करणाऱ्या स्त्रिया तयार झाल्या असत्या,असा प्रचंड विश्वास लेखकास वाटतो. स्त्री शक्ती आंदोलनाची आद्यस्त्री तोफ सावित्रीबाई फुले या सहाव्या प्रकरणात देशातील पहिला शिक्षिका मुख्याध्यापक सावित्रीबाई फुले यांचे स्त्रियांच्या बाबतीतील विचार प्रकट केले आहेत सावित्रीबाई फुले यांच्या कार्याची ओळख देताना लेखक म्हणतात, "स्त्री स्वातंत्र्याच्या विचाराने जग जेव्हा ढवळून निघत होते तेव्हा सावित्री माता इकडे स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी शिक्षकाकडून मोहिमेवर स्वार होत्या धर्मबाह्य जात बाह्य वर्गबाह्य वर्णबाह्य अर्थात पशू पेक्षाही नीच ठरवलेल्या स्त्री नावाच्या सजीवाला मानव पदवीला पोहोचण्याची महान कार्य करीत होत्या." (पृष्ठ क्रमांक १३०) सावित्रीबाई फुले यांनी भारत देशात शिक्षणाची व सामाजिक सुधारणांची परंपरा पहिल्यांदा सुरू केल्याचा तो पुरावा देतात. या संदर्भाने व्यक्त केलेले प्राचार्य डॉ. मा. गो. माळी यांचे चिंतन येथे महत्त्वपूर्ण वाटते ते असे, " स्त्री सुद्रांच्या सेवेतच खरी ईश्वर सेवा आहे ही ज्योतिरावांकडून प्रेरणा घेऊन विरोधाला अगर छळाला न घाबरता आपली इच्छित कार्य त्यांनी ईश्वेशी करून दाखविले स्त्री सुधारांचे व दिन दुबळयांचे दुःख पाहून त्या रडत बसल्या नाहीत. रडण्यापेक्षा ज्या

संग्रामाची गरज होती तो स्त्री शूद्रांच्या दुःखमुक्तीचा संग्राम ज्योतिरावांसारख्या क्रांतिकारकाला बरोबर मोठ्या जिद्दीने धैर्याने चिकाटीने कौशल्याने त्यांनी यशवंत केला महात्मा ज्योतिराव यांच्या प्रेरणेने सावित्रीबाई यांनी सामाजिक व शैक्षणिक कार्यात फार मोठे योगदान दिले आहे सावित्रीबाईच्या शाळेतील मातंग समाजाची मुलगी मुक्ता साळवे कृषी तिसरीच्या वर्गात शिकत असताना आम्हा महारांचा धर्म कोणता हा निबंध लिहून सणात आणि धर्माने लाभलेल्या गुलामीची पोलखोल करता केली तिने हिंदू धर्माच्या विषमतावादी नीतीवर अनेक प्रश्न उपस्थित केले आहेत. मुक्ता साळवे म्हणजे अस्पृश्य धर्मरित आहेत. त्यांना धर्मग्रंथ वाचण्याची मोकळीक नाही. त्यांना धर्म पुस्तक नाही, हे भगवान आम्हाला आमचा धर्म कळू दे, भेदभाव जपणारे धर्म पृथ्वीवरून नष्ट होत ब्राह्मण लोक क्रूरकर्मा आहेत इमारतीच्या पायात अस्पृश्यता अस्पृश्यांना तील शेंदूर पाजून पुरण्याचा प्रघात ब्राह्मण लोकांनी अस्पृश्यांना गाई म्हशीपेक्षा नीच मानले. बाजीरावांच्या राज्यात अस्पृश्यांच्या शिराचा चेंडू होत होता गरोदर बायकांची देहांत शासन करणारी बाजीरावांची राज्य अंदाधुंद होते वगैरे उपरोक्त निबंधातून अशी निर्मितीचा करून ब्राह्मणी व्यवस्थेला उघडे नागडे करण्याचे काम मुक्ताने केले होते नव्हे रडू कोसळते असे मुक्ता आपल्या निबंधात सांगते. (पृष्ठ क्रमांक - १४५)

हा अन्याय अत्याचार थांबवायचे असेल तर शिक्षणाशिवाय दुसरा उत्तम पर्याय नसण्याचे महात्मा फुले सांगतात दयाळू इंग्रजी सरकारने मानवतावादी दृष्टिकोन समोर ठेवून स्त्रियांना आणि शूद्र अति सुधारणा शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून दिल्याचा कृतज्ञता भाव मुक्ता साळवे आपल्या निबंधात व्यक्त करते. हे वर्णन आजच्या सामाजिक परिस्थितीला सुद्धा लागू पडते. आजही स्त्रियां आणि शूद्र- अतीशूद्र लोक अज्ञानात असल्यामुळे मानसिक गुलामीतून मुक्त होऊ शकले नाही. कर्मकांड आणि उत्सव प्रियतेमुळे आजही व्यक्ती स्वतःचा संकोच होताना उघड्या डोळयांनी लोक बघत आहेत सावित्रीबाई फुले यांनी स्वातंत्र्याच्या उद्धारासाठी आपले संपूर्ण आयुष्य खर्ची घातले १० मार्च १८९७ रोजी पुत्र यशवंत आकडे सामाजिक लढायचे सूत्र देऊन आपला देह त्यांनी ठेवला. स्त्रीभक्तीच्या स्वातंत्र्यासाठी आजही सावित्रीबाई फुले यांची सामाजिक व शैक्षणिक कार्य आणि लेखन पूजावंत आहे याची भान प्रस्तुत ग्रंथात पाहायला मिळते. स्त्रियांच्या प्रगतीवर समाजाची प्रगती मोजणारे महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर या सातव्या प्रकरणात स्त्री स्वातंत्र्याचा जाहीरनामाच लेखकाने मांडला आहे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचाराने स्त्रियांच्या उताराचे अनेक आंदोलनातील प्रसंग उभे केले आहेत अस्पृश्यतेच्या बाबतीत बोलताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर स्त्रियांना म्हणतात, "अस्पृश्यता निवारणाचा प्रश्न पुरुषांचा नसून तुम्हा स्त्रियांचाच आहे कारण तुम्ही आम्हा पुरुषांना जन्म दिला आहे आम्हाला इतर लोक जनावरांपेक्षाही कमी लेखतात इतर लोकांस कोर्टकचाऱ्यांमध्ये माना सन्मानाच्या जागा मिळतात परंतु तुमच्या पुढे जन्मलेल्या आम्हा मुलांना पोलीस खात्यातील शिपुरड्याची ही नोकरी मिळत नाही इतका आमचा दर्जाहीन आहे हे सर्व तुम्हास ठाऊक असताना तुम्ही आम्हास जन्मास का घातले असा प्रश्न तुम्हास कोणी केला तर याचे उत्तर तुम्ही काय देऊ शकाल स्पर्श बाबांच्या पोटी जन्मलेल्या मुलात व तुम्हा कोटी जन्मलेल्या आम्हा मुलात काय अंतर आहे ब्राह्मणांच्या स्त्रियात जेवढे शील आहे तेवढे शील तुमच्यातही आहे आणि तुमच्यात जितके मनोधैर्य करारीपणा व धमक आहे तितकी ब्राह्मण स्त्रियात देखील नाही असे असताना ब्राह्मण स्त्रीच्या पोटी जन्मलेले बालक सर्व मान्य व्हावे व तुमच्या पोटी जन्मलेले बालक सर्व ठिकाणी का अमान्य जावी याचा कधी विचार केला आहे काय मला वाटते तुम्ही याचा मूळच विचार केला नाही तुम्ही जर विचार केला असता तर पुरुषांच्या आधी तुम्ही स्त्रियांना सत्याग्रह केला असता" (पृष्ठ क्रमांक- १६३) अस्पृश्य स्त्रियांच्या हृदयाला मिळणारे हे भाषण आजही प्रत्येक स्त्रीला अंतर्मुख करते ७५ वर्षानंतरही म्हणावी तशी अस्पृश्य समाजाची परिस्थिती बदललेली दिसत नाही म्हणून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे हे भाषण वर्तमान समाजाला लागू पडते आजही दलित आदिवासी बहुजन समाजातील स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित आहेत आजचे सरकारी मागासवर्गीय स्त्रियांना संदेश देताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणतात, "तुम्ही आपल्या मुलींना शिक्षण दिले पाहिजे. ज्ञान आणि विद्या या गोष्टी काही पुरुषांसाठीच आहेत त्या स्त्रियांनीही स्त्रियांनाही आवश्यक आहेत ही गोष्ट आपल्या पूर्वजांनाही मीही ओळखली होती नाहीतर जे जे लोक पलटणीत राहिले त्या त्या लोकांनी आपल्या मुलींना जे शिक्षण दिले ते दिले नसते खान तशी माती ही गोष्ट ध्यानात ठेवून आपली पुढील पिढी जर तुम्हास सुधावयाची असेल तर तुम्ही मुलींना शिक्षण दिल्याशिवाय राहू नका हा जो आत उपदेश मी तुम्हाला केला आहे तो तुम्ही वाऱ्यावर सोडणार नाही अशी मला खात्री

आहे." (पृ. क्रमांक - १६६/१६७) स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयी डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर फार प्रयत्न करत होते स्त्रिया सुसंस्कृत झाल्या तर समाज आपोआप सुधारतो यावर त्यांचा प्रकार विश्वास होता याची नोंद लेखकाने जाणीवपूर्वक घेतल्याची दिसून येते डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी स्त्रियांच्या मानसिक व धार्मिक गुलामीतून मुक्तता करण्यासाठी अनेक आंदोलने केली शिक्षण आंतरजाती विवाह कामगार स्त्रियांसाठी स्त्रियांसाठीचा लढा मुरळी जोगतीने देवदासी हिंदू स्त्रियांचे हक्क अधिकार यासाठी केलेला संघर्ष लेखकांनी विस्तृतपणे येथे मांडला आहे भारतीय स्त्रियांना सर्व मानवी अधिकार बहाल करणारे भारतीय संविधान स्त्रियांचा आधार ग्रंथ म्हणून पाहिले जाते. स्त्रियांच्या मानवी अधिकारास कायद्याची चौकट भारतीय संविधान हे आठवी प्रकरण खऱ्या अर्थाने स्त्रियांच्या मुक्त स्वातंत्र्याचे गीत आहे या प्रकरणात लेखकाने भारतीय कायद्याने स्त्रियांची केलेले संरक्षण आणि तिला दिलेले अधिकार यामुळे तिला आज मुक्तपणे आपले व्यक्तिमत्व घडविता येते याच्या अनेक कलमांच्या संदर्भाने नोंदी केलेल्या आढळून येतात श्री स्वातंत्र्यासाठी मूलभूत हक्काची तरतूद समानतेच्या हक्क लिंगभेद जाती धर्म जात धर्म प्रांत या कोणत्याही बंधनामुळे स्त्रियांना विषमतेची वागणूक देता येत नाही याची संविधानाच्या अनुच्छेदानुसार सविस्तर वर्णन या लेखात मांडले आहे स्त्रियांच्या शैक्षणिक न्यायालयीन धार्मिक व सामाजिक राजकीय अधिकारांची विश्लेषणही या प्रकरणात करण्यात आले आहे मतदानाचा अधिकार प्रस्तुती काळातील रजा पुनर्विवाह चा अधिकार असे मानवी स्वातंत्र्याचा उपभोग घेता येणारे तिला संविधानाने दिलेले अनेक अधिकारांचा वापर या ठिकाणी करण्यात आला आहे स्त्री मुक्तीच्या साहित्यिक आगाज साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे या शेवटच्या प्रकरणात डॉ. आनंद इंजेगावकर थोर साहित्यिक अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री स्वातंत्र्याचे व तिच्या कर्तृत्वाचे वर्णन करतात अण्णा भाऊ बद्दल बोलताना ते म्हणतात अण्णा भाऊ क्रांतिकारी महापुरुषांच्या कुळातले एक सशक्त लेखक आहेत त्यांच्या लेखनाची दिशा ही तेवढीच अशक्त आणि दमदार आहे आयसी कळवळयाची जाती लाभाविन करी प्रीती या संत तुकारामांच्या उक्तीप्रमाणे अण्णा भाऊ कळवळयाने जन कळवळयाने लिहीत होते वंचित उपेक्षित घटकावर लाभावी न प्रेम करीत होते त्यांचे लेखन कल्पनेचे डोळे लावून आलेले बनावट लेखन नव्हते ते एका संवेदनशील काळजाचे या हृदयीचे त्या हृदयी भिडणारे लेखन होते (पृष्ठ क्रमांक - २८९) हा अण्णाभाऊंच्या साहित्याचा केलेला गौरव वास्तव वाटतो मराठी साहित्य आणि अण्णा भाऊंचे साहित्य याचे मूल्यमापन करताना लेखक म्हणतात अण्णाभाऊ तळ भारताच्या बाजूने खंबीरपणे उभे राहिले आणि नवा भारत घडवत सुटले जात दांडग्या व धन दांडग्या सोशकांना त्यांनी आपल्या साहित्यातून दुय्यम नियम लेखले तेव्हाच शोषितांना नायक नायिका बनवले शोषितांना हिरो करण्याची अण्णाभाऊंची करामत मराठी साहित्यात विशेष ठरली प्रस्थापित मराठी साहित्याचे रचना तंत्र त्यांनी बदलून टाकले विमुक्त भटके अच्युत स्त्रिया आदिवासी रामोशी हे सर्व दुर्लक्षित घटक अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून बोलू लागले नव्हे फुटलेल्या धरणाच्या पाण्यासारखा रोगराग रुद्रावतार घेऊन हजारो वर्षाचा अनुशेष भरून काढू लागले पोस्ट क्रमांक 250 अण्णाभाऊंच्या साहित्यातून प्रस्थापित मराठी साहित्याने नाकारलेला समाज स्वाभिमानाने उजळत होता ज्यांचे माणूस म्हणून अस्तित्वच नाकारले होते त्यांनाच अण्णाभाऊंनी आपल्या लेखनी चरण तहशील प बनवले होते अण्णाभाऊंच्या कथेतील स्त्रियांच्या गुलामीचे मूळ शोधताना लेखक म्हणतात जात धर्म वर्ण धर्मग्रंथ ही ब्राह्मणी व्यवस्थेची विषारी खूपच हीच पिढीतांच्या दैन्या वस्तीची कारणे आहेत तीच स्त्रियांच्या गुलामीची मूळ आहेत हे अण्णाभाऊंनी शोधलं पोस्ट क्रमांक दोन ०५० त्यांच्या कथेतील स्त्रिया स्वाभिमानी आणि शीलवान आहेत श्रीमंती पेक्षा स्वतःच चारित्र्यालाच संपत्ती समजून जीवा जतन त्यांचं संरक्षण करणाऱ्या अण्णाभाऊंच्या कथेतील नाईकीच्या संदर्भाने लेखक वर्णन करतो अण्णाभाऊंच्या कथेतील स्त्रिया गरीब आहेत पण शीलवान आहेत आणि शिलाची किंमत कुठल्याच धनदौलतीत मोजता येत नाही या अर्थाने त्या गडगंज श्रीमंत आहेत चारित्र्यालाच जीवन समजून जीवापाड जपणाऱ्या चारित्र्यसंपन्न स्त्रिया अण्णाभाऊंनी आपल्या कथेतून चित्रित केल्या सौंदर्य पेक्षा चारित्र्याचे मोल जपणाऱ्या अण्णाभाऊंच्या नाही का शिलाच्या दागिन्याने अधिक उठून दिसतात पुढे ते म्हणतात स्त्रियांच्या उपक्रम देणे वर्णन करताना म्हणतात हजार वर्षापासून तिचे दमण करणाऱ्या विषम समाज रचनेला अगडोम लावू लागली स्त्री म्हणून काचेच्या पिंजऱ्यात कोंबलेली ही कठपुतळी बाहुली कडकड ती वीज पडून तिला छळणार यावर कोसू लागले स्त्री जातीतल्या या वाघिणी मराठी साहित्यासाठी नव्या होत्या पोस्ट क्रमांक 253 तर मराठी साहित्यातील स्त्री सौंदर्याला महत्त्व देणारी पद पहिली नाचणारी विकली जाणारी दैववादी कर्मकांडी

पारंपरिक रूढी परंपरेच्या चिखलात ऋतूलेली अभागी स्त्री होती अण्णाभाऊंनी या स्त्रीला मोठा न्याय देऊन सन्मानाने जगायला शिकविले याचे संदर्भ लेखकाने येथे मांडले आहेत बरबाद या कंजारी या कथेमधील बरबाद या जसा बंडखोर आहे तसेच त्याची लेक निधीही बंडखोर आहे या दोघांनीही जात व्यवस्था व जात पंचायत यांना सुरुंग लावला बरबाद या आपल्या लेकीची समर्थन करतो तिने पहिला नवरा छायाने मरतो म्हणून दुसऱ्या एका पुरुषासोबत पळून जाते आणि संसार सुरू करते तेव्हा जात पंचायत दंड तोटा होते हा दंड बरबाद यांना काढतो हे नाकारणे म्हणजेच फार मोठा प्रस्थापित व्यवस्थेला दिलेला हादराच होता. परवा द्या पंचांना शिव्या हसतो त्यांनाच दम भरतो तो म्हणतो माझी खोपडी फिरू नका मी हॉटलात चाय पिन मी संडासातल्या नळावर पाणी भरून तुमच्या पंगतीला येणार नाही पृष्ठ क्रमांक 256 हा बरबाद या स्त्री स्वातंत्र्यासाठी बंद करतो व स्त्री स्वातंत्र्य मान्य करतो हा अण्णाभाऊ साठे यांच्या साहित्यातील स्त्री स्वातंत्र्याचा विचार आधी स्त्री चळवळीसाठी आवश्यक वाटतो लेखकाने अभि गुरहाळ मीरा डोळे बिलवरी माहेरची वाट सावळा या कथा मधून श्री स्वातंत्र्याचा व चरित्रासाठी संघर्ष करणाऱ्या शीलवान स्त्रियांचा संघर्षमय गाथेचा आढावा घेतला आहे कुटुंबिक जीवनात रूढी परंपरेने व खोट्या घनदास आठवणे आणि स्त्रियांचे जीवन उद्ध्वस्त झाली आहे मात्र अण्णाभाऊ या सर्व समस्यावर आपल्या नाईका व नायक झुंजारपणे लढा देताना व मानवी मुले जतन करताना याचे सुधारण दाखले अण्णाभाऊंच्या कथेतील या ठिकाणी दिसतात तर चित्रा आवडी वैजंता वारणीच्या खोऱ्यात चंदन फकीरा या कादंबऱ्यातील मानवी जीवनातील संघर्षा बरोबरच स्त्रियांच्या दमनांचा व शोषणांचा वहापूर केला करतात स्त्रियांच्या शिलाची जतन करून त्यांना आत्मसन्मानाने जगण्यासाठी बळ निर्माण करणाऱ्या नाही का अण्णाभाऊंनी आपल्या कथा कादंबऱ्यात मोठ्या दमदारपणाने उभ्या केल्या आहेत याचे यथार्थ विवेचन लेखकाने या लेखात केले आहे त्रिमूर्तीच्या युगात हा या वैचारिक ग्रंथांमध्ये डॉ. आनंद इंजेगावकर यांनी स्त्रीमुक्तीसाठी तथागत महात्मा गौतम बुद्धाच्या प्रबोधन काळापासून ते आधुनिक भारताच्या विद्रोही लेखन परंपरेचे नायक साहित्यसम्राट अण्णा भाऊ साठे यांच्या पर्यंतच्या कालखंडातील वैचारिक संघर्ष उभा केला आहे. भारतीय स्त्रियांना अंधश्रद्धा, भयग्रस्तता, रुढीपरंपरा आणि कल्पनेच्या आभासी ग्रंथकारांनी कसे बांधून ठेवले आहे, त्यांना धर्माच्या आणि कर्मकांडाच्या तुरुंगात कसे दाबले आहे, याचे वास्तव वर्णन करून वैचारिक प्रबोधनाचे ते तुरुंग उध्वस्त करणारे विचार या ग्रंथात लेखकांनी मोठ्या ताकदीने मांडले आहेत. वर्तमान स्थितीत धर्माचे वाढलेले स्तोम आणि स्वैराचारी अभागी जीवन जगणाऱ्या समाजाला दिशा देणारा हा ग्रंथ निश्चितच स्त्रियांना अंतर्मुख करायला लावणार आहे.

यात शंका नाही.

संदर्भ –

1. डॉ. आनंद इंजेगावकर, स्त्रीमुक्तीच्या युद्धगाथा, लोकायत प्रकाशन, लोकायत, १३ यशवंत नगर, गेंडामाळ ,सातारा. ४१५००२. प्रथम आवृत्ती -१४ एप्रिल २०२२

[i](SS-5-5)

[ii](SS 5-3)

[iii](SS 5-4)

[iv](SS-5-6)

[v](SS-5-8)

[vi](SS-5-9)

[vii] (SS-5-11)

[viii](SS-5-14)

[ix](SS-5-16-25)